

ERDÉLYI MÚZEUM

LIX. KÖTET

1997. 1–2. FÜZET

Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása
a magyar államalapítástól a dualizmus koráig

*

A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok
alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között

*

Románia népesedésének helyzete a statisztikai adatok tükrében

*

Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században

*

Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt

*

Műhely

*

Megemlékezés

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények



KOLOZSVÁR, 1997
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Csetri Elek (felelős szerkesztő), Faragó József, Egyed Emese, Vetési László,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 Románia



* Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Nyárády R. Károly

Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*

Erdély népesedéstörténetének a magyar államalapítástól a 19. század dereka tájáig terjedő korszakáról eddig nem készült olyan összefoglaló mű, amely a népesség számának és összetételének alakulását a történeti demográfia módszerének szem előtt tartásával elemzi, különös tekintettel az újkori etnikai arculatát meghatározó változásokra.

E hiány mindenekelőtt azzal a sajnálatos körülménnyel magyarázható, hogy az idevonatkozó forrásanyag tekintélyes része még mindig feldolgozatlanul hever a levéltárakban, s ennek folytán a népesség etnikai összetételének alakulásával kapcsolatban egyértelmű álláspont kidolgozásának feltételei – legalábbis a 18. század végét megelőző korszakot illetően – még nem értek meg.

Miután úgy tűnik, hogy a ma még csak hozzávetőlegesen felbecsülhető mennyiségű és értékű levéltári anyag feldolgozása belátható időn belül nem remélhető, méltán érdemelnek figyelmet azok a hazai vagy külföldi könyvtárakban fellelhető publikációk, amelyek a témával kapcsolatban több-kevesebb – bár gyakran ellentmondásos – adatot tartalmaznak. E publikált adatok számbavételére és bemutatására szorítkozva, célunk elsősorban forrásismertetés, valamint a források kritikai elemzése, ám adott esetben – a még feltáratlan forrásokra utalással – eltérő értékelésük lehetőségére is rámutatunk.

Magyarok, székelyek letelepedése

Erdélynek (mely az archaikus nyelvben erdő előtti, erdön túli területet jelentő Erdőelve szóból származik) a Kárpát-medencében a 9. század végén államot alapító magyarság nevezte el az alföldi síkság keleti peremén emelkedő erdős hegyektől a Kárpátokig elterülő 56 000 négyzetkilométernyi országrészt. Az idestova hetven éve Romániához tartozó Erdély román neve, *Ardeal* a magyar elnevezésből ered, s bár a köznyelvben ma is inkább ez használatos, fokozatosan felváltja a *Transilvania* megjelölés, ami a középkori *Transsylvania* (erdőn túli) neolatin formája. Ám ezek – miként a vitatott eredetű *Siebenbürgen* német elnevezés – mind azonos földrajzi fogalmat jelölnek.

Erdély neve – nomen est omen – e földdarab sorsának is meghatározója. Politikai és településtörténeti vonatkozásban egyaránt lezárja az előtte lepergett évezredek, s ugyanakkor új irányt szab a rákövetkező évszázadok történelmi fejlődésének. Lényegileg erre utal O. Mittelstrass, amikor megállapítja: Erdély középkori történetének kezdőpontja az országrésznek az Árpád-házi királyok által történt birtokbavétele, és mindenekelőtt ez a korszakalkotó esemény képezi történelmi fejlődésének alapját.¹

Az írott források, a törzsi helynevek és a magyar nemzetségek ösfoglalású szállásbirtokai alapján Györffy György arra következtet, hogy a honfoglaló magyarság 900-ig megszállta a Kárpát-medence síkságait és dombvidékeit, a Kárpátok felé mindenütt előrenyomult az erdős hegyekig, Erdélyben pedig megtelepedett a Mezőségen, a Szamos felső és a Maros középső vidékén. Bár számszerű adatok a helyben maradt népességre vonatkozóan – legalábbis ami

* Részlet a szerző *Erdély népesedéstörténete* c. kéziratos munkájából

¹ Mittelstrass, Otto: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. München 1961. 13–14. Uő: *Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die Arpadenkönige*. Zur Problematik siebenbürgischer Geschichtsschreibung. Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde. Köln–Graz 1962. 21–22.



Erdélyt illeti – nem ismeretesek, a magyarságnak számban jóval meg kellett haladnia az itt talált szláv s egyéb néptörödékeket, mert ezek a 12. századra beolvadtak.²

A székelyek mondai hagyomány szerint a hunok maradványai, s már a honfoglalást megelőzően is itt éltek. Egyes történészek a mondai hagyományt tudományos módszerrel is igazolhatónak vélik, mások viszont nem értenek egyet ezzel. A székelyek eredetének kérdése körül régóta tartó vita azonban még nem tekinthető véglegesen lezártnak.

Okleveles emlékek és helynevek tanúsága szerint a 10–11. század táján az Árpád-házi királyok országának több különböző részén, főleg a gyeplíniak mentén lakó székelyeket Biharba, majd a Küküllők és az Olt vidékére – miután pedig a 13. században ezt a termékeny területet a királyi akarat folytán a szászoknak kellett átengedniök –, végül Erdély délkeleti-keleti részébe telepítették, ahol ma is élnek. Végleges lakóhelyükön feladatuk a Kárpátok vízválasztójáig kiterjesztett magyar gyeplíniak védelme volt. Hasonló feladatok ellátására jól bevált hagyományos nemzeti szervezeteiket a központi hatalom itt is tiszteletben tartotta: ebből alakult ki a székely szék területileg tagolt szervezete. A hét szék egybefogó Székelyföld mint a vármegyétől elhatárolt, egységesen székelylakta terület a 14–15. századtól kezdve széles körű önkormányzatot élvezett, a székelység a feudális Erdély rendi szervezetébe – a vármegyei nemesség és a szászok mellett – mint egyenjogú rendi nemzet (Natio Siculorum) épült be. Habár a rendiség eltörléséig ennek folytán a székelyeket külön „nemzet”-ként tartották számon, ez csak sajátos rendi jogállásukra utaló fogalomként értékelhető. A rendi válaszfalak ellenére sem volt soha kétséges, hogy a székelység etnikailag nem önálló nemzet, csupán a magyar nemzet egyik jellegzetes népi csoportja, amelynek legendás eredetmítosza magyar nemzeti tudattal párosult. Ettől eltérő felfogást egyedül az a ma már hitelét veszített elmélet képviselt, amely a székelyeket – meglepő ellentétben a történelmi valósággal – elmagyarosodott románoknak tartotta.³

A székelység bámulatos vitalitásának köszönhető, hogy a századok során rázúduló számos csapást kiheverve, újra és újra regenerálódva, napjainkban is a második legnagyobb összefüggő magyar néptömböt alkotja a Kárpát-medencében.

A népesség hármas etnikai tagolódásának kialakulása

A magyarság által lakatlanul hagyott erdős hegyvidékek benépesítése nem magyar népelemekkel a 12. század közepén vette kezdetét, ami idővel a népesség hármas etnikai tagolódásának kialakulásához vezetett.

A latin nyelvű oklevelekben eleinte különböző (Teutonici, Flandrenses, Saxones) neveken említett, majd napjainkig általánosan szászoknak nevezett német bevándorlók első rajait II. Géza király (1141–1162) hívta be, a mai Nagyszében környékén s attól keletre, az Olt völgyében fekvő lakatlan területre (desertum) telepítve le őket.

A telepítésnek elsősorban gazdasági célja volt: a nagyrészt még erdővel borított területek meghódítása a mezőgazdasági művelés számára, a földművelő elem gyarapításával a mezőgazdasági kultúra fellendítése. Emellett a telepéseknek – miként a Kárpátok északkeleti átjárója

² Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. = *Magyarország történeti demográfiája* (szerk.: Kovacsics József). Bp. 1963. 47–48.

³ Tanulmányunkban csak arra szorítkozhatunk, hogy az idevonatkozó hatalmas irodalom alapján rövid áttekintést adjunk a székelyek eredetéről és településtörténetéről. A forráshelyek részletes felsorolását mellőzve csupán egy, az egész kérdéskört tömören összefoglaló tanulmányra s az abban hivatkozott fontosabb művekre utalunk: Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp. 1975. 170–176. A székely eredetkérdésben alapvető munkák: Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Bp. 1958. Uő: *Der Ursprung der Szekler*. Ungarische Jahrbücher Band XXII. Heft 1.

tövébe, Beszterce és Radna vidékére később betelepített németeknek, valamint a kun betörések által elpusztított Barcaságba behívott német lovagrendnek – határvédelmi feladatokat is el kellett látniuk. A német lovagrendet önállósítási kísérletek miatt II. András király hamarosan kiűzi az országból, de az általuk alapított települések (Brassó központtal) német lakossága visszamaradt.

A 13. században szászokkal népesítik be a Küküllők addig részben székelyek lakta vidékét is. Az újabb telepésekkel gyarapodó szászok részére, akik zömmel az ún. Királyföldön (Königsboden) összefüggő, zárt etnikai tömböt alkottak, II. András király *Andreanuma* (1224) széles körű autonómiát és különböző privilégiumokat biztosít. Ezt a királyi oklevelet jogos büszkeséggel nevezik a szászok „Goldener Freibrief”-nek, hiszen ez vetette meg a szászság egységes nemzetté fejlődésének alapját, s ebből alakult ki az Universitas Saxonum intézménye mint a szász nemzeti egység kerete. A szász nemzet – a vármegyei nemesség és a székely rendi nemzet mellett – egyenrangú részese lesz a három nemzet unióján alapuló erdélyi közhatalomnak, jelentős szerepet játszva Erdély politikai, társadalmi, művelődési és gazdasági életében.⁴

A románok erdélyi jelenlétének kezdetét illetően a historikusok és nyelvészek véleménye megoszlik. Az immár valóságos nemzeti ideológia rangjára emelt ún. „dákorumán kontinuitás” elmélete ellentmondást nem tűrően vallja, hogy az őslakos dákok és az őket leigázó rómaiak keveredéséből keletkezett román nép kétezer éve megszakítatlanul él Erdélyben, s az utóbbi időben (főleg népszerűsítő munkákban) gyakran olvashatunk olyan pejoratív értelmű minősítéseket is, miszerint a térség minden más népe hódító, leigázó vagy betolakodó.⁵

A történelemírók és nyelvészek közül viszont sokan úgy vélik, hogy nincs kétségbevonhatatlan történelmi bizonyíték a dákok latinizálódási folyamatára, még kevésbé arra, hogy az alatt a csaknem egy évezred alatt, amely a római gyarmatosítók Dáciából történt kivonása (Kr.u. 271) és a 13. század között lepergett, Erdély területén valamely latin vagy újlatin nyelvet beszélő népesség élt volna.⁶

Az első hiteles oklevél, amely Erdély területén (pontosabban Fogaras vidékén) románokat említ, 1222-ből származik. Szórványos megjelenésük legkorábbi időpontja – későbbi oklevelekből következően – a 12. század legvégére tehető. Ioan Slavici román történész is csak a 13. század elejére teszi a románok mint nyugtalan hegyi pásztorok érkezését, megállapítva, hogy – a magyar, székely és szász lakossághoz képest – nem lehettek még sokan, mert egyébként több értesülésünk volna tetteikről és életükről.⁷ Írott források hiánya azonban nem zárja ki, hogy már a 13. század előtt is élhettek románok Erdélyben. Kniezsa István helynévelemzése alapján legkorábban a 11. század második felében tart lehetségesnek román települést Hunyad megyében.⁸

⁴ Makkai László: *Erdély története*. Bp. 1944. 60–80; Makkai, Ladislás: *Histoire de Transylvanie*. Paris 1946. 53–66; Teutsch, Georg Daniel–Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. 1–4. Band. Hermannstadt 1907–1926; Mittelstrass, Otto: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. München 1961. 39–40; Wagner, Ernst: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975*. Köln–Wien 1976.

⁵ Tudományos jellegű munkák: Giurescu, C.C.–Giurescu D.C.: *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*. Buc. 1975; Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. Vol. I–II. Cluj–Napoca 1971, 1979. A legújabb népszerűsítő áttekintés: Mușat, Mircea–Ardeleanu, Ion: *De la statul geto-dac la statul român unitar*. Buc. 1983. Vö: Illyés, Elemér: *History and Ideology. The Daco-Roman Theory in Rumanian historiography*. Wien–Stuttgart 1982.

⁶ Makkai László: *i.m.* 81–105; Makkai, Ladislás: *i.m.* 67–79; Fekete-Nagy, Anton–Gáldi, Ladislaus–Makkai, Ladislaus: *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400*. Bp. 1941; Györfy György: *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez*. Történelmi Szemle 1964. 3–4. sz.; Lot, Ferdinand: *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*. Paris 1937; Schramm, Gottfried: *Eroberer und Eingesessene. = Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart 1981.

⁷ Slavici, Ioan: *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovina*. Wien 1881. 1–3.

⁸ Kniezsa István: *Erdély földrajzi nevei*. Bp. 1940.

Makkai László az Erdély betelepülésére vonatkozó kérdésekre „a Déli Kárpátokban, Fogaras és Hátszeg vidékén talán már a 9. századtól ott élő románság” társadalmi helyzetéről nemrégben úgy nyilatkozott, hogy „ezek éppúgy privilegizált határőrök voltak, mint a székelek”. Majd hozzáteszi: „Az 1290-es években az erdélyi közgyűléseken a magyarok, szászok és románok universalitásáról (közösségéről) beszélnek, tehát ekkor a románok is szabad és privilegizált közösségnek számítottak.” Szerinte a katonai érdemeikért nemesi rangra emelt kenézek idővel „saját népük földesurai lettek, s az eredetileg velük azonos szabadságot élvező köznépet jobbágysorba taszították”.⁹

Az 1241. évi tatár betörés katonai tanulságait levonva, az uralkodók magas hegyi várak építésével szervezik meg a határok védelmét. Ezeknek a váraknak a környéke azonban mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt, a tatárdúlás következtében amúgy is megfogyatkozott számú, földműves életmódhoz szokott magyar és szász népesség áttelepítése kivihetetlennek látszott. Az új várakat környező hegyvidék dús legelői csak hegyi pásztor népnek biztosíthattak megélhetést. Ez magyarázza, hogy a királyok az új várkerületeket a Balkánról észak felé vándorló román juhásztorokkal népesítették be.

Ha tehát elfogadjuk Makkai fentebb idézett véleményét, nyilván ezeknek a várkerületekben letelepített románoknak a sorából kerülhettek ki azok, akik határőr-szolgálatot teljesítettek, úgyszintén bizonyára nagyrészt ők látták el a nem katonai jellegű várbeli szolgálatokat is. Emellett igen fontos feladatuk volt a várak környékén arra alkalmas gyenge minőségű földek megművelése, amelyek termékeivel nemcsak családjuk, hanem a várnépség élelmezéséhez is hozzájárultak. A katonáskodó és földművelő réteg aránya azonban nem becsülhető magasra, s így a románság jelentős részének fő foglalkozása továbbra is a pásztorkodás maradt. Állandó megtelepedésük viszont az eddigi nomád pásztorkodás transzhumáló pásztorkodássá alakulásához vezetett, ami annyit jelent, hogy a nyáját csak az őrzéssel és a tejtermékek készítésével foglalkozó férfiak kísérik a távoli legelőkre, míg otthon hagyott családjuk felnőtt férfi és női tagjai a földeket művelik, illetve a katonai szolgálatot látják el. A kérdéssel kapcsolatos, ám további tisztázásra váró problémákat a legalaposabban, nagyobb történeti korszakot átfogva Traian Herseni és Corneliu Bucur elemzi.¹⁰

A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. század között

A román bevándorlás a 13. századtól kezdve csaknem öt évszázadon keresztül váltakozó intenzitással, de folyamatosan tartott. A 14. század közepéig még csak az amúgy is lakatlan hegységeket és közvetlen környéküket népesítették be, de az erdélyi medence közepén a magyarság és a szászok összefüggő tömbjét nem szakították meg román települések. Az a szörnyű pestisjárvány, mely 1348–49-ben egész Európán végigpusztítva Magyarország és Erdély lakosságát megtizedelte, megnyitotta az utat a hegyvidéken kisebb veszteséget szenvedett s állandó bevándorlással gyarapodó románságnak a magyarok és szászok elnéptelenedett falvaiba. Az eddig egymás mellett élő, összefüggő nemzetiségű tömbök fokozatosan egymásba fonódó mozaikká alakulnak, magyar, szász, román falvak, kétnemzetiségű falvak tarkán változtatják egymást.¹¹

⁹ Makkai László: *Erdély betelepülése*. História VIII(1986). 2. sz.: 3–5.

¹⁰ Herseni, Traian: *Probleme de sociologie pastorală*. Buc. 1941; Bucur, Corneliu: *Directiile ale demografiei istorice: transhumanta pastorală*. Revista de Istorie 1978. 12.

¹¹ Makkai László: *Erdély története*. Bp. 1944. 101–105.

Nem kétséges, hogy a 13. század elejétől fogva jelen van már Erdélyben az újkori etnikai arculatát meghatározó három nagy népcsoport: a magyar (székely), a szász és a román. A 17. század végéig azonban a népesség számára és etnikai összetételére az eddig ismert források alapján csak különböző becslések révén lehet következtetni.

III. Endre király 1293-ban elrendelte, hogy a magánbirtokokról valamennyi románt egyetlen királyi uradalom, a székesi területére kell összegyűjteni, s ez arra utal, hogy a magánbirtokosok román telepeseit nem becsülhették sokra. Ennek alapján azonban az erdélyi románság lélekszáma csak akkor lehetne következtetni, ha ismernénk a királyi várak román népességének és az egyházi birtokokra királyi engedéllyel telepített románoknak a számát.

A legrégebb forrásanyag az 1332–37. évi pápai tizedlajstrom, amely alapul szolgálhatna a római katolikus népesség (magyarok és szászok) számszerű megbecsléséhez. A jegyzék név szerint felsorolja az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozó „egyházas falvak”-at és a fizetett tized mennyiségét. Eszerint ebben az időben 586 katolikus templom (plébánosi székhely) állott Erdélyben, ebből 260 a hét megye területén, 163 a Székelyföldön s ugyanannyi a szász területen.¹² A pápai tizedlajstrom (bár abból sok egyházas hely kimaradt) részletes feldolgozása, adatainak a helytörténet, helynévelemzés és egyéb korabeli adatok alapján történő kiegészítése¹³ lehetővé tenné, hogy a 14. századi magyar és szász népterület határa, a települések nagysága s így Erdély magyar és szász népességének lélekszáma megközelítő pontossággal megállapítható legyen.¹⁴

Az értékes forrásanyag teljes feldolgozásának sajnálatos hiánya ellenére többen megkísérelték, hogy a plébániák számából vonjanak le következtetéseket a mögöttük álló népesség nagyságára.

Györffy György a székelyek számerejét becsülte meg a tizedlajstromra támaszkodva. A Székelyföld területén felsorolt 163 plébániához hozzáadja Orbaiszék 10 plébániáját, amely akkor a milkói kun püspökséghez tartozott, az összeírásból kimaradt. Majd figyelembe véve, hogy a plébániák több falu hiveinek központjai voltak – minthogy akkor még nem volt minden falunak temploma –, a falu–plébánia arányt 2:1-nak véve megállapítja, hogy a 173 plébánia 346 falut képvisel. Átlagos lélekszámnak falunként 20 háznépet, 100 főt számolva, a székelyek 1332–37. évi lélekszámát 34 000-re becsüli.¹⁵

A székelyek számát Bálinth Gyula is a tizedlajstromra támaszkodva igyekezett megállapítani, de fejtegetéseihez egyéb felderített adatokat is felhasznált. Elsősorban a Székelyföld akkor ismert 391 helységét vette alapul, amiből arra a következtetésre jutott, hogy a falu–plébánia helyes aránya 2,24:1. A falvankénti 20 háznép tekintetében Györffyvel egyező a véleménye, ellenben oklevélkutatásokra alapozott számításai szerint a székely családok átlagos családtag-száma 5,22 főnek felel meg. Így falunként 104,4 lelket számolva a 391 székely település népességét a 14. század elején 40–42 000 főre becsüli.¹⁶

¹² A plébániák név szerinti felsorolását I. Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp. 1892. II. 607–679. A közölt számadatok csak a történeti Erdély területére vonatkoznak, amelyre a püspökség hatásköre később korlátozódott. L. Ortway Tivadar: *i.m.* Bp. 1891. I. XXXI.

¹³ Okiratilag bizonyítható, hogy a 14. században több egyházas hely létezett, amely a tizedjegyzékből kimaradt. Ezeket név szerint felsorolja, a teljesség igénye nélkül: Ortway Tivadar: *i.m.* II. 769–827.

¹⁴ Ugyanezt a véleményt fejezi ki Wagner, Ernst: *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien 1977. 44.

¹⁵ Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 55.

¹⁶ Bálinth Gyula: *Kovácsna megye népessége és népesedése a XIV. században*. Korunk XXXVII(1978). 3. sz. 215–219. Hogy a pápai tizedjegyzék hiányosan sorolja fel a székelyföldi plébániákat, erre rámutat Györffy, Georg: *Der Ursprung der Szekler und ihre Siedlungsgeschichte. Siebenbürgen und seine Völker*. Budapest–Leipzig–Milano 1943. 112–113.

A két becslés eltérő eredményei arra figyelmeztetnek, hogy a katolikus települések számát megbízható módon csak úgy lehet megállapítani, ha részletes helytörténeti kutatások felderítik a tizedjegyzékekben felsorolt plébániákhoz tartozó, akkor fennállott településeket.

Bármilyen jelentős a pápai tizedlajstrom forrásértéke, a katolikus népesség nagyságának megbecsülésére is csak egyéb történeti forrásokkal kombinálva alkalmas. De megoldhatatlan feladattal állunk szemben, ha a tizedfizetésre nem kötelezett, tehát a görögkeletiek (ortodoxok) által lakott települések számát akarnánk megállapítani. A kérdést bonyolítja az a körülmény is, hogy abban az időben az ortodox vallást követő románok még jobbra pásztorodó életmódot folytatott, állandó falusi településeinek jó része csak a 14. században kezd kialakulni. Egy azonban bizonyos: a románok számerejét a pápai tizedlajstromok alapján nem lehet megbecsülni, s így tudományosan megalapozatlan minden olyan kísérlet, amely abból indul ki, hogy a tizedjegyzékekben nem szereplő valamennyi település lakossága mind ortodox vallású, tehát román volt.

Mégis a pápai tizedlajstromra támaszkodva kísérlete meg Ștefan Pascu, hogy kiszámítsa nemcsak a román települések számát, de ezen is túlmenően: a katolikus és görögkeleti (ortodox) lakosság számát.¹⁷ Szerinte a pápai tizedjegyzékek Erdélyben 549, a későbbi Bánságban (Arad megyével együtt) 206, a Körösvidék és Máramaros területén 199 plébániát sorolnak fel, összesen tehát 954-et. A továbbiakban mégis „körülbelül” 1100 katolikus plébániával számolva okfejtése a következő: ezen a területen akkor 2600 település létezett, de ebből csak 1100 lévén a katolikus települések száma, következésképpen 1500 település lakossága nem lehetett más, mint ortodox vallású, tehát többségében román. Településenként átlag 200 lelket számolva, végül is arra a következtetésre jut, hogy már a 14. század elején 200 000 (40%) római katolikkal szemben 300 000 (60%) volt az ortodoxok száma.

Pascu következtetéseit olyan adatokra építi fel, amelyek ellenőrizhetetlenek. Felderítetlen még az a kérdés, hogy azon a területen, amelynek földrajzi határait sem írja körül pontosan, a 14. század elején hány és milyen jellegű település állott. Mindettől eltekintve Pascu számítási módszere is megtévesztő, amikor a plébániák számát egyenlőnek veszi a települések számával. Láttuk ugyanis, hogy egy-egy plébánia hatásköre több falura terjedt ki. Györffy nyomán a falu-plébánia arányt csak 2:1-nek véve az 1100 plébánia 2200 katolikus települést képvisel. Így számolva a 2600 településből már csupán 400 vételemezhető ortodox lakosságúnak, s így Pascu elmélete szerint is 80 000-re, tehát 15%-ra tehető az ortodox románok száma a 440 000 katolikkal szemben.

Bár nem volna talán megoldhatatlan feladat, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag feldolgozása alapján Erdély 14. századi etnikai viszonyairól a valóságot legalább megközelítő képet kaphassunk, az azonban bizonyos, hogy a kutatások eddig feltárt eredményei erre nem nyújtanak lehetőséget.

A 15–16. század fordulóján készült összeírások a székelyek és a szászok számáról elég megbízhatóan tájékoztatnak.

A székelyek számának megbecsülésével kapcsolatban Szabó István figyelembe vette egyrészt, hogy az 1602-ben készült összeírás szerint a 6 belső székben (Aranyosszék nélkül) a székely családok száma 9654 volt, másrészt hogy a fegyverforgatásra alkalmas székely had a 16. század derekán még 12 500 főből állott. Bár éppen ez idő tájt a székelyeket sok csapás, öldöklés, elvándorlás sújtotta, a Székelyföld népessége a 15–16. század fordulóján körül – az imént említett összeírásból kimaradt aranyosszéki székelyekkel együtt – mérsékelten számítva

¹⁷ Pascu, Ștefan: *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400)*. Nouvelles études d'Histoire. Bucarest 1960, 144–145. Uő: *Voievodatul Transilvaniei*. I. Cluj 1971. 223–232.

is kb. 11 000 családot, a szokásos 5-ös koefficienssel 55 000 főt számlálhatott.¹⁸ A magunk részéről azonban az 5-ös szorzószámot, a székelyek bő gyermekáldására való tekintettel, a valóságosnál alacsonyabbnak véljük, s így a székelyek számát túlzás nélkül 70 000-re becsülhetjük, semmiképpen se kevesebbre a szászokénál.

A szászokról a 16. század elején készült összeírás eredményeit Fr. Schuller közli.¹⁹ Eszerint a szászok lélekszáma 68 260 volt, ebből 21 080 a hét szász városban, 47 180 pedig 190 faluban. Megjegyzendő, hogy az összeírás nem terjedt ki a megyei területen lévő mintegy 40–50 szász falura. Figyelembe véve azt is, hogy a falvakban összeírt családoknál csak 4-es szorzószámot alkalmaztak, a szász lakosság száma valószínűleg elérte a 70 000-et, sőt Bakács István szerint valójában 80 000-re tehető.²⁰

A korabeli Magyarország megyei lakosságának számára Szabó István mindenekelőtt az 1494–95-ös évekből fennmaradt királyi számadásokban az adózás alapjául szolgáló jobbágyporták (helyesebben adóporták) vármegyénként összegezett számából kiindulva következtetett, a hiányzó 14 megye adatait becsléssel pótolva. Majd a porták számából a „háztartások” számára következtetve, ezeket 5-ös koefficienssel személyszámra váltotta át, más források alapján becsülve meg a portális adót nem fizető zsellérek, földesúri cselédek, nemesek számát. Végül külön felmérte a portális adó alá eső 63 megyén kívül élő kiváltságos népelemeket, így a székelyek és a szászok mellett a jászkunok, valamint a királyi szabad és bányavárosok népességét is. A társadalmi rétegek számszerű vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 15–16. század fordulója körül Magyarország népessége 3,5–4 millió között mozoghatott.²¹

A fenti számban kiiktathatatlannal benne foglaltatik Erdély is, mely akkor a magyar királyság szerves részét képezte. Tekintettel arra, hogy mind a hét erdélyi megye (Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Doboka, Kolozs, Fehér, Torda, Hunyad) adóportáinak számára vonatkozó adatanyag hiánytalanul fennmaradt s a székelyek és szászok számáról is megbízható adataink vannak, nem volna akadálya, hogy hasonló módszerrel Erdély népességének számát külön is meg lehessen becsülni.

E bonyolult feladatot Mályusz Elemér sem oldotta meg, aki csupán abból kiindulva, hogy a hét erdélyi megyében 31 090 jobbágyportát írtak össze, e megyék lakosságának számát 300 000-re becsülte. Véleménye szerint a megyei porták egyharmadának népessége lehetett román, így a románságot 100 000, a magyarságot 200 000 főre becsüli. Becslését a katolikus és a görögkeleti ortodox papság arányára alapozza. Minthogy 1495-ben a király „Erdély valamennyi megyéjében élő oláh papok” adóját elengedvén, 283 forintnak az adóösszegeből való levonását hagyta jóvá – ebből arra következtet, hogy 283 görögkeleti román pap élhetett Erdélyben. Ismerve a görögkeleti egyház életének jellemző vonását, hogy lehetőleg minden faluban igyekezett papot tartani, a 283 görögkeleti pap mögött ugyanennyi falu állhatott.²² Ezzel szemben, mint láttuk, a katolikus plébániák mindenkor több falunak, kerületnek voltak a központjai, ezért a pápai tizedjegyzékben a megyei területen felsorolt 260 plébánia legalább 520 falut jelentett. Minthogy pedig számuk másfél évszázad alatt bizonyára még emelkedett, a két szám arányából levont következtetés logikusnak tűnik. A székelyek és a szászok számát a fen-

¹⁸ Szabó István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között.* = *Magyarország történeti demográfiaja.* Bp. 1963. 94.

¹⁹ Schuller, Fr.: *Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen.* Stuttgart 1896. 28–32.

²⁰ Bakács István: *A török hódoltság korának népessége.* = *Magyarország történeti demográfiaja.* Bp. 1963. 135.

²¹ Szabó István: *i.m.* 63–113.

²² Az unitus és ortodox egyház híveinek a 18. századi összeírásai is azt igazolják, hogy a papok száma mindig meghaladta a románok által lakott helységek számát. L. Giurgiu, Natalia: *Trei conscripții din secolul al XVIII-lea privind populația românească din Transilvania.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Cluj 1966. Fasc. 1. 59–61.

tebb ismertett összefoglalások alapján véve figyelembe, egész Erdély 15. század végi népessége Mályusz becslése szerint a következőképpen oszlott meg:²³

Magyar	200 000	47%
Székely	55 000	13%
Szász	70 000	16%
Román	100 000	24%
Összesen	425 000	100%

Erdély népessége a 16. század végére – Bakács István becslése szerint – 700 000 főre emelkedett.²⁴ Ez száz év átlagában mintegy évi 0,50%-os szaporodásnak felel meg. A népesség természetes szaporodására kedvezően hatott, hogy Erdély a század végéig viszonylagos békében és nyugalomban élhetett. A természetes szaporodás mellett a népességgyarapodás nem jelentéktelen forrását képezte a bevándorlás. A török hódítás balkáni előnyomulása következtében a románság tömegesen húzódik át a Kárpátok túlsó oldaláról a még egyelőre nyugodtabb életet biztosító Erdélybe, s így kívülről állandó erősítést kapva az etnikai erőviszonyok fokozatosan a javára tolódnak.

A mohácsi csatavesztés után önálló életének útjára induló Erdély állapotáról kitűnően tájékoztat a kor egyik legműveltebb történetírója, az Európa tudós köreiben nagy tekintélynek örvendő Verancsics Antal.²⁵ *De situ Transsylvaniae...* című művében szemléltetően írja le Erdély földrajzi fekvését, éghajlatát, változatos tájait, földjének termékenységét, terményeinek bőségét, nyájai sokaságát. Dicséri borait, amelyek kitűnőbbek a campaniai vagy falernumiakénál, mindenfajta gyümölcssei pedig sem ízben, sem bőségben nem maradnak az itálieiak mögött, földje mélyén arany, ezüst, só, vas, ólom bőségesen rejlik.

Felsorolja, hogy Erdélyt „háromféle nemzet lakja: székelyek, magyarok és szászok” – majd így folytatja: „hozzájuk kell tennünk azonban az oláhokat is, akik száma ezek [ti. a székelyek, magyarok vagy szászok] akármelyikével könnyen egyenlő lehet...” („Natio eam triplex incolit: Siculi, Hungari, Saxones, adiungam tamen et Valacchos, qui quamlibet harum facile magnitudine aequant...”) Eszerint a románok száma talán valamivel meghaladhatta a népesség egynegyedét.²⁶

Részletesen jellemzi az erdélyi nemzeteket a következőképpen:

²³ Mályusz Elemér: *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt.* = *Magyar Művelődéstörténet.* Bp. é.n. II. 123–124.

²⁴ Bakács István: *A török hódoltság korának népessége.* = *Magyarország történeti demográfiája.* Bp. 1963. 135–137.

²⁵ Verancsics Antal (latinus nevén Antonius Wrancius) a dalmáciai Sebenicóban született 1504-ben. Anyja Statileo János erdélyi püspök nővére volt. Már tízéves kora óta a püspök gyulafehérvári udvarában nevelkedett. A padovai egyetemen végzett tanulmányai után visszatért Erdélybe, Szapolyai János király szolgálatában állott, akinek megbízásából több európai országban járt diplomáciai küldetésben. Erdélyben valószínűleg 1530-ig élt, amikor Ferdinánd királyhoz pártolt. Pályája egyre feljebb ívelt, az esztergomi érseki székhelyig. Latin nyelven írt, maradandó értékű tudományos műveit a Monumenta Hungariae Historica sorozatban 1857–75 közt adták ki Budapesten 12 kötetben. Erdély alapos ismeretéről tanúskodnak itt idézett sorai, melyek forrása Antonius Wrancius: *Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transylvaniam libri duo. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius.* Edidit Colomannus Eperjessy. Bp. 1944. 42–44.

²⁶ Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei.* II. Cluj-Napoca 1979. 443. A latin szöveget helyesen idézi ugyan, de románra elferdítve fordítja. Verancsics szerint ugyanis a románok száma a három nemzet (székelyek, magyarok, szászok) akármelyikével (quamlibet harum) egyenlő lehet, míg Pascu fordításában ez úgy hangzik, mintha ezek együttes számáva (secui, unguri și sași împreună) volna egyenlő. A románok abszolút többségének bizonyítása érdekében ilyen megtévesztő módszer alkalmazása joggal kifogásolható.

A székelyekről megállapítja, hogy „utódokban termékeny nép, úgyhogy ma csaknem 30 000 embert tud fegyverbe állítani, ha nem vonják el a házaik védelmére szükséges férfiakat. Földet művelnek, a legjobb méneseket legeltetik, terményekben bővelkednek.”

„A magyarok, akik közt sok a nemes, földjeiket kitűnően művelik, nem városokban laknak, hanem faluszerűen, várakban és házakban. Részt vesznek az állami életben, műveltebb erkölcsökre törekszenek. Ez a nép harcban a legbátrabb, hazája megvédésében félelmet nem ismer.”

„A százszok igen szorgalmasak, dolgozók, leginkább kereskedéssel és mindenfajta iparral foglalkoznak. Olyan buzgók az épületek emelésében, a földművelésben és a szőlőművelésben, hogy Erdélynek annál a részénél, amelyet a százszok laknak, nincs ma szebb vagy termékenyebb.”

„Bár ilyen különböző nemzetek lakják ugyanazt a földet, csodálatos egyetértésben élnek egymással. Ha néha civakodnak is, ami testvérek között is megesik, mikor külső ellenség támad, újra kibékülnek, hogy csodálatos ügyességgel és okossággal megvédelmezzék magukat és az övéiket.”

A románokról azt írja, hogy többnyire „a magyarok jobbágysai, saját településeik nincsenek, hanem az egész országban elszórtan, nyájaikkal hegyekben és erdőkben rejtőzködve nyomorúságosan folytatják életüket. („Caeteri plebei omnes Hungarorum coloni et sine propriis sedibus, sed sparsi hinc inde per totum regnum, rari in apertis locis incolae, montibus ac sylvis plauerumque cum suo pecore pariter abditis sordide vitam docunt.”)

Míg a székelyeket, magyarokat és százszokat talán túlzottan is dicséri, a románok társadalmi helyzetét és szerepét az ország gazdasági életében tévesen ítéli meg. A románok jelentős része ugyanis ebben a korban transzhumáló pásztor volt, ami együtt járt – miként erre már fentebb utaltunk – állandó településeik kialakulásával. A gyapjú és a tejtermékek értékesítéséből származó jövedelmük gyakran egyes jobbágyrétegekénél is magasabb életszínvonalat biztosított számukra. Így túlzás életük „nyomorúságáról” beszélni. Emellett a gyapjútermelés révén, mely az erdélyi posztóipar nélkülözhetetlen nyersanyagát képezte, az ország gazdasági életének Verancsics által magasztalt virágzásához is hozzájárultak. Kétségtelen, hogy egyre gyarapodó számban voltak közöttük jobbágyok is, ám nemcsak a magyarok, hanem a százszok, sőt a románok (a nemesi rangra emelt kenézek) jobbágysai, akik mint földművelők jobbágyfalvakban megtelepedve éltek. A román társadalm szerkezet tehát jóval differenciáltabb volt, mint ahogy Verancsics leírja. Az általános képhez az is hozzátartozik, hogy a magyarság jelentős része is jobbágyorsban élt, ugyanakkor a románok között is voltak már nemesek.²⁷

Verancsics leírásából egy gazdag Erdély képe tárul elénk, amelyben virágzott a mezőgazdaság, bányászat, ipar, kereskedelem, fejlődtek a városok. Egy olyan Erdély képe, amelyet még nem dúltak fel háborús pusztítások. De ő meglátta már a fenyegető veszélyt is, amikor megjegyezte, hogy „a hegyeken túlról és Moldvából minden oldalról szorongatják és támadják a tatárok és törökök, úgyhogy Erdély hajszálon függ”...

Valóban, a 16–17. századforduló körül már megkezdődik Erdély romlása. A Báthori Zsigmond ingatag politikája következtében gazdátlanná vált ország lakosságát előbb Mihály vajda, majd Basta csapatai, román, rác, vallon, hajdú egymással versenyezve, éveken át hajmeresztő kegyetlenséggel irtották. A földek műveletlenül maradtak, úgyhogy az életben maradottakat az éhínség, majd a pestis tizedelte meg. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége idején fél évszázadig nem járt ellenséges had Erdélyben, az ország újjáépül, gazdaságilag megerősö-

²⁷ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kvár é.n. (1945); Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Buk. 1980. Bár e tanulmány egy jóval későbbi korszak erdélyi társadalmának tagolódásáról ad képet, értékes következtetésekre nyújt lehetőséget a 16. századi társadalmi struktúrát illetően is.

dik, a tudomány és művelődés fellendül. Erdély népi erői növekednek. A békés korszaknak véget vetett II. Rákóczi György 1657. évi szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata. A betört török–tatár martalócok, a két vajda seregei négy éven át rabolják, égetik az országot, gyilkolják, rabságra hurcolják a lakosságot. A pusztulás főként a magyarságot sújtotta. A százokat fallal övezett városaik védték, a románok nagyobb tömege még a természetes védelmet nyújtó erdős hegyekbe húzódhatott, a székelyek is a havasokba menekülhettek. A hét megye nyílt vidékein, a hadak útjában fekvő jobbágyfalvak elpusztult magyar parasztságának helyére a hegyekből leszálló románok telepednek. E hatalmas pusztulás nyomán Erdély népességének jelentős fogyatkozása következett volna be, ha egyidejűleg nem fokozódik a román bevándorlás. Míg az összes népesség a 17. század végén valószínűleg nem volt nagyobb, mint egy évszázaddal korábban, a gyarapodó románság számaránya egyes feltevések szerint a századforduló tájáig mintegy 7–8%-kal emelkedhetett.²⁸ Így valószínűleg közel járhatott a valósághoz Vasile Lupu moldvai vajda, amikor 1650 táján azt írta a szultánnak, hogy Erdély népességének már több mint egyharmada román.²⁹

Noha egyes korabeli szerzők, mint például Georg Kreckwitz, a románokról általában mint nomád pásztorokról írnak,³⁰ ez még az újabban bevándorlók vonatkozásában is csak részben fedi a valóságot. A régebben megtelepedett románok már a társadalom minden rétegében megtalálhatók: transzhumáló pásztorok, jobbágyok, zsellérek, szabadparasztok, kézművesek, kereskedők. A hagyományos román társadalm szerkezeti formák felbomlását mindennél meggyőzőbben jelzi beilleszkedésük a nemesi társadalomba. A román nemescsaládok száma már a 15. században is elég jelentős volt. A fejedelmek egész sor románt nemesítettek meg, elsősorban Kővár-vidéken, Fogarasban, de a belső Erdélyben is. Hunyadban, Máramarosban a román nemesek, nemesparasztok tömege élt. A nemesi rangra emelt románok közül többen az ország vezető rétegébe emelkednek. A gyarapodó román értelmiség fokozatosan alkalmazkodott ahhoz az életformához, amelynek európai színezetét Erdély politikai nemzeti határozta meg évszázadokra visszamenően.³¹

Az eddig feltárt források, amelyeket fentebb bemutatunk, nem szolgálhatnak támpontul, hogy a 16–17. századi Erdély etnikai csoportjainak számát vagy számarányát a tárgyilagosság igényével lehessen megbecsülni. Ennek érdekében további kutatásokra volna szükség. Vasile Lupu idézett jelentése alapján csak az bizonyos, hogy a románság számereje a 17. század közepén a népesség egyharmadánál nagyobb még nem lehetett.

²⁸ *Magyarok és románok*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. I. Bp. 1940. 515–519; Makkai László: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kvár 1942. 14–16; Szabó István: *A magyarság életrajza*. Bp. 1941. 96–97; Bakács István: *i.m.* 135–137; *Siebenbürgen und seine Völker*. Budapest–Leipzig–Milano 1943. 165–190.

²⁹ Vasile Lupu moldvai vajda II. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Matei Basarab havaselvi vajda megbuktatásához szerette volna a szultán engedélyét megnyerni, hogy török segítséggel hatalmát Erdélyre és Havaselvére is kiterjeszthesse. Ez ügyben a portára küldött levele Rákóczi birtokába került. Erdélyi törekvéseinek alátámasztását szolgálja a románok számarányára vonatkozó közlése, amit ebből a szempontból nézve inkább mint maximumot értékelhetünk. A török nyelven írt levél szövegét egykorú latin fordításban közli Szilágyi Sándor: *Erdély és az északileti háború*. Levelek és okiratok. Bp. 1890. I. 246–247. 255–256.

³⁰ Kreckwitz, Georg: *Totius Principatus Transylvaniae accurata descriptio. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen*. Frankfurt–Nürnberg 1688. 27–34.

³¹ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Bp. 1948.

Népnövekedés és az etnikai viszonyok módosulása a 18. században

A történeti demográfia forrásai a 18. századtól kezdve egyre gyarapodnak. A század eleje óta különböző célokból és szempontokból végrehajtott összeírások, bár gyakran a népesség csak bizonyos rétegeit vagy csoportjait vették számba, többé-kevésbé megbízható számadatokat szolgáltatnak, amelyekre támaszkodva már nagyobb biztonsággal következtethetünk Erdély népességének nagyságára, nemzetiségeinek számbeli erejére.

Eppen nemzetiségi vonatkozásban tapasztaljuk azonban, hogy néha tévesek, ellentmondások azok a következtetések, amelyeket egyes szerzők a forrásanyag alapján levonnak. Megbízható, a valóságot megközelítő kép feltárását csak a nacionalista elfogultságtól mentes, tárgyilagos kutatástól remélhetjük.

Ebben az összefüggésben elsőként Jancsó Benedek³² megállapításait elemezzük, aminek fő oka az, hogy sokáig neves történészek általában az ő adatait használták. Jancsó becslése szerint 1700-ban Erdély 500 000 főnyi népessége nemzetiség szerint így oszlott meg: 150 000 magyar (a székelyekkel együtt), 100 000 szász, 250 000 román. Jancsó csupán a románok vonatkozásában hivatkozik forrásra, és pedig a románság katolizálása érdekében buzgólkodó jezsuitáknak 1701-ben a római Szentszékhöz küldött jelentésére. Ez szerinte a románok számát 200 000-re becsülte. Bizonyára Jancsó is tudta, hogy a jezsuiták számadata nem pontos összeíráson alapult, talán ezért látta indokoltnak, hogy a románok számát 250 000-re egészítse ki. Miként azonban David Prodan³³ helyesen mutat rá, a jezsuiták csak az „unitusok” számáról tettek jelentést, ebben a számban tehát nem foglaltatnak benne azok a románok, akik az uniót elutasítva, továbbra is az ortodox egyház hívei maradtak.

Ezek szerint Jancsónak a jezsuiták jelentésére támaszkodó becslése a románok lélekszáma tekintetében sem érdemel hitelt. A magyarokra és a szászokra vonatkozó becslését semmivel nem dokumentálja. Láttuk azonban, hogy Mályusz Elemér nem eshetett túlzásba, amikor a magyarok számát (a székelyekkel együtt) a 15. század végén 255 ezerre becsülte: így képtelenség feltételezni, hogy számuk két évszázad alatt csaknem százezerrel fogyott, amikor a szászok 30 ezerrel szaporodtak.

Még szemléltetőbben kimutatható Jancsó tévedése, ha az összes népesség általa 500 000-re becsült lélekszámát más, megbízhatóbb becslési adatokkal vetjük egybe. Erdély népessége – Mályusz becslése szerint – már a 15. század végén elérte a 425 000-et, ezek szerint tehát kétszáz év alatt a gyarapodás mindössze 75 000 lenne, alig 18 százalékos. Ezzel szemben a népesség 1720. évi nagyságát Acsády Ignác, mint alább ismertetjük, 806 ezerre becsülte, így Jancsó adata alapján számítva a 20 év alatti szaporulat 306 ezret (61,2%) tenne ki, ami 3,06% körüli évi átlagnak felel meg. Az eredmények tehát mind a két összevetés alapján irreálisak, és arra utalnak, hogy közelebb járhatott a valósághoz Bakács István, amikor Erdély 1700 körüli népességét 700 ezerre becsülte.³⁴ Kétségtelen tehát, hogy Jancsó becslése sem az összes népesség, sem nemzetiségi összetétele vonatkozásában nem fogadható el.

³² Jancsó Benedek: *A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp. 1896. 761–762.

³³ Prodan, David: *Teoria imigrației românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Studiu critic. Sibiu 1944. 24. idézi a jezsuiták jelentéséből: „ut 200 hominum millia fuerint, qui Unionem amplexi sunt”; Niles, Nic.: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oeniponte 1885. I. 247. alapján.

³⁴ Bakács István: *i.m.* 135.

A török hódoltság megszűnése utáni Magyarország népességének meghatározását először Acsády Ignác kísérelte meg 1896-ban megjelent munkájában.³⁵ Számításainak alapját az 1715., illetve az ezt helyesbítő 1720. évi összeírás képezte, melynek során az adófizető háztartásokat vették számba. Minthogy igen sok volt az adót nem fizető s így az összeírás alól mentesítettek száma, Acsády sok becslésre volt utalva. Területileg az összeírás nem terjedt ki az anyaország katonai igazgatás alatt álló déli megyéire és Erdélyre sem. A becsléssel kiegészített adatokra támaszkodva Acsády Magyarország és Erdély 1720. évi lakosságának együttes számát 2 millió 582 000 főben határozta meg.

Acsády becslésének téves voltát csak évtizedek múltán kezdték felismerni a történeti demográfia kutatói, sajnos azonban addig az ő téves adatai képezték a történeti és statisztikai tanulmányok egész sorának egyetlen, megdönthetetlennek vélt forrását. Elsőként 1938-ban Barys Gyula, legutóbb pedig 1957-ben Dávid Zoltán és Acsády György vette kritikai elemzés alá Acsády Ignác megállapításait. Dávid Zoltán³⁶ alapos és meggyőző érvek felsorakoztatásával 4 millióra becsüli Magyarország és Erdély 1720. évi népességét. Lényegileg ezt a megállapítást fogadja el Pápai Béla mint alsó határértéket.³⁷

Erdély 1720. évi népességét Acsády Ignác 806 000-re becsülte azzal a módszerrel, hogy egy 1721-ből fennmaradt összesítést összevetett az 1698, 1713, 1720, 1723, 1724, 1727. és 1733. évekből származó részletes adóösszeírásokkal. Ezt az eredményt, ellentétben az anyaországra vonatkozó becslési eredménnyel, Dávid Zoltán a későbbi adatokkal történt egybevetés alapján „meglepően jó”-nak mondja.³⁸

Acsády számításokat végzett a népesség nemzetiségi megoszlására vonatkozóan is, az adóösszeírások igen hiányosan fennmaradt névjegyzékeiben felsorolt családnevek elemzése alapján. Közölt eredményei azonban korántsem tekinthetők megbízhatónak, ezért ismertetésüket fölöslegesnek tartjuk.³⁹

Erdély 18. század eleji etnikai viszonyaira vonatkozóan Jancsó Benedek és Acsády Ignác becslései éppen úgy megbízhatatlanok, mint ahogy dokumentálatlan David Prodan⁴⁰ feltevése is, miszerint Erdélyben a románok abszolút többsége 1700–1730 között alakult ki.

A 18. századtól kezdve a románság már politikai tényezőként is jelentkezik az erdélyi közéletben. A vallási unió hatásaként a semmiből létrejön egy vékony, de felkészült értelmiségi réteg, amely megfogalmazza a román nacionalizmus lényegében dákorumán tartalmát és követeli, hogy a román nép ismertessék el negyedik, egyenrangú nemzetnek. Követelésének alátámasztására hivatkozik egyrészt arra, hogy a románság mint az egykori római gyarmatosok leszármazottja Erdély legrégebbi népe, másrészt arra, hogy már a népesség többségét képezi.

A román többség bizonyítékául általában arra a három összeírásra szoktak hivatkozni, amelyeket a román szakirodalom következetesen „román összeírások” megjelöléssel vitt be a köztudatba, ezzel azt a látszatot keltve, mintha azok etnikai összeírások lettek volna. A valóság azonban az, hogy az összeírások célja nem az etnikai, hanem csupán a vallásfelekezeti viszonyok felderítése volt, nevezetesen azt a kérdést kívánták tisztázni: milyen eredményeket ért el a vallási unió, illetve hol és milyen mértékben maradt sikertelen. Ezt a körülményt nem hagyhat-

³⁵ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII(1896).

³⁶ Dávid Zoltán: *Az 1715–20. évi összeírás.* A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 145–199.

³⁷ Pápai Béla: *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867).* = *Magyarország történeti demográfiája.* Bp. 1963. 147–151.

³⁸ Dávid Zoltán: *i.m.* 159.

³⁹ L. Dávid Zoltán: *i.m.* 157. Acsády becslési eredményeit, főleg a nemzetiségi megoszlással kapcsolatban már idézett művében élesen bírálja D. Prodan is.

⁴⁰ Prodan, David: *i.m.* 21.

juk figyelmen kívül az összeírások forráskritikai értékelésénél. A két görög rítusú egyház híveinek táborában, bár kétségtelenül a románok alkották a többséget, voltak görögök, szerbek, cigányok stb., de ez utóbbiak számát nem tisztázták. Az összeírókat csak az érdekelte: „unitus – nonunitus”? Ha az etnikai viszonyokat kívánták volna számba venni, akkor egyidejűleg össze kellett volna írni a magyarokat, németeket, zsidókat és egyéb nemzetiségűeket is. Ez azonban nem történt meg. Az összeírások eredményei alapján tehát legjobb esetben is csupán a románok lélekszámára következtethetünk, de számarányát megállapítani vagy éppen a románság abszolút többségét bizonyosnak tekinteni mindaddig képtelenség, amíg nem ismerjük az összes népesség, illetve a többi nemzetiségek nagyságát.

Adataik kiértékelése előtt meg kell jegyeznünk, hogy mind a három összeírás kiterjedt az akkor Erdélyhez tartozó Partiumra is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyék, valamint Kővár-vidék), s így az alábbi adatok – az eddigiektől eltérően – ezzel együtt értendők.

Az első összeírás 1733-ban készült. Az erdélyi országgyűlés, tisztázni kívánván a válságba került vallási unió helyzetét, elrendelte, hogy mind a gubernium, mind az unitus román püspök írassa össze az országban élő unitus és ortodox híveket. Klein püspök a papjai segítségével elkészített összeírást még ugyanabban az évben átnyújtotta az országgyűlés főbiztosának, s ennek anyagát tette közzé 1898-ban Nicolae Togan a Brukenthal-múzeumban őrzött kézirat alapján.⁴¹ Felsorolja az összes helységeket, szám szerint 2078-at, amelyekben úgymond románok laktak, még azokat is, ahol csak 1–2 román családot találtak. Az összeírás végeredménye a következő: a papok száma 2743 (2255 unitus, 486 ortodox, 2 ismeretlen vallású), a családok száma 85 550. A papokat is családoso-knak számítva, ez összesen 88 293 család, az 5-ös szorzószám alkalmazásával tehát 441 465 személy.

Az összeírásból kimaradt a Barcaság és Brassó városa, ahol a románság a gazdag görög kereskedők hatására is töretlenül az ortodoxia híve maradt. Ezek adatait 1972-ben H. Chirca közölte a nagyszabású állami levéltárban megtalált kézirat alapján, amely a gubernium által végzett összeírás anyagát tartalmazza. Eszerint itt 2307 ortodox családot írtak össze, ami az 5-ös koefficienssel 11 535 lelket jelent.⁴²

A Klein-féle összeírás eredményéhez hozzászámítva a barcasági adatokat, mindössze 453 000-re tehető a görög katolikusok és görögkeletiek lélekszáma.

A következő, ugyancsak vallásfelekezeti kritériumok alapján készült összeírást 1750-ben P. Aron görög katolikus püspöki vikárius hajtotta végre, papsága közreműködésével. Ez alkalommal a családfők mellett a családtagok számát is összeírták, amint erre L. Moldovan utal.⁴³ Az összeírás eredményeit Augustin Bunea⁴⁴ 1901-ben tette közzé, a községsoros adatokat ekképpen összegezve: a községek száma 1900 (ebből unitus 1887), a templomok száma 1718 (ebből unitus 1704), a papok száma 2130 (ebből unitus 2100), a kántorok száma 843. Végül a lélekszámot így összegezi:

⁴¹ Togan, Nicolae: *Româniile din Transilvania la 1733*. Conscriptiia episcopului Ioan Klein de Sadu. Sibiu 1898. L. még Bogdan-Duică, George: *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX(1896). 626–642; Jancsó Benedek: *Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája*. Századok (Budapest), 1900. évf. 141–154.

⁴² Chirca, Haralambie: *Întregire la conscripția confesională din 1733 privind populația românească din Transilvania*. = *Populație și societate*. Studii de demografie istorică. I. Sub redacția prof. Ștefan Pascu. Cluj 1972. 89–95.

⁴³ Moldovan, L.: *Conscripții și recensăminte în Transilvania (sec. XVII–XIX): metodologie și valoare documentară*. Revista de Statistică 1970. évf. 8. sz. 86–92.

⁴⁴ Bunea, Augustin: *Statistica Românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicarul episcopesc Petru Aron*. Sibiu 1901.

Unitusok a községi felsorolás szerint	533 657
Unitusok a hunyadi esperességben kb.	10 000
Összes unitusok	543 657
Nonunitusok az összeírás szerint	4 065
Nonunitusok a Barcaságban kb.	21 000
Lélekszám mindössze	568 722

Reálisabb volna az egybevetés az 1733. és a későbbi 1760–62. évi összeírások eredményeivel, ha a lélekszám mellett ismernénk az összeírt családok számát is, de Bunea erről nem tesz említést.

Buccow báró erdélyi főhadiparancsnok rendeletére 1760–62-ben harmadszor is összeírják az unitus és ortodox egyház híveit (a továbbiakban erre – későbbi román szerzők nyomán – mint 1761-es összeírásra hivatkozunk). A rendelkezés szerint egyszerre két összeírást kellett végezni (mint ahogy 1733-ban is): az egyiket a politikai hatóságok, a másikat az unitus papok közreműködésével, hogy egyiket a másikkal kiegészíteni és ellenőrizni lehessen. Virgil Ciobanu⁴⁵ a politikai hatóságok által végzett összeírás alapján a következő összesített számadatokat közli:

Ortodox család	126 652
Unitus család	25 164
Ortodox pap	1 380
Unitus pap	2 238
Összes család	155 434

Ez a szokásos 5-ös koefficienssel szorozva 777 170 lelket jelent.

Ezzel szemben J.M. Ballmann ugyanezen összeírás eredményét így összegzi:

	Családok	Lélekszám	Papok	Kántorok
Erdély a Barcaság nélkül	140 866	547 243	2858	2719
Barcaság 1765. évi összeírás	3 859	13 934	49	?
Erdély összesen	144 455	561 177	2907	2719

Amikor Ballmann a családok száma mellett a lélekszámot is közli, egyúttal rámutat arra, hogy egy családra még 4 lélek sem esik (számításunk szerint csupán 3,88).⁴⁶ Ennek alapján csak arra következtethetünk, hogy az összeírás során nemcsak a családok számát, de párhuzamosan a lélekszámot is számba vették. Erre utal L.J. Marienburg⁴⁷ és Benkő József⁴⁸ közlése is, akiknek adatai pontosan egyeznek a Ballmann által közölt lélekszámmal (figyelmen kívül hagyva a Barcaságot).

Virgil Ciobanu szerint az összeírt családok száma csaknem 11 000-rel több, mint amennyiről Ballmann tájékoztat. Részben ennek folytán, részben annak következményeként, hogy Ciobanu a lélekszámot csupán az összegezett családszám alapján 5-ös koefficiens alkalmazásá-

⁴⁵ Ciobanu, Virgil: *Statistica românilor din Ardeal, făcută de administrația austriacă la anul 1760–62*. Cluj 1926.

⁴⁶ Ballmann, Johann Michael: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hermannstadt 1801. 53.

⁴⁷ Marienburg, Lucas Joseph: *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1813. I. 68.

⁴⁸ Benkő, Josephus: *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus olim Dacia mediterranea dictus*. II. kiad. Claudiopolis 1833–34.

val számította ki, az általa jelzett lélekszám is kerekén 216 ezerrel meghaladja a Ballmann szerint az eredeti összeírásokban feltüntetett lélekszámot.

Ballmann hivatkozik még egy 1772. évi összeírásra is, amely szerint 558 076 nonunitus, 119 230 unitus, összesen tehát 677 306 lelket vettek számba, de megjegyzi, hogy ebben benne foglaltatnak a görögök és a cigányok is.⁴⁹ Eszerint 1772-ben még mindig százezerrel kevesebb lett volna a két görög rítusú egyház híveinek száma, mint amennyit Ciobanu az 1761-ben összeírt családok száma alapján kimutatott.

Azok az ellentmondások, amelyek Ciobanu és Ballmann adatai között nyilvánvalóak, csak az összeírás egyházi és civil anyagának egybevetése, alapos elemzése útján küszöbölhetők ki. Addig azonban Ciobanu számításainak hitelessége jogosan vitatható.

A három összeírás eredményeit állítja egymás mellé és elemzi Natalia Giurgiu⁵⁰ az alábbiak szerint:

	1733	1750	1761
A helységek száma	2 078	1 916	2 284
A templomok száma	?	1 734	1 868
A papok száma	3 028	2 148	3 618
Lélekszám	462 465	579 227	777 170
Átlagos lélekszám helységenként	223	302	320

Giurgiu nem okolja meg, miért teszi az 1733. évi lélekszámot 9000-rel, az 1750. évi lélekszámot pedig kerekén 10 000-rel magasabbra, mint ahogy N. Togan, illetve A. Bunea fentebb ismertetett közléseiből láttuk, bár tanulmányának forrásaként ezekre hivatkozik. Miután az eltérés alig haladja meg a 2%-ot, fogadjuk el Giurgiu adatait, melyek alapján a tényleges gyarapodás üteméről az alábbi kép nyerhető:

Időköz	Összes gyarapodás			Évi átlagos gyarapodás	
	év	szám	%	szám	%
1733–50	17	116 762	25,2	6 868	1,33
1750–61	11	197 943	34,2	17 995	2,70
1733–61	28	314 705	68,1	11 240	1,87

Giurgiu csak az utolsó összeírás eredményeit tekinti hitelesnek, a két előző összeírás adataiban azonban kételkedik: eredményeit csupán minimális adatként értékeli, mert véleménye szerint az összeírásokból sok román kimaradt. Figyelembe véve azt, hogy Erdély összes népességének évi átlagos szaporodási üteme ebben az időben csak 0,6% körül mozgott, túlzottnak tartja ugyan a románság gyarapodási ütemét (évi 1,87%), de ezt mégis megmagyarázhatónak véli a románság nagy szaporaságával.⁵¹

Bár sokan kételkedtek az összeírások adatainak hitelességében, az ezzel kapcsolatban felvetődő megannyi tisztázatlan kérdés közül csak néhány fontosabbra kívánunk rámutatni.

Mindenekelőtt nem téveszthető szem elől, hogy az összeírások anyagát csak mint *vallásfelekezeti* statisztikát értékelhetjük, de semmiképpen se tekinthetjük *nemzetiségi* statisztikának. A két görög rítusú egyház híveinek tábora és a románság közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. A

⁴⁹ Ballmann, J. M.: *i.m.* 55.

⁵⁰ Giurgiu, Natalia: *Trei conscripții din secolul al XVIII-lea privind populația românească din Transilvania*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Cluj 1966. Fasc. 1. 55–66.

⁵¹ Uő: *i.m.* 59. 62. 65.

görögök, szerbek, bolgárok kiiktatása csaknem megoldhatatlan feladat, ám viszonylag csekély számuk miatt gyakorlatilag amúgy is elhanyagolható.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a jelentékeny számú cigányokat, akiket az összeírások vallási kritérium alapján a románokkal együtt vettek számba (bár ritkán találunk erre határozott utalást), és az összeírások végeredményeiben megkülönböztetés nélkül mindig mint románok jelentkeznek. Egyedül Nicolae Togan az, aki *Româniile din Transilvania la 1733* című munkájában néhány községi adatnál mégis feltünteti: „Zingari”. Így például Szebenkúlvárosban (Suburbium Cibiniense) 80, Disznód községben 12 család szerepel „Zingari” megjelöléssel, amellet a 180, illetve 8 család mellett, amelyek etnikailag nincsenek megkülönböztetve.⁵² Annak ellenére, hogy a Togan által cigánynak jelzett családok száma még a kétszázat sem haladta meg, valójában minden bizonnyal jóval többen lehettek, amire a későbbi adatok alapján következtethetünk. L.J. Marienburg szerint a cigány családok száma 1772-ben 7718 volt, közülük több mint a fele vándorcigány (Zeltbewohner), azonban megjegyzi: vajon ki tudná ezeket megszámlolni? 1791-ben már 11 610 cigány családot tartottak számon,⁵³ J. Leonhard nyomán J. Benigni 1786-ban 60 000-re, M. Lebrecht 1794-ben 62 000-re teszi a cigányok lélekszámát.⁵⁴ J. M. Ballmann rámutat arra, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akiknek a vallásához tartoznak: „Die Zigeuner werden gewöhnlich mit den Walachen, zu deren Gottesdienste [...] sie sich überall halten, zusammengezählt”, majd megállapítja, hogy a románok és a cigányok kb. 1/5 része az unitus egyház híve, de a legtöbb román és cigány, valamint a görögök az ortodox egyház hívei.⁵⁵ A. Bielz szerint „die griechisch-katholischen und orientalischen Christen fast sämmtlich der walachischen Nation angehören. Auch die Zigeuner zählen sich je nach ihrem Aufenthaltsorte meist zu einer dieser beiden Konfessionen” – hozzátéve: „die Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache”.⁵⁶ Még az 1850. évi népszámlálás hivatalos kiadványában is azt olvassuk, hogy a cigányok inkább a román nyelvet beszélik.⁵⁷

Kétségtelen, hogy a 18. században és csaknem a 19. század dereka tájáig a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvilag is a románsághoz csatlakoztak. Ez természetes következménye annak, hogy Havaselvérről vándoroltak be, ahol évszázadokig együtt éltek a románokkal, s ott vették fel a görögkeleti vallást is. A cigányok azonban, szoros vallási és nyelvi kapcsolataik ellenére, etnikailag nem számíthatók a románokhoz. Az ún. román összeírások eredményeiből tehát le kell vonni a cigányok valamiképpen megbecsülhető számát, és csak az ily módon csökkentett értékek fejezhetik ki a román etnikum számerejét. Hasonló problémákkal találkozunk a későbbi összeírások során is mindig, amikor a népességet vallási vagy nyelvi kritériumok alapján veszik számba.

Az a körülmény, hogy 1733-ból és 1761-ből csak a családszámokat, 1750-ből pedig csupán a lélekszámokat ismerjük, lényeges hibaforrást képezhet az eredmények kiértékelésénél. Kérdés ugyanis, hogy a lélekszám kiszámítása az 5-ös koefficienssel reális-e. Láttuk már, hogy Ballmann szerint 1761-ben a családok átlagos lélekszáma mindössze 3,88 volt. Haralambie Chirca utal arra, hogy 1733-ban a szászsebesi szék (Mühlbacher Stuhl) kifogást emelt az ellen,

⁵² Togan, Nicolae: *i.m.* 14.

⁵³ Marienburg, L. J.: *i.m.* 68.

⁵⁴ Benigni, Joseph Heinrich von Mildenberg: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1837. 9; Lebrecht, Michael: *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt 1804. 10.

⁵⁵ Ballmann, J. M.: *i.m.* 26–27, 47.

⁵⁶ Bielz, A.: *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1858. 20–21.

⁵⁷ *Zur Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. II. Jrg. I. Heft, 1–3. Wien 1853.

hogy a román papok „család”-ként írták össze az egyedülálló személyeket is (aggok, súlyos testi sérültek, koldusok, munkaképtelenek stb.), s ennek következtében több családot mutattak ki, mint amennyi a civil hatóságok összeírásában szerepelt. Tekintve, hogy az egyházi és világi szervek összeírási eredményei között másutt is voltak eltérések, Chirca javasolja, hogy az egyházi összeírások eredményeit csökkenteni, a civil összeírások eredményeit növelni kellene néhány százalékkal, s így a valóságot jobban megközelítő képet kapnánk.⁵⁸

Chirca javaslata csak annyiban érdemel figyelmet, amennyiben rámutat az egyházi és kormányhatósági szervek összeírási eredményei között mutatkozó eltérésekre, valamint ezek tisztázásának szükségességére. De a végeredmények néhány százalékos csökkentése vagy növelése nem célravezető módszer, csak elterelné a figyelmet a probléma lényegéről. A kritikai elemzést nem a végeredményeknél, hanem a községi adatoknál kellene kezdeni. A reális adatok felderítésének egyetlen célravezető módszere csak az lehet, ha a három összeírás községi adatsorait egymás mellé állítva azokat helytörténeti és egyéb forrásadatokkal ellenőrizzük, egyben pedig a községek népességének az összeírások közötti időben mutatkozó feltűnőbb növekedésére vagy fogyására is magyarázatot keressük.

Az 1750. évi „román” összeírás eredményeinek ellenőrzésére igen jó lehetőséget kínálna az 1750. évi általános erdélyi összeírás, amely a Systema Bethlenianum néven ismert új adórendszer alapjául szolgált, számba vette helységenként és név szerint az egész adózó népességet. Az összeírás jelentőségére Trócsányi Zsolt⁵⁹ hívta fel a figyelmet annak hangsúlyozásával, hogy ez egyedülálló érték, páratlanul áll a korabeli Kelet-Európában, és alapul szolgálhat a 18. századi erdélyi társadalom megismeréséhez. Kár, hogy a teljes egészében fennmaradt levéltári anyag feldolgozása késik, mert adatai alapján a népesség nemzetiségi összetételére is lehetne hozzávetőlegesen következtetni.

Alaposabb elemzésre szorulna az a kérdés is, amelyet N. Giurgiu és mások is általában így fogalmaznak meg: a „román” összeírások (legalábbis a két első) eredményei csak minimális adatként értékelhetők, mert igen sok románt nem vettek számba. Ám ennek inkább az ellenkezője látszik bizonyítottnak. Mint láttuk, H. Chirca az 1733. évi összeírás egyházi adatait inkább túlzottaknak tartja, ezért csökkenteni javasolja néhány százalékkal, D. Prodan pedig megállapítja, hogy az összeírást végző papok gyakran jegyezték be hozzávetőleges, kerek vagy éppen szándékosan valótlan számokat, ha ezt úgy kívánta az érdekük.⁶⁰ A. Bunea rámutat arra, hogy a két görög rítusú felekezet híveinek számát azért állapították meg, hogy hány papot kell mentesíteni a közterhek alól, és ennek megfelelően a papok és kántorok részére mekkora földet kell kihalásítani a községi vagy a nemesi birtokokból. Nagy lélekszámú községekben 3, közepesekben 2, kisebbekben egy pap kaphatott adómentességet, és Mária Terézia 1743. évi rendeletével ennek alapján szabta meg a papok számát.⁶¹ Nyilvánvaló tehát, hogy az összeírást végző papoknak fontos anyagi érdeke is fűződött ahhoz, hogy egyetlen hívük se maradjon ki. Erre utal az a sok helység, ahol mindössze 2–4–8 családot vettek számba, valamint a feltűnően sok kerek szám (20–50–200) is. Ez utóbbiakat feltehetően becslés alapján jegyezték be, s érdeküknek megfelelően bizonyára nem a minimumot. Minden jel szerint tehát az összeírások eredményei inkább a maximumot tükrözik.

Míndezek alapján megállapítható, hogy a három „román” összeírás eddig publikált anyagának megbízhatósága még nincs tisztázva, adatainak hitelessége alapos forráskritikai elemzést

⁵⁸ Chirca, Haralambie: *Zur Zählung der rumänischen Bevölkerung in Siebenbürgen von 1733*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XIII(1970). Nr. 1. 93.

⁵⁹ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi összeírások. = A történeti statisztika forrásai*. Bp. 1957. 273–292.

⁶⁰ Prodan, David: *i.m.* 20.

⁶¹ Bunea, Augustin: *i.m.* I.



kívánna meg, mielőtt azokra tudományos tárgyilagossággal bármilyen következtetéseket lehetne felépíteni.

Míg a két görög rítusú egyház híveit három alkalommal is összeírták, a többi vallásfelekezetek híveinek lélekszámáról csak 1766-tól kezdve vannak adatok. Az egyházak vezetői által 1766-ban végrehajtott összeírások eredményeiről J. Ballmann⁶² és L.J. Marienburg⁶³ közöltek azonos adatokat. J. Söllner⁶⁴ hozzászámít még 2 ezer zsidót, s így a három szerző egybehangzó adatai szerint a népesség vallásfelekezeti megoszlása 1766-ban a következő lehetett:

Római katolikus	93 135
Református	140 043
Unitárius	28 647
Lutheránus	130 884
Görög katolikus	116 958
Görögkeleti ortodox	444 219
Zsidó	2 000
Összesen	955 885

Ezzel szemben P.R. Gottschling a két görög rítusú egyház híveinek 1766. évi együttes számát 36 ezerrel magasabbra teszi.⁶⁵

Nem ismerjük a módszert, ahogyan az egyes vallásfelekezetek számba vették híveiket, de általános a vélemény, hogy az adatok hiányosak, és Ballmann szerint csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújtanak a vallásfelekezetek viszonylagos számerejéről. Annyi bizonyos, hogy az összeírásokból kimaradtak a nemesek, amint erre többek közt J. Hintz, J. Benigni és Benkő utal.⁶⁶ J. Söllner az 1786. évi népszámlálás alkalmával számba vett népességszám figyelembevételével a népesség nagyságát 1766-ban 1 millió 343 ezerre becsüli, amiből az következnek, hogy a vallási összeírásokból 387 000 lélek kimaradt. Ezt a különbözetet az egyes felekezetek között felosztva, Söllner kiszámítja 1766-ra a valószínű lélekszámokat.⁶⁷ Minthogy számításai a későbbi megbízhatóbb adatokkal egybevetve irreálisnak tűnnek, ismertetésüket mellőzzük.

A népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozóan C. Sassu egy eddig ismeretlen adatra hivatkozik.⁶⁸ A lelőhely megjelölése nélkül közli Preiss báró erdélyi hadseregparancsnok kiadatlan jelentését, amelyben 1773-ban, mindjárt Erdélybe érkezése után tájékoztatta II. Józsefet a hitfelekezetek számerejéről. A jelentésben foglaltak feltehetően az 1766. évi egyházi összeírásokon alapulnak. Ballmann fentebb közölt adataitól csak annyiban térnek el, hogy a római katolikusok számát 89 000-re, a görög egyesültek számát 119 000-re, a görög nemegyesültekét pedig 558 000-re teszi, míg a többi felekezetek lélekszáma ugyanaz.⁶⁹ Preiss báró adatai csupán azért érdemelnek figyelmet, mert azokat C. Sassu nyomán N. Giurgiu is hitelesnek tekinti,⁷⁰

⁶² Ballmann, J. M.: *i.m.* 47.

⁶³ Marienburg, L. J.: *i.m.* 224–226.

⁶⁴ Söllner, J.: *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1856. 266.

⁶⁵ Gottschling, Paul Rudolph: *Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Budissim 1781. 31.

⁶⁶ Hintz, J.: *Volkszählungen in Siebenbürgen*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde III(1848). 49; Benigni, J. H.: *i.m.* 15–17.

⁶⁷ Söllner, J.: *i.m.* 379.

⁶⁸ Sassu, C.: *Romeni e ungheresi*. Buc. 1940.

⁶⁹ A görög egyesült és nem egyesült felekezet híveinek számára, egy 1772. évi összeírára hivatkozással, azonos adatokat közöl: *Anzahl der Walachen in Siebenbürgen*. Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten. Wien–Breslau–Leipzig III(1784). 73.

⁷⁰ Giurgiu, Natalia: *Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. = Populație și societate*. Studii de demografie istorică. I. Cluj 1972. 109–114.

és pedig annak ellenére, hogy eszerint a két görög rítusú egyház híveinek száma mindössze 677 000, szemben az 1761. évi „román” összeírás ugyancsak hitelesnek minősített 777 ezres lélekszámával.

Ezek után kíséreljük meg a vallásfelekezeti viszonyok alapján a népesség etnikai összetételére következtetni, párhuzamba állítva a három forrás részben eltérő adatait. Az etnikai struktúra vonatkozásában csak minimális lehet a tévedés, amikor a római katolikus, református és unitárius vallás híveit (figyelmen kívül hagyva a jelentéktelen számú római katolikus németeket) magyaroknak; a lutheránusokat (a nem nagy számú magyarokkal együtt) németeknek, míg a görög katolikus és görögkeleti egyház híveit általában románoknak számítottuk, levonva azonban L. J. Marienburg fentebb idézett közlése alapján 40 000 cigányt.

A népesség etnikai megoszlása 1766-ban, vallási alapon becsülve

Etnikai csoport	Ballmann szerint		Gottschling szerint		Preiss (Sassu) szerint (1772?)	
	Ezer fő	%	Ezer fő	%	Ezer fő	%
Magyar	262	27,4	263	26,5	258	24,1
Német	131	13,7	130	13,2	131	12,3
Román	521	54,5	557	56,1	637	59,7
Cigány	40	4,1	40	4,0	40	3,7
Zsidó	2	0,3	2	0,2	2	0,2
Összesen	956	100,0	992	100,0	1068	100,0

Tekintettel arra, hogy az összeírásból kimaradt nemesek túlnyomó többsége magyar (székely) volt, és a magyarnak számított vallásokhoz tartozott, a magyarság száma és aránya valamivel magasabbnak tételezhető fel.

Mint tudjuk, az 1786. évi népszámlálás sem az etnikai, sem a vallásfelekezeti viszonyokat nem vette számba, de az összes népesség számáról kétségtelenül megbízhatóan tájékoztat. Ezért érdemelnek különös figyelmet J. Leonhardnak az 1786. évi népesség etnikai összetételére vonatkozó becslései,⁷¹ amelyeket bizonyos kiegészítésekkel J. Benigni is magáévá tett.⁷² Ezeket az adatokat az alábbi tábla szemlélteti:

A népesség etnikai megoszlása 1786-ban (Leonhard és Benigni szerint)

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	507 400	32,1
Szász (német)	204 000	12,9
Román	788 000	49,9
Cigány	60 000	4,0
Örmény	6 000	0,4
Zsidó	3 000	0,2
Görög, szerb	600	x
Ismeretlen	8 515	0,5
Összes népesség	1 577 515	100,0

⁷¹ Leonhard, Joseph: *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1818.

⁷² Benigni, J. H.: *i. m.* 9.

P. Suciú 1925-ben közzétett tanulmányában,⁷³ a 13. és a 19–20. század fordulója közötti erdélyi nemzetiségi viszonyok alakulását vizsgálva, javarészt szintén az általunk idézett forrásokra támaszkodik. Mint a gyakorta marxista szemléletű háladó értelmiségiek, a „Holnap Társaságának” illusztris tagja azzal a céllal ragadott tollat (amire egyébként már a tanulmány címe utal), hogy a dokumentumokkal igazolható valóság feltárásával a megnagyobbodott Románia értelmiségi köreiből a társadalmi-gazdasági realitások iránti érzéket felkeltse.

Suciú – megítélésünk szerint helyesen – úgy véli, hogy Leonhard iménti táblázatán bemutatott adatai „valószínűbbek”, mint a Söllner szerint becsült adatok (l. a 64. jegyzetet), ez utóbbiakat ennek ellenére „érdekesnek és ismertetésre méltóknak” találja. Ez késztetett arra, hogy a Suciú munkájában is közölt Söllner-féle táblázatot ideiktassuk.

A népesség etnikai megoszlása 1786-ban (Söllner szerint)

A nemzetiség megnevezése	Szám	%
Magyar	653 148	39,2
Székely	175 017	10,5
Német	302 204	18,2
Román	507 748	30,5
Szláv	7 607	0,5
Olasz	1 870	0,1
Örmény	1 255	0,1
Görög	494	x
Zsidó	2832	0,2
Cigány	12 370	0,7
Az összes népesség	1 664 545	100,0

Mint látjuk, Söllner az összes népesség számát kerekén 1 millió 665 ezerre teszi, ami 87 000-rel meghaladja a népszámlálás hivatalos eredményei alapján Leonhard táblázata szerint helyesen feltüntetett 1 millió 578 ezres lélekszámot. Ugyanakkor a magyarok száma (a székelyekkel együtt) 320 ezerrel, a németeké 98 ezerrel nagyobb, viszont a románok száma 280 000-rel, a cigányoké 48 000-rel kisebb a Leonhard által becsült adatokhoz képest. Ennek folytán a nemzetiségek viszonylagos súlya is lényegesen eltérő képet mutat: a románság az összes népességnek csupán 30,5%-át képviseli, míg 49,7%-át a magyarság teszi ki.

Bár – mint említettük – Leonhard becslése véleményünk szerint is jobban megközelíti a valóságot, Suciú a népesség etnikai összetételének alakulását szemléltető táblán is (l. a 73. jegyzetet) a Söllner adatait tünteti fel. A románok számát az 1200–1300-as évek között 100 000-re becsüli, jóllehet Mályusz Elemér megfelelő helyen idézett becslése szerint (l. a 23. jegyzetet) ezt a lélekszámot a románság valószínűleg csak a 15. század végére érte el.

Végül érdemes megemlíteni, hogy amikor Suciú – miként általában azok a forrásmunkák, melyekre a 18–19. századi etnikai viszonyok alakulásával kapcsolatban mi is hivatkoztunk – a nemzetiségek számát szintén a vallási adatok alapján igyekezett megbecsülni, a tanulmányunk során következetesen alkalmazott módszert követi.

⁷³ Suciú, Petre: *Populația Ardealului și simțul realității socioeconomice*. Cluj 1925. 7. 16. Megjegyzendő, hogy Suciú csupán abszolút számokat közöl, a százalékokat mi számítottuk ki.

Erdély népességének a 18. század végi etnikai tagolódását M. Lebrecht⁷⁴ – a gubernium 1794. évi népességi nyilvántartása alapján becsülve – az alábbiak szerint szemlélteti:

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	481 681	33,0
Szász (német)	181 790	12,5
Román	729 316	50,0
Cigány	62 315	4,3
Zsidó	1 606	0,1
Örmény	1 090	0,1
Görög	652	x
Bolgár	109	x
Összesen	1 458 559	100,0

Bevándorlás vagy kivándorlás?

Az ismertetett adatsorok, bár a népesség etnikai struktúrájáról egymástól eltérő képet adnak, arra mégis minden kétséget kizáróan rávilágítanak, hogy a románok száma a 18. században rendkívüli mértékben megnövekedett. A románság gyarapodási üteme – mint láttuk – 1733–1761 között az évi 1,87%-ot, 1750–1761 között pedig az évi 2,70%-ot is elérte, miközben az összes népesség gyarapodási üteme csak évi 0,6% körül mozgott. Vajon feltételezhető-e ebben a korban ilyen magas természetes szaporodás, és ha igen, mivel lehet magyarázni? N. Giurgiu egyszerűen a román nép nagy szaporaságával véli megmagyarázhatónak, P. Suciú pedig úgy véli, hogy a szaporaság annak a „pauperizmusnak és kulturálatlanságnak” tulajdonítható, amelyben a román nép élt.⁷⁵

Míthogy ezt a magyarázatot a természetes népmozgalom adatai a legkevésbé sem támasztják alá, alapos okunk van feltételezni, hogy a román népesség 18. századi példátlan arányú gyarapodásának – a valószínűsíthető legmagasabb természetes szaporodás mellett is – jelentős forrását kellett hogy képezze a bevándorlás. Ennek ellenére nem hallgathatjuk el, hogy a történeti kutatás a bevándorlás folyamatát és méreteit még nem tisztázta egyértelműen, sőt egyes történészek a vándormozgás ellentétes irányára, a román kivándorlásra sorakoztatnak fel érveket, nem méltatva figyelemre azokat a forrásokat, amelyek a kivándorlók visszatéréséről tudósítanak.

Ebben a vonatkozásban Ștefan Mețeș⁷⁶ képviseli a legszélsőségesebb álláspontot. Munkája címéhez híven csak azt igyekszik bizonyítani, hogy a románok már a 13. századtól kezdve (!) hét évszázadon keresztül megszakítás nélkül vándoroltak ki Erdélyből a két vajdaságba. Az ellentétes irányú, tehát a román vajdaságokból Erdélybe történt bevándorlást bizonyára olyan jelentéktelennek tartja, hogy nem is foglalkozik vele. Megállapításainak nacionalista elfogultságát élesen bírálja E. Wagner.⁷⁷

D. Prodan kutatásait csak a 18. századi román vándormozgalom problémakörére korlátozza.⁷⁸ Tanulmányának első részében⁷⁹ alapos tárgyismerettel és meggyőző tárgyilagossággal mu-

⁷⁴ Lebrecht, M.: *i.m.* 8–10.

⁷⁵ Suciú, Petre: *i.m.* 18–19.

⁷⁶ Mețeș, Ștefan: *Emigrări Românești din Transilvania în secolele XIII–XX*. Buc. 1971.

⁷⁷ Wagner, Ernst kritikai elemzését l.: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln IV(1974). 122–123.

⁷⁸ Prodan, David: *Teoria imigrației românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Sibiu 1944.

⁷⁹ Prodan, David: *i.m.* 22–57.

tatja ki Jancsó Benedek és Acsády Ignác becsléseinek tarthatatlanságát, amelyekre támaszkodva a historikusok egy része a 18. századi román bevándorlást valóban túlzott méretűnek tételezte fel. Prodan ezzel kapcsolatos megállapításait – miként fentebb részletesen rámutattunk – ma már a történeti demográfia elismert kutatói, így Dávid Zoltán, Pápai Béla, Acsády György is jórészt igazolták.

A historikusok véleménye csaknem egyöntetű abban a tekintetben, hogy a románságot az egész történelem folyamán, de különösen a 18. században valami nyugtalan vándorlási „kedv” jellemzi.⁸⁰ Az állammal és a földesúrral szemben a vándorlás lévén az osztályharc egyetlen lehetséges formája, a románság folytonos mozgásban volt Erdély és a két vajdaság között. Ennek figyelembevételével Prodan a ki- és bevándorlások ide-oda hullámzását mint egységes, összefüggő folyamatot vizsgálva az ellentétes irányú vándormozgások egyenlegének megvonására törekszik.⁸¹ Végső következtetése az, hogy Erdély viszonylatában a 18. századi román migráció inkább veszteséges, mint nyereséges mérleggel zárult. Érvései két csoportba sorolhatók. Elsősorban az erdélyi és a vajdasági jobbágyterhek párhuzamba állításával megcáfolhatónak véli a történészek addig csaknem egyöntetű állásfoglalását, mintha a fanarióta uralom alatt a köznép helyzete annyira elviselhetetlen lett volna. Véleménye szerint az erdélyi gazdasági és közállapotok még rosszabbak voltak, s így inkább taszító erőként hatottak a románság vándormozgalmára. Aztán jelentős bizonyítékként értékeli azt a körülményt, hogy jóval több azoknak az okiratos bizonyítékoknak a száma, amelyek az Erdélyből történő kivándorlásra, a szökött jobbágyok visszakövetelésére vonatkoznak, mint fordítva. Ezeket az érveket azonban nem tartjuk meggyőzőeknek. A közállapotok jobb vagy rosszabb volta, az okiratos bizonyítékok kisebb vagy nagyobb száma éppen annyira nem döntő bizonyíték a román kivándorlás mellett, mint a román papság erről siránkozó panaszlevele.

„Tota Transilvania ad nos venit!” – Moldvában és Munténiában állítólag ezzel a megrémült felkiáltással fogadták az Erdélyből odaözönlő nagy tömegeket. Hogy ez valóság-e vagy csupán hangulatkeltő elképzelés, nem tudhatjuk, mert forrása csak az a panaszlevél, amelyben az unites román klérus 1773-ban Mária Terézia szívét igyekezett részvétre indítani, arra való hivatkozással, hogy a románság kivándorlásra kényszerül, ha nem javítanak sorsán. A moldvaiak és a munténiiaiak szájába adott mondasból azóta szállóige lett annak jellemzésére, hogy milyen nagy számú román vándorolt ki Erdélyből. Amikor Prodan is idézi, tárgyilagossága iránt támaszt kételyt még akkor is, ha megjegyzi, hogy a kifejezés bizonyára túlzott, de jellemző.⁸²

Erdély 18. századi történetének talán a legjellemzőbb vonása az a nagyarányú vándormozgalom, amelynek következményeként nemcsak etnikai összetétele, hanem társadalmi-gazdasági szerkezete is alapvetően megváltozott. Ez a folyamat nem csupán Erdély és a két román vajdaság viszonylatában zajlott úgyszólván megszakítatlanul, nem is korlátozódott kizárólag a románságra. A vajdaságokba irányuló kivándorlás emberanyagának nem jelentéktelen hányadát a székelyek szolgáltatták. Ám jóval nagyobb méretű volt a jobbágyság – magyarok és románok – elvándorlása a török alól felszabadult magyarországi részek, így a Bánság felé, ami a vándormozgalom egyenlegét erősen Magyarország javára billentette.

⁸⁰ Giurescu, C. C.: *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihail Viteazul*. Buc. 1935. ezt így fejezi ki: „o mare nestabilitate”.

⁸¹ Prodan, David: *i.m.* 109–165.

⁸² Prodan, David: *i.m.* 58–59. a klérus panasziratának vonatkozó részét idézi, hivatkozva Bunea, Augustin: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*. Blaj 1902. 259.

Ugyanakkor azonban – miként alább megkíséreljük kimutatni – a románság külső vándorforgalma, feltehetően főleg a két vajdaság viszonylatában, jelentős bevándorlási többlettel zárult.

E bonyolult népmozgalmak problémakörének hatalmas történeti irodalma van, amelynek felsorolása is igen hosszas volna. Különösen ki kell emelnünk Berlász Jenő, Györffy István, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Szabó T. Attila e téren végzett alapos kutatásait, értékes tanulmányait.⁸³ Az említett szerzők érdeme, hogy a 18. században lezajlott etnikai változások sok részletkérdésére, a nemzetiségi határok eltolódásának folyamatára fényt derítettek. Bár a román bevándorlást a románság feltűnő arányú térhódításával igazolhatónak vélik, ezt az érvelést csak egy eléggé meggyőző feltételezésként értékelhetjük.

A historikusoktól nem is várhatunk kielégítő választ olyan kérdésekre, amelyek felderítése valójában egy speciális tudományág, a történeti demográfia kutatási körébe tartozik. Kétséges az is, hogy a történeti kutatás fel tud-e tárni olyan adatokat, amelyek alapján a kivándorolt vagy bevándorolt románok száma legalább megközelítő pontossággal megállapítható. A különböző vándorfolymatokban részt vevők tömegeinek teljes elszámolásához szükséges közvetlen adatok hiányában a demográfia a vándormozgalom eredményének mérésére egy közvetett módszert alkalmaz: az ún. „mérleg-módszert”. A mérleg-módszer eredménye a tényleges és természetes szaporodás egybevetése alapján megállapított vándorlási egyenleg. Ha a tényleges gyarapodás mértéke meghaladja a természetes szaporodást, az így mutatkozó pozitív előjelű különbözet mint aktív vándorlási egyenleg jelzi azt, hogy a bevándorlás milyen mértékben járult hozzá a népesség tényleges gyarapodásához. Ellenkező esetben, ha a tényleges gyarapodás kisebb a természetes szaporodásnál, a negatív előjelű különbözet mint passzív vándorlási egyenleg mutatja, hogy a népesség vesztesége milyen mértékű volt a kivándorlás következményeként. Ez a módszer nem ad ugyan felvilágosítást a vándormozgások teljes nagyságáról, sem a honnan-hova kérdésről, de megbízhatóan és pontosan meghatározza az országba érkező és onnan távozó vándorlók száma közti különbözetet, rávilágít a népességfejlődés tényezőire. Ha tehát egy adott időszakban ismerjük a tényleges gyarapodás mértékét, és legalább valószínűsíthető adataink vannak a természetes szaporodás mértékére, akkor eldönthető az a kérdés, vajon a bevándorlók vagy a kivándorlók száma volt-e nagyobb. Úgy véljük, hogy a mérleg-módszer alapján történő elemzéshez eléggé megbízható bázisul szolgálhatnak a már ismertetett 1720. és 1786. évi népességi állapotfelvételek, illetve a 18. század e két év által határolt 66 éves időszaka.

Az 1786. évi II. József-féle összeírás a népesség minden rétegének lélekszám szerinti megszámlálásával megközelítette a modern népszámlálás lényegét és jellegét, eredményeit általában megbízhatóknak tartják. Községsoros adatait 1960-ban Dányi Dezső és Dávid Zoltán tette közzé, kiváló tárgyismeretről tanúszkodó bevezetéssel és magyarázatokkal.⁸⁴ Eszerint Erdélyben – ideszámítva a Partiumot is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye, valamint Kővárvidék) –, de a katonai határörvidék nélkül 1 443 371 lelket irtak össze. Ha ehhez hozzászámítjuk a katonai határörvidék népességét, amely Benigni szerint 134 144 főt tett ki,⁸⁵ az összes (polgári és katonai) népesség száma 1786-ban 1 577 515 fő.

⁸³ Györffy István: *A Fekete-Körös völgyi magyarság települése*. Bp. 1914; Uő: *Dél-Bihar népesedési és nemzeti-ségi viszonyai negyed-félszáz év óta*. Bp. 1915; Szabó T. Attila: *Nireş-Szásznyires település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Cluj 1937; Uő: *Bábony története és települése*. Kvár 1939; Makkai László: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kvár 1942; Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere*. Bp. 1939; *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban*. = A magyar Történettudományi Intézet Évkönyve; *Magyarok és románok*. I. 508–571; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Bp. 1946.

⁸⁴ *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960.

⁸⁵ Benigni, J. H.: *i. m.* I. 7–8.

Acsády Ignác jónak tartott becslési eredményei alapján Thirring Gusztáv Erdély és a Partium népességét 1720-ban összesen 864 737 főre teszi.⁸⁶

A természetes szaporodás pontos kiszámításához szükséges népmozgalmi adatok ebből a korból nincsenek feltárva, de valószínűsíthető felső határértéke megbecsülhető.

Dávid Zoltán Magyarország népességének természetes szaporodását ebben az időszakban évenként 1%-ra becsüli, s ezt az arányt erdélyi vonatkozásban is alkalmazhatónak véli.⁸⁷ E feltevéssel azonban nem érthetünk egyet. A gyakori járványok, az elmaradottabb közegészségi viszonyok, valamint a háborúk miatt Erdélyben a halandóságot magasabbnak kell feltételeznünk. Az erdélyi népesség természetes szaporodási aránya a későbbi korszakokban is mindig alacsonyabb volt a magyarországinál, amiről a következő fejezet adatai tanúskodnak. Figyelembe véve továbbá, hogy Erdély népességének gyarodási üteme 1786–1850 között is mindössze évi 0,49% volt, és 1850–1910 között se haladta meg az évenkénti 0,68%-ot, valószínűleg jobban megközelíthette a valóságot N. Giurgiu, amikor – mint láttuk – a 18. században Erdély összes népességének évi átlagos természetes szaporulatát 0,6%-ra becsülte. A magunk részéről évi 0,7%-ot mint maximumot még elfogadhatónak tartunk.

Az 1720. évi 865 ezres népességszám tehát az évi 0,7%-os természetes szaporodási ütem feltételezésével (a kamatos kamatszámítás képletének megfelelően számítva) 66 év alatt 506 000-rel növekedhetett. Ennek alapján vonjuk meg a vándorlási egyenleget:

Az összes népesség száma 1720-ban	865 000
Az összes népesség száma 1786-ban	1 577 000
Tényleges szaporodás	712 000
Feltételezhető természetes szaporodás	506 000
Vándorlási nyereség	206 000

A 206 ezrenyi bevándorlási többlet csak a románság (emellett talán a cigányság) számát gyarapíthatta, hiszen ebben a korszakban az erdélyi magyarság külső vándormozgalma Magyarország és a román fejedelemségek irányában egyaránt csak veszteséges lehetett, a német betelepülők száma pedig jelentéktelen volt.

Feltevésünket megerősíti, ha a mérleg-módszer szerint elemezzük a románság szaporodását N. Giurgiu-nak az 1733-ban és 1761-ben végrehajtott „román összeírás” eredményeiről közölt adatai alapján. Az 1733-ban összeírt 462 000 román e 28 év alatt (ugyancsak kamatos kamattal számolva) évi 0,7% természetes szaporodási ütem esetén kereken 100 000-rel, de még évi 1%-os ütemet feltételezve is legfeljebb 148 000-rel növekedhetett volna. A tényleges és természetes szaporodás közötti különbséget az alábbi képlet szemlélteti:

A románok száma (a cigányokkal együtt)	1733-ban	462 000
	1761-ben	777 000
Tényleges szaporodás		315 000
Feltételezhető természetes szaporodás		100 000
Vándorlási nyereség		215 000

A mérleg-módszer alapján tehát e 28 év alatt 215 000-re s még évi 1% természetes szaporulat feltételezése esetén is legalább 167 000-re tehető az erdélyi románság külső migrációjának

⁸⁶ Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp. 1938. 36.

⁸⁷ Dávid Zoltán: *i.m.* 168–169.

pozitív egyenlege. Ezek szerint nem tekinthető túlzottnak, amikor Dávid Zoltán hozzávetőlegesen 350–400 000-re becsüli a Magyarországra és Erdélybe 1720–1786 között bevándorolt románok számát.⁸⁸

Az 1720. évi népességszámot megbízhatóan tükröző becsült adatok egybevetése a népesség számát hitelesen tanúsító 1786. évi népszámlálás eredményeivel világosan jelzi, hogy Erdély népessége a 18. század folyamán nagymértékben megnövekedett. A népesség vallási-etnikai összetételére vonatkozó becslések, nemkülönben a tényleges és a feltételezhető természetes szaporodás különbözete alapján megvont vándorlási mérleg pozitív egyenlege arra is utal, hogy a nagyarányú népnövekedés jelentős tényezőjeként (forrásaként) a román bevándorlás értékelhető. Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy népességének 18. századi etnikai struktúrájáról hiteles képet alkothassunk. Idevonatkozóan ma is érvényes I. Tóth Zoltán több mint negyven évvel korábban közölt megállapítása: „Az erdélyi XVIII. századi nemzetiségi statisztika egyelőre még elvégzetlen feladat, amit jelentéktelen összefoglalások nem pótolhatnak.”⁸⁹

Az etnikai és vallási struktúra a 19. században

Az 1850-től kezdve végrehajtott népszámlálások eredményeiről közzétett statisztikai adat-sorok a 19. század második felének etnikai és vallási viszonyairól már hitelesebb képet adnak.

A század első felében a népesség etnikai struktúrájára csak vallási adatokból következtethetünk. A kormányhatóság rendelkezése 1832-ben az egyházak vezetői jelentést tettek híveik létszámáról. Az egyházak létszámjelentéseit J. Hintz⁹⁰ foglalta össze és tette közzé. A vallásfelekezeti adatok alapján – az 1766. évi felekezeti statisztika kapcsán fentebb már alkalmazott módszer szerint – kiszámítottuk a nemzetiségek valószínű lélekszámait (a két görög rítusú egyház hívei közül 70 000-et cigánynak számolva), amelyeket az alábbi táblázat párhuzamosan szemléltet:

Vallásfelekezet			Nemzetiség			
	szám	%	szám	%	szám	%
Római katolikus	183 356	9,9				
Református	311 000	16,7				
Unitárius	42 000	2,2				
Együtt	536 356	28,8	Magyar	536 356	28,8	
Lutheránus	200 000	10,8	Német	200 000	10,8	
Görög katolikus	505 000	27,1				
Görögkeleti ortodox	615 325	33,1				
Együtt	1 120 325	60,2	Román	1 050 325	56,5	
			Cigány	70 000	3,7	
Zsidó	3 000	0,2	Zsidó	3 000	0,2	
Összes népesség	1 859 681	100,0		1 859 681	100,0	

Az erdélyi katonai határőrvidék népességéről a határőrség megszervezésétől kezdve (1764) állandóan pontos nyilvántartásokat vezettek. Éppen ezért hitelesnek tekinthetjük azt a képet,

⁸⁸ Dávid Zoltán: *i.m.* 172.

⁸⁹ I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Történeti tanulmányok.* Bp. 1943. 223.

⁹⁰ Hintz, J.: *Volkszählungen in Siebenbürgen.* Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt III(1848). 53–54. Csekély eltéréssel ugyanezen adatokat l. még: Erdélyi Híradó. Kolozsvár 1832. szept. 29-i sz. 214.

amelyet J.H. Benigni mutatott be értékes tanulmányaiban⁹¹ a határőrvidék népességének nemcsak vallási és etnikai megoszlásáról, de egyéb fontos demográfiai viszonyairól is (családi állapot, férfi-női népesség, kormegoszlás, foglalkozás, műveltség stb.). Közvetlen kapcsolatai és észlelései alapján figyelemre méltóan jellemzi a határország keretébe tartozó székelyek, magyarok, románok, szászok szokásait, erkölcsi felfogását, életmódját. Munkája 1816-ban megjelent első kiadásában talán túlzottan sötét színekkel ecseteli a románság „lustaságát” és egyéb előnytelen vonásait, amelyek okát nagyrészt papsága műveletlenségében véli felismerni,⁹² de 18 évvel később (a második kiadásban) már megállapítja, hogy a hatóságok kitartó törekvéseinek eredményeként a románok valláserkölcsei és művelődési állapota sokat javult.⁹³

A magyarországi határőrvidéktől eltérően a Radnai-hágótól a Kárpátok mentén félkaréjban Hunyad megyéig húzódó erdélyi katonai határőrvidék nem volt az ország többi részétől éles határvonallal elkülönített területi egység. Szervezetébe a polgári igazgatás alatt álló területeken elszórtan mintegy 285 helység tartozott, de ezek többsége is vegyes, polgári és katonai népességű volt, csak a naszódi 2. román gyalogezred 44 községe képezett tiszta katonai kerületet. A határországba besorolt tényleges katonák egész családja katonai igazgatás alá tartozott, úgyhogy Benigni adatai szerint 1830-ban a határőrvidék 168 000 főnyi népességéből mindössze 10 765 volt a tényleges katonák száma, tehát az összes népesség 6,4%-a, a férfi népesség 12,9%-a.

A határőrkerületek népességének 1830. évi vallási és etnikai összetételéről Benigni az alábbi adatokat közli:⁹⁴

Határőr- kerület	Összes népesség		Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. székely gyalogezred	39 549	100,0	39 463	99,8	32	0,1	43	0,1	11	0,0
2. székely gyalogezred	35 259	100,0	11 957	33,9	22 956	65,1	46	0,1	300	0,9
1. román gyalogezred	28 891	100,0	266	0,9	922	3,2	18 108	62,7	9 595	33,2
2. román gyalogezred	34 875	100,0	202	0,6	115	0,3	28 744	82,4	5 810	16,7
Székely huszárezred	29 487	100,0	12 655	42,9	8 781	29,8	5 422	18,4	2 629	8,9
Összesen	168 061	100,0	64 543	38,4	32 806	19,5	52 367	31,2	18 345	10,9

⁹¹ Benigni, J. H. von Mildenberg: *Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Gränze*. Hermannstadt 1816. II. kiad. uo. 1834.

⁹² Benigni, J. H.: *i.m.* I. kiad. 12–14.

⁹³ Benigni, J. H.: *i.m.* II. kiad. 20.

⁹⁴ Benigni, J. H.: *i.m.* 17–20, 30–31.

Ugyanezen forrás szerint a nemzetiségi megoszlás a következő volt:

Határőr- kerület	Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. székely gyalozezred	39 420	99,7	35	0,1	75	0,2	19	0,0
2. székely gyalozezred	34 836	98,8	310	0,9	79	0,2	34	0,1
1. román gyalozezred	914	3,2	27 568	95,4	222	0,7	187	0,6
2. román gyalozezred	72	0,2	34 328	98,4	206	0,6	269	0,8
Székely huszárezred	21 346	72,4	8 045	27,3	75	0,3	21	0,0
Összesen	96 588	57,5	70 286	41,8	657	0,4	530	0,3

1844-ben a határőrkerületek népességének nemzetiségi és vallási megoszlása J. Söllner⁹⁵ szerint a következő volt:

Határőr- kerület	Összes népesség		Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. székely gyalozezred	47 017	100,0	46 891	99,7	33	0,1	67	0,2	26	0,0
2. székely gyalozezred	38 521	100,0	38 222	99,2	239	0,6	55	0,2	5	0,0
1. román gyalozezred	33 575	100,0	1 154	3,4	31 559	94,0	333	1,0	529	1,6
2. román gyalozezred	39 857	100,0	101	0,3	39 129	98,2	224	0,6	403	0,9
Székely huszárezred	32 660	100,0	24 095	73,8	8 427	25,8	77	0,2	61	0,2
Összesen	191 630	100,0	110 463	57,6	79 387	41,4	756	0,4	1 024	0,6

A vallásfelekezeti megoszlás ugyanakkor:

Határőr- kerület	Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox		Zsidó	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. székely gyalozezred	46 964	99,9	27	0,1	25	0,0	1	0,0	–	–
2. székely gyalozezred	13 422	34,8	24 864	64,6	63	0,2	172	0,4	–	–
1. román gyalozezred	396	1,2	1 179	3,5	21 540	64,2	10 454	31,1	6	0,0
2. román gyalozezred	251	0,6	102	0,3	33 222	83,3	6 282	15,8	–	–

⁹⁵ Söllner, J.: *i.m.* 288, 298.

Határőr- kerület	Római katolikus	Protestáns	Görög katolikus	Ortodox	Zsidó
Székely huszárezred	14 762 45,2	9 435 28,9	5 789 17,7	2 674 8,2	– –
Összesen	75 795 39,6	35 607 18,6	60 639 31,6	19 583 10,2	6 0,0

Az 1830. és 1844. évi adatok egybevetéséből azt látjuk, hogy e 14 év alatt a vallásfelekezettek és a nemzetiségek aránya alig egy-két tized százalékkal tolódott el. Bár időközben egyes helységek vagy azok népességének bizonyos része polgári közigazgatás alá került,⁹⁶ ez a körülmény a népesség összetételét csekély mértékben befolyásolhatta.

Az erdélyi határőrvidék társadalom- és gazdaságtörténete képezi a tárgyát Carl Göllner tanulmányának,⁹⁷ de a népesség etnikai összetételével nem foglalkozik. Tárgyilagossága egyébként is vitatható.

Ignaz Lenk⁹⁸ 1839-ben közzétett négykötetes munkája – bár több erdélyi város, illetve község gazdasági, vallási, etnikai viszonyairól közölt adatai figyelmet érdemelnek – nem illeszthető tanulmányunk keretébe; nemcsak azért, mert gyakran ellenőrizhetetlen becslült adatokat tartalmaz, hanem mert nem teljes, nem valamennyi erdélyi helység etnikai-vallási viszonyairól tájékoztat.

Fényes Elek⁹⁹ 1840-ben egyházi anyakönyvek és nyilvántartások alapján becslülte meg a nemzetiségek lélekszámát. Adatai hiányosak, pontatlanok, ezért ismertetésüket mellőzzük.

Nem méltattuk figyelemre Kövály László¹⁰⁰ 1846. évi nemzetiségi statisztikáját sem, mivel csak hozzávetőleges becsléseken alapul.

Az osztrák önkényuralom szervei által 1850–51-ben végrehajtott népszámlálás volt az első, amely a népesség etnikai és vallásfelekezeti hovatartozását tudakolta. A Partiumot ezúttal is Erdélyhez számítva, a honos népesség (Einheimische Bevölkerung) nemzetiségi megoszlásáról a Bécsi Császári és Királyi Kereskedelmi Minisztérium Statisztikai Igazgatósága a következő eredményeket tette közzé:¹⁰¹

A népesség száma és etnikai megoszlása 1850-ben

Nemzetiség	szám	%
Román	1 226 998	59,5
Magyar	535 888	26,0
Német	192 438	9,3
Örmény	7 600	0,4
Cseh és szlovák	3 743	0,2
Zsidó	15 570	0,8
Cigány	78 906	3,8
Egyéb és ismeretlen	771	0,0
Összes népesség	2 061 914	100,0

⁹⁶ Benigni, J.H.: *Notizen über die Bevölkerung Siebenbürgens*. Transilvania. Hermannstadt I(1833). 261–263.

⁹⁷ Göllner, Carl: *Die Siebenbürgische Militärgrenze*. Ein Beitrag zur sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851. München 1974.

⁹⁸ Lenk von Treuenfeld, Ignaz: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, hydrographisch- und ortographisches Lexicon, mittels Versuches seiner Landkarten-Beschreibung bearbeitet und alphabetisch geordnet*. I–IV. Wien 1839.

⁹⁹ Fényes Elek: *Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest 1836–1840; Uő: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. Pest 1851. Fényes Elek adatainak kritikai elemzését I. Kovácsics József: *Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. = Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 15.

¹⁰⁰ Kövály László: *Erdélyország statisztikája*. Kvár 1847.

¹⁰¹ *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Helf. Wien 1853.

Miután ugyanezen forrás a népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozó adatokat is közli, ez jó alkalmat kínál arra, hogy ellenőrizhessük ama módszerünk helyességét, amely szerint a vallásfelekezeti adatok alapján kíséreltük meg a népesség etnikai összetételére következtetni, s amely módszert – a vonatkozó adatok hiányában – a továbbiak során is alkalmazni fogjuk. Az alábbi táblázat hivatalos vallásfelekezeti adatokkal párhuzamosan a nemzetiségek e módszer szerint kiszámított lélekszámát is szemlélteti.

Az 1850. évi vallási statisztika s az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet			Nemzetiség			
	szám	%		szám	%	
Görögkeleti (ortodox)	637 873	30,9				
Görög katolikus	648 263	31,1				
Együtt	1 286 136	62,3	Román	1 207 230	58,5	
			Cigány	78 906	3,8	
Római katolikus	219 672	10,7				
Református	295 723	14,4				
Unitárius	46 006	2,2				
Együtt	561 401	27,3	Magyar	550 058	26,7	
			Örmény	7 600	0,4	
			Cseh, szlovák	3 743	0,2	
Lutheránus	198 807	9,6	Német	198 807	9,6	
Izraelita	15 570	0,8	Zsidó	15 570	0,8	
Összes népesség	2 061 914	100,0		2 061 914	100,0	

A két görög rítusú egyház híveit (a cigányok kivételével, akik számát a nemzetiségi statisztika hivatalos adatával egyezően tüntettük fel) románoknak tekintettük. A római katolikus, református és unitárius vallásúakat – akik együttes számából levontuk az örmények, csehek és szlovákok nemzetiségi statisztikában kimutatott számát – magyar nemzetiségüként becsültük. Végül a lutheránus egyház követőit mind a német nemzetiséghez soroltuk.

A két táblázatot egybevetve látható, hogy a vallási statisztika alapján becsült nemzetiségi adataink és a hivatalos nemzetiségi statisztika szerint kimutatott adatok között az eltérés alig számottevő, s javarészt egyes rendhagyó (nem nagy számú) vallási kötődésekkel magyarázható. Annak, hogy a németek számát kereken 6000-rel nagyobbra becsültük, az lehet az oka, hogy a lutheránus magyarok számát nagyjából ennyivel haladhatta meg a római katolikus németeké. Annak folytán, hogy a görög katolikus és ortodox egyháznak – főleg a Székelyföldön – magyar anyanyelvű hívei is voltak (számukat az 1880. évi népszámlálás kereken 20 000-ben mutatja ki), reálisnak tűnik, hogy a magyarok számát 14 000-rel többre becsültük. Egyedül a román nemzetiség becslése tekintetében áll fenn egy közel 20 000 főnyi tévedés lehetősége, ami azonban mindössze 6000-re apad, ha a két „román egyház” 14 000-re becsülhető magyar híveit figyelembe vesszük. A téves becslés részben a római katolikus, református és lutheránus vallású (egy-két ezerre tehető) románok figyelmen kívül hagyásának, főleg azonban annak tudható be, hogy a magyar vagy német lakosságú falvakban megtelepedett cigányok egy része nemcsak a falu nyelvét kezdte magáévá tenni, de vallására is áttért.

Az 1857-ben tartott népszámlálás alkalmával csupán a vallásfelekezeti hovatartozást tudakolták. Emiatt csak a vallási megoszlásról közzétett adatok alapján¹⁰² – az eddig alkalmazott módszerrel – becsülhetjük meg a népesség etnikai összetételét. A két adatsort az alábbi tábla párhuzamosan mutatja be:

Az 1857. évi vallási statisztika és az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet	szám		Nemzetiség		szám		%	
		%						
Görögkeleti ortodox	680 172	31,3						
Görög katolikus	674 654	31,0						
Együtt	1 354 826	62,3	Román		1 271 640		58,5	
			Cigány		83 186		3,8	
Római katolikus	243 375	11,2						
Református	312 223	14,4						
Unitárius	48 113	2,2						
Együtt	603 711	27,7	Magyar		592 111		27,3	
			Örmény		7 600		0,3	
			Cseh-szlovák		4 000		0,2	
Lutheránus	196 375	9,0	Német		196 375		9,0	
Izraelita	18 792	0,9	Zsidó		18 792		0,9	
Összes népesség	2 173 704	100,0			2 173 704		100,0	

A fenti táblázathoz a következőket kell hozzáfűznünk: a cigányok számát az 1850-ben kimutatott adat alapján, szaporodásukat a két görög rítusú egyház híveinek szaporodási arányával azonosnak feltételezve számítottuk ki. Az örmények számát nem becsültük többre az 1850. évinél, miután teljes elmagyarosodásuk ez idő tájt már javában folyt. A szlovákok, csehek szaporodási arányát a magyarságéval egyezőnek tételezve fel, számuk nem emelkedhetett 4000-nél magasabbra, s így változatlanul a népesség 0,2%-át teheték ki.

Az 1857. évi vallásfelekezeti statisztika alapján becsült nemzetiségi adatsoroknak az 1850. évi hivatalos nemzetiségi statisztikával való egybevetése jelzi, hogy e (két hónap huján) hét év alatt a magyarságnak az összes népességhez viszonyított aránya 1,3 százalékponttal emelkedett, míg a románságé 1,0, a németeké 0,3 százalékponttal csökkent. E folyamatra alább, a népmozgalmi adatok elemzése révén igyekszünk magyarázatot keresni.

A népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlásáról a bécsi birodalmi statisztikai hivatal 1861-ben egy kimutatást tett közzé,¹⁰³ amely szerint a magyarok lélekszáma csaknem 30 000-rel kevesebbnek, viszont a románságé 16 000-rel, a németeké 6000-rel többnek van feltüntetve. Ez azonban nincs összhangban a vallásfelekezeti adatokkal, és arra sem ad magyarázatot, hogy a nemzetiségek számerejének becslése milyen módszer alapján történt.

Carl Czoernig¹⁰⁴ 1861-ben megjelent, valamint Hunfalvy János¹⁰⁵ 1862-ben közzétett munkáiban is találunk becsült adatokat a népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlására vonatkozóan. Ezek azonban nem illeszthetők be tanulmányunk szerkezetébe, minthogy mindkét szerző –

¹⁰² *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 31. Oktober 1857.* Wien 1859.

¹⁰³ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie.* Neue Folge III. Band, I. Heft. Wien 1861. 56–57.

¹⁰⁴ Czoernig, Carl: *Statistisches Handbüchlein für die Österreichische Monarchie.* Wien 1861.

¹⁰⁵ Hunfalvy János: *Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata.* Statisztikai Közlemények IV(1862). 161–212.

előbbi adatainktól eltérően – a Partium nélkül mutatja be Erdély népességének nagyságát, valamint a nemzetiségek lélekszámát.

Megjegyzendő, hogy a bécsi statisztikai igazgatóság mindkét népszámlálásnak csupán az országos végeredményeit tette közzé, s ezért csak ezekből a forrásokból meríthettük Erdély (és a Partium) 1850. és 1857. évi népességének számára, valamint nemzetiségi és vallási megoszlására vonatkozó adatainkat.

Dávid Zoltán és munkatársai kitarító munkájának köszönhetően¹⁰⁶ ma már ismerjük az 1850-es erdélyi census helységenként részletezett adatait is, amelyek valamennyi mutatójának végösszegei csaknem pontosan egyeznek a hivatkozott adatforrás alapján már ismertetett végeredmények megfelelő mutatóival. Tudomásunk szerint – Dányi Dezső összeállításában – az 1857. évi népszámlálás községsoros adatait tartalmazó forrásközlemény is készen áll. Publikálását a történeti demográfia kutatói (határokon innen és túl) nagy érdeklődéssel várják, annál is inkább, mivel az 1850-es census hibáin okulva az adatok begyűjtése és összesítése nagyobb gonddal és szakszerűbben történt, s emellett a demográfiai viszonyok szélesebb skálájáról tájékoztat.

E két, jelentős értékű dokumentum adatainak feldolgozása révén egyrészt árnyaltabb képet alkothatnánk Erdély 19. század derekán számba vett népességének demográfiai viszonyairól, másrészt lehetővé válnék, hogy bizonytalan becsléseknél megbízhatóbb bázisra támaszkodva az etnikai szerkezetében azóta végbement változásokat – akár községi szinten, akár jellegzetes település-területek szerinti csoportosításban – nyomon követhessük.

A természetes népmozgalom az egyházi anyakönyvek tükrében

A tridenti zsinat rendelkezése értelmében a római katolikus plébániák a 16. század vége óta Erdélyben is rendszeresen vezettek anyakönyveket. Ez a gyakorlat általánossá vált a protestáns, majd a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyházakban, valamint az izraelita hitközségekben is.

Mínthogy az állami anyakönyvezés 1894-ben történt bevezetéséig lepergett évszázadok természetes népmozgalmának alakulásáról csak az egyházi anyakönyvekbe bejegyzett születések (keresztelesek), házasságkötések és halálozások száma alapján tájékozódhatunk, feldolgozásuk a történeti statisztikai kutatás elodázhatalan feladata. S bár az egyházi anyakönyvek – főleg a régebbiek – jelentős része az idők folyamán elkallódott, megsemmisült, a megmaradt anyagot az állami levéltárakban összegyűjtötték, ami a kutatói munkát elvileg megkönnyíthetné, ha azt adminisztratív intézkedésekkel nem korlátoznák.

Tekintettel arra, hogy a 18. század vége óta vezetett anyakönyvek csaknem hiánytalanul átvesztették az idők viharait, adataik ettől fogva – vallás és etnikum erdélyi viszonylatban szoros kapcsolatait szem előtt tartva – elég megbízhatóan tájékoztathatnak a népszaporulat etnikai vonatkozásairól is. Ám az egyik vagy másik nemzetiség természetes szaporodási ütemének viszonylag erőteljesebb volta körül régóta zajló szenvedélyes vita mindmáig eldöntetlen, s az is marad mindaddig, amíg a ránk maradt egyházi anyakönyvek teljes anyaga korrekt tudományos módszerrel nincs feldolgozva.

Natalia Giurgiu „szelektív módszerrel” – ezen az általánosabban használt szakkifejezés szerint „representatív módszert” értve – kísérelte meg igazolni a románság szaporaságának fölé-

¹⁰⁶ *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás.* Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Az előszót írta (és szerk.) Dávid Zoltán. Bp. 1983. Sokszorosított forráskiadvány hivatalos használatra. A tanulmányunkban felhasznált adatok kijegyzését Dávid Zoltán a birtokában lévő szerkesztői példány rendelkezésre bocsátásával tette lehetővé, amiért ezúton is köszönet illeti.

nyét (eredeti szavával „superioritate”) a magyarsággal szemben.¹⁰⁷ Mindössze 4 „magyar” (ezek közül 3 római katolikus és egy református), valamint 3 ortodox (román) egyház anyakönyvi anyagának vizsgálatára szorítkozott, annak ellenére, hogy a kolozsvári állami levéltár – ahol megjegyzése szerint módjában volt kutatni – az egyházak által beszolgáltatott anyakönyvek százeit őrzi. Ha figyelembe vesszük, hogy Erdély összes népessége 1786-ban meghaladta a másfél milliót, 1850-ben pedig a 2 milliót, s ezzel szemben a Giurgiu által vizsgált, alább név szerint megjelölt hét egyház még 1850-ben is mindössze 3625 lelket számlált, nyilvánvaló, hogy e töredéknyi népcsoport népmozgalmi adatait nem lehet jellemzőnek tekinteni Erdély egész román vagy magyar népességének reprodukciós ütemét illetően.

De ettől függetlenül lássuk, vajon a nagyobb arányú román szaporulat legalább a vizsgált hét parókia vonatkozásában igazoltnak tekinthető-e. Idevonatkozó érvelését kizárólag a születések és halálozások – nem is azonos periódusokban regisztrált – abszolút számával támasztja alá. Először is összegezi a 4 magyar egyházban 1780–1850 (azaz 70 év leforgása alatt), míg a három román egyházban 1814–1850 között (tehát 36 év alatt) regisztrált születések és halálozások számát. Majd a végösszegeket elosztva az évek számával megállapítja, hogy a magyar egyházakban születettek évi átlagos száma mindössze 43,4, ezzel szemben a román egyházakban 64,2; a halálozások évi átlaga pedig (ugyanezen sorrendben) 30,0, illetve 48,0 volt. Évi átlagban tehát valóban több gyermek született a román egyházakban (a különbség pontosan 20,8 fő), ami véleménye szerint a román szaporulat fölényét tökéletesen bizonyítja. E véleményének végül azzal kíván nagyobb nyomatékot adni, hogy a születések és halálozások abszolút számát mint a „natalitás” és „mortalitás” dinamikáját értékeli. Annak ellenére, hogy e szakki-fejezések az ezer lélekre jutó születések, illetve halálozások arányszámát jelzik, s nem tételezhető fel, hogy Giurgiu – akit a történeti demográfia szakavatott művelőjeként becsülünk – ezzel ne volna tisztában.

Tekintve, hogy a születések és halálozások volumenét – akár valamely országról, kisebb-nagyobb területi egységről, akár bizonyos népcsoportokról legyen szó – alapvetően a népesség nagysága határozza meg, az egyházak két csoportjának szaporasága csakis a helyesen értelmezett népmozgalmi arányszámok (indexek), nem pedig a természetes népmozgalom nyers adatai alapján mérhető össze.

Tény, hogy Giurgiu – mint maga is említi – a vizsgált egyházak lélekszámát nem ismerte. Idevonatkozóan azonban ma már pontos adatok állnak rendelkezésre, miután az 1850. évi erdélyi népszámlálás eredményeit tartalmazó forráskiadvány (l. a 106. jegyzetet) valamennyi felekezet lélekszámáról községenként tájékoztat. Alapul véve tehát egyrészt az egyházak 1850. évi lélekszámát, másrészt az egyházak két csoportjának azonos időszakban regisztrált nyers népmozgalmi adatait, nincs akadálya annak, hogy a természetes népmozgalom indexeit kiszámíthassuk. Tekintettel arra, hogy azonos periódusként csupán az 1820–1850 között eltelt 30 év vehető figyelembe, a születések és halálozások e periódusban regisztrált számát – Giurgiu évtizedenként részletezett adataira támaszkodva – az alábbi táblázattal szemléltetjük, párhuzamosan feltüntetve az egyházak 1850. évi lélekszámát is.

¹⁰⁷ Giurgiu, Natalia: *Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. = Populație și societate* (red. Ștefan Pascu). Cluj 1972. 115–135.

A természetes népmozgalom abszolút számokban 1820–1850 között

Az egyház megnevezése	Születés	Halálozás	Természetes	Lélekszám szaporodás 1850-ben
Magyar egyházak				
Baciu				
Kisbács r.kat.	640	424	216	555
Chidea				
Kide r.kat.	258	168	90	154
Gârbău				
Magyargorbó r.kat	76	27	49	4
Lopadea Nouă				
Magyarlapád ref.	607	500	107	558
Összesen	1581	1119	462	1271
Román egyházak				
Muncel				
Muncsel	243	228	15	421
Valea Drăganului				
Nagysebes	1013	561	452	715
Cara				
Kolozskara	788	634	154	601
Összesen	2044	1423	621	1737

Miután a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően az ezer lélekre eső arányszámok (indexek) az időszak közepi népesség nagyságához viszonyítandók, ezt úgy számítottuk ki, hogy az egyházak két csoportjának 1850. évi lélekszámából levontuk az 1820–1850 közötti természetes szaporulat felét, s így e 30 éves időszak közepén a magyar egyházak 1040, a román egyházak 1426 lelket számlálhattak. Az ezekhez viszonyított arányszámokat (indexeket) az alábbi tábla szemlélteti:

Népmozgási arányszámok 1820–1850 között

Ezer lélekre számítva évi átlagban	Magyar egyházak	Román egyházak
Születés (natalitás)	50,7	47,8
Halálozás (mortalitás)	35,9	33,3
Természetes szaporodás (reproduktív arány)	14,8	14,5

Ez a táblázat egyrészt a magyar egyházak kedvezőbb natalitásáról, valamint kedvezőtlenebb mortalitásáról tanúskodik, másrészt viszont jelzi, hogy a természetes szaporodás ütemét tekintve az egyházak e két csoportja között csupán árnyalatnyi eltérés észlelhető. Ám képtelenség feltételezni, hogy mindössze hét egyház népmozgalmi adataiból reálisan általános érvényű

következtetést lehet levonni Erdély egész románságának vagy magyarságának szaporaságára vonatkozóan.

Főleg a tudományok ápolásában élenjáró erdélyi szászok szorgos kutató munkájának köszönhető (hasonlóan a tanulmányunkban idézett egyéb vonatkozású források java részéhez), hogy a természetes népmozgalom alakulásáról vallásfelekezetenkénti részletezésben Erdély összes népességét átfogva – az adatok töredékes volta ellenére – eléggé megbízhatóan tájékozódhatunk.

A legrégebbi adatot J.M. Ballmann¹⁰⁸ közli, eszerint 1794-ben egész Erdélyben a születések száma 41 457, a halálozások száma 29 855, s így a természetes szaporodás 11 602 fő volt.

A gubernium rendelkezése folytán 1830-tól kezdve az egyházak az anyakönyvi bejegyzésekről rendszeres jelentéseket küldtek a törvényhatóságoknak, amelyeket aztán a kormányservek összesítettek. J. Söllner¹⁰⁹ ezekre támaszkodva mutatja be Erdély természetes népmozgalmát az 1830–1843. évek között, éspedig törvényhatóságokként részletezve. Az egyházi anyakönyvekben e 14 év alatt regisztrált születések és halálozások száma alapján a vallásfelekezetek évi átlagos népmozgalmi arányszámairól az alábbiak szerint tájékoztat.¹¹⁰

Vallásfelekezet	Születés ezer főre	Halálozás ezer főre	Természetes szaporodás
Római katolikus	38,4	30,3	8,1
Református	37,1	27,2	9,9
Unitárius	34,6	21,0	13,6
Lutheránus	30,2	26,5	3,7
Görög katolikus	34,3	25,7	8,6
Ortodox	34,6	23,3	11,3
Összes népesség	35,3	26,5	8,8

Az 1851–56 közötti időszak, vagyis 6 év népmozgalmi statisztikájáról minden vonatkozásban részletesen tájékoztat L. Reissenberger kiűnő tanulmánya.¹¹¹ Vallásfelekezetenként közli a születések és halálozások számát, hangsúlyozva, hogy az egyházak jelentései minden anyakönyvi bejegyzést illetően „a szavahihetőség magas fokáról” tanúskodnak. Így tehát a tanulmányban közölt adatok hitelességében nincs okunk kételkedni.

Kár, hogy az 1857. év vallásfelekezetek szerint tagolt népmozgalmára vonatkozóan más forrásokban sem találtunk adatokat, s bár anyaga minden bizonnyal fellelhető valamelyik erdélyi levéltárban, felkutatása és feldolgozása nem állt módunkban.

Tekintettel arra, hogy a népesség számát és vallásfelekezeti összetételét az első népszámlálás az 1850. év végi, a második pedig az 1857. október 31-i állapot szerint mérte fel, a két népszámlálás közt eltelt 6 év és 10 hónap, vagyis – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – a teljes népszámlálási időköz népmozgalmi alakulásáról átfogó képet csak úgy alkotunk, ha e periódus utolsó tíz hónapjának hiányzó adatait becsléssel pótoljuk.

Reissenberger 6 teljes év természetes népmozgalmáról közölt, kétségtelenül hiteles adataira támaszkodva feltételezhető, hogy e periódushoz hasonlóan alakulhatott az 1857. év első tíz

¹⁰⁸ Ballmann, J. M.: *i.m.* 20–21.

¹⁰⁹ Söllner, J.: *i.m.* 298–389.

¹¹⁰ Söllner, J.: *i.m.* 383, 387–388.

¹¹¹ Reissenberger, Ludwig: *Zur Kenntniss der Volksbewegung in Siebenbürgen*. Ein Beitrag zur Statistik dieses Landes. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, V, VII. Band. Kronstadt 1861, 1866. 48–100, 125–211; 84–270.

hónapjának népmozgalma is, mind a felekezetek, mind az összes népesség vonatkozásában. Igaz ugyan, hogy az ily módon becült adatok hozzáadása némileg megemeli a születések és halálozások 6 év alatti nyers számaikat, anélkül azonban, hogy az előző hatéves periódus hiteles adatai alapján kiszámítható népmozgalmi mutatók felekezetenkénti viszonylagos súlyát akár pozitív, akár negatív irányban elbillentené. Ettől eltekintve az az időszak, amelynek hiányzó adatait igen körültekintő becsléssel pótoltuk, viszonylag oly rövid, hogy az ennél hétszerte hosszabb periódus dokumentált anyaga alapján tükröződő arányokat aligha módosíthatja.

A most említettek szem előtt tartásával szerkesztett táblázat tehát – melynek két első oszlopa az összes népesség és a felekezetek lélekszámát a két népszámlálásról közzétett hivatalos eredményekkel egyezően tünteti fel – így az egész népszámlálási időköz népmozgalmát szám szerint mutatja be, mindenekelőtt vallásfelekezetenkénti tagolásban.

A táblázat második része a népmozgalom etnikai vonatkozásainak szemléltetését kísérli meg, a születések és halálozások nemzetiségenkénti számára – ismert módszerünkhöz híven – a vallási adatok alapján következtetve. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a csekély számú örményeket, szlovákokat, cseheket (minthogy a 3 „magyar egyház” lélekszámának alig 2%-át tették ki) a magyarokhoz soroltuk, a cigányok adatait pedig a románokéval azonos születési és halálozási index feltételezésével számítottuk ki. Tekintve, hogy a népmozgalom nemzetiségenkénti adatait a felekezeti adatok alapján számítottuk ki, a táblázat eme részének első két oszlopa – egyezően az 1850. és 1857. évi népszámlálások etnikai vetületének elemzése kapcsán közölt táblákkal – szintén a nemzetiségek felekezeti alapon becült lélekszámaikat tünteti fel.

E szükségesnek vélt magyarázatok után az alábbi táblázat a népmozgalom alakulását abszolút számokban szemlélteti.

A népmozgalom szám szerint 1850–1857 között

Lélekszám 1850 végén	Tényleges szaporodás 1857 okt. 31-én		Élve születés		Halálozás		Természetes szaporodás	
	2 061 914	2 173 704	szám	%	szám	szám	szám	%
Összes népesség	2 061 914	2 173 704	111 790	5,4	524 330	421 238	103 092	5,0

Vallásfelekezet szerint

Római katolikus	219 672	243 375	23 703	10,8	66 606	50 990	15 616	7,1
Református	295 723	312 223	16 500	5,6	77 854	60 271	17 583	6,0
Unitárius	46 006	48 113	2 107	4,6	11 178	9 038	2 140	4,7
Lutheránus	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Görög katolikus	648 263	674 654	26 391	4,1	164 130	134 010	30 120	4,6
Ortodox	637 873	680 172	42 299	6,6	155 897	121 330	34 567	5,4
Izraelita	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8

Nemzetiség szerint

Magyar	561 401	603 711	42 310	7,5	155 638	120 299	35 339	6,3
Német	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Román	1 207 230	1 271 640	64 410	5,3	300 377	239 660	60 717	5,0
Cigány	78 906	83 186	4 280	5,3	19 650	15 680	3 970	5,0
Zsidó	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8

A következő táblázat a természetes népmozgalom évi átlagos arányszámait (indexeit) mutatja be vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint is részletezve, az abszolút számokat – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – az időszak közepi népességhez viszonyítva.

A természetes népmozgalom arányszámai 1850–1857 között

	Születés ezer főre	Halálozás	Természetes szaporodás
Összes népesség	35,4	28,4	7,0
Vallásfelekezet szerint			
Római katolikus	41,1	31,5	9,6
Református	36,6	28,3	8,3
Unitárius	33,9	27,4	6,5
Lutheránus	32,8	31,8	1,0
Görög katolikus	35,4	28,9	6,5
Ortodox	33,8	26,3	7,5
Izraelita	27,0	13,1	13,9
Nemzetiség szerint			
Magyar	38,2	29,5	8,7
Német	32,8	31,8	1,0
Román	34,6	27,6	7,0
Cigány	34,6	27,6	7,0
Zsidó	27,0	13,1	13,9

Az első táblázat adataiból kitűnik, hogy e nem egészen 7 év alatt az összes népesség természetes szaporodási üteme nem haladta meg az 5%-ot, évi átlagban tehát 0,75% körül mozgott. Ezt – az izraelitáktól eltekintve – csupán a római katolikusok és a reformátusok szaporodási üteme haladta meg lényegesebben (az előbbi 7,1, az utóbbi 6,0% volt), aminek etnikai vetületét tükrözi a magyarság 6,3%-os gyarapodási aránya. Az ortodox hitűek átlagot alig meghaladó (5,4%-os), a görög katolikusok átlagon aluli (4,6%) szaporodási aránya szabja meg a románság 5,0%-os természetes szaporodási ütemét. Leggyengébb a lutheránusok s így az ezek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok), legerőteljesebb viszont az izraeliták (zsidók) gyarapodási üteme volt.

A népmozgalmi indexeket szemléltető második táblázat tanúsága szerint az ezer lélekre eső születések évi átlagos száma szintén a római katolikus és református egyházhoz tartozóknál volt a legmagasabb (41,1, illetve 36,6 ezrelék), akik – kedvezőtlen halandósági mutatójuk ellenére – a természetes szaporulat indexe tekintetében is az élen állnak. Etnikai vonatkozásban ez határozza meg a magyarság vezető pozícióját mind a születésgyakoriság (38,2 ezrelék), mind a természetes szaporodás (8,7 ezrelék) rátáját tekintve. Ezt követi – közepes, illetve annál gyengébb születési rátával – a görög katolikus és ortodox egyház, ám viszonylag kedvezőbb halandósági indexük a románság természetes szaporodási arányát az átlagosnak megfelelő szinten határozza meg. A lutheránus hívek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok) természetes szaporulata (évi 1,0 ezrelék) az alacsony natalitás és magas mortalitás következtében úgyszólván a stagnálás szintjére süllyedt. A zsidóság reprodukciós indexe viszont, bár születési rátája a legalacsonyabb, feltűnően alacsony halandósági indexének köszönhetően az átlagosnak csaknem a kétszerese.

A két táblázat adatsorai egy viszonylag rövid időszak népmozgalmát – felekezeti vonatkozásban minden bizonnyal valósan, etnikai vonatkozásban feltehetően a valóságot megközelítően – mutatják be. Javarészt dokumentált anyaga lehetővé teszi az egyik vagy másik erdélyi népcsoport nagyobb vagy kisebb arányú szaporaságát vitató nézetek reális megítélését.

Ám szerény véleményünk szerint nem alaptalan annak feltételezése sem, hogy Erdély természetes népmozgalma e közel hétéves periódushoz hasonlóan alakulhatott a 19. század dereka körül egy legalább 4–5 évtizedre becsülhető időszak egész folyamán. Erre abból is következtethetünk, hogy az 1869-es népszámlálás tanúsága szerint a vallásfelekezetek (úgyszintén a vallási alapon becsülhető nemzetiségek) viszonylagos súlya az 1850-es állapothoz képest alig módosult, s a nem jelentős arányeltolódások is jórészt a vallásfelekezetek egymástól meglehetősen eltérő természetes szaporodási ütemének következményeként értékelhetők, miként ezt a fenti népmozgalmi statisztikából láthattuk.

Az 1869. évi népszámlálás

A kiegyezés után megszervezett önálló magyar statisztikai hivatal az első népszámlálásnál, amelyet 1869-ben hajtott végre, az etnikai viszonyok tudakolását mellőzve csak a népesség vallásfelekezeti megoszlását vette számba.

A népszámlálás kiterjedt Magyarország – immár Erdélyt is magában foglaló – egész akkori területére. Eredményeit a statisztikai hivatal csupán törvényhatóságok (és városok) szerint részletezve tette közzé.¹¹²

Erdély statisztikai adatsorait a kiadvány külön fejezetben foglalta össze, éspedig a még érvényben volt hagyományos közjogi szerkezete (vármegyék, székely és szász székek, vidékek) szerint tagolva, de a Partium nélkül, amelyet 1860-ban visszacsatoltak Magyarországhoz.

Tekintettel arra, hogy a Partium adatai az előző három census (1786, 1850, 1857) fentebb ismertetett eredményeiben is benne foglaltattak – annak érdekében, hogy azonos terület népességi viszonyait tükrözzék –, az 1869-es népszámlálás erdélyi végösszegéhez szintén hozzászámítandók. Ez nem okoz nehézséget, minthogy Kővár-vidék, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye törvényhatósági státusát és területi elhatárolását a visszacsatolás sem érintette.

Erdély és a Partium 1869-ben számba vett polgári népességének vallásfelekezeti megoszlásáról az alábbi tábla tájékoztat.

A népesség megoszlása vallásfelekezetek szerint 1869-ben

Vallásfelekezet	szám	%
Görög katolikus	742 490	31,0
Görögkeleti (ortodox)	723 053	30,2
Együtt	1 465 543	61,2
Római katolikus	276 693	11,6
Örmény katolikus és keleti	4 401	0,2
Református	349 827	14,6
Unitárius	53 613	2,2
Együtt	684 534	28,6
Lutheránus	209 676	8,8
Izraelita	33 213	1,4
Egyéb	240	x
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

¹¹² *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Pest 1871.

A népesség etnikai összetételére Keleti Károly a tanköteles gyermekek anyanyelvének aránya alapján következtetett, az iskolák tanítási nyelvének meghatározása céljából készült országos összeírás anyagának felhasználásával.¹¹³ Bár kérdés, vajon az iskolás gyermekek aránya nemzetiségenként azonos volt-e. Keleti Károly e módszerrel becsült adatait reálisnak tartják, s a korabeli Magyarország népességének anyanyelvi megoszlását illetően ma is azokra szoktak hivatkozni. Ennek ellenére helyesebbnek véljük, ha eddig követett módszerünk mellett következetesen kitarva a vallási statisztika alapján következtetünk az etnikai viszonyokra. Erdély és a Partium népességének e módszerrel becsült nemzetiségi tagolódását az alábbi táblázat szemlélteti:

**A népesség nemzetiségi megoszlása 1869-ben
(A vallási statisztika alapján becsült adatok)**

Nemzetiség	szám	%
Román	1 375 543	57,5
Cigány	90 000	3,7
Együtt	1 465 543	61,2
Magyar	675 733	28,2
Örmény	4 401	0,2
Szlovák, cseh	4 400	0,2
Együtt	684 534	28,6
Német	209 676	8,8
Zsidó	33 213	1,4
Egyéb	240	0,0
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

A vallási statisztika alapján a románok számára lehet a legnagyobb valószínűséggel következtetni, mivel csaknem kizárólag a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyház hívei voltak. Ám tekintettel arra, hogy e két felekezethez tartozott (a nem nagy számú székelyföldi magyarok mellett) a cigányság túlnyomó része is, legalább ez utóbbiak kiiktatása semmiképpen sem mellőzhető.

A cigányok számának becsülésénél abból indultunk ki, hogy az 1850-es népszámlálás szerint kerekén 79 000 cigányt írtak össze, ami az összes népesség 3,8%-át jelentette. Számuk és százalékos arányuk – közzismerten nagy szaporaságuknak köszönhetően – azóta minden bizonnyal nagyobb mértékben emelkedett, mint a többi nemzetiséké. Bár valószínű, hogy a magyarok és a szászok közé vegyült cigányság csekély, de megbecsülhetetlen töredékének beolvadása környezetének nyelvi-vallási közösségébe ebben az időben már fokozódott, döntő többségük továbbra is megmaradt a két görög rítusú egyház kötelékében, amit a több mint két évtizeddel később, 1893-ban végrehajtott cigányösszeírás adatai is tanúsítanak.¹¹⁴ Ezért a vallási statisztika etnikai vetületét mérlegelve a cigányság csak e két egyházzal kapcsolatban jelent számba vehető tényezőt. A cigányoknak csupán ezt a nagyobb tömegét figyelembe véve se túlzott tehát, ha számukat 90 000-re becsüljük. Ez annyit jelent, hogy – az 1850-es etnikai statisztikával

¹¹³ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest 1871. 63–76.

¹¹⁴ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam IX(1895). 48–49.

egyezően – a két görög rítusú egyház híveinek 6,14%-át tekintettük cigánynak, s így az összes népességhez viszonyított 3,7%-os arányuk alig árnyalatnyi eltérést mutat az 1850. évi 3,8%-hoz képest.

Míg az 1850-es népszámlálás nemzetiségi összesítésében még 7600 örmény szerepelt, 1869-ben a két örmény felekezet híveinek száma 4401-re csökkent. Ezeket örmény nemzetiségűeknek tekintettük annak ellenére, hogy az örménység zöme ekkor már nyelvében és kultúrájában magyarrá lett.

A római katolikus, református és unitárius egyházhoz tartozók csaknem kivétel nélkül magyarok voltak. E három felekezet együttes lélekszámából – a magyarokkal azonos arányú természetes szaporodást feltételezve – levontuk az 1850-ben 3743 főt számláló szlovákok, csehek 4400-ra becsült számát, miáltal az összes népességhez viszonyított 0,2%-os arányuk változatlan maradt.

A lutheránus egyház mint az erdélyi szászok nemzeti egyházának híveit németeknek tekintettük. Elhanyagolhatónak véltük a magyar nemzetiségű lutheránusok kiiktatását, minthogy ezek számát alig haladta meg a római katolikus németeké, akiket viszont a magyarsághoz soroltunk.

Az izraelita vallásúakat zsidó nemzetiségűként mutattuk ki, noha tekintélyes részük már elindult a magyarosodás útján.

A fenti irányelvek figyelembevételével úgy véljük, hogy a vallásfelekezeti statisztikára alapozott becslési eredményeink az 1869. évi etnikai viszonyokat eléggé megbízhatóan tükrözik, miként erről az 1850. évi népszámlálás kapcsán is meggyőződhattünk.

Az 1869 végén tartott népszámlálást alig két évvel előzte meg az 1867-es kiegyezés, mely érvényesnek ismerte el a kolozsvári rendi országgyűlés által – a szászok némi vonakodása, a románok tiltakozása ellenére – 1848-ban megszavazott uniótörvényt. Ezzel lezárult Erdély történetének egy nagy korszaka, amelynek során – akár mint tartományi jellegű államigazgatási egység, élén a „király képében” kormányzó vajdával, akár mint önálló fejedelemség, akár mint a Habsburg-birodalom koronátartománya – mindenkor kisebb-nagyobb fokú autonóm státust élvezett, minek folytán politikai, társadalmi, gazdasági viszonyai a magyarországitól sok tekintetben eltérően alakultak. Az 1869-es népszámlálás eredményei nyilvánvalóan még e lezárult korszak végső szakaszának társadalmi viszonyait tükrözik, amiért indokoltnak véltük, hogy tanulmányunkat ezzel zárjuk.

A kiegyezés egy új korszak: a dualizmus korának kezdetét is jelzi. Az immár Magyarország szerves részét képező Erdély etnikai-vallási struktúrájának alakulását ebben a korszakban a polgári átalakulás felgyorsulása folytán megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok új rendszere határozza meg, amelyek elemzése új fejezetre tartozik. A rákövetkező legújabb korszakban viszont, amióta Erdély Románia része lett, a demográfiai viszonyokban napjainkig végbe menő jelentős változásokat új államkeretben kell majd elemeznünk, s ez megint egy másik fejezet tárgya.

Varga E. Árpád

A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között*

E tanulmány célja: eddig feltáratlan vagy kevésbé feltárt források ismertetésével hozzájárulni a jelenkori Erdély (azaz a trianoni békeszerződés értelmében Romániához került egykori magyarországi területek) népességtörténetének kidolgozásához. A táblázatos anyag és a kísérőszöveg az etnikai és felekezeti viszonyok változásait – s azon belül elsősorban a magyarság lélekszámának alakulását – az összes népesség tényleges és természetes gyarapodásával összefüggésben a főhatalomváltást megelőző fél évszázadban követi nyomon. Az áttekintés lényegében a dualizmus korát öleli fel, időbeni kereteit azonban a feldolgozás jellegének megfelelően a korszakhatárokhoz közeli népesség-számbavételek, a kiegyezést követően lezajlott első magyar népszámlálás, illetőleg az I. világháború utáni román összeírások jelölik ki.

Elsődleges feladatnak a mai országterületre átszámított megyei részletezésű idősorok létrehozását tekintettük. (A megyéenkénti adatok közzétételéről terjedelmi okok miatt le kellett mondanunk.) A történeti Erdély, illetve az egykori Partium területét alkotó tizenhat megye osztatlanul, Krassó-Szörény megye pedig csaknem teljes egészében Romániához került. Ezenfelül további nyolc magyarországi megye kisebb vagy nagyobb részét csatolták Romániához. Ezekből – Ugocsa és Csanád megye községeit Szatmár, illetve Arad megyéhez csatolva, Temes és Torontál megye Romániának ítélt részeit pedig egyesítve – a román államigazgatás öt megyét hozott létre: Bihar, Máramaros, Szatmár-Ugocsa, Arad-Csanád és Temes-Torontál néven. Tekintettel egyes átsatolt részek töredék voltára, továbbá hogy a két világháború közti időszak adataival is többé-kevésbé összevethető homogén adatsorokat nyerjünk, a megosztott megyék adatait az előbbi – a vizsgált időszakban természetesen fiktív – keretek között tárgyaljuk. Azt, hogy az említett részek adatait csupán gyakorlati megfontolásból vontuk össze, valamint hogy olyan közigazgatási egységek megnevezéseit használjuk, melyek az adott korban még nem léteztek, a nevek megkülönböztető írásmódjával is nyomatékosítjuk (Arad+Csanád stb.). Az összesített szöveg közti táblákat a területi eltérések szemléltetése céljából – a magyar statisztika gyakorlatának megfelelően – országrészek szerint tagoltuk. Ezek a következők: a Tisza bal partja (Szilágy, Máramaros, Szatmár+Ugocsa és Bihar), a Tisza–Maros szöge (Arad+Csanád, Temes+Torontál és Krassó-Szörény), valamint a Királyhágóntúl, tizenöt megyével.

Feldolgozásunk a népesség lélekszámának, természetes népmozgalmának (születés, halálozás, természetes szaporulat), valamint anyanyelvi-nemzetiségi és felekezeti megoszlásának a bemutatására szorítkozik. A természetes és tényleges szaporulattal összefüggésben érinti a mechanikus népmozgalom kérdéseit is. Nem tér ki a népesség térbeli (települési, tömörülési) fejlődésének, valamint társadalm szerkezeti és egyéb demográfiai jellemzői változásának a taglalására.

Főbb demográfiai források

A jelenkori Erdély területén zajló etnodemográfiai folyamatok vizsgálatához a statisztikai szolgálatok közlései nyújtják a legfontosabb, „hivatalosan hiteles” adatforrásokat. E források közt első helyen a népesség-számbavételeket kell említeni. A kiegyezés utáni első magyar népszámlálást 1869-ben hajtották végre. Ez a felvétel a nemzetiségi hovatartozás kérdését politikai

* Ezúton is köszönöm Nyárády R. Károlynak, hogy merithettem *Erdély népességtörténete* című kézirat munkájából.

óvatosságból nem bolygatta, a felekezet vizsgálatára azonban kitért. A népesség vallásfelekezeti megoszlása alapján – korabeli becslések figyelembevételével – kísérletet tehetünk a census időpontjában feltételezhető etnikai arányok hozzávetőleges meghatározására. Népszámlálóink 1880-tól kezdve az anyanyelv (gyakorlatilag a legjobban és legszívesebben beszélt nyelv) kérdésével tudakolták a nemzetiségi hovatartozást. Emellett kimutatták azt is, hogy a különböző vallású, illetve anyanyelvű népességből hányan és milyen más nyelveket beszélnek anyanyelvükön kívül, s felvételtől felvételre bővítették a megkérdezett nyelvek feldolgozási körét. Az anyanyelvi, valamint vallásfelekezeti megoszlás adatait községenként is közzétették. Kivételt képeznek az 1869. évi népszámlálás felekezeti eredményei, kézíratos formában azonban ezek is hozzáférhetők. Az 1900. és az 1910. évi eredményeket tartalmazó kiadványok a nemzetiségek fontosabb életviszonyairól már részletezően – törvényhatóságoké kiemelésben – is tájékoztatnak. A magyar államhatalom összeomlását követően az érintett terület nemzetiségi és felekezeti viszonyainak első felmérését 1919 elején, az erdélyi Kormányzótanács által elrendelt agrárösszeírás keretében végezték el. A helyi előljáróságok jelentéseinek alapuló táblázatok az adatokat megyénként, az ideiglenes határvonalak között összegzik. A következő, szintén közigazgatási célú összeírást a kolozsvári tartományi statisztikai hivatal foganatosította 1920 decemberében. Mivel e felvételekre már a hatalomváltást kísérő kényszervándorlások lecsillapultával került sor, adataira alapozva a világháborús időszak népességi mérlege is megvonható. A nemzetiségi megoszlásra is kiterjedő eredményeket községenként, helységnevtár formájában publikálták. A két összeírás nemzetiségi adatai csak komoly fenntartásokkal vethetők egybe a magyar népszámlálásokkal, mivel a román felvételek végrehajtói az etnikai összetételt a magyar szakemberek gyakorlatától merőben eltérően, az úgynevezett „népi eredet” ismerve alapján vizsgálták.

A kiegyezés után létrejött önálló magyar statisztikai hivatal elsődleges feladatának tekintette a népesedési mozgalom adatainak gyűjtését, e feladatnak azonban hosszú ideig nem tudott kellően megfelelni. Csaknem egy évtizeden át utólag gyűjtötte be az adatokat, s azok is meglehetősen hiányosak voltak. Az „adatpótlási” korszak 1877-ben szűnt meg; ettől kezdve a helyzet fokozatosan javult, bár igazán jó és részletes népesedési adatbázisról csak az 1890-es évektől beszélhetünk.¹ A nyers mutatók, vagyis az összes népességhez viszonyított születési és halálozási arányszámok kiszámításához azonban az alapadatok a tárgyalt időszakban kezdettől fogva – a fenti megszorítással – rendelkezésre állnak. A statisztikai hivatal 1890–1893 között vallásfelekezet, 1897-ben, majd 1900–1918 között felekezet és anyanyelv szerinti bontásban is közreadta a születések és halálozások számát, 1912-ig – illetve a magyar anyanyelvűek természetes népmozgalmára vonatkozóan 1915-ig – törvényhatóságoké kiemelésben, 1913–1918 között pedig országreszenkénti részletezéssel. A ki- és visszavándorlások törvényhatóságoké kiemelésben adatait 1899 és 1915 között tették közzé; a kivándorlókét kezdettől fogva, a visszavándorlókét 1905-től taglalták anyanyelvük, illetve cél- és származási ország szerint. A hatalomváltást követő időszak megyénkénti népmozgalmi adatai 1920-tól ismeretesek. A román statisztikai hivatal ugyanettől az évtől kezdve a felekezeti népmozgalom főeredményeit is közzétette, bár csupán országrészek és települési típusok szerinti bontásban.

¹ Acsádi György: *A magyar népmozgalmi statisztikák fejlődése. = A magyar hivatalos statisztika történetéből.* Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Bp. 1968. 246–249.; Katus László: *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században.* Történelmi Szemle 1980. 2. sz. 271.

A népesség nagysága és fejlődése 1869 és 1920 között

A jelenkori Erdély lélekszámának alakulása 1869-től 1920-ig az I. táblázat alapján követhető nyomon.

I. táblázat. A lélekszám alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között

Időpont	Összesen	Tisza bal partja	Tisza–Maros szöge	Királyhágóntúl
1869. XII. 31. ^a	4 224 436	897 833	1 173 798	2 152 805
1880. XII. 31. ^a	4 032 851	814 646	1 134 157	2 084 048
1890. XII. 31. ^a	4 429 564	929 391	1 248 957	2 251 216
1900. XII. 31. ^a	4 840 722	1 040 676	1 343 208	2 456 838
1900. XII. 31.	4 874 772	1 046 079	1 351 695	2 476 998
1910. XII. 31.	5 262 495 ^b	1 172 413 ^b	1 411 715 ^b	2 678 367
1910. XII. 31.	5 259 918	1 172 037	1 409 514	2 678 367
1919	5 208 345	1 198 662	1 323 800	2 685 883
1920. XII.	5 114 124	1 168 544	1 310 962	2 634 618
1920. XII.	5 134 828 ^c	1 168 644	1 331 666 ^c	2 634 618

^a Polgári népesség.

^b A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével.

^c A népesség a végleges határok között számítva. A kimutatásból hiányzó települések adatait 1910. évi értékek helyettesítik.

Források: *Magyarország népessége községenként [...] az 1869. évi népszámlálás alapján* [Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának kéziratára]; *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei*. 2. köt. (1882). 9–331.; *A magyar korona országainak helység-névtára (1892)*. 18–656.; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor. 1. köt. 1902. 280–455.; Új sor. 42. köt. 1912. 280–457., 581–757.; Popa, V.–Istrate, N. 1921. 156–159.; Martinovici, C.–Istrate, N. 1921. 7–52.

A táblázatban szereplő adatok nem egyöntetűek. A századforduló előtti magyar népszámlálások a fegyveres erő adatait nem dolgozták fel községenként. (A katonaság létszáma az érintett területen az összes népességnek kb. 0,6–0,7 százalékát tette ki.) Áttekintő táblázataink az 1869., 1880. és 1890. években a jelenlevő polgári, 1910-ben a jelenlevő összes (polgári és katonai) népességet mutatják be, míg 1900-ban – az idősorok pontosabb összevethetősége érdekében – mind a polgári, mind a katonai népesség számát megadják. Fontos megemlíteni, hogy az 1880. évi népszámlálás viszonylag figyelemre méltó – bár számszerűségében vitatott – hiánnyal rögzítette a népesség számát. A hiány utólagos becslés szerint az anyaország területén kb. 100 ezer főnyire tehető.² (Az „anyaország” kifejezés itt és a továbbiakban a korabeli szóhasználatnak megfelelően az akkori Magyarországot jelöli a társországok – Horvát-Szlavónországok – nélkül.) Zavaró tényező, hogy a határ által kettévágott települések adatai csak az 1910. évi népszámlálási közlés alapján oszthatók meg. Ez a korábbi időpontokhoz viszonyítva – amikor a megyei adatok az illető települések lélekszámát teljes egészében magukban foglalják – a tényleges gyarapodás kimutatásában kisebb torzulásokat okoz. A hiba kiküszöbölésére az 1910. évi népességszámot az érintett helységek osztatlan lélekszámának figyelembevételével is megadtuk. Az említettnél komolyabb torzulásokkal kell számolni az 1919. évi összeírás esetében, amelynek adatai a bizonytalan határmegállapítás következtében a máramarosi részekben feltűnő népességi

² Thirring Lajos: *Magyarország népessége 1869–1949 között*. = *Magyarország történeti demográfiaja*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 229.; Kovács Alajos: *A népesség fejlődése Magyarországon az utolsó félszázad alatt*. Magyar Statisztikai Szemle III(1925). 1. sz. 5.

többletet, Temes+Torontál megyében pedig tekintélyes hiányt jeleznek 1910-hez képest. Az adatok ellentmondásossága a szükséges községi részletezés hiányában nem – vagy csupán nagyvonalú becsléssel – oldható fel. A Trianonban 1920-ban rögzített határ utóbb – az 1923. évi belgrádi határkiigazítási egyezmény értelmében – csekély mértékben módosult. Ennek megfelelően az 1920. évi népösszeírás eredményeit is helyesbítettük: az időközben Romániától Jugoszláviához került községek lélekszámát levontuk belőle, a cserébe kapott községek lélekszámát viszont – a hiányt a 1910. évi népszámlálási adatokkal pótolva – hozzászámítottuk.

A lélekszám változásai által jelzett folyamatokról a népszaporodás (vagy fogyás) összetevőinek kimutatása nyújt közelebbi információkat. E tényezőkről a 2. táblázat tájékoztat.

2. táblázat. Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a vándorlási egyenleg a jelenkori Erdély területén 1869-től 1920-ig

Időszak	Tényleges és természetes népszaporodás vagy fogyás (–) Szám szerint			Tényleges és természetes népszaporodás vagy fogyás (–) Évi átlagban ezer lélekre		
	Vándorlási különbözet	Összesen	Vándorlási különbözet	Összesen	Vándorlási különbözet	Összesen
Összesen						
1870–1880 ^{a,b}	–191 585	–55 548	–136 037	–4,2	–1,2	–3,0
1881–1890 ^{a,c}	396 713	432 479	–35 766	9,4	10,2	–0,8
1891–1900 ^a	411 158	403 026	8 132	8,9	8,7	0,2
1901–1910	387 723 ^d	477 437	–89 714	7,6	9,4	–1,8
1911–1920	–125 090 ^e	140 800 ^f	–265 890 ^f	–2,4	2,7	–5,1
Tisza bal partja						
1870–1880 ^a	–83 187	–51 657	–31 530	–8,8	–5,5	–3,3
1881–1890 ^a	114 745	108 527	1 218	13,2	12,5	0,7
1891–1900 ^a	111 285	106 894	1 391	11,3	10,8	0,4
1901–1910	126334 ^d	139 078	–11 744	11,4	12,5	–1,1
1911–1920	–3 493 ^e	60 640 ^{f,g}	–61 133 ^f	–0,3	5,2	–5,5
Tisza–Maros szöge						
1870–1880 ^a	–31 641	–21 091	–11 550	–3,1	–1,6	–1,5
1881–1890 ^a	111 800	101 994	11 806	9,6	8,6	1,0
1891–1900 ^a	91 251	81 422	1 829	7,3	6,8	0,5
1901–1910	61 020 ^d	91 613	–31 593 ^f	4,3	7,0	–2,7
1911–1920	–71 848 ^c	–11 460 ^{f,g}	–61 388 ^f	–5,7	–0,8	–4,9
Királyhágóntúl						
1870–1880 ^a	–68 757	17 200	–85 957	–3,0	0,7	–3,7
1881–1890 ^a	167 168	220 958	–53 790	7,7	10,2	–2,5
1891–1900 ^a	205 622	208 710	–3 088	8,7	8,8	–0,1
1901–1910	201 369	241 746	–40 377	7,8	9,4	–1,6
1911–1920	–43 749	90 620 ^{f,g}	–134 369 ^f	–1,7	3,4	–5,1

^a Polgári népesség. A természetes szaporulat az összes népességre vonatkozik, a határ által megosztott megyékben számított értékek alapján.

^b A tényleges fogyás az 1880. évi népszámlálás feltételezhető adathiányának figyelembevételével 162 ezer, a természetes fogyás a kolerajárvány nem regisztrált áldozataival is számolva 90–100 ezer, a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően 60–70 ezer főnyire tehető.

^c A tényleges gyarapodás az 1880. évi népszámlálás feltételezhető adathiányának figyelembevételével 367 ezer, a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően kb. 65 ezer főnyi lehetett.

^d A tényleges gyarapodást a határ által érintett települések 1910. évi osztatlan lélekszámának figyelembevételével állapítottuk meg.

^e A tényleges gyarapodás megállapítása során az 1920. évi népességszámot a véglegesített határok között számítottuk.

^f A háborús halálozások figyelmen kívül hagyásával. Figyelembevételükkel a jelenkori Erdély területének egészen a természetes szaporodást 29,7 ezer fős fogyás váltja fel, a vándorlási veszteség pedig 95,4 ezerre csökken.

^g Az 1919. évből hiányzó megyei adatok helyébe Erdély 1920. évi összes természetes szaporulatának az illető megyére eső hányada alapján becsült értékek lettek beállítva.

Források: Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. V(1893). 70–73.*; Magyar statisztikai évkönyv (1874–1875, 1877–1880, 1893–1916/1918), A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. 7. köt. 1980. 28–35., 44–51., 90–99., 110–119.; 8. köt. (1984) 30–51., 78–99.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 46 (1913). 280–459., Népszegstatistikai iratok. A népmozgalom főbb eredményei 1911–1920 [Központi Statisztikai Hivatal Levéltára; Manuilă, S.: 1938. 796., Manuilă, S.: 1929. VIII, XI., XV.

A táblázat első oszlopa a népesség egyes időszakokra eső tényleges gyarapodását vagy csökkenését tartalmazza. A második oszlopban az élveszületések és halálozások különbözetéből adódó természetes szaporulat, illetve fogyás értékei találhatóak. A harmadik oszlop a népesség tényleges és természetes szaporodásának mérlegét vonja meg; ez az egyenleg a belső és külső vándorlások aktívumáról vagy passzívumáról ad számot. A tényleges és természetes szaporulat egyenlege 1911 és 1920 között – tekintve, hogy a népmozgalmi kimutatások a háborús halálozásokra nem terjedtek ki – magában foglalja az elszenvedett katonai veszteségeket is. Az ez időszakra eső tényleges vándorlási veszteség tehát – mely a háborús embervesztésekre vonatkozó információk korlátozott volta miatt népmozgalmi módszerekkel csak hozzávetőlegesen becsülhető – jóval alacsonyabb az itt jelzethetnél. Itt említjük meg a természetes népmozgalmi adatok érvényességének egyéb korlátait is. Egyrészt – a bevezetőben jelzett hiányosságok miatt – a vizsgált időszak kezdetén a népesedési eseményeket alulregisztrálták. A hiány az 1870-es években országosan mintegy 7 százalékos volt, majd az 1880-as évek végére 3 százalékra, a következő évtizedben pedig – az állami anyakönyvezés 1895-ben történt bevezetésének hatására – 1–2 százalékra csökkent. Az adatgyűjtés teljessége vidékenként és felekezetenként erősen ingadozott: főleg a keleti megyékben, tehát éppen a jelenkori Erdély területén és a görögkeleti román egyházközségekben voltak a legjelentősebbek a hiányok.³ Hiányosságokkal később, a világháborús évtizedben is számolni kell, mivel a háború végén, majd a főhatalomváltás idején az adatok beszolgáltatása már komolyan akadozott. Az abszolút számok érvényességét az is behatárolja (bár az arányszámokat kevésbé befolyásolja), hogy a rendelkezésre álló források alapján a természetes népmozgalom adatai a vizsgált időszak egészében csak az osztatlan, illetőleg a mai Magyarországgal határos megyék esetében voltak pontosan megadhatók. Máramaros, Ugocsa és Temes+Torontál – illetőleg kis részben Krassó-Szörény – megyék 1900 előtti adatainak átszámítása a mai országterületre becslés útján történt. A számítások alapját – egyéb támpont híján – az az arány képezte, amely 1901–1910 között az élveszületések és a halálozások számaiban a jelzett törvényhatóságok Romániához került részei, valamint a teljes területük

³ Katus László: *i.m.* 271.

között fennállt. A megelőző időszakokban az illető megyék egész területén regisztrált születések és halálozások számaiból ennek az arányszámnak a mechanikus érvényesítésével állapítottuk meg a jelenkori Erdély területére eső (feltételezhető) hányadot. Végezetül mint az adatok pontosságát kismértékben befolyásoló eltérést megemlítjük azt is, hogy a népszámlálási adatok a századfordulóig a polgári, a népmozgalmi számbavétel adatai viszont az összes népességre vonatkoztak.

A népességfejlődés főbb jellemzői az egyes népszámlálások közötti időszakokban a következőképp alakultak:

1869-től 1880-ig a kolera pusztítása folytán országosan is alig volt szaporodás (az anyaország 170 ezer főnyi lélekszám-növekedése mindössze évi 1,1 ezrelékes gyarapodásnak felel meg), a keleti részeken pedig csaknem 200 ezer lélekkel fogyott a népesség. Magában az anyaországban tizenegy év alatt a születések száma 480,6 ezer fővel haladta meg a halálozásokét, így a tényleges szaporodással szemben 310,4 ezer főnyi hiány mutatkozott. E passzívum 43,8 százaléka a jelenkori Erdély területére esett, jóllehet az itt élők alig egyharmadát tették ki az ország összes népességének. A tényleges és a természetes fogyás különbözete olyan méretű, amelyhez hasonlót békeidőben később már nem találni. Joggal vetődik fel, hogy a valóságban számolhatunk-e ekkora (mégpedig a királyhágóntúli értékek alapján feltételezhetően nagyobb-részt a kivándorlásból adódó) migrációs hiánnyal. A kérdést az országos adatok vonatkozásában a magyar statisztikusok is feltették, és leginkább az adatfelvételi pontatlanságokban vélték megtalálni a tekintélyes különbség magyarázatát. Egyrészt a kolera pusztítása valószínűleg jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a halálozási statisztika mutatja, vagyis sok, kolerában elhalt személy a tömeges halálozás idején nem került az anyakönyvbe, s így elkerülte a számbavételt. A természetes szaporodás tehát kisebb, mint ahogy azt a meglévő országos adatok mutatják, valójában alig lehetett több 380–400 ezernél. A tényleges szaporodás viszont az 1880. évi népszámlálás feltételezett hiánya miatt a kimutatottnál nagyobb, kb. 270 ezernyi volt. Ennek megfelelően a tizenegy év vándorlási veszteség is 310,4 ezerről 120 ezer körülire csappan. (Ez a szám a népszámlálás hiányosságainak bizonytalan megítélése miatt minimális értéknek tekintendő.)⁴ Az előbbi számításokat a jelenkori Erdély területén elvégezve – az országosan becsült népszámlálási adathiánynak mechanikusan szűk harmadát, a nem anyakönyvelt kolerahalottaknak pedig ennél nagyobb hányadát véve alapul –, a régió vándorlási vesztesége 60–70 ezerre esik vissza. Természetesen ez is csak hipotetikus* alsó értéként fogható fel, figyelembe véve, hogy elég erős kivándorlás folyt Romániába már ekkor is.

Törvényhatóságokként vizsgálva a szaporodási viszonyokat – úgy, ahogy azt a két népszámlálás, illetve a népmozgalmi statisztika megállapította –, azt találjuk, hogy a népesség csökkenése (éves átlagban ezer lélekre számítva) Bihar (–13,5 ‰), Szilágy (–11,7 ‰), Szolnok-Doboka (–7,6 ‰), Kis-Küküllő (–7,5 ‰), Arad+Csanád (–5,4 ‰), Alsó-Fehér (–5,3 ‰), Temes+Torontál (–4,5 ‰) és Szatmár+Ugocsa (–4,2 ‰) megyékben volt a legnagyobb arányú. Szilágy, Bihar, Szatmár+Ugocsa és Arad+Csanád területén (továbbá Hunyad és Kolozs megyékben) nagyobb-részt a kolerajárvány pusztított, míg Kis-Küküllő és Szolnok-Doboka megyékben jobbra, Alsó-Fehér megyében pedig túlnyomórészt inkább az elvándorlás apasztotta a népességet. Szám szerint Bihar, Temes+Torontál, Szolnok-Doboka, Szilágy, valamint Alsó-Fehér megyék vándorlási vesztesége a legnagyobb, de a viszonylag kedvező (az évtized során összességében pozitív) népesedési mutatókkal rendelkező megyékben is – Krassó-Szörény és Torda-Aranyos kivételével – jelentős a vándorlási hiány. Közülük e negatívum folytán – amely részben az

⁴ Kovács Alajos: *i.m.* 5.; Thirring Lajos: *i.m.* 353.

említett adatfelvételi hiányosságokat is magában foglalja – a kivételesen gyors 9,2 ezrelékes iramban szaporodó Csík megye 11 ezer fős gyarapodása 3,6 ezerre olvadt, Brassó és Udvarhely megye összesen 12,4 ezer főnyi születési többlete elenyészett, Háromszék, Szeben, Maros-Torda, Beszterce-Naszód, valamint Nagy-Küküllő megye lélekszáma pedig az általános irányzatnak megfelelően fogyatkozott.

1880 és 1890 között a népesség megújulásának vagyunk a tanúi. Az anyaország lakosainak száma 1427,9 ezerrel lett több, ami évi 9,8 ezrelékes – normális – növekedésnek felel meg. A jelenkori Erdély területén a szaporodás 9,4 ezrelékes értékkel ugyancsak ez idő tájt áll legközelebb az országos átlaghoz. Am ugyanekkor indult meg nagyobb arányokban a tengerentúli kivándorlás is, és jórészt ennek köszönhetően az ország népesedési mérlege 208,6 ezer fős hiánnyal zárul. A tengerentúltra vándorlás az Alföldet, a Tiszántúl keleti, valamint Erdély nyugati és északi vidékeit ekkor még nem érintette, azonban Erdély délkeleti sarkában a folyamatos Romániába áramlás már lefékezte a gyarapodást. Mivel a kivándorlásról adatokat akkoriban még nem gyűjtöttek, a korabeli statisztika közvetett módon – a természetes és tényleges szaporodás két népszámlálás közötti különbözetének (tehát a belső és külső vándorlások egyenlegének), illetőleg a születési hely kimutatása alapján a belső népcsere ugyanazon két időpont közt megvont mérlegének egybevetésével – kísérelte meg felmérni a romániai kivándorlás hatásait. E számítás szerint a nyolcvanas évtizedben a Kárpátokon túla irányuló vándormozgalmak vesztesége mintegy 50 ezer főre tehető, amiből a székely kivándorlásra kerekén 15 ezer lélek esett.⁵ E becslést a természetes és tényleges szaporulat Királyhágón túli – 53,8 ezer főt kitevő – negatív egyenlege is alátámasztja. Ha tekintetbe vesszük az 1880. évi népszámlálásnak a területre jutó adathiányát, összességében a jelenkori Erdély vándorlási vesztesége is nagyobb a 2. táblázatban szereplő értéknél. A feltételezett hiány figyelembevételével ugyanis az induló népesség száma mintegy 30 ezerrel többre, az összes népesség egy évtized alatti tényleges gyarapodása pedig ugyanennyivel kevesebbre tehető. Az így kapott értéket a természetes szaporulattal összevetve a vándorlási veszteség már nagyobbnak bizonyul: körülbelül akkora, mint amekkorá az előző időszakban is becsülhető: 65 ezer főnyi lehetett.

A tényleges népszaporodás üteme (évenként, ezrelékben) Máramaros (16,8 ‰), Bihar (15,3 ‰), Kolozs (13,7 ‰), Arad+Csanád (12,5 ‰), Szilágy (11,7 ‰), Szolnok-Doboka (11,6 ‰), Maros-Torda (11,2 ‰) és Temes+Torontál (9,9 ‰) megyékben múlta felül a régió össze-sített átlagát. Ez – Temes+Torontált kivéve – e törvényhatóságoknak az átlagot ugyancsak meghaladó természetes szaporulatával magyarázható, amihez Bihar, Arad+Csanád és Kolozs megyékben vándorlási többlet is járt. Ugyancsak vándorlási nyereséget könyvelhet el Temes+Torontál, Beszterce-Naszód és kisebb mértékben Hunyad megye. A Királyhágón innen csupán Szatmár+Ugocsa szenvedett komolyabb, valamint Szilágy és Krassó-Szörény kevésbé jelentékeny veszteséget az elvándorlások által. A Királyhágón túl ugyanakkor tizenkét megyében bizonyult kisebbnek a tényleges népnövekedés a természetes szaporulatnál. A vándorlási hiány Brassó, Nagy-Küküllő, Szeben, Fogaras, Csík, Udvarhely, valamint Háromszék megyékben volt a legnagyobb mérvű. A veszteséges királyhágóntúli megyék passzívumának egyharmada ez utóbbi három törvényhatóság területéről került ki.

Az 1890–1900 közé eső évtizedben az ország népessége változatlan ütemben gyarapodott (1576,4 ezer fővel, évi átlagban 9,8 ezrelékkel), a jelenkori Erdély területén azonban a természetes szaporulatnak az országosnál kedvezőtlenebb alakulása következtében a növekedés lassult (8,9 ezrelék). A tényleges gyarapodás az anyaországban most csupán 151,6 ezer fővel

⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt. Bp. 1893. 74.*

maradt el a természetes szaporodástól, a vizsgált területen pedig éppenséggel bevándorlási többlet mutatkozott. Még a Királyhágontúl vándorlási vesztesége is elhanyagolhatóan kicsinyre zsugorodott, ami közvetve megerősíti a korabeli statisztikai irodalom megállapítását, amely szerint „a romániai kivándorlás veszedelmessége a kilencvenes évek alatt csökkent”. Alig 20 ezerre becsülhető az évtized során tartósan vagy véglegesen Romániában maradtak száma, és ez feltehetően a felerősödött visszavándorlásnak tulajdonítható.⁶

Az évi átlagos gyarapodás ezer főre számított mutatója szerint a leggyorsabb iramban Máramaros (15,8 ‰), Szatmár+Ugocsa (13,5 ‰), Hunyad (13,5 ‰), Bihar (13,4 ‰), Beszterce-Naszód (12,9 ‰), Csík (12,3 ‰), Kolozs (12,2 ‰), Arad+Csanád (11,3 ‰) és Maros-Torda (10,6 ‰) megyék lélekszáma növekedett. Az egyébként alacsony szaporulatú Hunyad megye lélekszámát nagyobbrészt az ekkor már tekintélyes méretű bevándorlás növelte meg. Számottevő volt Bihar, Krassó-Szörény, Kolozs és Arad+Csanád megyék vonzása, és jelentős arányú a Beszterce-Naszód megyei megtelepedés is. Máramaros a nagyarányú népességyarapodást – vándorlási szaldója negatív lévén – kiugróan magas természetes szaporulatának köszönhette. Hasonlóképpen Csík megye, melynek ráadásul most vándorlási vesztesége is jóval kisebb, mint az előző évtizedben volt. Visszafogottabb mértékben, de ugyanez a tendencia jellemezte Udvarhely megyét is. E két megyében a migrációs veszteség csökkenéséből és a belső népcsere mérlegének javulásából következően a Romániából történt visszavándorlás ekkor valószínűleg meghaladta a kivándorlást. Udvarhely megyéből még így is erőteljes az elszivárgás (ennél is nagyobb arányokat csupán Fogaras és Háromszék megyében öltött). Migrációs veszteségük mértékét tekintve Kis-Küküllő, Brassó, Nagy-Küküllő, Torda-Aranyos, Szilágy és Maros-Torda megyék következnek a sorban. Arányaiban ugyan kisebb, szám szerint azonban Temes+Torontál megye vándorlási vesztesége volt a legnagyobb az évtized során.

1900 és 1910 között a kedvezőbb természetes szaporodás ellenére is országosan 150,1 ezer lélekkel volt kevesebb a tényleges gyarapodás, mint az előző tíz évben. Az anyaország lakossága mindössze 1426,3 ezerrel (éves átlagban 8,1 ezreléssel) nőtt, így a megnövekedett természetes szaporulat folytán a kivándorlási többlet a korábbinak a három és félszeresére, 527,3 ezerre ugrott. Lényegében hasonló folyamatok figyelhetők meg a jelenkori Erdélyben is, azzal a különbséggel, hogy itt a tényleges gyarapodás kisebb arányban (1,3 ezrelékponttal) csökkent, mint az anyaország területének egészén (1,7 ezrelékpont). Ez a természetes szaporulat hajszálnyival kedvezőbb alakulása mellett főként annak köszönhető, hogy ugyanakkor a vándorlási veszteség is (évi átlagban 1,8 ezrelék) jóval kisebb mértékű volt az országosnál, amely az anyaországban elérte az évi 3 ezrelékes, Horvát-Szlavónországgal együtt pedig a 3,2 ezrelékes ütemet. Míg az utóbbi értékek a külső vándormozgalmat fokozódó iramú veszteségeit jelzik, az előbbi nem csupán az országból történt ki- és visszavándorlások, hanem az illető terület és az ország más vidékei közt lezajlott belső népcsere egyenlegét is magában foglalja. Az erdélyi és az országos érték 1,4 ezrelékpontnyi különbözete – feltételezve, hogy a jelenkori Erdélyben a kivándorlás hasonló arányokat öltött, mint az ország területének egészén – elvileg a belső népcsere pozitívumáról ad számot. A kivándorlási statisztikát áttanulmányozva megbizonyosodhatunk arról, hogy azon törvényhatóságokban, melyek részben vagy egészben a jelenkori Erdély területére esnek, a kivándorlás összességében ugyanolyan intenzív volt (ezer lakosra számítva 51 fő), mint az országban általában (ahol ez a jelzőszám 52). (Természetesen jelentős területi eltérésekkel; az ezer főre jutó kivándorlók száma a Tisza–Maros-közben 62, a Királyhágón túl 55, míg a Tisza bal partjának érintett törvényhatóságaiban csupán 30 volt.) Az általános egyezésből kiindulva s az előzőekben kimutatott 1,4 ezrelékes átlagos gyarapodást alapul véve úgy

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 70. köt. Bp. 1918. 104.*

számítható, hogy 1900-tól 1910-ig az országot később megosztó – a korabeli állapotokra visszavetítve természetesen képzeletbeli – határvonal két oldala közti kölcsönös vándoráramlások kb. 70 ezer fővel növelték a jelenkori Erdély lakóinak számát. Bár számolnunk kell a más országokból történt bevándorlással is, továbbá bizonyára a külföldről történt visszavándorlás sem oszlott el egyenletesen az ország egész területén, a fentiek alapján mégis megkockáztatható az az állítás, hogy az érintett régió az évtized során a belső népcsere útján több mint 60 ezres nyereséghez jutott. Ez a pozitívum – a migrációs egyenleg 90 ezer lelket kitevő hiányának megfelelően – legalább 150 ezer főnyi kivándorlási veszteséget feltételez.

Ez utóbbi veszteség a hivatalos kivándorlási statisztika alapján is megbecsülhető. Mindekelőtt azonban tisztázni kell, hogy az a veszteség, amit ezek az adatok 1900 és 1910 között országosan kimutattak, jóval nagyobb, mint amennyi a mérleg-módszer eredményeként a negatív vándorlási egyenlegben jelentkezik. (Hasonló megállapításra juthatunk a megyénkénti vizsgálódások során is, ha a hivatalosan nyilvántartott veszteséget egyéb, közvetett úton nyert adatokkal vetjük egybe.) Az 1900. és 1910. évi népszámlálások időpontja között a kivándorlók száma az ország egész területén 1049 ezer, a visszavándorlóké 248,9 ezer, a kivándorlási többlet tehát kerekén 800 ezer ember a kivándorlási statisztika szerint, holott a népszámlálás csak 646,5 ezer főnyi hiányt konstataált. A két szám közti különbséget kis részben a külföldről bevándorlók okozzák, nagyobb részben onnan ered a különbség, hogy különösen a visszavándorlókra vonatkozó adatok hiányosak. A népszámlálás eredménye tehát azt igazolja, hogy a visszavándorlás nagyobb, mint amekkorának a kivándorlási statisztika mutatja. Az elmúlt évtizedre a kivándorlásnak a tengeri kikötők s az Egyesült Államok statisztikája révén ismert adatai alapján – a megelőző évtizedhez hasonlóan – ismét körülbelül 40 százalékban lehet megállapítani a visszavándorlók arányát.⁷ A jelenkori Erdély kivándorlási mozgalmára vonatkozó becslést ennek az aránynak a felhasználásával végeztük el. A megosztott törvényhatóságokban, az idetartozó részek lélekszám-arányának megfelelően számítva az adatokat, az évtized során kivándoroltak száma 242,8 ezerre, a kivándorlási gócpontok megyén belüli egyenlőtlen eloszlását figyelembe véve pedig mintegy 250 ezerre, míg a visszavándorlóké (arányukat mechanikusan a kivándorlók 40 százalékában feltételezve) 110 ezerre tehető. A ki- és visszavándorlók ily módon becsült számának különbözete 150 ezer, és ez egybevág a fentebb más módszerrel következtetett értékkel.

A tényleges népnövekedésben (ezer főre számított évi átlagos ütemét tekintve) most is Máramaros (14,6 ‰), Bihar (12,8 ‰), Csík (12,6 ‰), Kolozs (12,2 ‰), Hunyad (11,3 ‰) és Maros-Torda (10,5 ‰) megyék állnak az élen. E megyéknek Máramaros kivételével a vándorlási egyenlegük is pozitív – immár Csík megyéé is –, de közülük csupán Hunyad dicsekedhet országosan is kimagasló bevándorlási többlettel. A többiek esetében a növekmény inkább az átlagosnál magasabb természetes szaporulatnak tulajdonítható. A születési többlet Szilágy, Szatmár+Ugozca, Torda-Aranyos, illetőleg Arad+Csanád és Kis-Küküllő megyékben szintén jelentékeny volt, tényleges gyarapodásuk ütemét azonban vándormozgalmuk vesztesége visszafogta. A migrációs hiány a kivándorlás fő fészkeiben, Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Fogaras és Udvarhely, valamint Temes+Torontál, illetőleg a szűkebb Szatmár és Arad megyékben a legnagyobb mérvű. Ebbe a sorba tartozik még Szeben, a megye komoly kivándorlási veszteségeit azonban országon belüli népcseréjének pozitívumai némiképp enyhítették.

Az eddigieket összegezve megállapítható, hogy a jelenkori Erdély lakosainak száma 1869 és 1910 között (a polgári és az összes népesség közötti eltérést figyelembe véve) kerekén egymillióval, 23,8 százalékkal nőtt. Ez évi átlagban – az időszak közepi lélekszámhoz viszonyítva

⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 27. köt. Bp. 1909. 37.*; Ua. 64. köt. Bp. 1920. 27.*

– 5,2 ezrelékes gyarapodást jelent, szemben az akkori ország évi 7 ezrelékes (európai viszonylatban egyébként gyenge közepesnek mondható) növekedésével. A fejlődés korántsem kielégítő mértékét jórészt megmagyarázza a népesség fogyása a 41 éves időszak kolera sújtotta első szakaszában. Kedvezőbb képet mutat tehát a népgyarapodás aránya, ha az 1910. évi lélekszámot az 1880. évihez viszonyítjuk; e három évtized alatt ugyanis a terület összes népessége már mintegy 1 millió 200 ezerrel, vagyis 29,7 százalékkal nőtt. A növekedés üteme – a fokozódó kivándorlás ellenére – elérte az évi 8,6 ezreléket, jelentősen megközelítve az országos 9,2 ezrelékes átlagot. (Ugyanez idő alatt Magyarország jelenlegi területén, tehát az akkori nagyobb ország leggyorsabban népesedő részén az átlagos évi népnövekedési ráta 11,8, a szomszédos Ókirályságban pedig 14 ezrelék volt.)

Az 1880 és 1910 közé eső, viszonylag kiegyensúlyozott fejlődést mutató időszak adatait összegezve a legkiemelkedőbb Máramaros megye évi átlagos 14,7 ezrelék körüli népszaporodása. Ez – mint a későbbiekben látni fogjuk – egyrészt a magas természetes szaporulattal, másrészt azzal magyarázható, hogy a megye lakossága csak az utolsó évtized vége felé kapcsolódott be a kivándorlási mozgalomba, melynek méretei a többi megyéhez viszonyítva akkor is szerényebbek maradtak. Ezek mellett a népszaporodás pozitív tényezőjeként tartható számon a zsidó (és talán rutén) beszivárgás is. A népgyarapodás megyei rangsorában Bihar, majd Kolozs megye következik 13,1, illetőleg 12,1 ezrelékes átlagértékkel. Ebben a kedvezőbb reprodukció (különösen a Bihar megyében igen élénk születési mozgalom) hatása mellett jelentős szerepe volt a gyors ütemben fejlődő nagyvárosok népességfelszívó erejének. Jelentékeny arányú (évi 10,3 ezrelékes) Hunyad és Maros-Torda megyék népességének növekedése is. Az átlagosnál kedvezőbb, de már 10 ezrelék alatti a lélekszámemelkedés aránya Szilágy, Szatmár+Ugocsa, Arad+Csanád, Beszterce-Naszód, Csík, valamint Szolnok-Doboka megyékben. Ezzel szemben további 11 megye népfelődése az átlagon alul maradt, a megyék felében tehát az évi átlagos tényleges népszaporodási arány legfeljebb 8 ezreléket ért el. Az utolsó helyen Fogaras és Nagy-Küküllő megye osztozik 3,7 ezrelék körüli értékkel, de Brassó, Udvarhely, Temes+Torontál és Háromszék megyék 5,1–5,4 ezrelékes évi szaporodása sem sokkal kedvezőbb ennél.

Az 1880–1910 között eltelt három évtized vándorlási egyenlege csupán hat megyében volt nyereséges. A mechanikus népmozgalom Hunyad megye lélekszámnövekedéséhez járult hozzá a legnagyobb mértékben, ahol a tényleges gyarapodás forrását 38,1 százalékban a vándorlási többlet képezte. Itt – akárcsak Krassó-Szörény megyében, melynek népesedési mérlege azonban jóval kisebb arányú vándorlási többlettel zárult – az odavándorlást a bányá- és iparvidékek növekvő munkaerőigénye tette szükségessé, melyet a népesség igen kedvezőtlen természetes reprodukciója nem volt képes kielégíteni. Kolozs és Bihar megye elég jelentős (az összes népesség gyarapodásának 14,7, illetve 12,8 százalékát kitevő) vándorlási többlete jórészt Kolozsvár és Nagyvárad vonzerejének tulajdonítható. Beszterce-Naszód és Máramaros megye jelentéktelen vándorlási többlete főleg a zsidó bevándorlással magyarázható. A vándorlási veszteség Fogaras és Nagy-Küküllő megyében volt a legnagyobb arányú, s ezáltal népességük három évtizedes természetes szaporulatának több mint a felét (61,1, illetve 55,5 százalékát) veszítették el. De a nagyarányú vándorlási veszteség folytán veszendőbe ment Udvarhely és Brassó megyék természetes szaporulatának több mint 45 százaléka, Háromszék megye születési többletének 40,3 százaléka, Kis-Küküllő megyében pedig mintegy harmadrésze. A jelenkori Erdély három évtizedes népesedési mérlege végül is 117,3 ezer (az 1880. évi népszámlálás feltételezett hiányával együtt pedig közel 150 ezer) főnyi passzív vándorlási egyenleggel zárult. Az adatok korrekciója nélkül számított értéknek több mint egyötöde, 97,3 ezer lélek a Királyhágóntúlra esett, a szűkebb Erdély veszteségéből pedig 43,2 ezer fő a Székelyföld négy megyéjéből került ki.

A népesség számának alakulását végezetül a háborús évtizedben (1910–1920) tekintjük át. Az 1900–1910 közötti országos szaporodási viszonyok hosszabb ideig állandósultak volna, ha a világháború közbe nem jön. Legalábbis erre mutat, hogy a természetes szaporodási arány a következő négy év alatt (1911–1914) majdnem ugyanaz volt, mint az előző évtizedben, és az amerikai kivándorlás is hasonló keretek között mozgott.⁸ A jelenkori Erdély területén a természetes szaporulat ez idő alatt kedvezőbben alakult, mint az előző évek alatt, sőt a kivándorlási láz is valamelyest csillapulni látszott, a romániai kivándorlást kivéve. A háború azonban megakasztotta a növekedést, sőt a születésszám katasztrofális csökkenése következtében a természetes gyarapodás 1915 és 1918 között fogyásba csapott át. Az újonnan birtokba vett területeken 1919-ben megejtett első román összeírás mintegy 50 ezerrel, a két évvel későbbi felvétel pedig (kiigazított adatok szerint) már 125 ezerrel találta kevesebbnek a jelenkori Erdély lélekszámát az évtized elejénél. A tényleges hiány ugyanakkor – tekintve, hogy az évtized során összességében 141 ezer főnyi szerény mértékű természetes szaporulat mégiscsak mutatkozott – ennél jóval nagyobb: mintegy 266 ezer, vagyis az 1910. és az 1920. évi népességszámbavételek eredményei közötti különbségnek több mint a kétszerese volt. Ez azonban – mint arra a 2. táblázathoz fűzött megjegyzésben is utaltunk – nem azonos a vándormozgalmak okozta hiánnyal, mivel a veszteségek közt számításba kell vennünk a háborús halálozást is. A népesség katonai veszteségét az ország akkori területén (ideértve Horvát-Szlavónországokat) a halottnak tekinthető eltűntek és hadifoglyok hozzászámításával 660,8 ezerben állapították meg.⁹ Területi részletezésben csak 1917 végéről állnak rendelkezésre – hasonló módszerrel becsült – adatok.¹⁰ E kimutatás szerint Magyarország addigi vérvesztése 516,1 ezer, az érintett törvényhatóságoké pedig 161,1 ezer főnyi volt, amiből – a töredék megyék részesedését 1910. évi népességüknek az illető megye össznépességén belüli hányada alapján számítva – 133,2 ezer eshetett a jelenkori Erdély területére. Ezt az értéket olyan arányban megnövelve, amilyen arányban a háború befejezéséig az ország katonai vesztesége növekedett, az erdélyi részek I. világháborús halottnak száma végül is 170,5 ezerre tehető. E többlethalálozás figyelembevételével a népmozgalmi kimutatások által regisztrált természetes szaporulatot 29,7 ezer fős fogyás váltja fel, a természetes és a tényleges népnövekedés közti különbséget pedig 95,4 ezerre csökken. Végül soron ez utóbbi – durván százezerre rúgó – passzívum tekinthető az évtized tényleges vándorlási veszteségének. Az évtized első felében lezajlott külső (jelentős részben Románia felé irányuló) vándorlások alakulását a háborús események folytán nincs értelme, a belső vándorlásokat pedig nem tudjuk nyomon követni; a fenti mérleg lényegében a vesztes háborút követő összeomlás és az uralomváltozás által kiváltott – a korábbiakkal ellentétes irányú – népmozgások egyenlegét rögzíti. A területfoglalás hatására ugyanis az új határon át megkezdődött a magyar lakosság visszaáramlása a megkisebbedett anyaországba, s a menekültek hivatalosan nyilvántartott száma 1920 decemberéig már 154,3 ezerre nőtt.¹¹ Az így keletkezett hiányt immár a Kárpátokon túli részekkel folytatott népcsera pozitív előjelű többlete ellentételezte. E többlet – a vándorlási különbséget becsült értékeitől függően – legkevesebb 50–60 ezer főre tehető. (Ha a kivándorlási mozgalom 1911–1915 között becsült veszteségeit állandósultnak tekintjük, az Ókirályságból a beözlés a 100 ezres nagyságot is elérhette.)

⁸ Kovács Alajos, *i. m.* 7

⁹ Mike Gyula: *A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban*. Magyar Statisztikai Szemle V(1927). 7. sz. 627.

¹⁰ Winkler, Wilhelm: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchia nach Nationalitäten*. Wien 1919. 31–34.

¹¹ Thirring Lajos: *Magyarország Trianontól napjainkig. Népesség és népmozgalom*. Magyar Statisztikai Szemle XVI(1938). 4. sz.

A népesség 1910 és 1920 között (évi átlagban, ezrelékben kifejezve) a leggyorsabb ütemben Krassó-Szörény (–10,1 ‰), Hunyad (–6,2 ‰), Beszterce-Naszód (–6,1 ‰), Szolnok-Doboka (–5,9), Arad+Csanád (–4,9 ‰), Udvarhely (–4,0 ‰), Csík (–3,9 ‰), Alsó-Fehér (–3,1 ‰), Temes+Torontál (–3,0 ‰), továbbá Szatmár+Ugocsa (–2,8 ‰) megyékben csökkent. A visszaesés Krassó-Szörény, Hunyad, Beszterce-Naszód, Udvarhely és Szolnok-Doboka megyében a természetes fogyatkozásnak és a vándorlási veszteségnek egyaránt tulajdonítható. Szatmár+Ugocsa, Csík és Alsó-Fehér megyék ugyancsak jelentős vándorlási vesztesége a viszonylag kedvezőbb természetes reprodukció következtében lélekszámuk tényleges csökkenésében már kevésbé mutatkozik meg. Krassó-Szörény mellett Arad+Csanád és Temes+Torontál megyékben volt a legfeltűnőbb a természetes fogyás, ámbar azt a beköltözések – Temes+Torontál megyében kifejezett vándorlási többletet eredményezve – némiképpen ellensúlyozták. Kisebb vagy nagyobb mértékben Fogaras, Háromszék, Kis-Küküllő, Szilágy és Szeben megyék lélekszáma csökkent még az elvándorlások által. A menekülési hullám nyilvánvalóan a nem említett törvényhatóságokat is elérte, ezeknek azonban nem csupán a lélekszámuk nőtt meg, hanem – Brassó és Bihar megyéket kivéve – már kisebb vándorlási többletet is mutatnak. Kiugróan nagy a régió fővárosát magában foglaló Kolozs megye beköltözéseinek többlete.

*

Az 1869 és 1920 között eltelt öt évtized során a vizsgált terület népessége összesen mintegy 880 ezerrel növekedett. Ez idő alatt a természetes szaporulat csaknem 1400 ezer (az 1872–1873. évi kolerajárvány nem anyakönyvelt halottaival, valamint az I. világháborúban elesettekkel is számolva 1190–1200 ezer), a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően 520 ezer (illetőleg a helyesbített értékek szerint 310–320 ezer) fönyire tehető. Jóllehet az elvándorlás csatornáin a szaporulatnak legalább 22–23 százaléka elfolyt, a népnövekedés nagyságát, ütemét alapvetően a természetes szaporodás határozta meg. A fejezet második részében – jellegzetes periódusok szerint, a békés fejlődés évtizedeit (1880–1910) összевontan tárgyalva – ezt a folyamatot tekintjük át.

A természetes népmozgalom összetevőinek alakulását a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat. Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás a jelenkori Erdély területén 1866-tól 1920-ig

Időszak	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
	Összesen					
1866–1869 ^{a,b}	608 218	484 171	124 047	37,6	29,9	7,7
1870–1875 ^{a,b}	908 259	1 067 588	–159 329	36,5	42,9	–6,4
1876–1880 ^b	821 085	717 036	104 049	40,9	35,7	5,2
1881–1885 ^b	870 116	667 150	202 966	42,2	32,4	9,8
1886–1890 ^b	905 122	675 609	229 513	41,9	31,3	10,6
1891–1895 ^b	912 278	692 106	220 172	40,1	30,4	9,7
1896–1900 ^b	873 396	690 542	182 854	36,8	29,1	7,7
1901–1905	878 179	655 694	222 485	35,4	26,4	9,0
1906–1910	921 645	666 693	254 952	35,7	25,8	9,9
1911–1914	748 450	531 923	216 527	34,9	24,8	10,1
1915–1918	355 792	511 319	–155 527	16,5	23,7	–7,2
1920	163 381	116 809	46 572	31,9	22,8	9,1

Időszak	Élvezületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élvezületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Tisza bal partja						
1866–1869 ^{a,b}	127 210	99 797	27 413	35,8	28,1	7,7
1870–1875 ^{a,b}	189 502	260 535	–71 033	36,4	50,1	–13,7
1876–1880 ^b	175 681	156 413	19 268	43,2	38,5	4,7
1881–1885 ^b	192 574	147 067	45 507	45,9	35,1	10,8
1886–1890 ^b	217 074	154 054	63 020	48,5	34,4	14,1
1891–1895 ^b	222 724	158 510	64 214	46,3	33,0	13,3
1896–1900 ^b	210 230	167 550	42 680	41,3	32,9	8,4
1901–1905	217 447	155 831	61 616	40,5	29,0	11,5
1906–1910	234 358	156 896	77 462	41,2	27,6	13,6
1911–1914	192 040	127 738	64 302	39,9	26,5	13,4
1915–1918	98 837	127 450	–28 613	20,2	26,1	–5,9
1920	43 367	28 805	14 562	37,1	24,6	12,5
Tisza–Maros szöge						
1866–1869 ^{a,b}	178 545	144 472	34 073	41,1	33,3	7,8
1870–1875 ^{a,b}	276 359	336 050	–59 691	38,7	47,1	–8,4
1876–1880 ^b	244 593	209 346	35 247	43,5	37,2	6,3
1881–1885 ^b	246 961	194 977	51 984	42,5	33,5	9,0
1886–1890 ^b	247 948	196 938	51 010	40,6	32,3	8,3
1891–1895 ^b	243 269	203 484	39 785	38,1	31,9	6,2
1896–1900 ^b	228 626	180 989	47 637	34,5	27,3	7,2
1901–1905	226 314	174 316	51 998	33,1	25,5	7,6
1906–1910	219 513	174 898	44 615	31,4	25,0	6,4
1911–1914	167 760	134 822	32 938	29,4	23,6	5,8
1915–1918	70 969	129 159	–58 190	12,6	22,9	–10,3
1920	38 555	29 923	8 632	29,4	22,8	6,6
Királyhágóntúl						
1866–1869 ^a	302 463	239 902	62 561	36,5	29,0	7,5
1870–1875 ^a	442 398	471 003	–28 605	35,6	37,9	–2,3
1876–1880	400 811	351 277	49 534	38,6	33,8	4,8
1881–1885	430 581	325 106	105 475	40,5	30,6	9,9
1886–1890	440 100	324 617	115 483	39,9	29,4	10,5
1891–1895	446 285	330 112	116 173	38,7	28,6	10,1
1896–1900	434 540	342 003	92 537	36,1	28,4	7,7
1901–1905	434 418	325 547	108 871	34,4	25,8	8,6
1906–1910	467 774	334 899	132 875	35,7	25,6	10,1
1911–1914	388 650	269 363	119 287	35,5	24,6	10,9
1915–1918	185 986	254 710	–68 724	16,8	23,0	–6,2
1920	81 459	58 081	23 378	30,9	22,0	8,9

^a Az 1869. évi közigazgatási beosztás szerint.

^b A határ által érintett megyékben számított értékek alapján.

Források: ua., mint a 2. táblázatban.

A vizsgált időszak Magyarországon az ún. demográfiai átmenet második szakaszába való áttérés kora. A hagyományos népesedési viszonyok uralmával jellemezhető első fázisban nagyarányú termékenység és magas halálozási arány mellett a természetes szaporodás még viszonylag alacsony, 5–10 ezrelékes volt. Ezt követően a halálozási arány csökkenő tendenciával kb. 10 ezrelékre mérséklődött, ugyanakkor a születési arány változatlan maradt, vagy csupán kisebb mértékben csökkent, így a természetes szaporodás aránya 10–15 ezrelékre nőtt. A harmadik szakaszban a születések arányszáma már folyamatosan csökken, és így változatlan halálozási arányszám mellett a szaporodási arány is egyre mérséklődik. Az európai országokban az első fázisból a másodikba való átmenet a XIX. században kezdődött; ez a fordulat a nyugat- és észak-európai országokban korábban, Kelet- és Dél-Európában inkább a század végén következett be. Magyarországon a demográfiai felgyorsulás kibontakozása az 1880-as évekre esett. Az átmenet folyamata annyiban tért el a nyugat-európaiaktól, hogy a halálozási arányszám csökkenésével csaknem egyidejűleg megkezdődött a születési arány csökkenése is; időbeli eltolódás a két arányszám alakulása között alig volt, s ezért az átmeneti rendkívüli népességnövekedés is csaknem teljes egészében elmaradt, illetve mérsékelt volt.

Az áttérést a demográfiai átmenet második fázisára az 1870-es évtizedben pusztító kolera-járvány és a lakosságot azzal egy időben tizedelő éhínség is késleltette. Magyarországon a népmozgalmi adatok a XIX. század közepén évi átlagban a népesség 7,3 ezrelékes, az 1860-as évek második felében pedig 8 ezrelékes természetes gyarapodását mutatták ki. Ez az arány az 1870-es évtizedben 1,6 ezrelékre esett vissza. A növekedést az évtized első – kolera sújtotta – felében 2,4 ezrelékes fogyás váltotta fel, míg ezt követően 1876–1880 között a szaporulat indexe ismét 7,5 ezrelékre emelkedett. A jelenkori Erdély területén a természetes szaporulat éves átlagértéke 1866–1869 között 7,7 ezrelék volt, a következő évtized adatai ezzel szemben a népesség évi átlagos 1,2 ezrelékes fogyását rögzítik. (Az országos növekedéssel szemben mutatózó fogyás egyúttal azt is jelzi, hogy az 1870-es évek demográfiai válsága elsősorban az országnak éppen ezt a keleti felét sújtotta.) A tényleges fogyás itt is az évtized első felére esett (ekkor a regisztrált halálozások többtizede éves átlagban 6,5 ezrelék), amit csak szerényebb mértékben ellensúlyozott a következő öt évben mutatózó 5,2 ezrelékes átlagos gyarapodás. A járvány okozta veszteségek megyénként eltérőek voltak. Az 1870–1875 közti természetes fogyás Bihar (–22,4 ‰), Arad+Csanád (–15,4 ‰), Szilágy (–13,3 ‰), Hunyad (–10,2 ‰), Szatmár+Ugocsa (–8,4 ‰) és Temes+Torontál (–6,2 ‰) megyékben, valamint Beszterce vidékén (–11,3 ‰) a legnagyobb, de viszonylag számottevő volt a Kolozs (–5,9 ‰), Alsó-Fehér (–5,1 ‰), Kis-Küküllő (–4,9 ‰) és Krassó-Szörény (4,6 ‰) megyei fogyatkozás is. Torda-Aranyos, Szeben, Nagy-Küküllő és Szolnok-Doboka vesztesége évi átlagban már csupán 3 ezrelék körül mozgott. A nem említett öt megyében, továbbá Naszód vidékén – a természetes reprodukció pozitív értékeiből következtetve – a járvány kevésbé pusztított. A halálozási arány Arad+Csanád, Bihar, illetve a későbbi Szilágy megyét alkotó Kraszna és Közép-Szolnok megyékben, valamint Zaránd vidékén és Szászvárosszékből érte el a csúcserkéket, a születések arányszáma pedig Arad+Csanád, Szatmár+Ugocsa megyékben és Csíkszékből volt a legmagasabb. Az évtized második felében Arad+Csanád, Bihar, Szatmár+Ugocsa és Temes+Torontál megyékben a legnagyobb a halandóság. E megyék népességének regenerálódását az átlagot szintén felülmúló születésgyakoriságuk segítette elő, különösen Arad+Csanád vidékén, ahol a természetes szaporulat évi átlagértéke 10,3 ezrelékre szökött fel. A természetes reprodukció mutatója itt és Csíkszékből (12,8 ‰) volt a legmagasabb, emellett még Máramaros és Udvarhely megyékben haladta meg jelentősebben az átlagot. A szaporodást Csíkszékből és Máramarosban a magasabb születési arány és az alacsony halálozási arány egyaránt elősegítette. Udvarhelyen

viszont – és több más megyében is – a születési arányszám az átlag körül mozgott, így esetükben a szaporulat viszonylag kedvező alakulása jobbra a csökkenő halandóságnak köszönhető.

Az 1880-as évek első felében az országos mutatók már jelzik az átmenet kezdetét. Az 1870-es és 1880-as évek fordulóján, két egymást követő öt éves periódus között a természetes szaporodás évi átlaga 7,6 ezrelékről 11,2 ezrelékre növekedett. Az ezt követő harminc év alatt (az első és utolsó öt éves periódust egybevetve) a nyers halálozási arányszám 33,1 ezrelékről 24,9 ezrelékre, ugyanakkor a nyers születési arányszám is – szinte ugyanabban a mértékben – 44,3 ezrelékről 36,3 ezrelékre csökkent. A természetes reprodukciónak a demográfiai fordulat kezdetén beállott magasabb szintje tehát lényegében változatlan maradt.¹² A jelenkori Erdélyben a tárgyalt időszak kezdetén a természetes szaporulat mutatója 5,2 ezrelékről 9,8 ezrelékre nőtt. Ezt követően a halálozási index 32,4 ezrelékről fokozatosan 25,8 ezrelékre, a születési index 42,2 ezrelékről 35,7 ezrelékre süllyedt. Minthogy a születésgyakoriság a három évtized során 6,5, a halandóság pedig 6,6 ezrelékponttal, tehát közel azonos mértékben lett kevesebb, a természetes szaporodás megnövekedett értéke az országos tendenciához hasonlóan a tágabb értelemben vett Erdély területén is szinten maradt. Itt azonban e folyamat bizonyos fáziseltolódásokkal és a természetes szaporulat átlagértékeinek szélsőségesebb kilengései mellett ment végbe. 1880 és 1885 között a születések arányszáma 2,1, a halálozásoké 0,7, a természetes szaporulaté pedig 0,6 ezrelékponttal volt alacsonyabb a magyarországi átlagnál. A következő másfél évtizedet a születések arányának a halálozásokénál gyorsabb ütemű – az országosnál erőteljesebb – csökkenése jellemezte. Ennek következtében Erdélyben a természetes szaporulat a tizenöt év elteltével 3,9 ezrelékponttal süllyedt a magyarországi átlag alá. A születési arányszám elmaradása majdnem változatlan: 2,4 ezrelékpont, a halálozások aránya viszont 1,5 ezrelékponttal az országos középérték fölé emelkedett. A folyamat ezután viszonylag kedvezőbbre fordult: a születésgyakoriság csökkenése lelassult, a halálozási görbe pedig többnyire az országos görbével párhuzamosan (bár mindvégig afőlött) haladt lefelé. A természetes szaporulat országos és erdélyi átlagértékei közti olló szárai – a magasabb erdélyi halandóság ellenére – így összességében zártak, és a különbség az 1910. évi népszámlálást megelőzően már ismét csupán 1,5 ezrelékpontnyi volt.

Az 1880 és 1910 között eltelt három évtized során a jelenkori Erdély népességének természetes szaporulata 32,6 százalékot ért el, ami évenkénti átlagban 9,4 ezrelékes szaporodást jelent. (Ez 1,6 ezrelékponttal kevesebb az anyaország 11 ezrelékes szaporodási arányánál.) E vonatkozásban Máramaros megye emelkedik ki a sorból évi 14,6 ezrelékes születési többlettel. A sorrendben utána Szatmár+Ugocsa, Szilágy és Bihar megye következik 11,5 ezrelék körüli értékkel, de évi 11 ezrelék körül mozgott a születési többlet rátája Maros-Torda, Csík, Kis-Küküllő, valamint Kolozs és Torda-Aranyos megyében is. Megjegyzendő, hogy Csík megyében a szaporodás átlagát az 1881–1885 között dúló járványok (különösen a diftéria) pusztítása szorította le.¹³ Ha a járvány sújtotta időszakról eltekintünk, a természetes reprodukció átlagértéke kb. 12 ezrelékre emelkedik, vagyis Csík a szaporodás ütemét tekintve Máramaros után a második helyre kerül. Ezzel szemben Krassó-Szörény megye évi 6 ezrelékes természetes szaporulattal az utolsó helyen áll a megyék rangsorában. Ennél csak egy árnyalattal kedvezőbb Hunyad megye 6,3 ezreléket alig meghaladó aránya, de Temes+Torontál megyében is éppen csak elérte a 7 ezreléket. Ezekon kívül még Nagy-Küküllő és Szeben megyék évi 8,5, valamint

¹² Katus László: *i.m.* 272–273.

¹³ Jekelfalussy József: *A nemzetiség szerepe az erdélyrészi megyék népnövekedésében*. Budapesti Szemle LI–V(1888). 136. sz. 119.

Beszterce-Naszód megye 8,9 és Háromszék 9,1 ezrelékes természetes szaporulata maradt el az átlagtól, míg a többi megyékben 9,4 és 9,9 ezrelék között váltakozott.

A születésgyakoriság tekintetében Arad+Csanád, Bihar, Máramaros, Szatmár+Ugocsa, Szilágy és Torda-Aranyos megye emelkedik ki. Ezekben a megyékben az élveszületési arányszám 40,7–44,0 ezrelék között ingadozott, amit azonban ellensúlyozott magas (30 ezrelék fölötti) halálozási arányszámuk. Hogy Máramaros megye – bár születési arányszámát tekintve csak a harmadik helyen áll – a természetes szaporodás rangsorában mégis az első helyre került, viszonylag kedvező (28,9 ‰) halálozási mutatójával magyarázható. A 40 ezreléket megközelítő élveszületési és a 30 ezrelék alatti halálozási indexnek tulajdonítható Csík, Kis-Küküllő és Maros-Torda megye 10 ezreléket meghaladó reprodukciós aránya is. Ugyanakkor Krassó-Szörény megye, ahol a születési index a legalacsonyabb (32,6 ‰) volt, igen mérsékelt ütemű természetes szaporulatát is csak alacsony (26,6 ‰) halandósági arányszámának köszönheti. A halálozási mutató Brassó megyében volt a legalacsonyabb (24,6 ‰). Ezzel magyarázható, hogy ebben a megyében a természetes szaporodás üteme (9,4 ‰) mégis jóval kedvezőbb, mint például Hunyad megyében (6,4 ‰), ahol a csaknem azonos születési hányados már 27,7 ezrelékes halandósággal párosult. Temes+Torontál megye szintén igen gyenge (7,1 ‰) természetes szaporodásának oka abban keresendő, hogy itt a közepes halálozási indexhez átlag alatti születési arányszám társult. Nagy-Küküllő és Szeben viszonylag alacsony (8,5 ‰) természetes szaporulata pedig arra vezethető vissza, hogy e két megyében az egyébként alacsony halálozási mérőszámok a Krassó-Szörény megyei szintet alig meghaladó születésgyakoriság alatt mozogtak.

A születési és halálozási arányszámok csökkenése minden megyében észlelhető ugyan, de eltérő arányban, aminek következtében a természetes szaporodás mutatójának csökkenése is eltérő arányú volt. Számos megyében a természetes szaporodás indexe még némileg emelkedett is. Az emelkedő tendencia különösen szembeötlő Máramarosban, ahol a halandóság visszaesése több mint háromszorosan felülmúlta a születésgyakoriság csökkenését, s ennek következtében a természetes szaporodás mérőszáma 11,5 ezrelékről 17,5 ezrelékre nőtt. Ugyanez tapasztalható Csík megyében is. Itt azonban tekintetbe kell venni, hogy a kezdő periódus (1881–1885) járványos időszakra esett, ezért a halandóság korabeli szintjét illetően inkább a szomszédos periódusok mutatói a mérvadóak. Figyelembevételükkel a megye halálozási és születésgyakorisági indexe már lényegében azonos arányban csökken, s így a természetes szaporulatnak sem nagyobb arányú növekedését, hanem magas szinten történő állandósulását kell megállapítanunk. A halandóság gyorsabb ütemű csökkenése következtében a természetes szaporulat a Tisza bal partján (Szatmár+Ugocsa, Szilágy, Bihar megyékben), továbbá a Királyhágóntúl néhány megyéjében (Háromszék, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér) emelkedett még számottevő – 1,3–3,6 ezrelékpont közötti – értékkel. Brassó, Szolnok-Doboka megyében és a Tisza-Maros szögében (Temes+Torontál, Krassó-Szörény megyében) ugyanakkor a halálozási mutató jóval kisebb mértékben csökkent, mint a születési index, s így e megyék népességének reprodukciós aránya is az átlagosnál nagyobb mértékben – 2,2–4,3 ezrelékponttal – esett vissza.

A világháborút megelőző utolsó békés periódusban, 1911–1914 között a születések aránya a megelőző öt év átlagához képest évi 0,8 ezrelékponttal, a halandóság átlagértéke 1 ezrelékponttal lett kevesebb. A természetes szaporulat indexe kismértékben emelkedett, és elérte a 10,1 ezreléket, tovább közelítve az – akkor 11,3 ezrelékes – országos átlaghoz. A születésgyakoriság alakulásában rövid időre beállt kedvezőbb fordulat azonban már csupán néhány megyében folytatódott. Közülük is kiemelkedik Alsó-Fehér, ahol az élveszületések aránya újabb 1 ezrelékponttal nőtt. A halálozási arányszám ezzel egyidejű erőteljes csökkenése következtében a természetes szaporulat ebben a megyében emelkedett a legnagyobb arányban: 10,4 ezrelékről 13,3 ezrelékre. Torda-Aranyos megyében – ahol a születési arányszám növekedése már sokkal

szerényebb – ugyancsak a halandósági index nagyobb arányú csökkenése eredményezte a természetes szaporulat emelkedését 11,7 ezrelékről 14,2 ezrelékre. Szintén az átlagosnál gyorsabban csökkenő halandóság folytán – de már a születési arány mérséklődésétől visszafogva – növekedett a szaporulat értéke Kolozs, Bihar, Szatmár+Ugoicsa és Csík megyékben 12,7–14,6 ezrelék közé. A természetes szaporulat tekintetében az előbb felsorolt megyék vezetnek Máramarossal az élen, melynek 15,4 ezrelékes átlagértéke még mindig Erdély-szerte a legmagasabb. A rangsorban Szilágy (12,4 ‰) és Kis-Küküllő (11,5 ‰) következnek. Előbbi a születések komolyabb arányú csökkenése, utóbbi pedig a halandóság átmeneti növekedése következtében sorolódott hátrébb. Maros-Torda megye a rangsorban a jó közepesek közé esett vissza: Háromszék, Szeben, Brassó, Szolnok-Doboka és Nagy-Küküllő viszont ugyanide emelkedett. Beszterce-Naszód, Fogaras és Udvarhely természetes szaporulata változatlanul elmaradt az átlagostól, sőt immár Arad+Csanád megyéé is, miután születési arányszámának amúgy is rendkívüli ütemű csökkenése két egymást követő öt éves periódusban gyorsabbnak bizonyult, mint a halálozásoké. Hasonló okokból Temes+Torontál megyében a születések gyakorisága lényegében a Krassó-Szörény megyei szintre süllyedt, és ezáltal Temes+Torontál a természetes reprodukció indexét tekintve az utolsó előtti helyre, Hunyad megye mögé szorult.

A világháború négy évében, 1914–1918 között a jelenkori Erdély területén az élveszületések aránya az előző négyéves időszak átlagához képest 18,4 ezrelékponttal, a halálozásoké 1,1 ezrelékponttal, a természetes szaporulaté pedig 17,3 ezrelékponttal csökkent. A szaporodást tehát 7,2 ezrelékes fogyás váltotta fel. Az élveszületések száma 1915-ben alig kétharmada az előző évinek. 1916-ban pedig, az első kizárólag háborús időben fogamzott születéseket tartalmazó évben már 54,7 százalékkal kevesebb élveszületést jelentettek be, mint 1914-ben. Ez az arány 1918-ig 58,6 százalékra emelkedett. A teljes veszteség az elmaradt születések révén kb. 350–400 ezer lélek, azaz ennyivel kevesebb gyermek jött világra, mint rendes körülmények között várható lett volna. E becslésből a felső határhoz közeli érték a valószínűbb, tekintve, hogy a háború előidézte születéskiesés még 1919-re is átnyúlik. A születésgyakoriság értéke ekkor ugyan hirtelen az előző évinek a duplájára, 28,3 ezrelékre ugrott, de csak 1920-ban érte el az utolsó békeév szintjéhez közelítő 31,7 ezreléket. A népmozgalmi statisztika a népesség halandóságát a ténylegesnél alacsonyabbnak mutatja ki. Részben, mert a hadbavonultak távolléte miatt az adatok kisebb népességből származnak, a nyers arányszámok viszont ennek tekintetbevétele nélkül lettek megállapítva. De nem tűnik ki a halálozások teljes háborús emelkedése azért sem, mert a legnagyobb halandóságú gyermek korosztályok aránya az élveszületések számának háborús csökkenése következtében mindinkább kisebbedett, és így a korábbi időszakhoz képest a népesség kor szerinti megoszlása is változott. (Ez utóbbi tényező figyelembevételével 1916–1918 között átlagosan 3,8 ezrelékponttal lennének magasabbak az országos nyers halálozási arányszámok.¹⁴) Nem tartalmazzák továbbá az adatok a katonai szolgálatban elhaltakat sem. Hozzávetőleges számbavételükkel a halálozások aránya a jelenkori Erdély területén a háború időszakában évi átlagban 31,5 ezrelékre emelkedne. Az általános mozgások és a legfontosabb fejlemények azonban a rendelkezésre álló számokból is kiolvashatók. 1915-ben, amikor a népesség kor szerinti megoszlása még alig változott, a háború kitörésével egyidejűleg hirtelen és erőteljesen (egyötödével) megnőtt a halálozások száma, aránya pedig 24,2 ezrelékről 26,8 ezrelékre emelkedett. A halandósági arányszám ezt követően (az elhunytak számának 20–24 százalékos csökkenése mellett) 1916-ban 22,1 ezrelékre, 1917-ben pedig 20,7 ezrelékre zuhant vissza. 1918-ban azután a spanyoljárvány hatására a halandósági nyers arányszám ismét

¹⁴ *A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 70. köt. Bp. 1924. 15–16.

meredeken növekedett és elérte a 25,7 ezreléket. A népmozgalmi arányszámok tanúsága szerint a népesség négyéves fogyatkozása Krassó-Szörény, Temes+Torontál, Arad+Csanád és Hunyad megyében a legnagyobb, Máramaros és Csík megyében a legkisebb arányú. A megyék többsége természetes reprodukciójának értékét tekintve a középmezőnyben – a korábbihoz képest változó sorrendben – helyezkedik el. Néhány szokatlan szélsőérték azonban az elmozdulások további értelmezhetőségének korlátaira figyelmeztet. Így például Csík és Fogaras megyében ez idő alatt a halandóság csökkenése az évi átlagos 1,1 ezrelékponttal szemben 5,6, illetve 7,9 ezrelékpont volt, és hasonlóképpen a születések aránya is az átlagosnál feltűnően nagyobb mértékben csökkent. A minimum értékek létrejötte nyilvánvalóan az adatszolgáltatás hiányosságait jelzi, amelyekkel a háború vége felé és különösen az összeomlás idején a nemzetiségi területeken már komolyan számolnunk kell.¹⁵

Nemzetiségi népességfejlődés és a magyarság lélekszámának alakulása 1869 és 1920 között

Mivel az 1869. évi népszámlálás mellőzte a nemzetiségek számbavételét, Keleti Károly, a statisztikai hivatal igazgatója szellemes áthidaló megoldással igyekezett pótolni a hiányt. Kérésére Eötvös József, az akkori közoktatási miniszter, a 6–15 éves iskolaköteleseknek a népszámlálás évében végrehajtott összeírása alkalmával elrendelte azok beszélt nyelvének (más forrás szerint anyanyelvének) a felmérését. A felvétel során a gyermekeket felekezetük szerint is összeírták, s erre vonatkozóan a két egymástól független adatgyűjtés meglehetősen hasonló arányokat talált. Keleti Károly erre az egyezésre épített. Feltételezve, hogy a gyermekek összeírásánál a beszélt, illetve anyanyelv kimutatása éppen olyan megbízható, mint a hitfelekezeté, a tankötelesek nemzetiségi arányait a népszámlálási népességre vetítette, és az egyes nemzetiségek számát ennek megfelelően állapította meg.¹⁶ Habár számítása nagyon megközelítette a valóságot, a magyarság szempontjából a ténylegesnél kedvezőbb képet nyújtott. Adatainak kiigazítása céljából Vizneker [Vizaknai] Antal végzett – szintén Eötvös-féle felvételtől kiindulva – utólagosan becslést. Az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi eredményeinek felhasználásával, a gyermekkorosztályok és az összes népesség arányszámai közti összefüggést mindkét felvétel idején azonosnak feltételezve, igen bonyodalmas és aprólékos átszámítások sorozatán át a valósághoz közelebbi megoszlást kapott.¹⁷ A Vizneker-féle becslés talán elfogadható is lenne kiindulásul a nemzetiségi népességfejlődést bemutató adatsorokhoz, eredményei azonban a jelenkori Erdély területére nem számíthatók át. Ezért magunk is kénytelenek voltunk becsléshez folyamodni. Becslésünk során Nyárády R. Károlyhoz hasonlóan a vallási statisztika felől közelítettünk a korabeli etnikai viszonyokhoz. Tőle eltérően azonban nem az átfogó adatokat vettük alapul, és a nemzetiségi arányokat sem direkt módon, hanem – a későbbi magyar népszámlálások gyakorlatának megfelelően – közvetve, az anyanyelvi ismérv szerint igyekeztünk meghatározni. Az 1869. évi népszámlálás részletes adatainak birtokában településenként végeztünk vallás és nemzetiség, nemzetiség és anyanyelv feltételezett egybeesésén alapuló számításokat. Ott, ahol az egyik vagy a másik egybeesés nem volt egyértelmű, a felekezetek lélek-

¹⁵ *I.m.* 15.*, 18.*

¹⁶ Keleti Károly: *Magyarország nemzetiségi statisztikai szempontból*. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények VIII(1871). 1. sz. 16–19.; Vukovich György: *Magyarország nemzetiségi megoszlása az 1870 körüli években*. = *A magyar hivatalos statisztika történetéből*. Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Bp. 1968. 231.

¹⁷ Vizneker Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1851-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján*. Kézirat. Bp. 1887. 41–46.

számát egyedi mérlegeléssel, általában az 1880. évi népszámlálás időpontjában mutatkozó arányoknak megfelelően osztottuk szét; a történeti Erdély területén az 1850. évi népszámlálás tanulságait is figyelembe vettük. Szatmár megyében, valamint Maros-, Csík- és Háromszékben a nyelváltás útján haladó népességek esetében – melyek nagyságának becslésekor az 1880. évi kimutatás már nem lehetett irányadó – mi is a népiskolai felvétel arányaihoz igazítottuk a számokat. A fiktív települési adatok esetenkénti torzulásai az eredmények összesítésekor kiegyenlítődnek, és így reményeink szerint a hibalehetőség nem nagyobb, mint egy átfogó becslés esetén. Számításainknak a történeti Erdély területére vonatkozó arányszámait (a Partiummal együtt) az említett becslésekkel, illetőleg az 1880. évi népszámlálással párhuzamba állítva a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat. A főbb nyelvek aránya a történeti Erdély területén 1869-ben és 1880-ban (Népszámlálási és becslött adatok alapján százalékban)

Év	Román	Magyar	Német	Egyéb
1869 (Keleti)	59,7	30,7	9,5	0,1
1869 (Vizneker)	58,1	29,8	9,5	2,6
1869 (Saját számítás)	59,5	29,2	9,0	2,3
1880 (Népszámlálás)	57,8	30,2	9,3	2,7

Mint látható, a három, eltérő módszerrel nyert végeredmény csupán kismértékben különbözik egymástól. Az általunk becslött arányok a magyar és az egyéb anyanyelvűek esetében Viznekeréhez, míg a románságot illetően Keletéhez állnak közelebb. Az, hogy Keleti Károlynál a magyarok és a németek számaránya kedvezőbben alakult, valószínűleg annak tulajdonítható, hogy egyes nemzetiségek (illetve felekezetek) nem egyforma pontossággal hajtották végre a tanköteles gyermekek számbavételét. (A Királyhágón túl például a görög katolikusok aránya a népiskolai felvételben 2 százalékponttal kisebb, a római katolikusoké és az evangélikusoké pedig 1–1 százalékponttal magasabb, mint a népszámlálás esetén.) Vizneker számításai inkább a tizenegy évvel későbbi eredményekhez közelítenek, amiben az 1880. évi viszonyok óhatatlan visszavetítése is szerepet játszik. Az egyéb (túlnyomórészt cigány) anyanyelvűek megjelenítése a valóságot tükrözi, a románok 1869. évi aránya azonban az általa becslőnél alighanem kedvezőbb lehetett. Számarányuk későbbi jelentős visszaesése az évtized eleji demográfiai katasztrófának tudható be, amely a többi nemzetiségnél jóval nagyobb mértékben sújtotta őket. Számításaink és a hivatkozott becslések többé-kevésbé a jelenkori Erdély más területein is egybeesnek, illetve az eltérések ott sem öltönek az indokolhatónál nagyobb méreteket. Ezért úgy véljük, hogy becslésünk – mely eredményeit illetően Keleti és Vizneker kimutatása között valahol félúton helyezkedik el – megfelelő kiindulási alap lehet a fejezetben foglalt tárgyalásához.

Mindenekelőtt azonban kíséreljük meg időbeli távlatba helyezni az így nyert értékeket. Korábbi átfogó – és egyúttal részletező, tehát a mai országterületre is átszámítható – források hiányában ez meglehetősen nehézségekbe ütközik. Szakembereink a múlt század végén a nemzetiségi viszonyok összehasonlító vizsgálata során általában az 1850. évi népszámlálásig tekintettek vissza, emellett előszeretettel hivatkoztak Fényes Eleknek a század harmincas-negyvenes éveiből származó tájékoztató adataira.¹⁸ A visszatekintéshez magunk is hozzá folyamodunk,

¹⁸ L. pl. Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt. Bp. 1893. 115.*; Vargha Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*. Közgazdasági Szemle XVII(1893). 258.; Vizaknai Antal: *A magyarság és a nemzetiségek az új népmozgalmi statisztika szerint*. Uo. XXII(1898). 681–682.

felhasználva, hogy az ország népességének nyelvi megoszlásáról ő közölt elsőnek helységenként – a vallási megoszláson alapuló becslésszerű – számokat.¹⁹ A nemzetiségek részletezését a katonai végvidék helységeire nem terjesztette ki, így feldolgozásunk a román- és szerbbánsági határövezeteket kényszerűségből nem érinti. A történeti Erdély településeit sem részletezte, e területről azonban elegendők – ámbár későbbi időpontból származnak – összegző adatai.²⁰

A 5. és 6. táblázat az 1830-as években és 1869-ben országrészek szerint – elhatárolásukat Fényes Elek közléseihez igazítottuk – a mai Erdély határain belül szemlélteti az anyanyelvi és vallásfelekezeti arányokat. A szűkebb Erdély a Partium nélkül értendő. Közép-Szolnok és Kraszna megyét, valamint Kővár vidékét a Tisza bal partjához, Zaránd megyét pedig a Tisza-Maros szögéhez soroltuk. Ez utóbbi rész nem tartalmazza a határövezék adatait.

5. táblázat. A népesség anyanyelvi megoszlása a jelenkori Erdély területén 1830/40-ben és 1869-ben^a
(Becsült adatok alapján, százalékban)

Év	Lélekszám (ezer fő)	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Szlovák	Rutén	Szerb
Összesen									
1830/40	3233,5	61,3	24,1	11,5	0,5	2,6	0,3	0,4	1,1 ^b
1869	4106,7	58,3	25,6	12,1	–	4,0	0,5	0,4	0,9
Tisza bal partja									
1830	670,5	55,3	38,2	2,9	1,7	1,9	0,0	1,9	–
1869	902,8	58,6	34,7	3,9	–	2,8	0,8	1,8	–
Tisza–Maros szöge ^a									
1830	868,8	71,2	5,4	15,1	0,5	7,8	1,0	–	4,0 ^b
1869	1102,2	59,6	10,2	22,4	–	7,8	1,3	0,1	3,5
Királyhágóntúl									
1840	1694,2	58,5	28,0	13,1	0,1	0,3 ^c	–	–	–
1869	2101,7	57,6	29,8	10,2	–	2,4	0,0	0,0	–

^a A bánsági határövezék nélkül.

^b Rác, montenegrinus, cernogorac.

^c Örmény, görög.

6. táblázat. A népesség felekezeti megoszlása a jelenkori Erdély területén 1830/40-ben és 1869-ben^a
(Népszámlálási és becslés adatok alapján, százalékban)

Év	Lélekszám (ezer fő)	Ortodox	Görög katolikus	Római	Refor- Evan- mátus gélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen								
1830/40	3233,5	40,8	22,6	14,1	13,6	6,9	1,5	0,5
1869	4106,7	36,7	24,4	17,1	12,6	5,6	1,3	2,2

¹⁹ Fényes Elek: *Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 1–6. köt. Pesten, 1836–1840.

²⁰ Fényes Elek: *Magyarország statistikája*. 1. köt. Pesten, 1842. 52^b.

Év	Lélekszám (ezer fő)	Ortodox	Görög katolikus	Római	Refor- mátus	Evan- gélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Tisza bal partja ^a									
1830	670,5	19,4	40,2	9,1	29,4	0,2	0,0	1,7	–
1869	902,8	22,3	39,8	10,7	21,7	0,3	0,0	5,2	0,0
Tisza–Maros szöge									
1830	868,8	75,1	0,2	21,4	1,5	1,3	–	0,5	–
1869	1102,2	59,4	4,0	30,9	2,2	1,8	0,0	1,7	0,0
Királyhágóntúl									
1840	1694,2	31,7	27,1	12,3	13,6	12,4	2,8	0,1	–
1869	2101,7	31,0	28,4	12,6	14,2	9,9	2,5	1,2	0,2

^a A bánsági határörvidék nélkül.

Ha a főbb arányokat illetően elfogadjuk nagynevű beíró statisztikusunk számításait, valamint hitelt érdemlőnek tekintjük a három és fél évtizeddel későbbi, hasonló módon becsült adatokat is, akkor ezek alapján a század középső harmadában már számottevő elmozdulás észlelhető az anyanyelvi viszonyok terén. A terület egészén 1830/40-ben a magyarok számaránya még 1,5 százalékponttal volt alacsonyabb, mint 1869-ben, a németeké mindkét időpontban nagyjából ugyanazon a szinten mozgott, a románok aránya ellenben 3 százalékponttal magasabbnak bizonyult Fényes Elek idején. A vallásfelekezeti viszonyok módosulása ennél is komolyabb mérvű, bár helyenként inkább csak nemzetiségen belüli eltolódásokat takar. A görög-keletiek számaránya 4 százalékponttal csökkent, a görög katolikusoké viszont közel 2 százalékponttal emelkedett, s így végeredményben a keleti rítusú egyházak híveinek aránya a bő három évtized alatt 63,4 százalékról 61,1 százalékra fogyott. A csökkenésből 0,2–0,3 százalékpont jut az ortodox szerbekre, illetve a görög katolikus ruténekekre és 2 százalékpont a románságra. Arányuk további 1 százalékpontos mérséklődését a cigányok különválasztása magyarázza. (Fényes a cigányokat még külön nem mutatta ki, mi azonban már számoltunk velük. Felbukkanásuk a különböző statisztikákban bizonyíthatóan a románság arányának érzékelhető csökkenéséhez vezet.) Ez egyúttal azt is jelzi, hogy 1869-es becslésünk, mely a vegyes népességű vidékeken a népiskolai felvételhez igazodott, a Fényes korabeli állapotokhoz képest a román anyanyelvűek között jelentősebb magyar asszimilálást nem rögzít. (Ismeretes, hogy Fényes Elek községi kimutatásaiban a vegyes nyelvű görög katolikus egyházközségek híveinek 30 százalékát számította a magyarokhoz.) A Tisza bal partján az ortodox és görög katolikus felekezetűek, illetőleg a román és rutén nyelvűek arányszámai közötti különbség – amely a görög katolikus magyarok össznépegen belüli arányát mutatja – az 1830. évi 2,4 százalékponttól 1869-ig 1,7 százalékponttal esett vissza. Ezt a csökkenést a Királyhágón túli értékek ellensúlyozzák, ahol a „román” felekezetűek aránya 1840-ben még csupán 0,3 százalékponttal volt nagyobb, mint a románoké, majd e többlet 1869-ben 1,8 százalékponttal nőtt; ebből kb. 0,5 százalékpont számítható a magyarosodó székelyföldi románokra. Az etnikai arányok a szűkebb Erdély területén módosultak a legkisebb mértékben; kivéve a szászokat – s értelemszerűen a lutheránusokat –, akiknek a számaránya komoly mértékben gyengült. Feltűnő viszont a magyarság térvesztése a Tisza bal partján. Ez elsősorban a reformátusok arányának katasztrofális csökkenésében nyilvánul meg. Hogy a magyarok aránya a reformátusokénál mégis kisebb mértékben csökkent, az főként az izraelita felekezetűek – kiknek a század közepén országosan 40 százalékát számíthatjuk magyar

anyanyelvűnek²¹ – gyors ütemű gyarapodásának köszönhető. A változások a Tisza–Maros szögében a legjelentősebbek: a Bánság újranepeülése folytán a románok számaránya csaknem 12 százalékponttal lett kisebb, a magyaroké és a németeké viszont együtt ugyanennyivel nagyobb.

Az etnikai és vallási viszonyok alakulását 1869 és 1920 között – most már hivatalos népszámbavételek alapján – anyanyelv, illetve nemzetiség szerint a 7., felekezet szerint pedig a 8. táblázat mutatja be.

7. táblázat. A népesség számának alakulása a jelenkori Erdély területén anyanyelv, illetve nemzetiség szerint 1869–1920 között^a

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Ebből		
							Szlovák	Rutén	Szerb
Összesen									
1869 ^{b,c}	4224436	2492500	1053500	502900 ^d		175500	22600	16500	46900
1880 ^{b,e}	4032851	2297251	1046094	503777 ^d		185729	26226	14250	53833 ^f
1890 ^b	4429564	2479422	1201183	553199 ^d		195760	28258	14696	47967
1900 ^b	4840722	2673325	1424237	576460 ^d		166700	29692	17821	47472
1900	4874772	2685174	1438465	582545 ^d		168588	29940	18026	48294
1910 ^g	5262495	2830028	1663252	565107 ^d		204108	31657	22540	52084
1910	5259918	2829389	1661967	565004 ^d		203558	31099	22615	52022
1919	5208345	2974951	1378189	513794	170943	170468			
1920	5114124	2930120	1305753	539427	181340	157484			
1920 ^h	5134828	2935092	1309476	550726	181251	158283			
Tisza bal partja									
1869 ^{b,c}	897833	523300	313600	35200 ^d		25700	6900	15800	
1880 ^{b,c}	814646	450330	303491	33301 ^d		27524	7153	13100	230 ^f
1890 ^b	929391	500263	359968	39712 ^d		29448	8171	13799	30
1900 ^b	1040676	546798	423543	40410 ^d		29925	10291	15455	39
1900	1046079	548290	426716	40794 ^d		30279	10350	15639	53
1910 ^g	1172413	594818	502490	38187 ^d		36918	12416	17629	151
1910	1172037	594908	501940	38193 ^d		36996	12416	17704	151
1919	1198662	657759	372039	21782	92705	54377			
1920	1168544	660198	334448	42131	97284	34483			
Tisza–Maros szöge									
1869 ^{b,c}	1173798	709700	112200	253100 ^d		98800	15450	600	46900
1880 ^{b,e}	1134157	661928	111850	259112 ^d		101267	17991	523	53319 ^f
1890 ^b	1248957	702269	143270	295817 ^d		107601	18207	546	47760
1900 ^b	1343208	737224	194288	306161 ^d		105535	17192	1101	47250
1900	1351695	739602	196755	308732 ^d		106606	17294	1120	48018
1910 ^g	1411715	763189	242545	292835 ^d		113146	16837	3152	51512
1910	1409514	762460	241810	292726 ^d		112518	16279	3152	51450
1919	1323800	759276	183818	269462	21013	90231			

²¹ Vargha Gyula: *A magyarság félszázados fejlődése*. Közgazdasági Szemle XXVI(1902). 412.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Ebből Szlovák	Rutén	Szerb
1920	1310962	733705	186363	273229	21882	95783			
1920 ^h	1331666	738677	190086	284528	21793	96582			

Királyhágontúl

1869 ^{b,c}	2152805	1259500	627700	214600 ^d		51000	250	100	
1880 ^{b,e}	2084048	1184993	630753	211364 ^d		56938	1082	627	284 ^f
1890 ^b	2251216	1276890	697945	217670 ^d		58711	1880	351	177
1900 ^b	2456838	1389303	806406	229889 ^d		31240	2209	1265	183
1900	2476998	1397282	814994	233019 ^d		31703	2296	1267	223
1910	2678367	1472021	918217	234085 ^d		54044	2404	1759	421
1919	2685883	1557916	822332	222550	57225	25860			
1920	2634618	1536217	784942	224067	62174	27218			

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Szlovák	Ebből Rutén	Szerb
Összesen								
1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^{b,e}	95,5	92,2	99,3	100,2 ^d	105,8	116,0	86,4	114,8 ^f
1890 ^b	104,9	99,5	114,0	110,0 ^d	111,5	125,0	89,1	102,3
1900 ^b	114,6	107,2	135,2	114,6 ^d	95,0	131,4	108,1	101,2
1900	115,4	107,7	136,5	115,8 ^d	96,1	132,5	109,2	103,0
1910 ^g	124,6	113,5	157,9	112,4 ^d	116,3	140,1	136,6	111,0
1910	124,5	113,5	157,8	112,3 ^d	116,0	137,1	137,1	110,9
1919	123,3	119,4	130,8	102,2	97,1			
1920	121,1	117,6	123,9	107,3	89,7			
1920 ^h	121,5	117,8	124,3	109,5	90,2			

Tisza bal partja

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	
1880 ^{b,e}	90,7	86,1	96,8	94,6 ^d	107,1	103,7	82,9	100,0 ^f
1890 ^b	103,5	95,6	114,8	112,8 ^d	114,6	118,4	87,3	13,0
1900 ^b	115,9	104,5	135,1	114,8 ^d	116,4	149,1	97,8	17,0
1900	116,5	104,8	136,1	115,9 ^d	117,8	150,0	99,0	23,0
1910 ^g	130,6	113,7	160,2	108,5 ^d	143,7	179,9	111,6	65,7
1910	130,5	113,7	160,1	108,5 ^d	144,0	179,9	112,0	65,7
1919	133,5	125,7	118,6	61,9	211,6			
1920	130,2	126,2	106,7	119,7	134,2			

Tisza–Maros szöge

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^{b,e}	96,6	93,3	99,7	102,4 ^d	102,5	116,5	87,2	113,7 ^f
1890 ^b	106,4	98,9	127,7	116,9 ^d	108,9	117,8	91,0	101,8
1900 ^b	114,4	103,9	173,2	121,0 ^d	106,8	111,3	183,5	100,8
1900	115,2	104,2	175,4	122,0 ^d	107,9	111,9	186,7	102,4
1910 ^g	120,3	107,5	216,2	115,7 ^d	114,5	109,0	525,3	109,8

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Szlovák	Ebből Rutén	Szerb
1910	120,1	107,4	215,5	115,7 ^d	113,9	105,4	525,3	109,7
1919	112,8	107,0	163,8	106,5	91,3			
1920	111,7	103,4	166,1	108,0	97,0			
1920 ^h	113,5	104,1	169,4	112,4	97,8			

Királyhágóntúl

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	*	*	
1880 ^{b,e}	96,8	94,1	100,5	98,5 ^d	111,6	100,0	100,0	100,0 ^f
1890 ^b	104,6	101,4	111,2	101,4 ^d	115,1	173,7	56,0	62,3
1900 ^b	114,1	110,3	128,5	107,1 ^d	61,3	204,2	201,7	64,4
1900	115,1	110,9	129,8	108,6 ^d	62,2	212,2	202,1	78,5
1910	124,4	116,9	146,3	109,1 ^d	106,0	222,2	280,5	148,2
1919	124,8	123,7	131,0	103,7	50,7			
1920	122,4	122,0	125,0	104,4	53,4			

^a 1869–1910 között anyanyelv, 1919-ben és 1920-ban nemzetiség szerint.

^b Polgári népesség.

^c Az anyanyelvi megoszlásra vonatkozó adatok becslött értékek.

^d A jiddis anyanyelvűekkel együtt.

^e A beszélni nem tudók arányosan szétosztva az egyes anyanyelvek között.

^f Szerbek, horvátok (krassovánok).

^g A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

^h A népesség a végleges határok között számítva. A kimutatásból hiányzó települések adatait 1910. évi értékeik helyettesítik.

A 7. táblázat az etnikai megoszlást 1869 és 1910 között magyar, német, román és egyéb, azon belül szlovák, rutén és szerb anyanyelvűek szerint részletezi. 1919-ben és 1920-ban a zsidó nemzetiségűeket szintén a főbb etnikumok közé soroltuk be, hogy ez az új kategória ne törje meg az egyéb gyűjtőrovat addigi egyöntetűségét. A zsidók önálló nemzetiségként szerepeltetése a magyarok, illetve kisebb részben a németek számát csökkenti. Utóbbiakét főleg azért, mert a zsidóság egy részétől beszélt jiddis nyelvet a korabeli magyar népszámlálások sajátos német idiómaként tartották számon, s így a kimutatásokban a jiddisül beszélőket a német anyanyelvűek rovata foglalta magában. Mivel a szerbek és a horvátok kulturálisan és felekezeti szerint is elkülönültek egymástól, és mert a horvátok létszáma a vizsgált területen elenyésző volt, nem tartottuk indokoltnak sem a két népcsoport összevonását, sem pedig a horvátok külön feltüntetését. 1880-ban azonban kivételt kellett tennünk, mivel e népszámlálás a szerbeket és a horvátokat nem különböztette meg egymástól. A szerb-horvátok együttes száma azért olyan nagy, mert ez a felvétel a krassován néptörödékét is horvátként tartotta számon. Az 1880. évi népszámlálás alkalmával a beszélni nem tudóknál (0–2 éves korú gyermekeknél) az anyanyelvet nem mutatták ki. (Ez a kategória az összlélekszám 3,3 százalékát tette ki.) Az anyanyelvi adatoknak a későbbi – immár az összes népességre vonatkozó – számokkal való zavartalan egybevetése érdekében a beszélni nem tudókat településenkénti számítások útján arányosan szétosztottuk az egyes anyanyelvek között. Az 1900. évi anyanyelvi és felekezeti megoszlás polgári népességre vonatkozó adatai a határmenti megyékben számított értékek. Tekintettel a katonai népesség kis számára és arra, hogy az egyes törvényhatóságokon belüli elhelyezkedésük meglehetősen bőven van részletezve az eredeti kimutatásban, az esetleges torzulások kisebbek, mint más becsléseink alkalmával.

8. táblázat. A népesség számának alakulása a jelenkori Erdély területén felekezet szerint 1869–1919 között

Év	Összesen	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1869 ^a	4224436	1613502	1000740	712262	517360	231099	54001	90487	4985
1880 ^a	4032851	1498181	936344	712912	498723	221528	55388	105676	4099
1890 ^a	4429564	1593017	1042331	807296	559714	234101	59721	130088	3296
1900 ^a	4840722	1696034	1137698	908182	625346	249029	64476	157622	2335
1900	4874772	1704205	1143279	918296	631392	251517	64987	158707	2389
1910 ^b	5262495	1807917	1245318	995390	694930	263016	68759	182471	4694
1910	5259918	1807268	1245235	994606	694498	262376	68752	182489	4694
1919	5208345	1815854	1274935	910601	689669	266191	67374	170943	12778
Tisza bal partja									
1869 ^a	897833	201191	353750	96969	195967	2590	144	47103	119
1880 ^a	814646	165354	320622	91615	178001	2547	189	55997	321
1890 ^a	929391	189371	359586	106915	201435	2737	246	68814	287
1900 ^a	1040676	205408	400046	125874	224057	3162	240	80900	989
1900	1046079	206361	401164	127315	225483	3307	248	81209	992
1910 ^b	1172413	236044	442778	145910	247303	4505	443	93486	1944
1910	1172037	236165	442733	145876	246896	4478	436	93509	1944
1919	1198662	251821	457690	137276	249761	4049	2240	92705	3120
Tisza–Maros szöge									
1869 ^a	1173798	717163	43126	350466	23723	20511	313	18242	254
1880 ^a	1134157	669891	42950	357481	24327	19430	131	19686	261
1890 ^a	1248957	708756	49175	415573	30215	22606	188	22126	318
1900 ^a	1343208	745822	50057	455972	40416	25578	228	24137	998
1900	1351695	748916	50219	459782	41205	25864	245	24433	1031
1910 ^b	1411715	779009	53136	474155	48315	29483	567	24911	2139
1910	1409514	778239	53098	473405	48290	28870	567	24906	2139
1919	1323800	754406	53011	416005	47700	26616	448	21013	4601
Királyhágóntúl									
1869 ^a	2152805	695148	603864	264827	297670	207998	53544	25142	4612
1880 ^a	2084048	662936	572772	263816	296395	199551	55068	29993	3517
1890 ^a	2251216	694890	633570	284808	328064	208758	59287	39148	2691
1900 ^a	2456838	744804	687595	326336	360873	220289	64008	52585	348
1900	2476998	748928	691896	331199	364704	222346	64494	53065	366
1910	2678367	792864	749404	375325	399312	229028	67749	64074	611
1919	2685883	809627	764234	357320	392208	235526	64686	57225	5057

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evan- gélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	95,5	92,8	93,6	100,1	96,4	95,9	102,6	116,8	82,2
1890 ^a	104,9	98,7	104,2	113,3	108,2	101,3	110,6	143,8	66,1
1900 ^a	114,6	105,1	113,7	127,5	120,9	107,8	119,4	174,2	46,8
1900	115,4	105,6	114,2	128,9	122,0	108,8	120,3	175,4	47,9
1910 ^b	124,6	112,0	124,4	139,7	134,3	113,8	127,3	201,6	94,2
1910	124,5	112,0	124,4	139,6	134,2	113,5	127,3	201,7	94,2
1919	123,3	112,5	127,4	127,8	133,3	115,2	124,8	188,9	256,3
Tisza bal partja									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	90,7	82,2	90,6	94,5	90,8	98,3	131,2	118,9	269,7
1890 ^a	103,5	94,1	101,6	110,3	102,8	105,7	170,8	146,1	241,2
1900 ^a	115,9	102,1	113,1	129,8	114,3	122,1	166,7	171,7	831,1
1900	116,5	102,6	113,4	131,3	115,1	127,7	172,2	172,4	833,6
1910 ^b	130,6	117,3	125,2	150,5	126,2	173,9	307,6	198,5	1633,6
1910	130,5	117,4	125,2	150,4	126,0	172,9	302,8	198,5	1633,6
1919	133,5	125,2	129,4	141,6	127,5	156,3	*	196,8	2621,8
Tisza–Maros szöge									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	96,6	93,4	99,6	102,0	102,5	94,7	41,8	107,9	102,8
1890 ^a	106,4	98,8	114,0	118,6	127,4	110,2	60,1	121,3	125,2
1900 ^a	114,4	104,0	116,1	130,1	170,4	124,7	72,8	132,3	392,9
1900	115,2	104,4	116,5	131,2	173,7	126,1	78,3	133,9	405,9
1910 ^b	120,3	108,6	123,2	135,3	203,7	143,7	181,1	136,6	842,1
1910	120,1	108,5	123,1	135,1	203,6	140,7	181,1	136,5	842,1
1919	112,8	105,2	122,9	118,7	201,1	129,8	143,1	115,2	1811,4
Királyhágóntúl									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	96,8	95,4	94,8	99,6	99,6	95,9	102,8	119,3	76,3
1890 ^a	104,6	100,0	104,9	107,5	110,2	100,4	110,7	155,7	58,3
1900 ^a	114,1	107,1	113,9	123,2	121,2	105,9	119,5	209,1	7,5
1900	115,1	107,7	114,6	125,1	122,5	106,9	120,4	211,1	7,9
1910	124,4	114,1	124,1	141,7	134,1	110,1	126,5	254,8	13,2
1919	124,8	116,5	126,6	134,9	131,8	113,2	120,8	227,6	109,6

^a Polgári népesség.^b A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

Számításaink szerint az 1869. évi népszámlálás időpontjában a jelenkori Erdélyben a magyarok a népességnek kereken az egynegyedét tették ki. 59 százalékot ért el a románok és 12 százalékot a németek aránya, a többi kisebb nemzetiség pedig a fennmaradó 4 százalékon osztozott. Mint a 7. táblázatban a népgyarapodás indexe is mutatja, a románság arányszámának későbbi alakulását az 1870-es évtized népesedési katasztrófája messzemenően befolyásolta. 1869-től 1880-ig az összes népesség 191,6 ezer fővel, éves átlagban 4,2 ezrelékkal fogyott. (Megjegyezzük, hogy a fogyatkozás az 1880. évi felvétel hiányosságainak figyelembevételével kb. 15 százalékkal kisebb lenne, ez esetben viszont a rákövetkező évtized növekedését kell kevesebbnek számítanunk.) A legnagyobb veszteségeket a görögkeleti és a görög katolikus felekezetűek szenvedték el. Az előbbieket száma 115,3 ezerrel, míg az utóbbiaké 64,4 ezerrel fogyatkozott; a csökkenés üteme (6,7, illetve 6 ezrelék) is jóval meghaladta az átlagot. Rájuk kívül a reformátusok és az evangélikusok száma csökkent még 18,6 ezer, illetve 9,6 ezer fővel, évi átlagban számítva 3,3, illetve 3,8 ezrelékkal. Ugyanakkor az izraelita felekezetűek 15,2 ezer lélekkel gyarapodtak, ami 14,1 ezrelékes növekedésnek felel meg. A görögkeleti és görög katolikus népesség fogyása szám szerint Bihar (41,3 ezer), Temes+Torontál (23,3 ezer), Arad+Csanád (19,7 ezer), Szilágy (17 ezer), Szolnok-Doboka (14,2 ezer), Hunyad (10,7 ezer), Szatmár+Ugocsa (9,8 ezer), Kolozs (9,2 ezer) és Alsó-Fehér (8,6 ezer) megyékben a legnagyobb, de arányait tekintve Kis-Küküllő megyében is igen jelentékeny volt. Bihar, Kis-Küküllő, Szilágy és Temes+Torontál megyében e két felekezet együtt csak 1900-ban érte el újra 1869. évi lélekszámát. Összességében az ortodoxok és görög katolikusok népességi hiánya 180 ezer – illetve az 1880. évi felvétel Nagyszében esetében észlelhető anomáliája miatt valószínűleg inkább 185 ezer – főt tett ki. Ez – vallás és nemzetiség egybeesését feltételezve – csaknem teljes egészében a románság vesztesége volt. Becslésünk szerint a román anyanyelvűek tényleges fogyása még ennél is nagyobb, mintegy 195 ezer főnyi. A különbség jórészt abból adódik, hogy az 1869. évi anyanyelvi megoszlás számítása során a vegyes lakosságú vidékeken nem az 1880. évi anyanyelvi-felekezeti összefüggéseket vetítettük vissza mechanikusan, hanem a korábbi viszonyokat e tekintetben hívebben tükröző népiskolai felvétel arányait érvényesítettük. A mintegy 10–15 ezres különbözetben a románság feltételezhető asszimilációs vesztesége jelenik meg. A rutének számának komoly visszaesése ugyancsak a népiskolai felvétel és az 1880. évi népszámlálási eredmények között – Szatmár megyében – tapasztalt eltérésből adódik. A magyarság fogyatkozása mindössze fele-harmada annak, mint amire a vallásfelekezeti számokból következtetni lehet. A német nyelvűek száma pedig – az evangélikus szászok veszteségei ellenére – kismértékben nőtt. Ebben a jiddisül beszélő izraeliták szaporasága nyilvánvalóan fontos szerepet játszott, mint ahogy a magyarosodó szatmári svábok hiányát a bánsági katolikus németek (talán bevándorlási) többlete ellensúlyozta.

Mindezek következtében az 1880. évi népszámlálás idejére a magyarok részesedése az összes népességből, abszolút számuk némi csökkenése ellenére, 1 százalékponttal nőtt, és elérte a 25,9 százalékot. A német nyelvűek részaránya 12,5 százalékra, az egyéb nyelvűeké pedig 4,6 százalékra növekedett. A románok ellenben egy évtized leforgása alatt 2 százalékpontot veszítettek, csaknem ugyanannyit – ha a cigányok különválását nem számítjuk –, mint a megelőző három-három és fél évtized során. Veszteségük negyede-harmada feltehetően vándorlásaik passzívumának, kevesebb mint egytizede pedig az asszimilálódásnak tulajdonítható. Népességi hiányuk kb. kétharmadát tehát az évtized demográfiai válsága idézte elő.

1880 és 1890 között a jelenkori Erdély lélekszáma 396,7 ezerrel növekedett. A németek száma az átlagos gyarapodásnak megfelelően évi 9,4 ezrelékes ütemben nőtt, a románság szaporodási indexe ellenben csupán 7,6 ezreléket ért el. A magyarság száma éves átlagban 13,8

ezrelékekkel lett több, így az összes gyarapodás csaknem negyven százaléka a magyarokra jutott. Hasonló növekedési ütem csak az egyéb nem részletezett anyanyelvűeknél figyelhető meg, ez azonban – a szerbek 11,5 ezrelékes fogyásával összefüggésben – a horvátok (illetőleg a krassován népcsoport) külön népszámlálási rovatba sorolásával magyarázható. A vallásfelekezetek között az izraeliták szaporodtak a leggyorsabban (évi átlagban 20,7 ezrelékekkel), őket a római katolikusok követték (12,4 ‰), de az átlagosnál magasabb értéket ért el a reformátusok (11,5 ‰) és a görög katolikusok (10,7 ‰) gyarapodásának mutatója is. Az átlagosnál viszont jóval gyengébb iramban nőtt az unitáriusok (7,5 ‰) és a görögkeletiek (6,1 ‰) száma, míg a legalacsonyabb szaporodási értéket (5,5 ‰) az evangélikusoknál találni. A magyarság gyarapodása szám szerint Bihar (28 ezer), Szatmár+Ugocsa (17,2 ezer), Arad+Csanád (16,5 ezer), Maros-Torda (12,7 ezer) és Kolozs (12 ezer) megyékben volt legnagyobb, a leggyorsabb ütemben pedig Krassó-Szörény, Fogaras, Szeben, Beszterce-Naszód, Hunyad, Máramaros és Temes+Torontál megyékben gyarapodtak (ez utóbi megyében számszerű növekedésük is tekintélyes, 11,5 ezer főnyi volt). Ugyanakkor az elvándorlás következtében a Csík és Háromszék megyei magyarság lélekszáma alig nőtt (ehhez Csíkban az évtized elején pusztító diftériajárvány is hozzájárult), és ugyancsak messze elmaradt az átlagostól az Udvarhely és Brassó megyei magyarság növekedési üteme is. A románok gyarapodása Kolozs, Bihar, Szilágy, Maros-Torda és Szolnok-Doboka megyékben volt a legkedvezőbb (itt növekedésük indexe elérte vagy megközelítette az összes népesség megyei átlagát), szaporodásuk üteme a nemzetiség erdélyi átlaga fölött volt Arad+Csanád, Máramaros és Csík, míg nagyjából annak megfelelően alakult Alsó-Fehér, Háromszék, Kis-Küküllő és Torda-Aranyos megyékben. Csík és Háromszék megyében a románok három és félszer olyan gyorsan gyarapodtak, mint a magyarok. A románság legalacsonyabb szaporodási értékeit (az elvándorlás következtében) Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó és Szeben, valamint (a csökkenő természetes szaporulat miatt) Temes+Torontál és Krassó-Szörény megyében találjuk.

1890 és 1900 között az általános népességgyarapodás üteme némileg lelassult, de a jelenkori Erdély lélekszámának növekedése így is elérte a 411,1 ezret. A népnövekedés 8,9 ezrelékes évi átlagértékét csak a magyarok (17 ‰) és – a mai határon kívül eső részokról a bánági telep falvakba történt kirajzások eredményeként – a rutének (19,2 ‰) szaporodása haladta meg. A románság gyarapodási üteme (7,5 ‰) lényegében változatlan, a németek szaporulati rátája viszont (4,1 ‰) az előző évtizedhez képest kevesebb mint a felére esett vissza. A legfeltűnőbb az egyéb nem részletezett anyanyelvűek 33,1 ezer főnyi fogyása, ami főként abból adódik, hogy a cigányságot az 1900. évi népszámlálás során tömegesen más (leginkább a román) nyelvűek közé sorolták be. A növekedési ütem felekezeti mutatói többé-kevésbé változatlanok: ez az érték az evangélikusoknál 0,5 ezrelékponttal növekedett, a római katolikusoknál és a reformátusoknál ugyanennyivel csökkent. Jelentősebb mérséklődés az izraeliták és különösen a görög katolikusok esetében állapítható meg (a gyarapodás éves átlagértéke az előbbieknél 19,1 ezrelékre, az utóbbiaknál pedig 8,8 ezrelékre esett vissza). Az egyéb felekezetűek száma szembetűnően csökkent, ez azonban főként annak a következménye, hogy az örmény szertartású katolikusokat most a római katolikusok rovatában mutatták ki. Ettől függetlenül felekezetváltások s vele összefüggésben az örmények magyarosodásának folyamata már régebb óta megfigyelhető. Ezzel ellentétes folyamat indult a Tisza bal partján és a Tisza–Maros szögében, ahol – Bihar és Arad megyékben – feltűntek a bevett felekezeteken kívüliek (baptisták, nazarénusok). Ez alkalommal az összes gyarapodásnak több mint a fele (54,2 százaléka) jutott a magyarokra. Számszerű növekedésük Bihar (27,7 ezer), Szatmár+Ugocsa (22,7 ezer), Arad+Csanád (22 ezer), Temes+Torontál (18,7 ezer), Kolozs (17,3 ezer) és Maros-Torda (16,5 ezer) megyék mellett

immár Hunyad (14,9 ezer), Csík (11,8 ezer) és Krassó-Szörény (10,3 ezer) megyékben is jelentős volt. A magyarság Krassó-Szörény, Hunyad, valamint Beszterce-Naszód és Szeben megyékben gyarapodott a legdinamikusabban, ellenben növekedésük üteme Udvarhely, Torda-Aranyos és különösen Háromszék megyében csak igen mérsékeltnek mondható. A románok tényleges növekedésének üteme – a Királyhágón túl a cigány beolvadásnak is köszönhetően – Beszterce-Naszód, Máramaros, Nagy-Küküllő, Háromszék, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér és Torda-Aranyos megyékben mind a saját nemzetiség erdélyi, mind pedig az összes népesség megyei szaporulatának átlagát (sőt Háromszék és Torda-Aranyos megyékben a helyi magyarságét is) meghaladta. De szaporodásuk mutatója Csík, Szatmár+Ugocsa, Bihar, Kolozs és Szeben megyékben is kedvezőbb volt saját nemzetiségük erdélyi átlagánál. Leggyengébb ütemben Temes+Torontál, Krassó-Szörény és Fogaras megyében gyarapodtak, Udvarhely megyében pedig fogytak.

A századforduló idejére a magyarság számaránya – miután a nyolcvanas években 1,2, majd a rákövetkező évtizedben 2,4 százalékponttal lett nagyobb – elérte a 29,5 százalékot, míg a románságé – évtizedenként 1–1 százalékpontot veszítve – 55 százalékra süllyedt. A német (illetőleg jiddis) nyelvűek részaránya 12 százalékra, az egyéb anyanyelvűeké 3,5 százalékra csökkent. A nemzetiségek tényleges szaporodásának alakulását nyomon követve az arányok eltéréseinek magyarázatát idáig különösebben nem kerestük. Ehhez ugyanis elsősorban az egyes nemzetiségek természetes szaporodásának mértékére kellene fényt derítenünk. Tanulmányunk első részében rámutattunk arra, hogy az egyes megyék népességének természetes szaporodási arányai között milyen nagy különbségek vannak. Módszertanilag elfogadhatatlan volna azonban a megyék eltérő szaporodási arányait eltérő nemzetiségi összetételükkel közvetlen összefüggésbe hozni, és a területi adatok alapján következtetni a nemzetiségek szaporodására. Egyrészt ugyanis megyénként különböző tényezők hatottak a születésgyakoriságra és a halandóságra, másrészt kérdéses, vajon ezek a tényezők azonosak voltak-e a megye minden nemzetisége vonatkozásában, tehát az illető megye népességének természetes szaporulatából a nemzetiségek arányszámuknak megfelelően vették-e ki részüket. Ezért a népességfejlődés nemzetiségenkénti vizsgálatát az 1901–1910 között eltelt évtizedre összpontosítjuk, amikor a központi statisztikai hivatal a természetes népmozgalom adatait már anyanyelvek és felekezetek szerint is tagolta (ezenfelül – anyanyelvenként részletezve – a kivándorlásokat is nyilvántartotta). A jelzett időszakban nem csupán az összes népesség, de a magyar anyanyelvűek népmozgalmának községenkénti adatai is rendelkezésre állnak, így nem okozott nehézséget átszámításuk a mai országterületre. A többi nemzetiség, valamint a vallásfelekezetek esetében azonban a határ által érintett megyékben ezúttal is becslésre kellett hagyatkoznunk. A becslés alapját az az arány képezte, amely az egyes anyanyelvek és felekezetek évtized közepi népességszámában az illető megyék Romániához került részei, valamint a teljes területük között fennállt. A születések és halálozások számaiból ennek az aránynak megfelelően számítottuk ki a jelenkori Erdély területére jutó hányadot, mérlegelve egyéb tényezőket is. (Az anyanyelv szerinti megoszlásra vonatkozó becslés közelebb áll a valósághoz, mivel itt a magyarság pontos népmozgalmi adatainak ismeretében valamelyest a többi nemzetiségnél is kiigazíthattuk a számítás óhatatlan torzításait.) Az egyes anyanyelvi és vallásfelekezeti népességcsoportok természetes népmozgalmának jellegzetességeit a 9. és 10. táblázat adatsorai tárják fel.

9. táblázat. Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás a jelenkori Erdély területén anyanyelvek szerint 1901-től 1910-ig

Időszak	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Évi átlagban ezer lélekre		
				Szám szerint		
			Összesen			
Összesen	1799824	1322387	477437	35,5	26,1	9,4
Román	1009140	770325	238815	36,6	27,9	8,7
Magyar	559552	386109	173443	36,1	24,9	11,2
Német	177498	125849	51649	30,9	21,9	9,0
Szlovák	12214	7419	4795	39,7	24,1	15,6
Rutén	8569	5524	3045	42,2	27,2	15,0
Szerb	16259	13360	2899	32,4	26,6	5,8
Egyéb	16592	13801	2791	19,5	16,2	3,3
			Tisza bal partja			
Összesen	451805	312727	139078	40,7	28,2	12,5
Román	246295	177752	68543	43,1	31,1	12,0
Magyar	174453	117389	57064	37,6	25,3	12,3
Német	16677	8738	7939	42,2	22,1	20,1
Szlovák	5702	2997	2705	50,1	26,3	23,8
Rutén	7969	5156	2813	47,9	31,0	16,9
Szerb	8	12	-4	7,8	11,7	-3,9
Egyéb	701	683	18	12,8	12,5	0,3
			Tisza–Maros szöge			
Összesen	445827	349214	96613	32,2	25,3	7,0
Román	239954	202913	37041	31,9	27,0	4,9
Magyar	76639	49919	26720	34,9	22,7	12,2
Német	96043	70122	25921	31,9	23,3	8,6
Szlovák	5909	4011	1898	34,6	23,5	11,1
Rutén	467	277	190	21,9	13,0	8,9
Szerb	16227	13295	2932	32,6	26,7	5,9
Egyéb	10588	8677	1911	25,9	21,2	4,7
			Királyhágóntúl			
Összesen	902192	660446	241746	35,0	25,6	9,4
Román	522891	389660	133231	36,5	27,2	9,3
Magyar	308460	218801	89659	35,6	25,3	10,3
Német	64778	46989	17789	27,7	20,1	7,6
Szlovák	603	411	192	25,7	17,5	8,2
Rutén	133	91	42	8,8	6,0	2,8
Szerb	24	53	-29	7,5	16,5	-9,0
Egyéb	5303	4441	862	13,7	11,5	2,2

Források: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. 1905. 178–183., 340–345.; Uo. 22. köt. 1907. 184–193., 346–355.; Uo. 32. köt. 1910. 184–193., 346–355.; Uo. 50. köt. 1916. 244–249., 460–465.; Népszépszatistikai iratok. Magyar anyanyelvűek népmozgalmi adatai 1909–1918/1919. [KSH Levéltár. A községsoros öszsésítők az 1901–1910 közötti adatokat is tartalmazzák.]

10. táblázat. Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás a jelenkori Erdély területén felekezetek szerint 1901-től 1910-ig

Időszak	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
	Összesen					
Összesen	1799824	1322387	477437	35,5	26,1	9,4
Görögkeleti	616422	483256	133166	35,1	27,5	7,6
Görög katolikus	456572	333199	123373	38,2	27,9	10,3
Római katolikus	331931	236489	95442	34,7	24,7	10,0
Református	234932	167763	67169	35,4	25,3	10,1
Evangélikus	77189	55613	21576	30,0	21,6	8,4
Unitárius	22009	15783	6226	32,9	23,6	9,3
Izraelita	59988	29185	30803	35,2	17,1	18,1
Egyéb	781	1099	-318	22,0	31,0	-9,0
	Tisza bal partja					
Összesen	451805	312727	139078	40,7	28,2	12,5
Görögkeleti	101078	72434	28644	45,7	32,7	13,0
Görög katolikus	174886	124701	50185	41,4	29,5	11,9
Római katolikus	53402	35925	17477	39,1	26,3	12,8
Református	87010	62453	24557	36,8	26,4	10,4
Evangélikus	1359	953	406	34,8	24,4	10,4
Unitárius	106	46	60	30,7	13,3	17,4
Izraelita	33774	15999	17775	38,7	18,3	20,4
Egyéb	190	216	-26	12,9	14,7	-1,8
	Tisza–Maros szöge					
Összesen	445827	349214	96613	32,3	25,3	7,0
Görögkeleti	245963	206528	39435	32,2	27,0	5,2
Görög katolikus	15695	13385	2310	30,4	25,9	4,5
Római katolikus	152872	108075	44797	32,7	23,1	9,6
Református	15736	10448	5288	35,1	23,3	11,8
Evangélikus	10172	6422	3750	36,7	23,2	13,5
Unitárius	54	34	20	13,3	8,4	4,1
Izraelita	4940	3936	1004	20,0	15,9	0,6
Egyéb	395	386	9	24,9	24,3	0,6

Időszak	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Évi átlagban ezer lélekre		
				Szám szerint	Királyhágóntúl	
Összesen	902192	660446	241746	35,0	25,6	9,4
Görögkeleti	269381	204294	65087	34,9	26,5	8,4
Görög katolikus	265991	195113	70878	36,9	27,1	9,8
Római katolikus	125657	92489	33168	35,6	26,2	9,4
Református	132186	94862	37324	34,6	24,8	9,8
Evangelikus	65658	48238	17420	29,1	21,4	7,7
Unitárius	21849	15703	6146	33,0	23,7	9,3
Izraelita	21274	9250	12024	36,3	15,8	20,5
Egyéb	196	497	-301	40,1	101,8	-61,7

Források: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. 1905. 166–171., 328–331.; Uo. 22. köt. 1907. 172–181., 334–343.; Uo. 32. köt. 1910. 172–181., 334–343.; Uo. 50. köt. 1916. 228–233., 444–449.

A 9. táblázat összegzése szerint a magyar anyanyelvűek természetes szaporodása 1901 és 1910 között jóval gyorsabb ütemű volt, mint az összes népességé, csupán a kis számú, töredék népességként jelen lévő rutének és szlovákok esetében rögzített az övékéénél is magasabb értéket a korabeli statisztika. Bármilyen magasak ez utóbbi arányszámok, a születéstöbblet abszolút számait tekintve úgyszólván jelentéktelen súllyal esnek latba, hiszen a két kis népcsoport együttesen is a népesség alig 1 százalékát képviselte. Az összes szaporulatnak kereken a fele jutott a románokra és 36,3 százalék a magyarokra. A magyarok erőteljes természetes szaporodását – az átlagosnál egy árnyalattal magasabb és a románokénál ugyanennyivel alacsonyabb születésgyakoriságuk mellett – viszonylag kedvező halandóságuk határozta meg. A románok halandósága a rutének és a szlovákok után a legnagyobb volt, s ezzel magyarázható, hogy ez idő tájt magasabb születési arányszámuk ellenére is a magyaroknál jóval gyengébb mértékben szaporodtak. A legalacsonyabb a németek élveszületéseinek aránya, de a halandóságuk is a legkisebb, így természetes szaporulatuk értéke közel áll az átlaghoz, a románokénál pedig kedvezőbben alakult. Az egyéb anyanyelvűek csoportjában a nem jelentős számú bolgárok, krassovánok, csehek, lengyelek, olaszok stb. mellett döntő súllyal a cigány anyanyelvűek szerepelnek. Bár a cigányok nagy szaporasága közismert, a népmozgalmi statisztikában – mint ahogyan az 1900. évi népszámlálás idején is történt – bizonyára legnagyobb részt a románok, magyarok vagy más anyanyelvűek rovatában vették őket számba. Csak így érthető az egyéb anyanyelvűek feltűnően alacsony szaporodási aránya.

A magyarok természetes szaporulata – az újabb keletű beköltözések folytán s főként az ebből következő alacsonyabb halandóság következtében – 13–15 ezrelék közti átlagszinttel Hunyad, Krassó-Szörény, Beszterce-Naszód és Temes+Torontál megyék szórvány- és szigetkörnyezetében volt a legmagasabb. Az átlagosnál nagyobb születésgyakoriság eredményeként évi 12,9 ezrelékes értékkel Szilágy megye és 12,7 ezreléssel Szatmár+Ugocsa érintett részei is a legszaporább magyar vidékek sorába tartoztak. A halandóság magas értékei miatt a Csík megyei magyarság természetes szaporulata már kevésbé kiugró (11,9 ‰), de még így is a kedvezőbbek közé sorolható. Az átlagost jóval meghaladta a magyar anyanyelvűek természetes szaporulata Máramaros (12,0 ‰) és Bihar (11,8 ‰), valamint Torda-Aranyos (11,5 ‰) megyékben is. A legalacsonyabb ellenben – az evangélikus szászok szomszédságában élő Szeben (4,7 ‰) és

Brassó (8,2 %) megyei magyarok mellett – a háromszéki (7,7 %) és udvarhelyi (8,9 %) székeltek szaporulata. A románság reprodukciójának kiemelkedően magas arányszámait Háromszék (18,4 %) és Csík megyében (13,6 %) találni, de hasonlóan magas – és a helybeli magyarokénál kedvezőbb – értékeket láthatunk Máramaros (12,9 %), Bihar (12,8 %), valamint Kolozs (12,1 %) megyékben is. Ugyancsak meghaladta a magyarokét természetes szaporodásuk aránya Brassó vidékén (11,5 %). Átlagukat a Hunyad (5,4 %), Krassó-Szörény (2,9 %), valamint Temes+Torontál megyei görögkeleti románság (1,8 %) katasztrofálisan alacsony szaporodása rontotta le.

A 10. táblázat vallásfelekezeti adatsorai kiegyensúlyozottabbak az anyanyelveknél. Egyedül az izraelita vallásúak igen magas szaporodási aránya tűnik szembe. A görög katolikusok, reformátusok és római katolikusok reprodukciós aránya már közel áll az összerdélyi átlaghoz, az unitáriusoké pedig megegyezik azzal. Az evangélikusok természetes szaporulati aránya ellenben elmarad az átlagostól, és alig jobb, mint a leggyengébben szaporodó ortodoxoké. A vallásfelekezetek nemzetiségi kötődései az országrészenkénti bontásban domborodnak ki. A Tisza bal partján, ahol a görögkeleti és görög katolikus vallásúak születésgyakoriságának értéke (különösen Bihar és Máramaros megyében) kiemelkedően magas, a románok természetes szaporulatának aránya is csaknem ugyanolyan kedvező, mint a magyaroké. A német nyelvűek itteni feltűnően magas szaporodási arányára pedig a jiddist beszélő izraelita felekezetűek (ők túlnyomórészt Máramarosban találhatók) népmozgalmi adatai szolgálnak magyarázattal. A Tisza–Maros szögében a románok és a szerbek, illetve a görögkeleti és görög katolikus vallásúak alacsony reprodukciós értékei csaknem egybeesnek. De hasonlóképpen párhuzamba állíthatók a Bánságban a szlovákok és az evangélikusok vagy a magyarok és a reformátusok reprodukciós arányszámai is. A Királyhágón túl, ahol az ortodox és a görög katolikus vallás román nemzeti jellege vitathatatlan, nem meglepő, hogy a két felekezet összesített adatai alapján számított népmozgalmi indexek csak egy árnyalattal térnek el a román anyanyelvűek vonatkozó indexeitől. Szembetűnőek ugyanakkor a két román felekezet reprodukciós mutatói közötti jelentős különbségek. Az ortodox vallásúaknak a görög katolikusokénál jóval mérsékeltebb (az átlagosnál is gyengébb) születésgyakorisága kedvezőtlenül hatott a románság egészének természetes szaporulatára. Abban, hogy a szűkebb Erdélyben a magyarok természetes reprodukciója a többiekénél kedvezőbben alakult, elsősorban a reformátusok és az unitáriusok átlagosnál alacsonyabb halandósága mutatkozik meg. De bizonyára a magyar anyanyelvű izraeliták halálozási indexe is közrejátszik, mint ahogy a jiddis nyelvűek pedig a németek átlagszámainak alakulását befolyásolták ugyancsak az alacsonyabb halandóság irányában. A szűkebb Erdély törzsökös szász lakosságának népmozgalmi jellegzetességeit így alighanem a lutheránusok adatai tükrözik a legmegbízhatóbban.

A természetes és tényleges szaporulat adatainak egybevetése a nemzetiségi népességgyarodás egyenlőtlenségeinek további összetevőire világít rá. A két szám különbsége a külső és – az akkori országterületen lezajlott – belső vándormozgalmak egyenlegét, valamint az illető nemzetiség asszimilációs nyereségét vagy veszteségét foglalja magában. Ami a nemzetiségek-nél az asszimiláció, az a felekezetek között az áttérések folytán előálló nyereség vagy veszteség. Ez azonban a felekezeteknél összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a nemzetiségek-nél a beolvadás vagy beolvadás, úgyhogy az egyes felekezetek szaporodási viszonyait majdnem kizárólag a természetes népnövekedés és a vándormozgalom irányítja.²² A felekezetek tényleges és természetes szaporulatának különbözetét tehát nagyjában-egészében vándorlásaik egyenlegével azonosíthatjuk. A vonatkozó adatokat a 11. és a 12. táblázat tartalmazza.

²² Kovács Alajos: *Népességünk újabb jelenségei*. Közgazdasági Szemle XXXVI(1912). 801–802.

11. táblázat. Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a két érték különbsége a jelenkori Erdély területén anyanyelvek szerint 1901-től 1910-ig

Időszak	Tényleges népszaporodás	Természetes vagy fogyás (-)	Tényleges és természetes népszaporodás különbsége	Évi átlagban ezer lélekre		
				Szám szerint		
			Összesen			
Összesen	387723	477437	-89714	7,6	9,4	-1,8
Román	144854	238815	-93961	5,3	8,7	-3,4
Magyar	224787	173443	51344	14,5	11,2	3,3
Német	-17438	51649	-69087	-3,0	9,0	-12,0
Szlovák	1717	4795	-3078	5,6	15,6	-10,0
Rutén	4514	3045	1469	22,2	15,0	7,2
Szerb	3790	2899	891	7,6	5,8	1,8
Egyéb	25499	2791	22708	30,0	3,3	26,7
			Tisza bal partja			
Összesen	126334	139078	-12744	11,4	12,5	-1,1
Román	46528	68543	-22015	8,1	12,0	-3,9
Magyar	75774	57064	18710	16,3	12,3	4,0
Német	-2607	7939	-10546	-6,6	20,1	-26,7
Szlovák	2066	2705	-639	18,2	23,8	-5,6
Rutén	1990	2813	-823	12,0	16,9	-4,9
Szerb	98	-4	102	9,6	-0,4	10,0
Egyéb	2485	18	2467	45,3	0,3	45,0
			Tisza–Maros szöge			
Összesen	60020	96613	-36593	4,3	7,0	-2,7
Román	23587	37041	-13454	3,1	4,9	-1,8
Magyar	45790	26720	19070	20,9	12,2	8,7
Német	-15897	25921	-41818	-5,3	8,6	-13,9
Szlovák	-457	1898	-2355	-2,7	11,1	-13,8
Rutén	2032	190	1842	95,1	8,9	86,2
Szerb	3494	2932	562	7,0	5,9	1,1
Egyéb	1471	1911	-440	3,6	4,7	-1,1
			Királyhágóntúl			
Összesen	201369	241746	-40377	7,8	9,4	-1,6
Román	74739	133231	-58492	5,2	9,3	-4,1
Magyar	103223	89659	13564	11,9	10,4	1,5
Német	1066	17789	-16723	0,5	7,6	-7,1
Szlovák	108	192	-84	4,6	8,2	-3,6
Rutén	492	42	450	32,5	2,8	29,7
Szerb	198	-29	227	61,5	-9,0	70,5
Egyéb	21543	862	20681	55,7	2,2	53,5

12. táblázat. Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a két érték különbsége a jelenkori Erdély területén felekezetek szerint 1901-től 1910-ig

Időszak	Tényleges népszaporodás	Természetes fogyás (-)	Tényleges és természetes népszaporodás különbsége	Tényleges és természetes népszaporodás különbsége		
				Szám szerint	Évi átlagban ezer lélekre	
			Összesen			
Összesen	387723	477437	-89714	7,6	9,4	-1,8
Görögkeleti	103712	133166	-29454	5,9	7,6	-1,7
Görög kat.	102039	123373	-21334	8,5	10,3	-1,8
Római kat.	77094	95442	-18348	8,1	10,0	-1,9
Református	63538	67169	-3631	9,6	10,1	-0,6
Evangélikus	11499	21576	-10077	4,5	8,4	-3,9
Unitárius	3772	6226	-2454	5,6	9,3	-3,7
Izraelita	23764	30803	-7039	13,9	18,0	-4,1
Egyéb	2305	-318	2623	65,1	-9,0	74,1
			Tisza bal partja			
Összesen	126334	139078	-12744	11,4	12,5	-1,1
Görögkeleti	29683	28644	1039	13,4	12,9	0,5
Görög kat.	41614	50185	-8571	9,9	11,9	-2,0
Római kat.	18595	17477	1118	13,6	12,8	0,8
Református	21820	24557	-2737	9,2	10,4	-1,2
Evangélikus	1198	406	792	30,7	10,4	20,3
Unitárius	195	60	135	56,5	17,4	39,1
Izraelita	12277	17775	-5498	14,1	20,4	-6,3
Egyéb	952	-26	978	6,5	-1,8	6,7
			Tisza-Maros szöge			
Összesen	60020	96613	-36593	4,3	7,0	-2,6
Görögkeleti	30093	39435	-9342	4,0	5,2	-1,2
Görög kat.	2917	2310	607	1,2	4,5	5,7
Római kat.	14373	44797	-30424	3,1	9,6	-6,5
Református	7110	5288	1822	15,9	11,8	4,1
Evangélikus	3619	3750	-131	13,1	13,6	-0,5
Unitárius	322	20	302	79,3	4,9	74,4
Izraelita	478	1004	-526	2,0	4,1	-2,1
Egyéb	1108	9	1099	69,9	0,6	69,3
			Királyhágóntúl			
Összesen	201369	241746	-40377	7,8	9,4	-1,6
Görögkeleti	43936	65087	-21151	5,7	8,4	-2,7
Görög kat.	57508	70878	-13370	8,0	9,8	-1,8
Római kat.	44126	33168	10958	12,5	9,4	3,1

Időszak	Tényleges népszaporodás vagy fogyás	Természetes fogyás (-)	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete	Évi átlagban ezer lélekre		
				Tényleges népszaporodás vagy fogyás	Természetes fogyás (-)	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete
	Szám szerint					
Református	34608	37324	-2716	9,1	9,8	-0,7
Evangelikus	6682	17420	-10738	2,9	7,7	-4,8
Unitárius	3255	6146	-2891	4,9	9,3	-4,4
Izraelita	11009	12024	-1015	18,8	20,5	-1,7
Egyéb	245	-301	546	50,2	-61,7	111,9

Míg ez időszakban a magyarokra az összes népesség természetes szaporulatának 36,3 százaléka jutott, a tényleges gyarapodásból 58 százalékban részesedtek. A románságra ellenben, akik az összes természetes szaporulatnak a felét adták, a tényleges népnövekedésnek mindössze 37,4 százaléka esett. A 11. táblázatban látható, hogy a magyarok után csupán az egyéb anyanyelvűek tényleges gyarapodása haladta meg jelentősebben természetes szaporulatukat. Emellett a szerbek és – újabb telepés rajaik révén, főként Krassó-Szörény megyében – a rutének tettek szert kisebb nyereségre. Az említett nemzetiségek mérlegének pozitívumát a román és az arányaiban is igen jelentékeny német negatívum ellensúlyozta.

A tényleges és természetes szaporodás egyenlege az egyéb kategóriát leszámítva mindegyik felekezetenél veszteséges. A legnagyobb a keleti rítusú egyházak vándorlási vesztesége, emellett még a római katolikusok, az evangélikusok és az izraeliták hiánya számottevő. A görögkeleti és görög katolikus egyház együttesen 50,4 ezer fős vándorlási veszteségével szemben a két felekezethez szorosan kötődő románok, szerbek és rutének tényleges és természetes szaporulatának összesen 91,6 ezres passzívuma áll. E nemzetiségek (gyakorlatilag a románok) vesztesége tehát 40,8 ezer lélekkel volt nagyobb, mint amennyit nemzeti egyházaik a vándorlások révén szenvedtek el. A többletvesztést – a két egyház más anyanyelvű híveinek esetleg kedvezőbb természetes szaporulatával számolva is – túlnyomóan az illető felekezethez tartozók nyelvváltása idézte elő. Az eltolódások a Tisza bal partjára (15,2 ezer) és a Királyhágón túlra (23,3 ezer) összpontosulnak. Az első érték, ha nem is számszerű pontossággal, a magyarság asszimilációs terjeszkedését jelzi, elsősorban a Szatmár+Ugocsa megyei görög katolikus románság rovására. A második érték szemmel láthatóan az egyéb anyanyelvűek Királyhágón túli pozitívumával függ össze, ami mögött csaknem kizárólag az ortodox és görög katolikus vallású – korábban javarészt román anyanyelvűként elkönyvelt – cigányok számának újbóli megnövekedése áll. A cigány nyelvűek számának ugrásszerű növekedését nem annyira tényleges népmozgalmi események, mint inkább az előző felvétellel szembeni bevallási eltérések idézték elő, e gyarapodást tehát a cigányság irányában túlságosan is szűkkeblű 1900. évi népszámlálás visszahatásaként kell értékelnünk. A vallásilag már sokkal vegyesebb többi nemzetiség, illetve a nemzetiségileg sokszínűbb egyéb felekezetek vonatkozásában hasonló számításokat jelentős torzítások veszélye nélkül nem végezhetünk. Ugyancsak erősen korlátozottak a lehetőségeink annak felmérésére, hogy milyen befolyással volt a kivándorlás az egyes nemzetiségek számának alakulására. Nem is annyira a jelenkori Erdély területére eső kivándorlás nagyságának hozzávetőleges kiszámítása okoz gondot, mint inkább annak megállapítása, hogy milyen arányokat ölthetett a visszavándorlás területenként és különösen nemzetiségenként. Vonatkozó számításunkat – melynek módszerét az általános népességfejlődést tárgyaló első részben már ismertettük –, valamint annak nemzetiségi eredményeit a 13. táblázat részletezi.

13. táblázat. A főbb nemzetiségek előzetesen becsült kivándorlási vesztesége a jelenkori Erdély területén 1901 – 1910 között
(Ezer fő)

Nemzetiség	Kivándorlók száma		Becsült visszavándorlás ^b	Becsült kivándorlási veszteség a jelenkori Erdély területén
	az érintett törvényhatóságok területén ^a	a jelenkori Erdély területén		
Összesen	318,4	250,0	110,0	150,0
Román	129,2	123,2	49,2	74,0
Magyar	64,1	48,2	19,3	28,9
Német ^c	96,6	72,7	29,1	43,6
Egyéb	28,5	5,9	2,4	3,5

^a Versec és Pancsova törvényhatósági jogú városok nélkül.

^b Az ország népesedési mérlege alapján mind az összes népesség, mind pedig az egyes nemzetiségek vonatkozásában a kivándorlók 40 százalékát feltételezve visszavándoroltak.

^c Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 67. köt. 1918. 27 – 31.

A fenti adatok szerint a románok nagyjából számarányuknak megfelelően, a magyarok tényleges számerejük alatt, a német anyanyelvüként összeírtak pedig jóval afölött vették ki részüket a kivándorlásból. Ha az így nyert adatokat az egyes nemzetiségek tényleges és természetes szaporulatának különbözetével (azaz összes vándorlásaik és az asszimiláció egyenlegével) összevetjük, akkor a belső vándorlások (illetőleg az asszimiláció) okozta nyereségeik vagy veszteségeik értékeihez jutunk. Ehhez azon nemzetiségek esetében, amelyeknél a tényleges és a természetes szaporulat mérlege passzívvá zárult, a keletkezett hiányból a kivándorlási veszteséget le kell számítani, ahol viszont az egybevetés aktívumot eredményezett, ott a többletet a kivándorlási veszteséggel növelni kell. A számítást elvégezve azt látjuk, hogy a jelenkori Erdély belső vándorlásainak 60,3 ezer főnyire becsült többlete a magyar anyanyelvűek 80,2 ezer és az egyéb anyanyelvűek 25,6 ezer fős nyereségét, illetőleg a román anyanyelvűek 20 ezer és a német anyanyelvűek 25,5 ezer fős veszteségét takarja. A számítás hangsúlyozottan feltételes eredményeit országgrészenként a 14. táblázat ismerteti.

14. táblázat. A főbb nemzetiségek előzetesen becsült nyeresége vagy vesztesége (–) a belső vándorlások, illetőleg az asszimiláció révén a jelenkori Erdély területén 1901 – 1910 között
(Ezer fő)

Nemzetiség	Összesen	Tisza bal partja	Tisza–Maros szöge	Királyhágóntúl
Összesen	60,3	5,5	10,2	44,6
Román	–20,0	–15,1	–2,7	–2,2
Magyar	80,2	28,3	22,9	29,0
Német ^a	–25,5	–9,7	–12,1	–3,7
Egyéb	25,6	2,0	2,1	21,5

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

A táblázatban foglaltak természetesen csak hipotetikus értékek, a számok tüzetesebb vizsgálata pedig rávilágít a méreteit illetően egyébként reálisnak feltételezhető összes kivándorlási

veszteség területenkénti és nemzetiségenkénti mechanikus szétosztásának gyenge pontjaira. A tényleges és természetes szaporulat anyanyelvi és felekezeti értékeinek összehasonlítása során már láthattuk, hogy a románság csaknem 94 ezer fős veszteségéből – az ország más területeire történt számottevő elvándorlásukat nem feltételezve – 35 ezer körüli érték az, ami a bevallási eltérések folytán állhatott elő. Ebből következően viszont kivándorlási veszteségük nem érthette el a fentebb becsült 74 ezer fős nagyságot, hanem legfeljebb csak 60 ezernyi lehetett. A különböző úton nyert adatok ellentmondásosságára a 14. táblázat utolsó oszlopa derít fényt. Ott ugyanis az egyéb anyanyelvűek nyeresége bevándorlási többletként jelenik meg, jóllehet bebizonyosodott, hogy ezt az aktívumot a helybéli – egyébként mozgékony, de inkább a szűkebb régiókn belül helyét változtató – cigányságnak a román nyelvűektől történt leszakadása eredményezte. Annak viszont, hogy ezt a reasszimilációs többletet a fenti táblázat román nyelvű rovatában nem ellentételezi megfelelő nagyságú hiány, csakis az lehet a magyarázata, hogy bár a külföldről történt román visszaszívargást a hivatalosan kimutatott immigráció kétszeresének vettük, még így is alábecsültük azt. Az adatok megfelelő kiigazítása a Királyhágón túli oszlopban az összes népesség bevándorlási többletét is alacsonyabb értékre szállítja le, a románok vesztesége pedig az Összesen rovatban – kisebb részben a magyar nyelvűek közé történt beolvadások, nagyjából pedig a cigány nyelvűek közülük történt különválása következtében – a valószínű alsó értékre, 34 ezerre emelkedik. Ennek megfelelően a másik két országrész vándorlási többlete megnő, mégpedig vélhetően inkább a Tisza–Maros szögében, ahol viszont ezzel párhuzamosan a németek amúgy is túlzottan tűnő asszimilációs vesztesége lesz kisebb, kivándorlási veszteségük pedig – szintén hihetően – növekszik. Okfejtésünket a 15. táblázatban summázzuk. E táblázat adatai véglegesítik becslésünket arra vonatkozóan, hogy milyen arányban járulhatott hozzá a természetes és a mechanikus népmozgalom, illetőleg az asszimiláció a jelenkori Erdély területén a fontosabb nemzetiségek tényleges szaporodásához vagy fogyásához 1900 és 1910 között.

15. táblázat. A természetes és mechanikus népmozgalom, valamint az asszimiláció hatása a jelenkori Erdély népességszámának alakulására 1900 és 1910 között, főbb nemzetiségénként (Ezer fő)

Nemzetiség	Természetes szaporodás	Kivándorlási veszteség ^a	A belső vándorlások nyeresége ^a	Beolvadás (+) vagy beolvadás (–) ^a	Tényleges szaporodás vagy fogyás (–)
Összesen	477,4	–150,0	60,3	–	387,7
Román	238,8	–60,0	–	–34,0	144,8
Magyar	173,4	–28,9	55,3	25,0	224,4
Német ^b	51,7	–57,6	–	–11,5	–17,4
Egyéb	13,5	–3,5	5,0	20,5	35,5

^a Véglegesített becslés.

^b Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

A vázolt népesedési folyamatok eredményeként az 1910. évi népszámlálás idején a nemzeti arányok a következőképp alakultak: A magyarok részaránya újabb 2,1 százalékponttal nőtt, így 31,6 százalékot ért el, a románoké 1,2 százalékponttal 53,8 százalékra esett alább, a német nyelvűek további 1,3 százalékpontot veszítettek, s így már csupán 10,7 százalékkal kép-

viseltették magukat. Az egyéb anyanyelvűek pozíciója viszont csaknem fél százalékponttal erősödött, s ezáltal számarányuk 3,9 százalékra emelkedett.

A magyarság gyarapodásának üteme (14,5 % évi átlagban) csaknem kétszeresen meghaladta az összes népességét. Lélekszámuk leggyorsabban Hunyad (48,0 %), Krassó-Szörény (45,2 %) és Temes+Torontál (27,2 %) megyékben nőtt. Vándorlási nyereségük is ezekben a megyékben volt a legnagyobb: Hunyad megyében 14,1 ezer, Temes+Torontál vidékén 10,8 ezer, Krassó-Szörényben pedig 8,5 ezer fő. A növekedés igen gyors volt Máramaros, Beszterce-Naszód, Szeben és Fogaras megyékben is (22,5–25 %), ezenkívül még Szatmár+Ugocsa (18,3 %), Kolozs (15,3 %) és Bihar megyékben (15,0 %) múlta felül saját nemzetiségük összerdélyi átlagát. Szatmár+Ugocsa megyében a magyarok tényleges szaporodásának átlagértéke 5,6 ezrelékponttal volt magasabb, mint a természetes szaporulatuké, az így mutatkozó 8,8 ezer fős többletet azonban vélhetően nem vándorlások útján nyerték – a magyarlakta vidékeken is arató kivándorlás következtében a megye migrációs egyenlege 9,2 ezer fős veszteséggel zárult –, hanem a görög katolikus románok és a római katolikus svábok adóztak a magyarságnak az asszimiláció révén. (Az előbbieki száma az évtized végén 11,5 ezerrel, az utóbbiaké pedig 6,5 ezerrel volt kevesebb annál, mint ami a természetes szaporulat folytán számítható.) Szám szerint Bihar (30,3 ezer), Szatmár+Ugocsa (28,6 ezer), Temes+Torontál (21 ezer), Hunyad (20,4 ezer), Kolozs (15,8 ezer), Csik (14,9 ezer), Maros-Torda (14,4 ezer) és Arad+Csanád (12,5 ezer) megyében a legnagyobb a magyarság gyarapodása, az utóbbi három megyében azonban a növekmény már az átlagosnál lassúbb fejlődés eredménye. A magyarság lélekszámnövekedésének átlagértéke (7,2–7,5 % közötti értékekkel) Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér és Kis-Küküllő megyékben, továbbá (5,6, illetve 5,1 ezrelékkal) Háromszék és Udvarhely megyékben volt a legalacsonyabb. A románság növekedési értékei Háromszék (16,6 %), Csik (12,3 %), Máramaros (12,1 %), Bihar (10,4 %) és Kolozs (9,8 %) megyékben a legkedvezőbbek. A Szilágy, Torda-Aranyos, Arad+Csanád, Maros-Torda és Beszterce-Naszód megyei románok gyarapodásának ritmusa már csupán saját gyenge nemzetiségi átlagukat múlta kissé felül. Fogaras, Kis-Küküllő és Szatmár+Ugocsa megyékben a számuk lényegében stagnált, Temes+Torontál és Udvarhely megyében pedig fogyott. Természetes és tényleges gyarapodásuk mérlege Hunyad megye kivételével mindenütt negatív volt. Ezt többé-kevésbé vándorlási veszteségeik okozták, amelynek tényleges mértékét azonban a különböző irányú asszimilációs mozgások miatt szinte lehetetlen kideríteni. A román anyanyelvűek, illetőleg a két „román” felekezet (összevont) tényleges gyarapodásának mutatói egymás mellé állítva bizonyos mértékig tájékoztatnak ezekről az elmozdulásokról. A görögkeleti és a görög katolikus hívek együttes szaporodási indexe például Nagy-Küküllő megyében 9,3 ezrelékponttal, Szatmár+Ugocsa megyében 9 ezrelékponttal, Kis-Küküllő megyében 6,2 ezrelékponttal, Szolnok-Doboka, Fogaras, Beszterce-Naszód és Alsó-Fehér megyékben pedig 3,1–3,8 ezrelékponttal múlta felül a román anyanyelvűekét.

A magyarság a megelőző négy évtized során, 1869 és 1910 között a jelenkori Erdély 1 milliós létszámnövekedéséből (a polgári és az összes népesség közötti eltérést figyelembe véve) mintegy 600 ezer fővel részesedett. Ez az összes népesség 23,8 százalékos gyarapodásával szemben 56,5 százalékos lélekszámemelkedést jelent. Ha az 1870-es válságos évtizedet kiiktatjuk, és csak a kiegyensúlyozottabb fejlődést mutató következő három évtizedre tekintünk vissza, a kép némileg módosul. A változatlanul 600 ezer körüli növekedést az össznépesség 1 millió 200 ezer lelkes gyarapodásához, az összes népesség gyarapodását pedig alacsonyabb induló lélekszámhoz kell viszonyítani. A magyarság 1880 és 1910 közötti 57,6 százalékos növekedése azonban így is csaknem kétszerese az összes népesség 29,6 százalékos lélekszámgyarapodásának. Ez a gyarapodási arány 2,7 százalékponttal a magyarság létszámnövekedésé-

nek – Horvát-Szlovónországek nélkül számított – országos átlagát is felülmúlta. Leggyorsabban azokon a vidékeken nőtt a magyarok száma, ahol országrészek közti vándormozgalmat is kiváltó vonzásközpontok találhatóak. Így az egyébként alacsony természetes szaporulatú Krassó-Szörény és Hunyad megyék területén a bányavidékek és a gyorsan fejlődő ipari központok szívóhatása következtében a – messzibb tájakról érkezett – magyarok száma három évtized alatt 4,7, illetve 4,2-szeresére nőtt, aminek következtében arányuk az 1880. évi 1,9 százalékról 7,2 százalékra, illetve 5,1 százalékról 15,5 százalékra emelkedett. Jelentős iramú fejlődés figyelhető meg az egykori Temes és Torontál megyék érintett részein (a magyarok száma 2,5-szeresére, arányuk 8 százalékról 16,6 százalékra növekedett), s szemmel láthatóan dinamikus volt gyarapodásuk a különben átlagosan szaporodó szomszédos Arad+Csanád megyében (itt számuk 1910-ben már 1,8-szorosa az 1880. évinek, az összes népességből való részesedésük pedig 29 százalék a korábbi 22,3 százalékkal szemben). Hasonló ütemű (1,7-szeres) a magyarság létszámnövekedése Kolozs megyében (arányuk 44,4 százalékról 55,1 százalékra szökött fel), valamint a bhari tájakon, ahol a magyarok részaránya a helybeli románság nagyobb szaporasága ellenére is 39,8 százalékról 44,4 százalékra erősödött. Figyelemre méltó a magyar anyanyelvűek Máramaros-részi térfoglalása; itt számuk 2,1-szerese a harminc évvel korábbiak, számarányuk pedig 5 százalékponttal emelkedett és 1910-ben elérte a 19,4 százalékot. A Székelyföld égető gazdasági és szociális válságára utal viszont, hogy az akkori ország peremvidékén elhelyezkedő kisebbik magyar nyelvterületen, Csik, Háromszék és Udvarhely megyékben a magyarság számbeli növekedésének üteme vándorlási veszteségei következtében még az erdélyi átlagtól is messze elmaradt.

1880 és 1910 között – attól függően, hogy az utolsó évtized reprodukciós arányszámait visszamenőleg is irányadónak vesszük-e, vagy pedig a korábbi időszakban kiegyenlítettőbb nemzetiségi szaporodással számolunk – a magyar anyanyelvűek természetes szaporulaton felüli népességi nyeresége az érintett területeken 180–200 ezer, a románság ugyanilyen jellegű vesztesége pedig 130–150 ezer főnyi lehetett. Ez utóbbi veszteségért, mint láthattuk, főként a múlt század nyolcvanas éveiben – különösen a Királyhágóntúl déli megyéiben – fellángolt, majd az 1900-as évek elején tömegessé vált kivándorlás okolható. A magyarság említett nyeresége nagyrészt bevándorlási többletet foglal magában, de a pozitív aránymódosulásban az asszimiláció is tevékenyen közreműködött. A korabeli magyar statisztika páratlanul gazdag kínálatából ebben a vonatkozásban az anyanyelv és felekezet összefüggéseit taglaló adatok azok, melyek a mai országterületre még számottevő torzulások nélkül átszámíthatók. Ezért az asszimiláció hatását a vizsgált időszak egészében egyetlen szempontra szorítkozva a különböző hitfelekezetek magyarosodásán keresztül kívánjuk szemléltetni. A magyar anyanyelvűek lélekszámának alakulását 1880 és 1910 között felekezetenként a 16. táblázat mutatja be.

16. táblázat. A magyar anyanyelvűek lélekszámának alakulása felekezetenként 1880–1910 között (Ezer fő)

Év	Összesen	Ortodox	Görög kat.	Római kat.	Reform.	Evangelikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1880 ^a	1009,4	11,2	31,6	366,8	468,2	23,6	52,4	54,4	1,2
1880 ^{ab}	1046,1	11,6	32,7	380,6	485,0	24,5	54,3	56,2	1,2
1890 ^a	1201,2	13,0	42,3	434,6	547,2	26,0	58,8	77,5	1,8
1900	1438,5	20,9	63,3	530,9	622,6	30,7	64,5	104,3	1,3
1910 ^c	1663,2	25,2	82,3	632,2	685,8	35,8	68,8	132,0	1,9

Év	Összesen	Ortodox	Görög kat.	Római kat.	Reform.	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Tisza bal partja									
1880 ^a	293,8	2,2	19,6	66,1	170,9	1,4	0,1	33,3	0,2
1880 ^{a,b}	303,5	2,3	20,3	68,2	176,6	1,4	0,1	34,4	0,2
1890 ^a	360,0	3,7	28,4	81,5	200,5	1,6	0,2	43,8	0,3
1900	426,7	6,3	39,0	100,6	224,8	2,0	0,3	53,1	0,7
1910 ^c	502,5	8,3	54,9	121,9	246,5	3,5	0,4	65,8	1,2

Tisza–Maros szöge									
1880 ^a	107,4	0,9	0,7	72,4	21,9	3,1	0,1	8,2	0,1
1880 ^{a,b}	111,9	1,0	0,7	75,5	22,8	3,2	0,1	8,5	0,1
1890 ^a	143,3	1,3	0,7	96,8	28,5	3,7	0,2	11,9	0,2
1900	196,8	3,4	1,6	129,6	38,5	5,8	0,2	17,3	0,4
1910 ^c	242,5	4,2	1,9	162,9	46,2	7,4	0,4	19,2	0,3

Királyhágóntúl									
1880 ^a	608,2	8,1	11,3	228,3	275,4	19,1	52,2	12,9	0,9
1880 ^{a,b}	630,7	8,3	11,7	236,9	285,6	19,9	54,1	13,3	0,9
1890 ^a	697,9	8,0	13,2	256,3	318,2	20,7	58,4	21,8	1,3
1900	815,0	11,2	22,7	300,7	359,3	22,9	64,0	39,9	0,2
1910	918,2	12,7	25,5	347,4	393,1	24,9	67,2	47,0	0,4

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Ortodox	Görög kat.	Római kat.	Refor- mátus	Evan- gélikus	Uni- tárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	114,8	111,4	129,5	114,2	112,8	106,1	108,2	137,9	145,9
1900	137,5	179,7	193,7	139,5	128,4	125,3	118,6	185,8	101,6
1910 ^c	159,0	217,4	251,9	166,1	141,4	146,0	125,1	235,0	154,5

Tisza bal partja									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	118,6	164,0	139,9	119,5	113,5	115,5	170,8	127,3	134,1
1900	140,6	277,2	192,6	147,3	127,3	140,8	191,7	154,6	322,0
1910 ^c	165,6	364,0	271,0	178,7	139,6	243,0	325,0	191,6	590,2

Tisza–Maros szöge									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	128,1	126,0	100,7	128,3	125,0	116,0	168,7	140,5	181,4
1900	175,9	343,9	219,7	171,9	168,4	182,8	231,2	203,2	354,0
1910 ^c	216,8	431,6	274,6	215,9	201,9	232,9	500,0	225,9	296,5

Királyhágóntúl									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	110,6	95,4	113,1	108,2	111,4	103,8	108,0	163,6	144,5

Év	Összesen	Ortodox	Görög kat.	Római kat.	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
1900	129,2	133,8	193,9	127,0	125,8	115,0	118,3	255,0	20,5
1910	145,6	152,2	217,5	146,7	137,7	125,1	124,1	353,0	38,9

^a Polgári népesség.

^b A beszélni nem tudók arányosan szétosztva az egyes anyanyelvek között.

^c A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

Források: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei*. 1. köt. 1882. 508–623., Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. 1. köt. 1893. 256–307.; Ua. Új sor. 5. köt. 1907. 354–387.; Ua. 61. köt. 1916. 248–281.

A növekedési index szemléletesen láttatja, hogy a „nem magyar” egyházak magyar anyanyelvű híveinek száma jóval gyorsabb ütemben gyarapodott, mint a magyar anyanyelvűeké általában, míg a jellegzetesen magyar (a református és az unitárius) felekezetekhez tartozók létszámnövekedése elmaradt az átlagostól. A magyar ajkúak között a görög katolikusok szaporodása volt a legnagyobb arányú, még a magyar zsidók szaporodásának percentjét is felülmúlta, majd őket követték a görögkeleti vallásúak. Ez elsősorban a Tisza bal partján eredményezett jelentős többletet, ahol a magyarság csaknem 200 ezres lélekszámnövekedéséből 20,4 százalék esett a keleti szertartású egyházak és 15,8 százalék az izraelita felekezet híveire. A magyar nyelv térhódítása a görög katolikusok körében Szilágy megyében volt a leglátványosabb (az egyház magyar ajkú híveinek száma harminc év alatt 570-ről 4802-re, azaz több mint a nyolcszorosára nőtt), de e nyelvi-felekezeti csoport gyarapodási indexe Máramaros és Bihar megyében is 3–3,5-szörös volt. A magyar nyelvű görög katolikusok Szatmár+Ugocsa vidéki 2,4-szeres növekedése szám szerint jelent komoly – 20,9 ezer fős – gyarapodást. E két megyerészben a görög katolikus felekezet három évtized alatti 40,6 ezer fős növekedésének csaknem a fele jutott a magyar anyanyelvűekre, jöllehet ez utóbbiak a felekezet lélekszámából 1880-ban még mindössze 12,5 és 1910-ben is csupán 22,1 százalékkal részesedtek. A görögkeleti magyarok Tisza bal parti többlete Bihar megyéből került ki; itt 1880 és 1910 között 5,7 ezerrel lett nagyobb a számuk. A magyar nyelvű zsidóság növekedési aránya Máramarosban a legkiemelkedőbb, ahol lélekszámuk 1910-ig az 1880-ban becsülhető 2 ezernek csaknem az ötszörösére, kb. 9,5 ezerre nőtt. A többlet egyúttal komoly asszimilációs hozadékot is jelez, hiszen egyébként a megyerész zsidóságának lélekszáma harminc év alatt „csupán” megduplázódott. Az országgrész másik három megyéjében az izraelita felekezet, illetve azon belül a magyar anyanyelvűek növekedési arányszáma már korántsem tért el ilyen jelentős mértékben egymástól. Az itteni magyarság számottevő asszimilációs nyereséget könyvelhetett el még a Nagykaroly környéki sváb telepes vidéken, amelynek lakossága már az 1880. évi népszámlálás időpontjában is meglehetősen előrehaladt a magyarosodás útján. További beolvadásukat jelzi, hogy a megyében 1910-ig újabb 7 ezerrel csökkent a római katolikus felekezetű németek száma. Ugyanitt ez idő alatt a magyar nyelvű római katolikusok száma 80,1 százalékkal lett több, szemben a felekezet 39,5 százalékos növekedési arányával. A Tisza–Maros szögében, ahol a népesség keveredése folytán a nemzetiség és vallás közti választóvonalak már elmosódottabbak, továbbá a magyarság rendkívüli lélekszámnövekedéséhez a betelepülés is jelentősen hozzájárult, a felekezet és anyanyelv közötti összefüggések kimutatása bizonytalanabb eredményt ígér. Csupán a görögkeletiek és a görög katolikusok körében – főként Arad+Csanád megyében – nyugtázható egyértelmű (bár csekély), valamint az izraelita felekezetűek között (a német nyelv rovására) komolyabb magyar előretörés. A magyar nyelv pozíciója a római katolikus felekezeten belül szintén erősödött, ami a betelepülésen túl német beolvadást is sejtet, ám ez az előbbi módon a

jelzett okok miatt nem számszerűsíthető. A Királyhágón túl – akárcsak a Tisza–Maros-közben – a nyelvi elmagyarosodásban a zsidók jártak élen. Itt az izraelita vallásúak 74,5 százalékos növekedési arányával szemben a magyar nyelvű zsidóság gyarapodása 153 százalékot ért el. A magyar anyanyelvű izraeliták lélekszámának növekedése abszolút számban is ebben az ország-részben volt a legnagyobb. Ez részben észak-északnyugati irányból történt folyamatos beszivárgásuknak köszönhető, ami megmagyarázza, hogy a Tisza bal partján miért viszonylag kisebb arányú a zsidóság statisztikailag kimutatható nyelvi magyarosodása. A két román felekezet magyar nyelvű híveinek együttes gyarapodása – 18,2 ezer fő – a szűkebb Erdély tizenöt megyéjében összesen nem tett ki annyit, mint Szatmár+Ugocsa megyében. A görögkeleti és görög katolikus vallású magyarok Királyhágón túli szaporodásának kb. egyharmada a Székelyföldre jutott, ezenfelül Hunyad, Szolnok-Doboka, Kolozs és Alsó-Fehér megyei növekményük volt számottevő.

Valamely hitfelekezeten belül a magyar ajkúak erősebb szaporodása még nem szükségképpen jelenti a más nyelvűek ugyanolyan erőteljes beolvadását. A magyarság térfoglalása a különböző felekezeteken belül részben annak tulajdonítható, hogy a magyarság általában is erősebben szaporodott (a magyar anyanyelvű katolikus vidékeken például a természetes népnövekedés többnyire kedvezőbb volt, mint a más ajkú katolikusok által lakott területeken), továbbá az illető felekezet magyar nyelvűekre eső növekménye magában foglalja a már korábban elmagyarosodott hívek természetes szaporulatát is. Mindezeket mérlegelve, egybevetve az egyes felekezetek természetes reprodukciós arányszámait és a magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodásának mutatóit az illető felekezeten belül, valamint figyelembe véve azt az arányt, amit az 1900-as évtizedben becslésünk szerint a beolvadás képviselt a magyarság tényleges gyarapodásában, úgy ítéljük meg, hogy a magyar nyelvűek természetes szaporulaton felüli nyereségéből a három évtized során összesen kb. 40 százalék, tényleges gyarapodásából pedig 12–13 százalék, szám szerint 80 ezer körüli többlet tulajdonítható a beolvadásnak. E nyereség mintegy kétötöde az ortodoxok és görög katolikusok, másik kétötöde az izraeliták, a fennmaradó rész pedig a szatmári svábok és a bánási németek, illetve egyéb kisebb néptörédek közül került ki. Ezt az asszimiláció mérlegének tekintjük, hiszen ezzel ellentétes folyamatok eredményeként, szerényebb mértékben ugyan, de szórvány- és szigetkörnyezetben a magyarság is veszített a beolvadás révén.

*

Az első világhégés után, a főhatalomváltás következtében megkezdődött az 1910. évi népszámlálás idején rögzült etnodemográfiai viszonyok visszarendeződése. 1911 és 1914 között a magyar anyanyelvűek az érintett területen természetes úton még 82,5 ezer lélekkel gyarapodtak. A következő négy esztendő adatai ilyen pontossággal nem ismeretesek, az országgrészenként 1918-ig közölt szaporulati értékekből becsülhetően azonban a magyar anyanyelvűek születési többlete a háború végéig 50 ezerre olvadt. Ezt a szűkös nyereséget a magyarság háborús embervesztése – mely népességi arányának megfelelően kb. 54 ezer főre tehető – felemésztette, a belső népmozgások évtized közben feltételezhető pozitívumait pedig a háború kezdetéig élénken zajló kivándorlási mozgalom egyenlítette ki. 1918 késő őszen a román foglalás hatására megkezdődött az erdélyi magyar lakosság menekülése. Az év végéig 41 ezer menekültet regisztráltak, így e pár hónap leforgása alatt 1 millió 620 ezerre eshetett vissza a magyar anyanyelvűek 1910. évi népszámlálási száma.

A kortárs magyar statisztikusok véleménye szerint a Romániához került területek lakossága az elcsatolás idején a háború pusztításai és a menekülések következtében körülbelül 100–150

ezer lélekkel lehetett kevesebb 1910-hez képest.²³ Az 1919 eleji összeírás ezzel szemben – eredményeinek a végleges határok szerinti kiigazítása után – a népesség nagyságát szinte változatlanul mutatja. Utólag kideríthetetlen, hogy e számbavételnek az összes népességre vonatkozó eredményei mennyire híven tükrözik az általános népmozgásokat – a községi előljárásoknak szétküldött kérdőívek visszajuttatása elhúzódott, összesítésükre sok nehézség után csaknem egy év elteltével került sor –, etnikai és felekezeti adatainak összehasonlító vizsgálata azonban tanulságokkal szolgálhat a korabeli román nemzetiségstatisztika elveit és gyakorlatát illetően. Az összeírás szerint a magyar népesség számaránya mindössze 26,5 százalékot ért el. Ez szembeütő ellentmondásban van a fenti becslésünkkel, hiszen annak alapján a magyar anyanyelvűek arányának legalább 30,5 százalékot kellett volna kitennie. A 4 százalékpontnyi különbség – ami több mint 200 ezres hiánynak felel meg – arra vezethető vissza, hogy az 1919. évi román összeírás a népesség etnikai megoszlását az 1910. évi magyar népszámlálással ellentétben nem anyanyelv szerint, hanem az úgynevezett „népi eredet” kritériuma alapján mutatta ki. A felekezeti arányok már közelebb állnak az évtized eleji állapotokhoz. Csupán a görögkeletiek részaránya nőtt csekélyebb és a görög katolikusoké valamivel nagyobb mértékben: 0,5, illetve 0,9 százalékponttal, amivel szemben a római katolikusok részesedésének 1,4 százalékpontos csökkenése áll. A vallásfelekezet határozott és jellegzetes, szinte közigazgatásilag is nyilvántartott ismertetőjegye a népességnek, így feltehetően a felekezeti arányok módosulását nem annyira a magyar és a román számbavételek adatfelvételi gyakorlatának eltérése idézte elő (bár a számok bizonyos mértékű „mesterséges elrendezése” az ortodoxok és görög katolikusok esetében nem zárható ki),²⁴ hanem az eltolódások a menekülések folytán jobbra tényleges népmozgalmi változásokat takarnak. Mivel az összeírás idején még sem tömeges áttérésekkel, sem pedig komolyabb regáti beáramlással nem kell számolnunk, az anyanyelv és felekezet között az évtized elején rögzített összefüggések többé-kevésbé változatlanul vehetők. Ebből a hipotézisből kiindulva a felekezeti adatok alapján következtetni tudunk a népesség anyanyelvi megoszlására, az ily módon becsült anyanyelvi összetétel és az összeírás által kimutatott etnikai struktúra eltérései révén pedig a korabeli magyar és román nemzetiségstatisztika felfogásbeli különbségei számszerűsíthetők. Számításaink eredményét a 17. táblázat összegzi.

17. táblázat. A jelenkori Erdély népességének becsült anyanyelvi megoszlása főbb nemzetiségek szerint 1919-ben az 1910. évi anyanyelvi-felekezeti arányszámok és az 1919. évi összeírás felekezeti adatai alapján
(Ezer fő)

Ország rész	Összesen	Rómán	Magyar	Német ^a	Egyéb
Összesen	5238,4	2881,5	1611,5	545,6	199,8
Tisza bal partja ^b	1178,7	615,0	488,8	37,9	37,0
Tisza–Maros szöge ^c	1373,8	761,5	228,9	274,1	109,3
Királyhágóntúl	2685,9	1505,0	893,8	233,6	53,5

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

^b A számítás során a Máramaros megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 20 ezerrel kevesebbnek lett véve (ebből ortodox 2,5 ezer, görög katolikus 5,75 ezer, római katolikus 3 ezer, református 2,5 ezer, unitárius 1,25 ezer, izraelita 5 ezer).

^c A számítás során a Temes+Torontál megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 50 ezerrel többnek lett véve (ebből ortodox 20 ezer, római katolikus 30 ezer).

²³ Kovács Alajos: *Erdély népességviszonyai*. = Erdély. Bp. 1940. 229.

²⁴ Fritz László: *Erdély, Bánság és a kapcsolott részek felekezeti statisztikája*. 2. r. Magyar Kisebbség VIII(1929). 3. sz. 118.

Becslésünk szerint az 1919. évi erdélyi összeírás által regisztrált népességből – a különböző nyelvi csoportok 1910. évi felekezeti kötődéseit változtatlanak véve – 1611,5 ezer lehetett a magyar anyanyelvűek száma. (Ez egyébként csaknem egybevág a népmozgalmi tényezőket mérlegelve kihozott eredménnyel is.) Az etnikai eredet szerinti kimutatás ugyanakkor csupán 1378,2 ezer magyarról tud. A román összeírás besorolása szerint tehát a magyarság száma a jelenkori Erdély területén – a végleges határoknak megfelelő kiigazítás után – legalább 225 ezerrel kevesebb az anyanyelv szerint becsülhető értéknél. A feltételezett anyanyelvi és a tényleges, „etnikai eredet” szerinti számokat valamennyi jelentősebb nemzetiségnél egybevetettük. Megyéenkénti számításaink eredményeit a 18. táblázat összesíti.

18. táblázat. A főbb nemzetiségek becsült nyeresége vagy vesztesége (–) az 1919. évi összeírás etnikai eredet szerinti kimutatásában a feltételezett anyanyelvi értékekkel szemben (Ezer fő)

Ország-rész	Román	Magyar	Német ^a	Zsidó	Egyéb
Összesen	108,5	-225,8	-14,3	165,9	-34,3
Tisza bal partja ^b	42,7	-119,2	-18,6	87,7	7,4
Tisza–Maros szöge ^c	12,8	-35,2	15,3	21,0	-13,9
Királyhágóntúl	53,0	-71,4	-11,0	57,2	-27,8

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

^b A számítás során a Máramaros megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 20 ezerrel kevesebbnek lett véve (ebből magyar 2,5 ezer, német 5,75 ezer, zsidó 5 ezer, egyéb 10 ezer).

^c A számítás során a Temes+Torontál megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 50 ezerrel többnek lett véve (ebből román 15 ezer, magyar 10 ezer, német 20 ezer, egyéb 5 ezer).

Mint látható, a magyar, a német és az egyéb anyanyelvűek veszteségeit a román és a zsidó nemzetiségűek nyeresége ellentételezi. A magyarok vesztesége a Tisza bal partján volt a leg-számottevőbb, arányaiban is, hiszen itt minden negyedik magyar anyanyelvűt valamely más nemzetiség oszlopában látjuk viszont. A magyarság legnagyobb mértékben Szatmár+Ugocsa megyében fogyatkozott. Száma az 1910. évi 170 ezerről anyanyelv szerint is 151,2 ezerre csökkent. Ezzel szemben az 1919. évi összeírás ugyanitt a népi hovatarozás sajátos értelmezésében már csupán 95,8 ezer magyarról tud. Az 55,4 ezres veszteségből 16 ezer jutott az önálló nemzetiségként kimutatott zsidókra, a fennmaradó 39,4 ezer – más nemzetiségűnek elkönyvelt – magyar anyanyelvű pedig fele-fele részben a németek (illetve az egyéb kategóriába sorolt svábok), valamint a románok számát gyarapította. De jelentős, 36,7 ezer főnyi a magyar anyanyelvűek számbavételi vesztesége Bihar megyében is, amiből 25,1 ezer lélek szintén a zsidókra jutott, több mint 10 ezer pedig a román nemzetiségűek tömegét növelte. A németek vesztesége a Tisza bal partján csak látszólagos, hiszen e hiány valójában a jiddisül beszélők különválásából adódik. Ezt az izraelita vallású népességi csoportot a magyar népszámlálások korábban német anyanyelvűként tartották számon, ám nyelvi elkülönülésük nem egyszerű dialektusbeli eltérésként, hanem – felekezeti kötődésüknek megfelelően – ténylegesen is az önálló zsidó etnikai identitás egyik ismérveként értékelhető. A Tisza–Maros-közben a magyar anyanyelvűek veszteségében a zsidóság leválasztása mellett – elsősorban Krassó-Szőrény és Temes+Torontál megyében – főleg a nyelviileg elmagyarosodott németek nemzetiségi visszatorolása (vagy korábbi etnikai azonosulásuk valóban ingatag volta) fejeződik ki. A magyar anyanyelvűek Királyhágón túli veszteségének csaknem kétharmada számítható a zsidóságra és egyharmada a román nemzetiségűnek elkönyvelt görögkeleti és görög katolikus magyarokra. Utóbbiak 25 ezres számából kb. 15 ezer a Székelyföldre esik. A román nyereség részben ebből, részben pedig az egyéb (cigány) nyelvűek veszteségéből kerül ki. Összességében a magyarság száma a népmoz-

galmi (végső soron a menekülések folytán elszenvedett) veszteségen túl főként a „más vallásúak” (120 ezer izraelita és kb. 75 ezer görögkeleti, valamint görög katolikus), illetőleg a szatmári és a bánági svábok leválása-leválasztása következtében fogyatkozott meg. A német nyelvű népesség száma a mintegy 45 ezer, javarészt jiddisül beszélő izraelita elkülönítése folytán szintén csökkent, de e veszteséget kétharmad részben ellentételezte egyéb népességi csoportoktól (túlnyomórészt a magyaroktól) nyert többletük. A románok nyereségét a görög rítusú egyházak vélhetően románul is beszélő, de korábban nem román anyanyelvüként számon tartott hívei adták.

A világháborús évtized természetes és mechanikus népmozgásainak tényleges mérlege közelítő biztonsággal csak az 1920. decemberi összeírás alapján vonható meg. Vonatkozik ez az egyes etnikumokra is, azzal a megszorítással, hogy az évtized eleji és végi népesség-számbavételek összehasonlításakor nem csupán a nemzetiségi lélekszám tényleges változásaira, hanem a vizsgálati szempontoknak – a számok alakulását komoly mértékben meghatározó – eltéréseire is tekintettel kell lennünk. Mint fentebb utaltunk rá, a magyarság népszámlálási száma a román foglalásig lényegében változatlan maradt, és csak a menekülések hatására kezdett el csökkenni. 1920 végéig összesen 154,3 ezren menekültek át Magyarországra, amit csak csekély mértékben ellensúlyozott a magyarság két évnyi – az 1920–1923 közötti nemzetiségi népmozgalmi adatok²⁵ figyelembevételével 24 ezerre becsült – természetes szaporulata. Így az 1910. évi népszámlálás során magyar anyanyelvüként bejegyzettek eszmei száma az újabb román összeírás időpontjában már csupán 1530 ezer körül járhatott. A feltételezett számhoz képest ez az összeírás is több mint 200 ezerrel kevesebb magyar nemzetiségűt regisztrált. A vonatkozó számításokat a 19. táblázat foglalja össze. Oszlopai a jelenkori Erdély területén élő népesség 1910 és 1920 közötti tényleges gyarapodásának (vagy fogyásának) fő forrásait tekintik át, románok és magyarok szerint részletezve, a hivatalos statisztikai adatokból kiindulva.

**19. táblázat. A románok és magyarok tényleges gyarapodásának vagy fogyásának (–) forrásai a jelenkori Erdély területén 1910 és 1920 között
(Ezer fő)**

A népszaporodás vagy fogyás (–) forrásai	Időszak	Összes népesség	Románok	Magyarok
Természetes szaporulat	1911–1918	61,0	–	50,0
Háborús embervesztés	1911–1918	–170,5	–91,7	–53,8
Természetes szaporulat	1919–1920	79,8	43,8	24,0
Menekülések	1918–1920	–154,3	–	–154,3
Belső vándorlások többlete	1918–1920	58,1	58,1	–
Tényleges szaporodás vagy fogyás	1911–1920	–125,9	10,2	–134,1
A népszámlálási eredmények különbözete	1911–1920	–125,9	105,7	–352,5
Népszámlálási nyereség vagy veszteség	1920	–	95,5	–218,4

Számítások során nem vettük tekintetbe az 1911–1915 közötti kivándorlási veszteséget, mely a ki- és visszavándorlások mai országterületre történt átszámításával a románok esetében legfeljebb 60 ezer, de – a visszatérők számát a hivatalosan kimutatottnál többnek véve is – legalább 45 ezer főnyi lehetett (ennek mintegy a felét a romániai kivándorlás tette ki). A román

²⁵ Istrate, N.: *Dare de seamă statistică asupra populației Ardealului în anul 1923, comparativ cu anul 1910, privind mai ales situația minorităților etnice*. Buletinul statistic al României 1925. Nr. 1. 115.

kivándorlás passzívumának figyelembevételével a regáti román beáramlás akár a 100 ezer főt is elérhette; az érkezők egy része azonban bizonyára Erdélyből egykor kivándorolt visszaköltöző volt. A Kárpátokon túlról egyébként, ahol az évtized elején a magyar államhonos külföldiek száma még 69,2 ezer volt, magyar visszaköltözéssel is számolhatunk. Ez esetben – változatlan vándorlási egyenleg mellett – a magyarság tényleges fogyása, illetőleg a románság szaporodása a táblázatban szereplőnél kisebbnek, népszámlálási nyereségük vagy veszteségük viszont nagyobbak számítható.

Ha a két fő nemzetiség anyanyelv szerint becsült számát és a népességszámbevétel eredményeit összevetjük, az illető népesség „népszámlálási” – azaz a felvételi szempontok különbözőségéből adódó – nyereségét vagy veszteségét kapjuk eredményül. Az így származtatott értékek – különösen, ha tekintettel vagyunk a fenti táblázat összeállításakor figyelembe nem vett egyéb vándorlási tényezőkre is – lényegében megegyeznek az 1919. évi összeírás elemzése során nyert számokkal. Mindkét összeírásnál megfigyelhető, hogy a felvétel mindazon vidékek etnikai arányszámain módosított, ahol nagyobb számban éltek a magyar anyanyelvű közösség „más vallású” hívei. Az 1920. évi összeírás eredményei községenként is rendelkezésre állnak, így ismeretükben bizonyítható, hogy a „népi leszármazás” erőltetett kimutatása sok esetben az adathamisítás határát súrolta, sőt helyenként túl is lépte azt. (A magyarságról leszakított szatmári svábok száma például 1920-ban már 30–35 ezerre, a „visszarománosított” székelyföldi magyaroké pedig 25–30 ezerre emelkedett.²⁶) A felmérés lebonyolító nyomás politikai indokoltól vezérelt „statisztikai igazságszolgáltatásuk” jegyében igyekeztek kamatostul visszavenni azt az asszimilációs nyereséget, amelyet a megkésett nemzetállami törekvéseket óhatatlanul is tükröző magyar anyanyelvi felvételek részben valóban megelőlegeztek. Az első román népességszámbevétel az 1910. évi népszámlálást megelőző évtizedek viszonyait reprodukálva mintegy „előre dolgoztak”, amit az is alátámaszt, hogy az ekkor rögzített alapvető nemzeti arányok az elkövetkező évtizedben nem nagyon változtak. Ez azonban már egy következő és egészen más fejezete a jelenkori Erdély népességtörténetének.

A táblázatokhoz felhasznált források jegyzéke

A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állapotok kimutatásával együtt. 1. köt. Bp. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. 1882. XXX. 825 l.

A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. 2. köt. Bp. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. 1882. 415 l.

A magyar korona országainak helységnévtára. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. 1892. X. 1895 l.

Magyar statisztikai évkönyv. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1874–1875, 1877–1880. Új f. I–XXIV/XXVI, 1893–1916/1918.

Magyar statisztikai közlemények. Új f. I. köt. *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* I. r. Általános népleírás. Bp. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. 1893. VI. 167*, 418 l.

²⁶ Az összeírás kimerítő bírálatát nyújtja Jakabffy Elemér a Dictionarul adatainak újraközlésével, megyék és járárok szerint csoportosítva és az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi és felekezeti adataival közös táblázatba szerkesztve azokat: *Erdély statisztikája.* Lugos 1923. VII. 143.

Magyar statisztikai közlemények. Új f. V. köt. *A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma*. Bp. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. 1893. 80*. 103 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 1. köt. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség leírása községenként. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1902. IV. 45*, 612 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 5. köt. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Harmadik rész. *A népesség részletes leírása*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1907. VII. 746 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 7. köt. *A magyar szent korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1905. VIII. 106*, 675 l., 5 t.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 22. köt. *A magyar szent korona országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1907. VII. 67*, 748 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 32. köt. *A magyar szent korona országainak 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1910. VIII. 85*, 773 l., 6 t.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 42. köt. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1912. VI. 50*, 880 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 46. köt. *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1913. IV. 727 l.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 50. köt. *A magyar szent korona országainak 1909–1912. évi népmozgalma*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1916. IX. 179*, 947 l., 6 t.

Magyar statisztikai közlemények. Új sor. 61. köt. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Ötödik rész. *Részletes demográfia*. Bp. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1916. IV. 635 l.

Magyarország népessége községenként, a házak és családok száma, valamint a jelen lévő népesség neme és vallásfelekezete közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi népszámlálás alapján. Táblázat. H.n., é.n. [188?]. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, kéziratgyűjtemény.

Manuilă, Sabin: *Tendințele mișcării populației în județele Transilvaniei în anii 1920–1927*. = *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928*. I. Buc. Cultura Națională. 1929. 667–676. I. 13 t.

Manuilă, Sabin: *Aspects démographiques de la Transylvanie*. = *La Transylvanie*. Ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj. Bucarest, Académie Roumaine. 1938. 793–856. I.

Martinovici, C–Istrate, N.: *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*. Cluj 1921. 107, 290, 52. I.

Népesedésszatisztikai iratok. A–2. *Magyar anyanyelvűek népmozgalmi adatai 1909–1918/1919*. (Közégsoros összesítők) – *A népmozgalom főbb eredményei 1911–1920*. (Megyesoros községenkénti összesítők) Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.

A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. 7. köt. Békés megye, Csongrád megye és Szeged, Hajdú-Bihar megye és Debrecen. Bp. Központi Statisztikai Hivatal, 1980. 123 l.

A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. 8. köt. Szabolcs-Szatmár megye, Szolnok megye. Bp. Központi Statisztikai Hivatal, 1984. 173 l.

Popa, Valeriu–Istrate, N.: *Starea economică a Transilvaniei. Notițe statistice*. Buletinul statistic al României. 1921. nr. 6–7., 139–169. I.

Bereczki András

Románia népesedésének helyzete a statisztikai adatok tükrében

Az ország népessége tájegységek szerint

Románia összterülete 1994-ben 238 391 km² volt.¹ Az ország földrajzi és történelmi adottságainak következtében három tájegységre osztható: Moldva, Havasalföld és Erdély.

a) A Keleti-Kárpátoktól keletre elterülő Moldva 8 vármegyét foglal magába; területük 46 173 km², az ország összterületének 19,3%-a.

b) A Déli-Kárpátok és a Duna közötti terület Havasalföld (benne Olténia, a szűkebb értelemben vett Havasalföld vagy Munténia és Dobrudzsa). Havasalföld kiterjedése 91 925 km², az ország összterületének 38,6%-a; 16 megyét és Bukarest körzetét foglalja magába.

c) Erdély területén ma 16 megye van, beleértve a történelmi Erdélyt és az attól nyugatra eső részeket, a Partiumot. E terület a Kárpátok ívén belül élesen elkülönül az ország többi részétől, attól nyugatra fekszik, összterülete pedig 100 293 km², az ország összterületének 42,1%-a.

Ezek után vizsgáljuk meg az ország összlakosságának és az említett tájegységek népességének növekedését a mindenkori előbbi népszámláláshoz viszonyítva (1. táblázat):

A népszámlálás időpontja	Összlakosság	%	Moldva	%	Havasalföld	%	Erdély	%
1930.12.29.	14 280 729	100	2 839 526	19,9	5 921 046	41,4	5 520 157	38,7
növekedés:	1 591 895	11,1	167 537	5,9	1 208 740	20,4	215 618	3,9
1948.01.25.	15 872 624	100	3 007 063	18,9	7 129 786	44,9	5 735 775	36,2
növekedés:	1 616 827	10,2	497 478	16,5	636 696	8,9	482 652	8,4
1956.02.21.	17 489 451	100	3 504 541	20,0	7 766 482	44,4	6 218 427	35,6
növekedés:	1 613 713	9,2	465 326	19,2	653 259	8,4	495 128	8,0
1966.03.15.	19 103 163	100	3 969 867	20,8	8 419 741	44,1	6 713 555	35,1
növekedés:	2 456 747	12,9	432 931	10,9	1 237 142	14,7	786 674	11,7
1977.01.05.	21 559 910	100	4 402 798	20,4	9 656 883	44,8	7 500 229	34,8
növekedés:	1 250 125	5,8	404 076	9,2	660 744	6,8	185 305	2,5
1992.01.07.	22 810 035	100	4 806 874	21,1	10 317 627	45,2	7 685 534	33,7
növekedés								
1930–1992-ben:	8 529 306	59,7	1 967 348	69,3	4 396 581	74,3	2 165 377	39,2
növekedés								
1948–1992-ben:	6 937 411	43,7	1 799 811	59,8	3 187 841	44,7	1 949 759	34,0

A táblázat szemlélteti az ország lélekszámának alakulását a tárgyalt 62 esztendő alatt. Eszerint Románia lakossága több mint 8,5 millióval, közel 60%-kal, az 1948–1992 között eltelt mintegy 44 év alatt pedig 7 millióval (43,7%-kal) növekedett. Mindkét időszakban a növekedés Moldva megyéiben volt a legnagyobb (69,3, illetve 59,8%), jórészt a természetes szaporulat eredményeként. A légkisebb növekedés Erdélyben figyelhető meg, csupán 39,2%, illetve 34,0%. Ennek elsődleges oka egyrészt a kisebb természetes szaporulat, másrészt a kivándorlás.

A tájegységek és a népesség közti arányokat 1930-ban és 1992-ben az alábbi népsűrűségi megoszlás jellemzi (2. táblázat):

¹ Anuarul statistic al României. Buc. 1994. 20.

Románia	Összesen	%	Moldva	%	Havasalföld	%	Erdély	%
területe km ²	238391	100	46173	19,4	91925	38,5	100293	42,1
lakossága 1930-ban	14280729	100	2839526	19,9	5921046	41,4	5520157	38,7
és 1992-ben	22810035	100	4806874	21,1	10317627	45,2	7685534	33,7
népsűrűsége 1930-ban	60/km ²		61,5/km ²		65,0/km ²		55/km ²	
népsűrűsége 1992-ben	96,3/km ²		104/km ²		112/km ²		77/km ²	

A fenti adatokból kitűnik, hogy az ország területén a tájegységek közül Havasalföldön volt a legnagyobb a népsűrűség (amit a főváros lakosságának rohamos növekedése indokolt), a legkisebb viszont Erdélyben (ennek oka főleg a hegyvidékek ritkán lakott volta).

Az országban a legnagyobb népszaporulat az észak-moldvai megyékben figyelhető meg, ahol ez 7,7 és 21,7 ezrelék között ingadozott. Havasalföldön és Erdélyben – Arad és Temes megyéket kivéve – majdnem azonos szinten változott. Arad megyében például 1969-ben csupán 2,8 ezrelék volt, 1975-től kezdve viszont majdnem minden évben negatív szinten mozgott. A Székelyföldön, Hargita, Kovászna és Maros megyében 1969-ben még 13,4, 12,4 és 13,8 ezrelék volt, azonban az ország általános irányulásának megfelelően 1990-ben már csupán 3,6, 4,3 és 2,8 ezrelék (jelentősebb szaporulat figyelhető meg viszont a cigányság soraiban).

Láttuk, hogy a természetes szaporulat országosan állandó és fokozatosan csökkenő irányzatú, amit a statisztikai évkönyvek részletesen feltüntetnek. Így pl. 1930-ban még 14,8 ezrelék, 1940-ben 7,1, 1950-ben 10,4, 1970-ben 11,6, 1980-ban 8,7, 1990-ben már csupán 3,0, 1992-ben -0,2, 1993-ban pedig -0,6 ezrelék volt. A negatív szaporulat, valamint a későbbiekben elemzett kivándorlások következtében az ország lakossága az utóbbi években folyamatosan csökkent. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint 22 810 035 volt az ország összlakossága, 1993. július 1-én viszont már csupán 22 755 260, ami 54 778 lélekkel jelent kevesebbet.

Jelentős változások történtek 1930–1993 között a városi és falusi lakosság közötti megoszlásban is (3. táblázat):

Időpont	Összlakosság	%	Városi lakos	%	Falusi lakos	%
1930. 12. 29	14 280 729	100	3 051 253	21,4	11 229 476	78,6
növekedés:	1 591 895	11	661 886	21,7	930 009	8,3
1948. 01. 25.	15 872 624	100	373 139	23,4	12 159 485	76,6
növekedés:	1 616 826	10,2	1 760 125	47,4	-144 299	-1,2
1956. 02. 21.	17 489 450	100	5 474 264	31,3	12 015 186	68,7
növekedés:	1 613 713	9,2	1 831 450	33,5	-217 737	-1,8
1966. 03. 15.	19 103 163	100	7 305 714	38,2	11 797 449	61,8
növekedés:	1 149 378	6,0	159 097	2,2	990 281	8,4
1970. 07. 1.	20 252 541	100	7 464 811	36,9	12 787 730	63,1
növekedés:	1 948 846	9,6	2 706 807	36,3	-757 961	-5,9
1980. 07. 1.	22 201 387	100	10 171 618	45,8	12 029 769	54,2
növekedés:	553 873	2,5	2 234 586	22,0	-1 680 713	-14,0
1993. 07. 1.	22 755 260	100	12 406 204	54,5	10 349 056	45,5
növekedés						
1930–1993 között:	8 474 531	59,3	9 354 951		-880 420	-7,8

A fenti táblázat adatai szerint az 1930 és 1993 között eltelt 62 és fél év alatt Romániában a városi lakosság arányszáma 21,4%-ról 54,5%-ra növekedett, a falusi lakosságé pedig 78,6%-ról 45,5%-ra csökkent, azaz az ország lakosságának döntő többsége napjainkban már városokban él.

A fenti időszakban (1930–1992) az ország lakosságának lélekszáma közel 8,5 millióval nőtt; ennek keretében a városi lakosság több mint 9 millióval gyarapodott, míg a falusi lakosság közel 900 000-rel fogyott. A városi lakosság gyarapodásában az is benne foglaltatik, hogy

egyes növekvő számú településeket városnak nyilvánítottak, másrészt nagyobb városokhoz tartozó falvakat közigazgatásilag városhoz csatolták.

A városi lakosság lélekszámának gyors növekedéséhez döntő mértékben az ún. „szocialista iparosítás” járult hozzá, amelynek során gyakran egyes városokat a túlnépesedett falvakból beözönlők tömegei duzzasztottak fel. Az új ipari létesítményekben alkalmazottak tízezrei számára új lakótelepeket, nemegyszer új városnegyedeket építettek.

Egyes vélemények szerint a meglévő városok növekedésének, valamint újabb városok létrejöttének elsődleges oka – több mint háromnegyed részben – az újkeletű „vándormozgalom”-ban keresendő. Ugyanakkor a városok népességgyarapodása – mintegy 20–25%-ban – közigazgatási intézkedések következménye. A peremközségeket is ideszámítva ez az arányszám valószínűleg eléri a 25–30%-ot is (4. táblázat):²

Év	Erdély összlakossága 1000 főben	Ebből városi lakos	%	Városok száma
1910	5258	683	13	41
1930	5548	963	17,2	49
1948	5761	1113	19,3	52
1956	6232	1754	28,1	79
1966	6720	2371	35,3	90
1977	7500	3559	47,4	112
1985	7916	4299	54,3	112
1993	7686	4370	56,9	117

Miután országos szinten megvizsgáltuk, a következőkben nézzük meg, hogy a városi és falusi lakosság számszerű megoszlása miként alakult Erdélyben.³

Összehasonlítva Erdély városi lakosságának arányszámát az országos átlaggal, kiderül, hogy 1966-ig annál kisebb méretű volt ugyan, az utána következő években viszont túlhaladta azt. Így pl. 1977-ben Erdély városi lakosságának arányszáma 47,42 volt az országos 45,8%-kal szemben.

Az előbb vázolt városi növekedésnek megfelelően alakult a mezőgazdaságban és a foglalkozások más területén (ipar, kereskedelem stb.) dolgozók egymáshoz viszonyított arányszámának országos átlaga is. Így pl 1950-ben a lakosságnak csupán 12%-a dolgozott az iparban és 74,3%-a a mezőgazdaságban, 1993-ban viszont a mezőgazdaságban dolgozók arányszáma az összlakossághoz viszonyítva 35,9%-ra csökkent.

Az 1994. évi statisztikai évkönyv adatai szerint 1993 végén Románia összterületéből 14 793 100 ha mezőgazdasági terület volt (62%) és 6 367 000 ha (27%) erdő. A mezőgazdasági földmennyiségből szántóföld 9 341 500 ha (39%), rét és legelő 4 851 900 (20,3%), szőlő és gyümölcsös 599 700 ha (2,5%) kiterjedésű volt.

A földművelő lakosság lélekszáma jelenleg kb. 8 millióra tehető (4 tagú családot feltételezve kb. 2 millió családdal számolhatunk). Egy mezőgazdaságban dolgozó családra – durván számítva – kb. 4,7 ha szántó és 7,4 ha mezőgazdasági terület jut. Az 1996. évi statisztikai évkönyv adatai szerint Románia összlakossága 1995. július 1-én 22 680 951 lélek volt. Ebből aktív lakos volt 9 493 000 (41,9%), mezőgazdasági aktív lakos pedig 3 245 000 (34,7%).⁴ Összehasonlításképpen említjük, hogy az egykori Szovjetunió lakosságának 18,6%-át, Lengyelországnak 26,7%-át, Magyarországnak 19%-át tekintették földművesnek. Az Amerikai

² Varga E. Árpád: *Adatok az erdélyi városok etnikai arculatának változásairól*. Regio. 1991. 4. sz. 125–126.

³ Varga E. Árpád: *i.m.* 127–129.

⁴ Anuarul statistic al României. Buc, 1997. 82, 141.

Egyesült Államokban 1992-ben a lakosság 2,8%-a, Angliában 2,1%-a, Németországban 1990-ben 5,4%-a, Japánban pedig 1992-ben 6,4%-a dolgozott a mezőgazdaságban.

A fenti adatokból kirajzolódó összképet az 5. táblázat szemlélteti.

Ország	Mezőgazdasági lakosság %-ban	Egy négytagú családra jut		Összesen
		szántó	legelő és kaszáló	
Románia	35,9	4,7 ha	2,4 ha	7,1
Lengyelország	26,7	5,6 ha	1,6 ha	7,2
Magyarország	19,0	10,7 ha	2,5 ha	13,2
Szovjetunió	18,6	17,2 ha	24,0 ha	41,2
Egyesült Államok	2,9	104,0 ha	132,0 ha	236,0
Anglia	2,1	22,0 ha	37,0 ha	59,0
Németország	5,4	12,0 ha	5,0 ha	17,0
Japán	6,4	2,3 ha	0,3 ha	2,6

A fenti adatok alapján következtethetünk a szántó föld és általában a mezőgazdasági munkálatok gépesítési lehetőségeire, valamint a munka termelékenységének és a különböző termékek önköltségi árának alakulására.

Az ország nagyobb városainak fejlődése

Románia népesedési viszonyait vizsgálva, vessünk egy pillantást először az ország nagyobb városainak fejlődésére az 1930–1993 közötti időszakban (6. táblázat):

	1930	1948	%	1956	%	1971	%	1981	%	1993	%	1930–1993	1948–1993
Bukarest	636040	1019807	60	1177661	16	1489328	26	1929360	30	2066723	7	225	209
Constanța	59164	78586	33	99676	27	176234	77	298866	70	348985	17	490	344
Craiova	63215	84574	34	96897	15	179361	85	239651	34	303633	27	380	259
Ploiești	79249	95632	21	114544	20	165723	45	219890	33	254304	16	221	165
Összesen	201628	258792	28	311117	20	521318	68	758407	46	906922	20	350	250
Bacău	31138	34461	11	54138	57	95576	77	156246	63	206995	32	564	500
Iași	102872	94075	-9	112977	20	187966	66	279753	49	337643	21	228	259
Összesen	134010	128536	-4	167115	30	283542	70	435999	54	544638	25	306	324
Arad	77181	87281	13	106460	22	135070	27	181960	35	188009	3	144	115
Brassó	59232	82984	40	123834	49	185259	50	320168	73	324104	1	447	290
Kolozsvár	100844	117915	17	154723	31	205445	33	289808	41	321850	11	219	172
M.-Vásárh.	38517	47043	22	65194	39	103796	59	141262	36	165502	17	329	252
Nagybánya	13904	20959	51	35920	71	79992	123	123256	54	150018	22	979	616
Nagyvárad	92687	82282	-11	98950	20	133802	41	192644	38	221559	15	139	169
Szeben	49345	60600	23	90475	49	121394	34	164150	35	168619	3	242	178
Temesvár	91580	111987	23	142257	27	195470	37	288237	47	325359	13	255	191
Torda	20073	25905	29	33614	30	51185	52	58705	15	62088	6	209	140
Összesen	543363	636956	17	851427	34	1217403	43	1760190	49	1927148	9	255	209

A 6. táblázatban a statisztikai évkönyvek adatai alapján Románia 15 nagyobb városának lélekszámát tüntettük fel a jelzett években. A városok lakosságára vonatkozó adatok egyrészt a jelzett években végrehajtott népszámlálások eredményét, másrészt a természetes szaporulat és bevándorlások nyomán bekövetkezett népességnövekedést tükrözik. Két város esetében (Iași és Nagyvárad) 1930 és 1948 között csökkent a lakosság összlétszáma, egész időszakunkban azonban itt is gyarapodott.

Nem számítva az ország fővárosát, a legjelentősebb növekedés a három felsorolt havasalföldi városban (Constanța, Craiova, Ploiești) figyelhető meg (350%). Hasonlóképpen nagyméretű volt két moldvai városban (Bacău, Iași – 306%). A vizsgált időszakban Erdély területén a

nagyvárosok sorában Brassóban figyelhető meg a legnagyobb arányú növekedés (447%), amely azonban az 1981-et követő 12 év alatt már csupán 1%-ra szállott alá. Az ország összes városai közül a leggyorsabb Nagybánya növekedése volt, ahol a lakosság lélekszáma 1930–1993 között több mint tízszeresére szaporodott: a növekedés főleg 1948–1993 között nagyarányú (616%).

Bukarest lakosságának növekedése időszakunkban több mint egymillió. Lévén azonban, hogy itt a természetes szaporulat inkább mérsékeltnak nevezhető, a növekedés csaknem teljes mértékben a bevándorlásnak köszönhető. Ugyanezt állíthatjuk Temesvárról és Aradról is.

1930-ban a főváros után Iași volt a legnagyobb város (102 872), szoroson utána következett Kolozsvár 100 844 lakossal. 1993-ra a városok népesség szerinti sorrendje erősen megváltozott. A fővárostól eltekintve Constanta az első 348 985 lakossal, utána következik Iași 337 643, majd Temesvár 325 359, Brassó 324 104 és Kolozsvár 321 850 lakossal. Országos szinten tehát Kolozsvár a 6. helyre szorult vissza.

Az ország lakosságának nemzetiségi megoszlása

A következőkben vizsgáljuk meg Románia lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlását (7. táblázat):

Népszám- lálás	1930	%	1956	%	%	1977	%	%	1992	%	%
Össz- lakosság	14280729	100	174894450	100	22,5	21559910	100	23,3	22810035	100	5,8
Román anyanyelvű	11360137	79,5	15080686	86,2	32,8	19282856	89	27,2	20683406	90,7	7,3
Román nemzetiségű	11118170	77,8	14996114	85,7	34,9	18997407	88,1	26,2	20408280	89,5	7,4
Magyar anyanyelvű	1552563	10,9	1653700	9,5	6,5	1720630	7,5	4,0	1639135	7,2	-4,7
Magyar nemzetiségű	1423459	10,0	1587675	9,1	11,5	1712853	7,9	8,0	1624959	7,1	-5,1
Német anyanyelvű	636144	4,5	395374	2,3	-37,8	346871	1,6	-12,3	98530	0,4	-71,6
Német nemzetiségű	633488	4,4	384708	2,2	-39,3	348797	1,7	-6,7	119462	0,5	-65,8
Zsidó jiddis nyelvű	259812	1,8	34337	0,2	-86,8	3429	x	-90,0	964	x	-71,9
Zsidó nemzetiségű	451892	3,2	146264	0,8	-67,6	24667	0,1	-83,1	8953	x	-63,7
Cigány anyanyelvű	89882	0,6	66882	0,4	-25,6	77373	0,4	15,6	116635	0,7	50,7
Cigány nemzetiségű	242656	1,7	104216	0,6	-57,0	227398	1,1	118,2	401087	1,8	76,4
Egyéb anyanyelvű	382084	2,7	258471	1,4	-32,4	228751	1,1	-11,8	221365	1,0	-3,2
Egyéb nemzetiségű	411064	2,9	270473	1,6	-34,2	235243	1,1	-13,9	247064	1,1	5,0

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az ország összlakossága fokozatosan növekedett: 1930–1956 között 22,5%-kal, 1956–1977 között 23,3%-kal, 1977–1992 között 5,8%-kal, ami évi 0,39%-os gyarapodási ütemnek felel meg. Láttuk, hogy az 1930–1992 között eltelt 62 év alatt a gyarapodás kb. 8,5 millió, azaz 59,7%-os volt. A román anyanyelvűek 9,3 millióval (82,1%-kal), a román nemzetiségűek pedig 9,29 millióval (83,6%-kal) voltak többen 1992-ben, mint 1930-ban. Ezzel szemben a magyar anyanyelvűek lélekszáma 62 év alatt csupán 86 000-rel (5,6%-kal), a magyar nemzetiségűeké pedig 200 000-rel (14,2%-kal) növekedett.

Mind a német anyanyelvűek, mind a német nemzetiségűek lélekszáma még tragikusabb mértékben csökkent: 1930-hoz viszonyítva több mint 500 000-rel. Noha a természetes szapo-

ulat is nagyon alacsony volt, a szász és sváb lakosság ilyen méretű, fokozatos apadása elsősorban a tömeges kivándorlásnak tulajdonítható.

A zsidóság helyzete szinte azonos a németekével. Több mint 450 000 zsidó gyakorlatilag eltűnt Romániából. Az 1930–1956 közötti 26 év alatt számuk – egyrészt a holocaust, másrészt a kivándorlás következtében – mintegy 300 000-rel csökkent. 1956-ban még 146 264 zsidó nemzetiségű polgár élt az országban. Közülük a legtöbben utóbb kivándoroltak Izraelbe, sokan az Amerikai Egyesült Államokba vagy más országba.

A fenti nemzetiségekkel szemben nagymértékben megnövekedett a cigánység lélekszáma, mégpedig 1977 és 1992 között anyanyelv szerint 39 000-rel (50,7%-os gyarapodás), nemzetiség szerint pedig csaknem 175 000-rel (76,4%). Egyes vélemények szerint azonban számuk a kimutatottnál sokkal nagyobb, mert a népszámlálások alkalmával nagyon sokan közülük más nemzetiségűeknek vallották magukat.

Nagyobb arányban csökkent a más nemzetiségűek (törökök, tatárok, szerbek, szlovákok, oroszok, ukránok stb.) lélekszáma. Ezeknek száma anyanyelv szerinti összesítésben több mint 160 000-rel (41,8%), nemzetiség szerint pedig 164 000-rel (39,9%) fogyott (62 év alatt). 1977-től számítva 1992-ig a más anyanyelvűek lélekszáma 3,2%-kal fogyott, a más nemzetiségűeké viszont 5%-kal növekedett. A más anyanyelvűek és nemzetiségűek állandó csökkenését az adott időszakban egyrészt a kivándorlás (pl. a törökök esetében), másrészt a többségi nemzetbe való beolvadás indokolja.

Az 1992-es népszámlálás végleges adatainak megfelelően 1 624 000 magyar nemzetiségű lakosból 6747 élt Moldvában, 14 514 pedig Havasalföldön (főleg Bukarestben), Erdélyben pedig 1 603 698 lélek.

Az 1977-ben és 1992-ben végzett népszámlálások szerint 15 év alatt Erdély összlakossága közel 210 000-rel (2,8%) gyarapodott. A már említett 0,4%-os országos átlaggal szemben ez 0,2%-os növekedésnek felel meg. A további elemzésekből az is kiderül, hogy a román nemzetiségű lakosság arányszáma 1977 és 1992 között 16-ból 14 megyében kisebb-nagyobb mértékben növekedett, kettőben viszont csökkent. Mégpedig Beszterce-Naszód megyében 90,6%-ról 90,4%-ra, Szilágy megyében pedig 73,5%-ról 72,3%-ra esett.

Kivéve Hargita és Kovászna megyét, a többi megyékben a magyarság lélekszáma fogyott.

Erdély népessége

A következőkben megvizsgáljuk külön is Erdély népességének nemzetiségek szerinti megoszlását az 1910–1992 közötti időszakban (8. táblázat)⁵:

Népszámlálás	1910	%	1920	%	%	1941	%	%	1992	%	%
Összlakosság	5258452	100	5114124	100	-0,03	5910158	100	15,6	7711704	100	30,5
Román	2829487	53,8	2930120	57,3	3,6	3304030	55,9	12,8	5671234	73,5	71,6
Magyar	1662699	31,6	1305753	29,5	-21,5	1743713	29,5	33,5	1603698	20,8	-8,6
Német	564697	10,8	539427	10,6	-4,5	535326	9,1	-0,8	108933	1,4	-79,7
Egyéb	201569	3,8	338824	6,6	68,4	327089	5,5	-3,5	330839	1,3	1,1

A fenti táblázat tartalmazza a népesség nemzetiség szerinti megoszlását, mindenik százalékos arányszámát, valamint az időszakonkénti növekedést vagy fogyást.

⁵ Az 1910, 1920 és 1941-es évekre vonatkozó népszámlálási adatokat Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenlegi Erdély területén*. Bp. 1992. Mivel a magyarországi népszámlálások nem tartották nyilván a lakosságot anyanyelv és nemzetiség szerint, az 1910-es adatok az anyanyelv szerinti megoszlásra vonatkoznak.

Az 1910–1920 közötti időszakban Erdély összlakossága 114 328 lélekkel, a magyar nemzetiségűeké pedig 356 946 személlyel fogyott. A román és egyéb nemzetiségű lakosság lélekszáma 237 880-nal növekedett. A fogyás oka az első világháború veszteségeiben keresendő.

Váraljai Csocsán Jenő, Thirring Lajosra hivatkozva, az Erdélyből menekültek lélekszámát 1920 végéig 154 276 főre teszi. A következő négy év folyamán még 42 759 menekült hagyta el Romániát, összesen tehát 197 036 főre (kerek számban 200 000) tehető mindazok – feltételezhetően magyar nemzetiségűek – lélekszáma, akik a határok és a politikai helyzet változása következtében Erdélyből eltávoztak.⁶

Az Magyar Országos Menekültügyi Hivatal nyilvántartása szerint 1918–1924 között 197 000 magyar távozott Romániából Magyarországra, ezeket 1924–1940 között további 169 000 követte. Összesen tehát több mint 366 000-re tehető azoknak a bizonyára magyar nemzetiségűeknek a száma, akik a hatalomváltás után elhagyták Erdélyt.⁷

A 8. táblázat adatai szerint az 1918–1920 közötti időszakban a magyar nemzetiségű lakosság száma kerekben 357 ezerrel csökkent. Feltételezhető, hogy az első világháború után kb. ennyien távozhattak Erdélyből, egy részük azonban az akkor befejeződött háború áldozata volt. Az 1910. évi magyar és 1930. évi román népszámlálás adatai közötti különbség a magyar anyanyelvűekre vonatkozólag kerekben számítva 110 000, a magyar nemzetiségűekre vonatkozólag pedig 239 000.

Az egymástól bizonyos mértékben eltérő és gyakran egymásnak ellentmondó statisztikai adatok miatt csak hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy 1918 és 1920 között hány magyar nemzetiségű személy távozott Magyarországra vagy a világ más tájaira. A táblázat adatai szerint az Erdélyben élő magyar lakosság lélekszáma 1992-ben 59 000-rel, a Kárpátokon túli területen Romániában élőké pedig 37 740-nel volt kevesebb, mint 1910-ben. Ugyanakkor az összlakosság közel 2,5 millióval, a román nemzetiségű lakosság pedig 2 841 000-rel növekedett.

A továbbiakban Varga E. Árpád adatai alapján vessünk egy pillantást az erdélyi városok összlakosságának megoszlására a román, magyar, német és többi nemzetiségek szerint az 1910–1977 közötti időszakban, 1000 lélekben számítva (9. táblázat)⁸:

Évek	Összlakosság	Román	%	Magyar	%	Német	%	Egyéb	%
1910	683	191	17,7	441	64,6	105	15,4	16	2,3
1930	963	331	34,4	432	44,8	130	13,5	70	7,3
1948	1119	562	50,2	437	39,0	80	7,2	40	3,6
1956	1754	989	56,4	592	33,8	146	8,3	27	1,5
1966	2620	1698	64,8	721	27,5	167	6,4	34	1,3
1977	3559	2515	70,7	821	23,1	157	4,4	66	1,8

A táblázat adatai világosan szemléltetik az erdélyi városok román nemzetiségű lakosságának gyors növekedését, ugyanakkor a magyar és német nemzetiségűek arányszámának évről évre érvényesülő, fokozott ütemű csökkenését. Minden bizonnyal az 1977 utáni években a folyamat tovább tartott és a magyar lakosság részaránya és lélekszáma egyre inkább apadó tendenciájú, ugyanakkor a román népességé fokozatosan növekedett.

⁶ Váraljai Csocsán Jenő: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája* (1910–1990). Bp. 1994. 88.

⁷ *Jelentések a határon túli magyar kisebbség helyzetéről*. Bp. 1988. 111.

⁸ Varga E. Árpád: *Adatok az erdélyi városok etnikai arculatának változásairól*. 129.

Varga E. Árpád adatai szerint Erdély nagyobb városaiban a magyarság lélekszáma és az összlakossághoz viszonyított %-os megoszlása 1910 és 1977 között az alábbiak szerint alakult (10. táblázat)⁹:

Város	1910	%	1930	%	1956	%	1977	%
Arad	46 100	73,0	41 200	53,3	37 600	35,3	34 300	20,0
Brassó	17 800	43,4	25 000	42,2	24 200	19,5	34 000	13,2
Kolozsvár	50 700	83,4	54 800	54,3	77 800	50,3	85 400	32,5
Marosvásárhely	22 800	83,4	25 400	65,8	50 200	77,0	81 800	62,8
Nagybánya	10 000	77,6	5 800	41,5	16 700	46,6	25 300	25,0
Nagyvárad	58 400	91,1	55 000	66,6	62 800	63,5	75 700	44,2
Sepsiszentgyörgy	8 400	96,5	8 400	77,3	15 300	86,5	34 000	83,3
Szatmárnémeti	33 100	94,9	30 900	58,9	35 200	67,6	47 600	45,9
Temesvár	28 600	39,4	32 500	35,5	36 500	25,6	36 200	13,5

Tehát az 1910–1977 közötti időszakban mindenik erdélyi városban lassúbb vagy gyorsabb ütemben az összlakossághoz viszonyítva csökkent a magyar népesség aránya. Amíg 1910-ben a fentebbi városok mindenképpen (kivéve Brassót és Temesvárt, amelyekben nagyszámú német nemzetiségű szász, illetve sváb lakos élt) túlnyomó volt a magyar lakosság aránya és még 1930-ban is az előbbi kettőt és Nagybányát kivéve megmaradt túlsúlya, ezzel szemben 1977-ben már csupán két városban, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön őrizte meg az 50% feletti többséget. A legtöbb erdélyi városban a románság túlsúlyának növekedése az 1977 utáni években is folytatódott. A nyolcvanas években a nagyobb városokban Ceaușescu rendelete alapján csak különleges jóváhagyással volt szabad letelepedni és ennek megfelelően tervszerűen folyt a városok új arculatának, a lakosság nemzetiségi összetételének kialakítása, illetve megváltoztatása.

Noha a pontos adatokat nem ismerjük, Kolozsvár esetében a fentebb feltüntetett 32,5%-os magyar arányszám tovább csökkent és napjainkban kb. 25% körül ingadozhat. Kolozsvár lakossága 1977. július 1-én 266 473 személy volt,¹⁰ 1993-ban viszont már 321 850; a növekedés tehát 16 év alatt 55 377 lakos (20,8%). Ha a magyarság száma nem módosult jelentősen, jelenlegi részaránya 26,53% lehet.

⁹ Varga E. Árpád: *i.m.* 38.; Nyárády R. Károly: *Erdély etnikai arculatának változása* (Bp. 1996. 48–49.) c. munkájában a nagyobb erdélyi városok népesedési megoszlásával kapcsolatosan az 1948, 1966 és 1977-es évekre vonatkozó hasonló adatokat közöl, s a következő megjegyzést fűzi dolgozatához: „1956 óta a városok etnikai összetételének alakulását nem kísérhetjük figyelemmel, minthogy 1966-ban és 1977-ben csak a megyék területén lévő városok összes lakosságának nemzetiségi-anyanyelvi megoszlására vonatkozó adatokat tettek közzé, anélkül azonban, hogy ezeket városonként részletezték volna. Ezért is figyelemreméltó Semlyén István adatközlése, amely 8 nagyváros magyarságának 1966. és 1977. évi lélekszámáról tájékoztat. *Országos és nemzetiségi népességgyarapodás*. Korunk-évkönyv 1980. 52–53. Tanulmánya jegyzeteiben az *Anuarul Statistic* 1967. és 1978. évi köteteit, valamint a *Revista de statistică* 1973–1979 között megjelent számaint jelöli meg, de ezek gondos áttanulmányozása után ilyen adatoknak nyomát sem leltük. Éppen ezért arra gondolhatunk, hogy adatai az illetékes statisztikai szolgálatól kapott személyes információkon alapulnak és azok közlésére innen kapott felhatalmazást. Ellenkező esetben ugyanis elképzelhetetlen, hogy a soha még nyilvánosságra nem hozott adatokat publikálni merje volna.” *I.m.* 47.

Erdély nyolc nagyobb városa nemzetiségi megoszlására vonatkozólag I. Semlyén István: *Hétmilliárd lélek* (Bukarest 1980.) c. kötetét (216. l.).

A közölt adatokból világosan kitűnik, hogy amíg 11 év alatt a nagyobb erdélyi városok összlakossága 568 500 személlyel, azaz 57 %-kal növekedett, addig a magyar népesség arányszáma csak 75 200-zal, vagyis alig 22 %-kal. A románok lélekszáma viszont 493 300-zal, azaz több mint 76 %-kal növekedett.

¹⁰ *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România*. 1978. 51.

Nem érdektelen, ha az 1940-ben történt politikai változások következményekénti új helyzetben megvizsgáljuk a magyar nemzetiség Észak- és Dél-Erdély közötti megoszlását (11. táblázat)¹¹:

	1930	%	1941	%	1956	%
Észak-Erdély	912 545	67,4	1 380 507	79,2	1 152 835	73,9
Dél-Erdély	440 743	32,6	363 206	20,8	407 125	26,1
Összesen	1 353 288	100,0	1 743 713	100,0	1 559 960	100,0

Erdély összlakosságának lélekszáma 1930-ban 5 520 157 volt, 1956-ban pedig 6 218 427. A magyarság viszonyított arányszáma anyanyelv szerint 24,5%, nemzetiség szerint pedig 25,1%.

A 11. táblázatban közölt adatokra vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy Észak-Erdély magyar lakossága 1941. és 1956 között 227 672 személlyel fogyott, ugyanakkor Dél-Erdélyben 43 919 személlyel növekedett. A dél-erdélyi növekedés évi átlagban 2928 főnyi gyarapodást jelent és a természetes szaporulat eredménye lehet; ez évi átlagban 8,1 ezreléknek felel meg. Ilyen arányú természetes szaporulattal érthette el az 1956-ra megadott lélekszámot.

Összehasonlításként említsük meg, hogy 1930 és 1956 között az össznépesség növekedésének megfelelően az eltelt 26 év alatt az évi átlagos természetes szaporulat 8,6 ezrelék volt. A román nemzetiségű lakosság növekedésének megfelelően az évi átlagos szaporulat 13,4 ezrelék. Ugyanabban az időszakban a magyar nemzetiségűek növekedési arányának megfelelő természetes szaporulat csak 4,4 ezrelék.

1956 és 1977 között az összlakosság növekedési arányának megfelelő természetes szaporulat évi átlaga 11,1 ezrelék; a román nemzetiségűeké 12,7 ezrelék, a magyar nemzetiségűeké csak 3,8 ezrelék.

Az 1965. évi statisztikai évkönyvben közölt természetes szaporulat 1930 és 1956 közötti évi átlaga 11,4 ezrelék.

Az 1956 és 1977 közötti időszakban, az 1965 és 1994-beli statisztikai évkönyvek adatai szerint, a természetes szaporulat évi átlaga 10,4 ezrelék.

Észak-Erdélyben az 1941–1945 közötti 4 évben hasonlóképpen 8 ezrelékes természetes szaporulatot feltételezve (1 380 000-et véve alapul) a magyarság körében kb. 44 000 fős gyarapodásnak kellett volna történnie. Tekintetbe kell azonban vennünk a zsidók deportálását és a háborús veszteségeket. Az 1940–1945 közötti években Észak-Erdélybe bevándorolt kb. 300 000 személy (létszámukra a 11. táblázat adatai alapján végzett számításokból következtethetünk). Ugyanannyi magyar nemzetiségű lakos (de talán még több) 1944 őszén el is hagyta az országrészt, maradt tehát összesen 1 080 000 magyar lakos; ehhez hozzáadva a 4 év alatti természetes szaporulatot (azaz 44 000-et), Észak-Erdély magyar nemzetiségű lakossága 1946-ban 1 110 000–1 124 000 lehetett, Dél-Erdély magyar nemzetiségű lakossága pedig 5 év alatt kb. 14 500 fővel gyarapodva 377 500 lehetett 1946-ban. Észak- és Dél-Erdély magyar nemzetiségű lakossága 1946-ban tehát 1 501 500 főnyi lehetett.

¹¹ A 10. és 11. táblázatokban közölt adatokat szintén Varga E. Árpád: *Adatok... c.* munkája tartalmazza. Észak- és Dél-Erdély összességére vonatkozó adatai (145–148. l.) eltérnek az *Erdély népességének nemzetiségi megoszlása* című táblázatban közölt adatoktól (142. l.): az 1930. évre 998 személlyel kevesebbet, 1956 vonatkozásában 1329-cel többet találunk. A különbség elhanyagolható, lényegében nem módosítja a végeredményt. Hasonlóképpen eltérés mutatkozik a 6. táblázatban közölt adatokkal szemben is, amelyek az 1930. és 1956. évi népszámlálás eredménye alapján Romániában élő magyar nemzetiségű lakosság összlétszámát tüntetik fel; a 10. és 11. táblázat 1930-ra 70 171, 1956-ra 27 715 lakossal kevesebbet tüntet fel. Az adatok közti különbség ez esetben az Erdélyben és Románia területén élő magyarság létszáma közötti különbség lehet.

Egy 1948-ban végzett összeírás alkalmával 1 481 903 magyar nemzetiségű lakost találtak Erdélyben.¹²

Az 1948. és 1956. évi népszámlálások eredménye közötti különbség, ami mint növekedés jelentkezik (105 772 személy), átlagos évi 13 221 lélekszám-növekedést jelent, amely 8,9 ezrelékes évi átlagos természetes szaporulatnak felel meg.

Mivel 1941. január 31-én népszámlálást tartottak Magyarországon, Romániában pedig ugyancsak 1941 januárjában, vessük össze ezeket az eredményeket az 1930-an romániai népszámlálás adataival (12. táblázat):

Erdély össznépességének megoszlása Észak- és Dél-Erdély között 1930 és 1941-ben

Erdély												
	Összesen	%	Román	%	Magyar	%	Német	%	Zsidó	%	Egyéb	%
1930	5 548 363	100	3 207 880	57,8	1 353 288	24,4	543 852	9,8	178 699	3,2	264 656	4,8
1941	5 910 158	100	3 304 030	55,9	1 743 713	29,5	535 326	9,1			327 089	5,5
Növ.	361 795	6,5	96 150	3,0	390 425	28,9	-8 526	-1,6	-178 699		62 433	23,6
Észak-Erdély												
1930	2 394 764	100	1 177 876	49,2	912 545	38,1	68 857	2,9	138 521	9,8	96 725	4,0
1941	2 577 266	100	1 029 469	39,9	1 380 507	53,6	44 686	1,7	47 358	1,8	75 240	2,9
Növ.	182 496	7,6	-148 407	-12,6	467 962	53,3	-24 171	-35,1	-91 563	-65,8	-27 485	-22,2
Dél-Erdély												
1930	3 155 042	100	2 030 891	64,3	440 743	14,0	475 581	15,1	39 889	1,3	167 938	5,3
1941	3 332 898	100	2 274 561	68,2	363 206	10,9	490 640	14,7			204 491	6,2
Növ.	177 856	5,6	243 670	12,0	-77 537	-17,6	15 059	3,2	-39 889		36 533	21,8

E táblázat adatai alapján megkíséreljük az időközben végbement népmozgás méreteit meghatározni.

Az 1930 és 1956 közötti időszakban a román nemzetiségűek évi átlagos növekedésének megfelelő természetes szaporulat átlaga 13,4 ezrelék. Ezzel szemben az 1965-ös statisztikai évkönyv adatai alapján¹³ a fenti időszakban az átlagos évi természetes szaporulat csupán 11,4 ezrelék. Számításunkban ezt vettük alapul.

Az 1930 és 1941 közötti 11 év alatt Észak-Erdély román lakossága 11,4 ezrelékes szaporulat alapján 1 325 582, Dél-Erdélyé pedig 2 285 565 személy.

	1930-ban lélekszám	Növekedés 11 év alatt	1941-ben lélekszám	Népszámlálás idején	Különbség
Észak-Erdély	1 177 876	147 706	1 325 582	1 029 469	296 113
Dél-Erdély	2 030 891	254 674	2 285 565	2 274 561	11 004

Összehasonlítva a fentebbi eredményt a népszámlálás szerinti adatokkal, kitűnik, hogy Észak-Erdélyben 1941-ben 296 113, Dél-Erdélyben pedig 11 000 (összesen 307 117) román nemzetiségű lakossal volt kevesebb. E számítási adatok alapján, amelyek természetesen csak valószínű megközelítéssel tükrözik a tényleges helyzetet, arra a következtetésre jutunk, hogy Észak-Erdélyből közel 300 000 személy költözött vagy, ha úgy tetszik, menekült el Dél-

¹² Varga E. Árpád: *Adatok az erdélyi városok etnikai arculatának változásáról*. 142.

¹³ Anuarul statistic al R.P.R. 1965. H. és é.n.77.

Erdélybe. Ugyanezen számítások alapján a magyar nemzetiségű lakosság esetében az 1930 és 1956 közötti időszakban történt növekedésnek megfelelő természetes szaporulat csak 4,4 ezrelék. Varga E. Árpád által közölt adatok alapján¹⁴ 1930-ban 1 353 288, 1956-ban 1 558 631 magyar nemzetiségű személy élt Erdélyben; eszerint az átlagos évi növekedés 7898, azaz 5,8 ezrelék. E természetes szaporulattal számolva, 1930 és 1956 között feltételezhetően a következő arányokban növekedett Erdély magyar nemzetiségű lakossága:

	1930-ban lélekszám	Növekedés 11 év alatt	1941-ben lélekszám	Népszámlálás idején	Különbség
Észak-Erdély	912 545	58 220	970 765	1 380 507	409 742
Dél-Erdély	440 743	28 119	468 862	363 206	105 656

E számítások alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy 1940–1941-ben Észak-Erdély lakossága kb. 400–410 000-rel növekedett és minden valószínűség szerint kb. 200 000 Dél-Erdélyből és nagyjából ugyanannyi Magyarországról származhatott.

E kérdéskörrel kapcsolatban különböző vélemények jelentkeznek. A Dél-Erdélyből és egész Romániából Magyarországra menekültek lélekszámát Stark Ferenc 190 132 főre becsülte (közülük 105 894 fő 1944 februárjáig Észak-Erdélyben telepedett le). Varga E. Árpád arra a megállapításra jutott, hogy a II. világháború során a vándorlások következtében Észak-Erdély magyarsága 71 000-rel nőtt, Dél-Erdélyé pedig 70 000-rel fogyott.¹⁵ A Magyar Országos Menekültügyi Hivatal nyilvántartása szerint 1940 és 1944 között Észak-Erdélybe és Magyarországra kb. 200 000 magyar menekült.¹⁶

A különböző vélemények és becslések alapján, ha kétségbe vonjuk, hogy 1940–1941-ben kb. 200 000 magyar nemzetiségű személy költözött volna Magyarországról Észak-Erdélybe, logikusan következik, hogy az 1930. évi népszámlálás adatainál jóval több magyar nemzetiségű lakos élt Erdély területén, valamint Romániában. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint (7. táblázat) az országban élő magyar nemzetiségűek lélekszáma csupán 1 423 459, ugyanakkor az 1941-ben Észak- és Dél-Erdélyben végrehajtott népszámlálások eredményei alapján Erdély magyar nemzetiségű lakossága 1 743 713, az 1930. és 1941. adatok közti különbség 390 425 személy (l. a 11. táblázatot). Durván számítva ez megegyezik a Magyarországról Észak-Erdélybe feltételezhetően beköltözöttek, valamint a Dél-Erdélyből átköltözöttek vagy menekültek összlétszámával. Az 1 423 459 és 1 353 288 közötti különbség alig több, mint 70 000, holott Romániában, Erdélyen kívül, ennél több magyar élt a két világháború közötti időszakban.

Az ország vallásfelekezeti megoszlása

A továbbiak során vizsgáljuk meg az 1992. január 7-én végrehajtott népszámlálás akkori lakosságának vallásfelekezetek szerinti és azok nemzetiségi hovatartozás szerinti megoszlását (13. táblázat)¹⁷:

	Román	%	Magyar	%	Német	%	Cigány	%	Egyéb	%	Összesen	%
Ortodox	19 322 047	94,7	27 828	1,7	8 126	6,8342	130	85,3	102 258	39,9	19 802 389	86,6
Római katolikus	361 324	1,8	669 420	41,2	70 983	59,4	19 275	4,8	40 940	16	1 161 942	5,1
Református	16 140	x	765 370	47,1	2 792	2,4	17 598	4,4	554	0,2	802 454	3,5

¹⁴ Varga E. Árpád: *Adatok az erdélyi városok etnikai arculatának változásairól.* 141–142.

¹⁵ Varga E. Árpád: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. 1910–1990.* Bp. 1994. 88.

¹⁶ *Jelentések a határon túli magyar kisebbség helyzetéről.* Bp. 1988. 111.

¹⁷ *Anuarul statistic al României.* 1994. București 1995. 113.

	Román	%	Magyar	%	Német	%	Cigány	%	Egyéb	%	Összesen	%
Görög												
katolikus	191 453	1,0	23 393	1,4	1 900	1,6	3 569	0,9	3 012	1,2	223 327	1-
Evangélikus	3 660	x	7 201	0,4	27 313	22,9	229	0,1	716	0,3	39 119	0,2
Unitárius	1 457	x	74 021	4,6	170	0,1	910	0,2	150	0,1	76 708	0,3
Pünkösdőelő	202 220	1,0	4 330	0,3	500	0,4	7 919	2,0	5 846	2,3	220 824	1-
Baptista	94 358	0,5	12 845	0,8	438	0,1	932	0,2	889	0,3	109 462	0,5
Adventista	66 058	0,3	8 280	0,5	351	0,3	1 694	0,4	1 163	0,5	77 546	0,3
Mohamedán	952	x	35	x	14	x	583	x	54 344	3	55 928	x
Izraelita	1 710	x	193	x	56	x	14	x	7 691	3	9 670	x
Egyházon												
kivüli	17 002	0,1	3 277	0,2	198	0,2	3 203	0,8	634	0,2	24 314	0,1
Egyéb	130 155	0,6	28 757	1,8	6 621	5,5	3 031	0,8	37 788	14,8	206 352	0,9
Összesen	20 408 542	100	1 624 959	100-	119 462	100	401 087	100	255 985	100	22 810 035	100

A fenti táblázat adataiból kitűnik, hogy a magyarság létszáma vallásfelekezeti megoszlás szerint is ugyanannyi, mint amennyit a nemzetiségek szerinti megoszlás alapján közöltünk. (l. a 7. táblázatot). Emlékeztetünk arra, hogy az 1992. évi népszámlálás adatai szerint a magyar nemzetiségűek összlétszáma 1 624 959, a magyar anyanyelvűeké pedig 1 639 135 volt.

Az 1992. évi népszámlálás vallásfelekezetek szerint közölt adataira vonatkozólag többek között meg kell jegyeznünk, hogy az unitárius egyház előljáróságának véleménye és ismeretei szerint Románia területén jelenleg nem élnek más nemzetiségű unitárius vallású állampolgárok, csak magyarok. Valószínű, hogy a népszámlálást végző megbízottak bizonyos román nemzetiségű állampolgárokat tévesen soroltak az unitárius vallásúak közé. Túlzottnak tűnik a román nemzetiségű reformátusok száma is. Ezzel szemben feltűnően megnőtt az ún. újprotestánsok (pünkösdőelő, baptisták, adventisták stb.) lélekszáma. Számuk kb. 500 000, akik közül az 1994. évi statisztikai évkönyv adatai szerint (112. l.) közel 409 000 (79%) román, kb. 30 000 magyar nemzetiségű (6%).

Az összehasonlítás kedvéért vizsgáljuk meg Erdély népességének vallásfelekezetek szerinti megoszlását 1910-ben, 1930-ban és 1992-ben (14. táblázat):

Felekezetek	Össznépesség 1910-ben	%	Ebből magyar 1910-ben	%	Össznépesség 1930-ban	%	Össznépesség 1992-ben	%	Magyar nemzetiség 1987-ben	%
Ortodox	1 807 704	34,4	24 121	1,5	1 932 356	34,8	5 360 246	69,5	-	-
Római										
katolikus	99 1938	18,9	632 599	38,0	947 351	17,1	842 259	10,9	950 000	46,8
Református	69 6705	13,3	686 014	41,2	696 320	12,6	701 632	9,1	800 000	39,4
Görög										
katolikus	1 240 618	23,6	83 689	5,0	1 385 445	25,0	209 174	2,7	80 000	3,9
Evangélikus	26 2231	5,0	36 133	2,2	274 415	4,9	36 249	0,5	30 000	1,5
Unitárius	68 753	1,3	67 922	4,1	68 330	1,2	75 602	1,0	80 000	3,9
Izraelita	182 630	3,5	130 762	7,9	192 933	3,5	2 857	-	30 000	0,1
Egyéb	4 408	-	1 872	0,1	51 313	0,9	481 925	6,3	90 000	4,4
Összesen	5 254 987	100	1 663 121	100	5 548 363	100	7 709 944	100	2 033 000	100

A fenti táblázat adatai szerint – ismert okokból kifolyólag – 1930 és 1992 között rendkívüli arányokban csökkent a görög katolikusok lélekszáma. 1910-ben több mint 1 millió 240 ezren, 1930-ban 1 millió 385 ezren, 1992-ben viszont csupán 209 ezren voltak, illetve a 13. táblázat adatai szerint 223 ezren. Lélekszámuk 1910-hez viszonyítva 82–83%-kal, 1930-hoz viszonyítva 84–85%-kal csökkent, vagyis valamivel több mint 1 millióval.

A 14. táblázat adatsorai szerint az 1910-ben végzett népszámlálási adatoknak megfelelően az Erdélyben élő római katolikusok 64%-a volt magyar nemzetiségű. 1910 és 1992 között, azaz 82 év alatt Erdély össznépessége 46,7%-kal, 1930 és 1992 között, azaz 62 év alatt pedig 39%-kal növekedett; ezzel szemben a római katolikusok száma 150 000-rel (15%), 1930 és 1992

között pedig szintén kerek számban 105 ezerrel (11,1%) lett kevesebb. Erdély német nemzetiségű lakossága az 1941 és 1992 között eltelt 51 év alatt 426 ezer lakossal fogyott (l. a 8. táblázatot). A 100–150 000 ezerrel kevesebb római katolikus vallású egyén java része minden valószínűség szerint a Németországba kivándorolt bánsági és Szatmár vidéki katolikus vallású sváb lakosság soraiból került ki.

A római katolikus egyház 1989-ben végzett becslése szerint a magyar nemzetiségű római katolikusok lélekszáma 950 000 körül ingadozott, amely 280 580 lélekkel több, mint az 1992-ben végzett népszámlálás idevonatkozó adata. A 14. táblázat adatai szerint 1930-ban majdnem 950 000 (pontosan 947 351) volt az erdélyi római katolikus vallásúak lélekszáma. Ha az 1930 és 1992 közötti lakosság összlétszáma 39%-os gyarapodásának arányában növeljük a római katolikusok lélekszámát, az eredmény kerek számban 1 320 000. Levonva 361 000 román nemzetiségű római katolikusot, marad 959 000 személy; ebből a számból levonva a 13. táblázatban szereplő német nemzetiségű római katolikusok lélekszámát (azaz 71 000-et), marad 888 ezer magyar nemzetiségű római katolikus.

Ha a reformátusok 1930-as lélekszámát 39%-kal növeljük, az eredmény 968 000; ebből levonva az egyéb nemzetiségű reformátusok lélekszámát, azaz 37 000-et, marad kerek számban 950 000. Az ehhez viszonyított 800 000-re becsült lélekszám (l. a 14. táblázatot) túl kevésnek tűnik. Az általunk végzett becslések szerint a magyar anyanyelvű és magukat magyarnak vallók lélekszáma vallásfelekezeti megoszlásban a következő lehet:

Római katolikus	890 000
Református	800 000
Evangelikus	30 000
Unitárius	100 000
Görög katolikus	25 000
<u>Egyéb</u>	<u>90 000</u>
Összesen	1 935 000

Ezek szerint, az 1930 és 1992 között általános 39%-os növekedés alapján számítva is, a napjainkban Románia területén élő magyarok 2 millióra becsült lélekszámát mindenképpen teljesen reálisnak kell nyilvánítanunk.

Kivándorlás

Az 1994. évi statisztikai évkönyvben¹⁸ közölt adatok szerint 1980-ban, valamint az 1985–1993 közötti, összesen 10 év alatt Romániából kivándorolt:

Román	137 176	36,4%
Német	164 862	43,7%
Magyar	58 899	15,6%
Zsidó	8 368	2,2%
<u>Más nemzetiségű</u>	<u>7 681</u>	<u>2,1%</u>
Összesen	376 986	100,0%

A kivándoroltak lélekszáma 18 446 (1993) és 44 160 (1991) között ingadozott, az évi átlag pedig 37.986 személy volt. Ezzel összehasonlítva 1930 és 1992 között Romániából kivándorolt összesen 1 784 800 fő; ez évi átlagban 28 787 személynek felel meg. A két átlag közötti kü-

¹⁸ Anuarul statistic al României. 1994. 150.

lönbség több mint 9 ezer, amihez azt is hozzá kell tennünk, hogy az utóbbi 10 évben erősen megnövekedett a kivándorlók lélekszáma. A legtöbb 1990-ben volt (96 929 személy), az utána következő években állandóan csökkent (1993-ban 18 446 volt).

A befogadó országok a következők:

		%
Ausztrália	3 923	1,0
Ausztria	20 046	5,3
Kanada	12 010	3,2
Franciaország	7 931	2,1
Görögország	3 095	0,8
Izrael	11 149	3,0
Olaszország	5 621	1,5
Németország	198 176	52,5
USA	34 151	9,1
Svédország	5 889	1,6
Magyarország	48 699	12,9
<u>Más országok</u>	<u>26 296</u>	<u>7,0</u>
Összesen	376 986	100,0

A kivándorlók között 184 220 (48,9%) férfi, 192 766 (51,1%) nő volt. A nemzetek szerinti lélekszámokat összehasonlítva a befogadó országgal, kiderül, hogy Németországba és Ausztriába összesen 218 222 személy települt le, vagyis 53 360 személlyel több, mint a kivándorolt németek összlétszáma. A közel 59 ezer kivándorolt magyar közül csak 49 ezer költözött Magyarországra, 10 200 személy pedig más országokba. Minden valószínűség szerint a legtöbben közülük Németországban és Svédországban kerestek maguknak új hazát. Az Izraelbe bevándoroltak közül csak mintegy 8 ezer volt zsidó, a többi 3 ezer más nemzetiségű lehetett. Az is lehet azonban, hogy a statisztikai adatok nem a valóságot tükrözik.

A kivándorlók összlétszáma korcsoportok szerint a következőképpen oszlott meg:

		%
18 év alatt	33 183	24,7
18–25 év között	90 741	16,1
26–40 év között	108 500	28,8
41–50 év között	35 156	10,4
51–60 év között	35 645	9,5
<u>61 év fölött</u>	<u>39 761</u>	<u>10,5</u>
Összesen	376 986	100,0

Jellemző, hogy az országból eltávoztak legtöbbször a 18–40 év közötti korcsoportból került ki, akik közül mindnyájan azt remélték, hogy új hazájukban jobb életlehetőséget alakíthatnak ki a saját és esetleg családjuk számára.

A magasabb korcsoportbeliek közül a legtöbben feltételezhetően gyerekeiket, szüleiket, vagy korábban kivándorolt közelebbi rokonaikat követték.

Szakáts Mária a Romániából Magyarországra áttelepültek beilleszkedését vizsgálva megállapítja,¹⁹ hogy a hivatalos eljárások betartásával kitelepültek romániai adatai és a magyarországi nyilvántartás között jelentős, mintegy 15 000 főnyi különbség észlelhető, ami arra enged követ-

¹⁹ Szakáts Mária: *A Magyarországra áttelepült erdélyiek szerepkészletei*. Magyar Szemle 1996. május. 502.

keztetni, hogy több mint tízezer a hivatalos eljárásokat megkerülve maradt Magyarországon. (1990-ben a romániai nyilvántartás szerint az országból kivándorolt 11 040 magyar nemzetiségű személy, akik közül Magyarországon telepedett le 10 635, a magyarországi nyilvántartás szerint azonban 22 873; a román statisztika szerint 1991-ben Romániából kivándorolt 7494 magyar nemzetiségű, közülük Magyarországra bevándorolt 4427 személy, a magyar nyilvántartás szerint azonban 8339. A két nyilvántartás közti különbség 16 150; vagyis 15 062 személy helyett a valóságban 31 212 – feltehetően magyar nemzetiségű személy – vándorolt ki Romániából Magyarországra.)

Szakács Mária azt is megállapítja, hogy kezdetben az átmenekült erdélyieket hősöknek tekintették, később azonban a magyar közvélemény értékelése megváltozott: „a nemrég veszélyhelyzetből érkezett menekültek az erdélyi magyarság egységes bátor kiállásának áruói lettek.”²⁰

Galgóczy Zsuzsa egy 1995 novemberében lezajlott megbeszélésről közöl néhány részletet. Itt hangzott el Valkovits Emil, a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézete tudományos tanácsadójának hozzászólása: „1981 óta Magyarországon a természetes szaporulat arányszáma negatív előjelűvé vált és ennek következtében megkezdődött a népesség szaporodásának csökkenése, amely azonban nem minden évben azonos értékű: 1981-ben mindössze 0,2 ezrelék, 1993-ban viszont már -3,2 ezrelék volt. A férfiak esetében a csökkenés (-4,1 ezrelék) lényegesen nagyobb, mint a női újszülöttek esetében (-2,4 ezrelék). A népesség lassú fogyása, a negatív népszaporulat következtében, előreláthatólag a jövőben is folytatódni fog. 1980 óta a népesség lélekszáma mintegy 300 000 fővel csökkent és 2020-ig a folytonos csökkenés következtében az ország lakossága előreláthatólag 1 millió 200 ezer fővel lesz kevesebb, mint 1980-ban volt.”²¹

Fekete Gyula statisztikus, a Fővárosi Szociális Bizottság tagja (Budapest) keserűen állapítja meg, hogy sajnálatos, de 15–20 év óta kedvezőtlen családpolitika valósul meg Magyarországon; „ma Magyarországon luxus a gyermek [...] a létminimum alatt él ma a háromgyermekes családok fele, a négy és többgyermekes családok 75%-a.” Fekete Gyula többek között azt is állítja, hogy az 1990-ben hatalomra került kormányzat sem tett meg mindent a népesség érdekében, főleg nem azt, amit hirdetett és ígért.²²

Szabó A. Ferenc arra a következtetésre jut, hogy nem szabad a magyarságot a szomszédos országok magyarelles nemzetiéppolitikája következtében az elrománosodásnak, elszlovákosodásnak átengedni és a szülőföldről távozókat Magyarországnak be kell fogadnia, mert ez a magyar népesség számára „jelentős utánpótlást biztosítana”. Ez a népességpolitika lenne „a legolcsóbb és leggazdaságosabb”. Szabó A. Ferenc és a hozzá hasonlók véleménye szerint a bevándorlási politika kínálja tehát a nagy lehetőséget. Nagy beruházást igényel, de még mindig olcsóbb és hatékonyabb, mint a hosszútávú népesedési programok. Példaként említi Németországot és Izraelt. „Mindkét állam tudomásul vette, hogy kelet-európai kisebbségeinek a jövője nem biztosított az adott országban, s hozzáteszi, hogy tetteiket a munkaerő szempontjából történő megfontolások is vezérelték.”²³

Szabó A. Ferencnek az előbbieket során ismertetett véleménye végeredményben Németország népességpolitikai intézkedéseit tükrözi, sőt azt is mondhatnánk: népszerűsíti. A negatív népsza-

²⁰ Szakács Mária: *i.m.* 505.

²¹ Galgóczy Zsuzsa: *Demográfia és halandóság*. Magyar Szemle 1996. január. 56. Szabó A. Ferenc, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Politika-elméleti tanszékének vezetője megállapítja, hogy Trianon után 350 ezer személy menekült Magyarországra és 1956 után 200 000 embert veszítettünk, majd 1989–1990-ben újabb erdélyi exodus következett. Eleinte Erdélyből 150 ezren menekültek át, de ez később felgyorsult. A délvidéki magyarság menekülése nyomán kb. 60 ezren telepedtek át Magyarországra..

²² Uo..

²³ Uo.

porulat következményeként a jelenlegi német politikai intézkedések is a világ különböző tájairól, elsősorban Romániából és az egykori Szovjetunióból (mindenekelőtt Kazahsztánból), igyekeznek a német nemzetiségű lakosságot hazatelepíteni (akkor is, ha már nem tudnak németül), hogy ilyenformán is ellensúlyozzák otthon a népesség állandó és fokozatos fogyását. Ehhez hasonló vélemények, mint láttuk, Magyarországon is jelentkeznek. E vélemények hallatán azt kell mondanunk, hogy „beteg a magyar társadalom”, súlyos kórban szenved. Vajon a nemzettest elég erős lesz-e az elkövetkező években, hogy leküzdje e betegséget? Magunk részéről csak annyit teszünk hozzá, hogy a magyarság történelme folyamán eddig demográfiailag is helyt tudott állni és az erdélyi magyarság is meg tudott maradni. Ez reménységet nyújt számunkra a jövőre nézve is.

Pál Judit

Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*

Az örmények betelepődése Erdélybe

Az örmény népesség jelentős része a középkor óta diaszpórában él. Sztétvándorlásuk különböző időszakokban és útvonalakon történt. Európában és Ázsiában szinte nincs fontosabb kereskedelmi telephely, ahol ne élt volna néhány örmény család is az elmúlt évszázadokban. Régiókban először a Krím-félszigeten telepedtek le, ahonnan később továbbvándoroltak főképp Lengyelország felé. Miután Kaffát elfoglalták a törökök, a 15. század második felében a krími örmények nagy része Lengyelországba menekült, ahol jelentős kiváltságoknak örvendtek, és fokozatosan a kezükbe került Lengyelország keletre irányuló kereskedelme. Galíciában a 13. század óta folyamatos az örmények jelenléte; központjuk Lemberg volt, ahol az örmény püspök is székel. Valószínűleg Galícia volt a kiindulópontja az örmények továbbterjedésének a régióban.¹

Moldvában az örmények megjelenését igen korai időszakra tehetjük; feltehetően már a 14. században fontos tényezőt jelentettek az akkor alakuló állam életében, főképp ami a kereskedelmet illeti. A galíciai eredetet valószínűsíti az is, hogy közösségeik a magdeburgi–lembergi jog szerint voltak megszervezve. A iași-i és botoșani-i örmény templomok építését általában a 14. századra teszik. Dimitrie Cantemir szerint az örmények a többi városlakóval és kereskedővel egyazon jogokat élvezték: ugyanúgy fizették az adót, ugyanolyan nagy és szép templomaik voltak, mint az ortodoxoknak, és vallásukat szabadon gyakorolhatták.²

Az örmények Erdélybe való telepedését ennek ellenére egyesek a vallási üldözések számlájára írják; mások szerint a fő indítók politikai vagy gazdasági természetű lehetett. Az egyik magyarázat szerint Duka vajda, maga is görög származású lévén, a görög kereskedőket támogatta az örmények rovására, ezért az utóbbiak 1671-ben részt vettek az ellene kirobbant felkelésben, és az örmény családok egy része a megtorlástól való félelmében menekült Erdélybe.³ 1672-ben és a közvetlenül megelőző években a török–lengyel harcok Moldva területén is zajlottak, Moldva felvonulási területet jelentett a török csapatok számára, s a dúlások szintén hozzájárulhattak az örmények áttelepüléséhez.⁴ Mások a belső harcok és a török támadások mellett hangsúlyozzák annak fontosságát is, hogy a török támadások miatt a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal bizonyos időre Erdély területére tevődött át.⁵

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, és a fent említett események hatására a moldvai örmények egy nagyobb csoportja ekkor költözött be Erdélybe. De persze nem jöttek ismeretlen országból: Erdéllyel való kereskedelmi kapcsolataikra jóval korábbi időszakból vannak emlékeink. 1399-ben IX. Bonifác pápa már említette – más

* A tanulmány az Europa Institut Budapest támogatásával készült.

¹ Schünemann, Konrad: *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias*. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve III(1933). 214–216.

² Cantemir, Dimitrie: *Descrierea Moldovei*. Buc. 1973. 297.

³ Moldován Gergely: *Az örmények Moldvában*. Armenia. I(1887). 204–207. Moldvában mindenképpen voltak időszakok, amikor a vallási türelmetlenség megnyilvánult az örményekkel szemben, amint ez Tokati Minász verses krónikájából is kiderül. L. Selian, Sergiu: *Un manuscris inedit și o controversă istorică*. Revista istorică. Serie nouă IV(1993). 561–571, valamint Edroiu, Nicolae kiegészítéseit uo. V(1994). 579–583.

⁴ Schünemann, Konrad: *i. m.* 219–220.

⁵ Tarisznyás Márton: *Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához*. = *Gyergyó történeti néprajza*. Buk. 1982. 215.

„hitetlenek” mellett – a brassói örményeket is, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban.⁶ A törökök balkáni előretörését követően aztán egyre inkább részt vettek Erdély külkereskedelmében. Az 1529–30-as években a brassói számadáskönyvekben több örmény név is felbukkan, viselői szintén külkereskedelemmel foglalkoztak.⁷ A mohácsi vész után a lengyelországi és moldvai örmények mellett megjelentek a tőkeerős konstantinápolyiak is, akiknek nagy szerepük volt abban, hogy az örményeknek sikerült megkaparintaniuk a marhakereskedelem monopóliumát.⁸

A fejedelemség korában aztán egyre gyakrabban történik említés róluk. 1600. november 4-én az erdélyi országgyűlés elfogadta a „görögök, oláhok, dalmaták, örmények” elleni törvény-cikkelyt, amely büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik közülük áruikat máshol, mint a kijelölt helyen árusították.⁹ 1632-ben az *Approbatae*ban szabályozták az örmények, görög, szerb, bolgár, dalmata és más kereskedő elemek részvételét a fejedelemség kereskedelmében, a fejedelemre és tanácsosaira bízva, hogy a körülményekhez képest engedjék vagy tiltsák a szabad kereskedelmet mint néha hasznosat, máskor pedig károsat a fejedelemségre nézve.¹⁰ 1643-ban Csik-, Gyergyó- és Kászonszék generalis congregatiója is elrendelte: „Az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni.”¹¹

Egy 1760-as tanúvallomás az első örmény családok gyergyószentmiklósi megtelepedésének időpontját 1637-re teszi, és valószínűleg ekkor létesült a jelenlegi örmény templom helyén az „Idegenek temetője”. Egy 1735-ös feljegyzés két testvér, Hörzcz Azbej és öccse, Vartig 1654. évi megtelepedéséről tud.¹² Az erzsébetvárosi anyakönyv szerint pedig 1658-ban már az ottani Nikol lánya házasságra lépett a gyergyószentmiklósi Eranosz öccsével.¹³

E néhány adatból is kiderül, hogy a bevándorlás sem köthető csak egyetlen időponthoz; jóval korábban megkezdődött az 1672. évnél, és sokáig a lassú beszivárgás formájában történt. Ilyen előzmények után jött át valószínűleg az örmények egy nagyobb csoportja 1672-ben vagy a közvetlenül megelőző években Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében – Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván – kapcsolatban maradv moldvai rokonaikkal. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadta őket; egy részüket ebesfalvi birtokán telepítette le, és ezek tőle, valamint fiától, II. Apafi Mihálytól különböző kiváltságokat is kaptak: a szabad bíróválasztás jogát, szabadon kereskedhettek, kereskedelmi ügyekben a görög kompániához fellebbezhettek.¹⁴ Besztercéről azonban, ahol az örmények vezető rétege telepedett le – köztük Minasz püspök is –, a szászok egy pestisjárvány ürügyén 1712-ben kiűzték a nemkívánatos konkurenciát. A kiűzés évében, röviddel ezt megelőzően, a városban 22 örmény családot írtak össze, valamint néhány özvegyet és árvát; a családok közül 10 tartozott az első

⁶ Schünemann, Konrad: *i. m.* 216–217.

⁷ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt II (1526–1540)*. Kronstadt 1889. 172–174, 218–222.

⁸ Schünemann, Konrad: *i. m.* 217.

⁹ Apud Cicanci, Olga: *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*. Buc. 1981. 20.

¹⁰ *Approbatae Constitutiones*. Lit. LII.

¹¹ Tarisznyás Márton nyomán: *i. m.* 215.

¹² Uo.

¹³ Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvárt 1896. 61.

¹⁴ *I. m.* 69, 125.

classisba, a gazdagok közé.¹⁵ Az itteni örmények – a vezető réteggel együtt – a kiűzést követően költöztek át Szamosújvárra, és itt megalapították az erdélyi „örmény metropolist”. Néhány örmény azonban mégis maradt Besztercén; 1733-ban a görög kompánia összeírásában szerepel egy Iacobus Kozak nevű besztercei örmény is, akinek a szülei Moldvából jöttek, ő több mint harminc évvel azelőtt már Besztercén született és a városi bíró joghatósága alatt állt.¹⁶

Az örmények röviddel Erdélybe való betelepedésük után áttértek a katolikus vallásra. Térítőjük, Oxendie Verzerescu a pápától püspöki címet kapott. Akárcsak a görög katolikus románok vagy ruténok, ők is megtarthatták ősi rítusukat és az egyházi nyelv továbbra is az örmény maradt. Így az egyház hosszú időn keresztül az összetartás és az etnikai tudat fennmaradásának ápolója volt, annak ellenére, hogy a későbbiekben harcuk egy önálló püspökség létrehozására eredménytelen maradt. A katolikus egyházzal való egyesülés egyúttal megkönnyítette az újabb kiváltságok szerzését és a beilleszkedést az erdélyi rendi társadalomba.

Bár kezdettől fogva élveztek kiváltságokat, nem sikerült általános privilégiumot szerezniük. A 18. század elején megpróbálták nációként való elismerésüket kieszközölni az udvarnál, ez azonban nem járt sikerrel. 1714-ben a Bécsben tartózkodó Oxendiusnak a hívei levélben panaszkodtak, hogy „most az ország főemberei minket elválasztanak a szamosújváriaktól, és pedig a görvényieket, ebesfalviakat, gyergyóiakat, és ránk adót vetnek”.¹⁷ Szamosújvár 1726-ban, Ebesfalva 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól – ez utóbbi település akkor kapta Erzsébetváros nevét is –, amely önkormányzatot és első fokon bíraskodási jogot, valamint kvártély- és előfogatmentességet biztosított. Szamosújvár 1736-ban 100 000 forintért zálogba vette a szamosújvári uradalom maradékát, 22 falut. 1752-ben Kandiát, amely tulajdonképpen Szamosújvár külvárosa volt, de az uradalomhoz tartozott, meg is vették. 1758-ban pedig Erzsébetváros vette meg – a rendek tiltakozása ellenére – az ebesfalvi uradalmat Bethlen Gábor udvari kancellártól. Az örmények hármasságban éltek: gazdasági ügyekben a kincstártól, egyéb ügyekben a Guberniumtól függtek, védelemért pedig a főhadparancsnoksághoz kellett fordulniuk.¹⁸

A kezdetben egységes örmény *compania* előbb kettévált, belső (Szamosújvár) és külső (Erzsébetváros központtal) kompániára, majd a 18. század végén ez utóbbi is szétforgácsolódott. A székelyföldi örmények hosszú ideig az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említette a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmény bírót is, fellebbezési fórumuk viszont a 18. század végéig az erzsébetvárosi tanács maradt. Bár e két kisebb helységnek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérnie – amelyek II. Józseftől szabad királyi városi rangot kaptak –, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat viszont elismerték. 1796-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött, amely a bűntügyeket leszámítva az örményekkel kapcsolatos minden ügyben illetékes volt.

¹⁵ Ghițan, Teodor: *Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712*. An. Anuar de cultură armeană. Serie nouă. I(1994). 109–118. L. még: Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. Szamosújvárt 1901. I. 110–116.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL). Erdélyi Kincstári Levéltár. F 234 –Erdélyi Fiscalis Levéltár, VI/d szekrény, 4. fasc.

¹⁷ Bárány Lukács: *Verzereskul Oxendius*. Armenia II(1888). 138.

¹⁸ Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770)*. = *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1987. II. 1000–1001. 1733-ig – szórványosan később is – Erzsébetvárost Ebesfalvának nevezték. Később Erzsébetvárosnak a kiváltságos várost nevezték, Ebesfalvának pedig a gyakorlatilag vele összeépült kiváltság nélküli „falusi” részt, amely az ebesfalvi uradalom része volt, és a város 1758-ban vette meg.

Az örmény családok számának alakulása

Ezen előzmények után tekintsük át az erdélyi örmények lélekszámának alakulását. A hagyomány 3000 örmény család beköltözéséről tud. Még a nemrég megjelent munkákban is a fenti számot találjuk vagy ennek némileg a „józan ész” alapján mérsékelt változatát. A betelepülés idejéből sajnos összeírások nem maradtak ránk, így a 18. század eleji összeírások alapján kell következtetnünk a néhány évtizeddel korábbi állapotokra is. Anélkül, hogy az örmények szerepét Erdély gazdasági életében csökkenteni kívánnánk, a 3000-es számot alaposan mérsékelnünk kell: a beköltöző családok száma 300 alatt lehetett, hiszen 1715-ben is mintegy 220–240 örmény család élt Erdélyben, és a 3000-et valószínűleg soha nem érte el a családok száma.

Az első ránk maradt összeírás 1698-ból csak az ebesfalvi örmény családfők nevét tartalmazza. Ekkor összesen 37 családfőt írtak össze, a felnőtt férfiak száma pedig 53 volt.¹⁹ 1715-ből a teljes ebesfalvi kompánia összeírása ránk maradt. Ebesfalván ekkor 69 családfő, 6 özvegyasszony és 10 koldus élt; Gyergyószentmiklóson a 43 családfő mellett 4–5 szegény özvegyasszonyt és 2–3 koldust találunk, Görgényszentimrén pedig 32 családfő, 2 özvegy és 4 koldus volt. Az ebesfalvi kompániához tartozott a csíkszépvízi 15, a marosfelfalusi 17, a bonyhai 3, a petelei 7, a somlyói 4, a kézdivásárhelyi 1, a brassói 2 családfő is.²⁰ Egy évvel későbbi, 1716-ból való a szamosújvári örmények első összeírása is. A helységben ekkor 111 lakott „örmény telek” volt, 2 építés alatt, 1 lakatlan, összesen 130 családfő.²¹

A 18. század elején, 1715–16-ban, Erdélyben összesen 323 családfőt, még kb. 15 özvegyasszonyt és kb. 20 koldust írtak össze, tehát ha az ötös szorzószámot fogadjuk el, az erdélyi örmények lélekszámát mintegy 1700 körülre tehetjük. Ez is bizonyítja a 3000 család legendájának tarthatatlanságát. Még ha figyelembe vesszük is, hogy az örmény lakosság fluktuációja meglehetősen magas volt, a II. Rákóczi Ferenc vezetete szabadságharc pusztításai demográfiai hanyatlást vontak maguk után. Ebesfalva leégett, és a szájhagyomány szerint a lakosság egy része visszaköltözött Moldvába, Szépvizet pedig a hagyomány szerint a tatárok dúlták fel a 17. század végén és hurcolták el lakosságát. A népességmozgás nagyon erős lehetett a 17–18. század fordulóján, és később is jelentős maradt, egészen a 18. század közepéig. Ha a századfordulón alighanem a Moldvába visszatelepülők voltak többségben, a harcok lecsendesülésével az ellenkező irányú mozgás, az Erdélybe való bevándorlás lett sokkal jelentősebb, és folyamatosan zajlott a 18. század első harmadában, de még utána is a század közepéig, sőt szörványosan még később is, miközben 1710 után a kivándorlás már nagyon csekély lehetett. A betelepülők túlnyomó többsége Moldvából jött, valószínűleg a családi összeköttetések révén, néhányan pedig Lengyelországból. Az 1735-ös összeírás alkalmával a gyergyószentmiklósi családfőknél feltűntették azt is, hogy hány éve élnek a helységben. A 77 családfő közül 31 Moldvából jött 15–50 évvel azelőtt, ami jól mutatja a bevándorlás folytonosságát. Az adatok alapján két nagyobb bevándorlási hullám is körvonalazódik: az egyik 1680, a másik 1705 tájékán. Ugyanekkor a csíkszépvízi 20 családfő mindegyike Moldvából jött, saját bevallásuk szerint 1710–1715 körül. A 6 kantai családfő csak 5 éve élt a helységben, tehát 1730 körül jöttek, 4 Moldvából, 2 pedig Csíkszépvízről.²²

Kezdetben, mint már említettük, a népességmozgás jóval intenzívebb volt. Így például az ebesfalvi pap, Vartan Oxendius, Iași-ból jött át 1700-ban, és ugyanoda ment vissza 1708-ban a

¹⁹ MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 46 –Ügyiratok, 1698/580.

²⁰ MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 49 –Vegey conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

²¹ Szongott Kristóf: *i. m.* I. 117.

²² MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 49 –Vegey conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

bizonytalan helyzet következtében.²³ A belső migráció is számottevő volt. 1732-ben, amikor a gyergyószentmiklósi örmények segítséget kértek templomuk építéséhez a szamosújváriaktól, azzal érveltek, hogy azelőtt közülük is sokan laktak Gyergyóban, és a halottjaik közül is sokan nyugosznak a temetőben.²⁴ A későbbi beszivárgás kitetszik az erzsébetvárosiak 1755. évi panaszából a nagy adó miatt: „vadnak közöttünk olyanok, kiket Moldovából, Havasalföldiből, Lengyelországból csendes élet, nyugalom végett kihoztunk sok biztatásokkal, kik mostan más földin laknak s könnyen ad propria redeálnak.”²⁵ Még 1855-ben is egy gazdag szmirnai örmény kereskedő két testvérével együtt letelepedési engedélyt kért Szamosújváron, mondván, hogy példáját több örmény is fogja követni a török birodalomból.²⁶

Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy 1768–69-ben Mária Terézia környezetében felmerültek tervek az orosz–török háború kapcsán örmény menekültek letelepítésére Máramarosban. A terv kivitelével gróf Apponyi György máramarosi főispánt bízták meg, aki a felvilágosult abszolútizmus és a reformok lelkes híve volt. Az örmények odacsalogatása kezdeti sikereket ért el, 1769-ben néhány lengyelországi örmény család tényleg áttelepedett a máramarosi városokba. Bécsnek azonban még vérmesebb tervei voltak: máshova is kívántak örmény menekülteket letelepíteni, ezért a királynő jelentős kiváltságokat ígért nekik. Az udvar különösen pártfogolta őket: részben nagyon jól beleillettek a merkantilista gazdaságpolitikába, előnyt jelentett katolikus vallásuk is, másfelől a zsidókat és a török alattvalókat kívánták velük kiszorítani a keleti kereskedelemről. Az erdélyi Kincstartóság is foglalkozott a kérdéssel, de az örmény települések túlnépesedésére hivatkozva nem akartak újabb örményeket befogadni. Végül a telepítési akció a kezdeti kisebb sikerek után eredménytelen maradt: részben azért, mert a harcok lecsendesülésével az örmények sem akartak tömegesen áttelepedni, részben pedig a hatóságok passzív ellenállása miatt.²⁷

A továbbiakban megkíséreljük áttekinteni az örmények lélekszámának alakulását az általuk lakott négy legfontosabb településen. Erzsébetvárosban 1727-ben már 112 örmény család élt, tehát 12 év alatt majdnem megduplázódott a számuk, ami csakis a bevándorlással magyarázható.²⁸ 1750-ben 203 családfőt írtak össze és 15 özvegyasszonyt, a zsellérekkel együtt összesen 245 családot.²⁹ 1791-ben Erzsébetvárosban Ebesfalvával együtt 807 család élt, közülük 441 taxalista, tehát föltehetőleg örmény (54,6%), 1808-ban 806 család, közülük 426 taxalista (52,8%), 1821-ben 652 család, közülük 342 taxalista (52,4%).³⁰

Szamosújváron a családok száma 1716-ban 130 volt, 1721-ben 156, 1728-ban 187, 1750-ben 528, 1791-ben pedig 1001, közülük 805 taxalista (71,4%).³¹ Az erdélyi adózók kimutatásai alapján a két város családfőinek száma a falvak (azaz Kandia és Ebesfalva) nélkül a következőképpen alakult: 1770-ben Szamosújváron 718, Erzsébetvárosban 663, 1776-ban 718/434 (az első szám a

²³ Ávedik Lukács: *i. m.* 107.

²⁴ Szongott Kristóf: *i. m.* II. 271.

²⁵ *Az erzsébetvárosi bíró és communitas memorialéja*. Armenia III(1889). 298.

²⁶ Szongott Kristóf: *i. m.* II. 409–410.

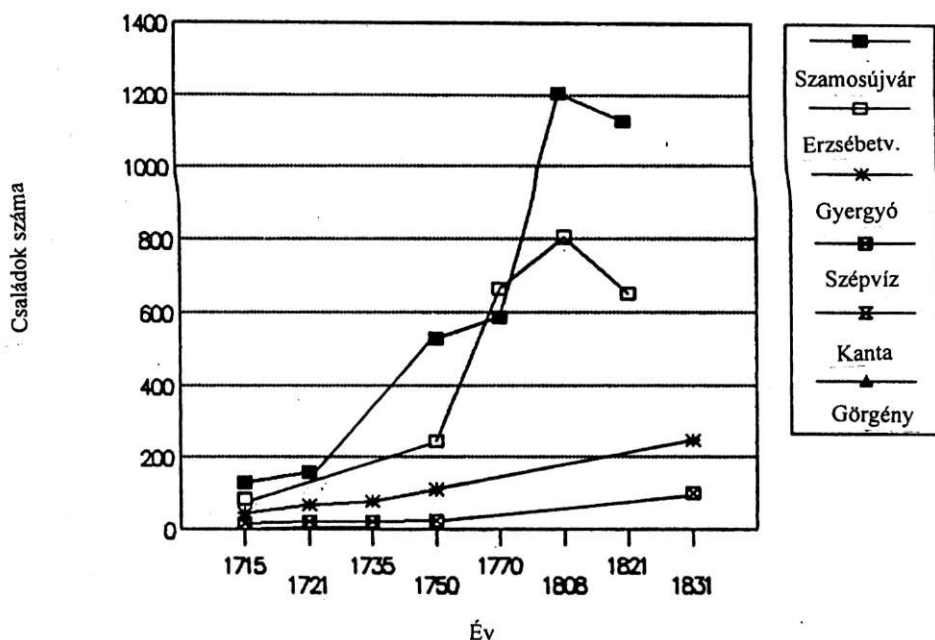
²⁷ Schünemann, Konrad: *i. m.* 224–242.

²⁸ Ávedik Lukács: *i. m.* 65.

²⁹ MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 50 –1750-i országos adóösszeírás, 78. cs.

³⁰ Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Buk. 1980. A két kiváltságos városban, Erzsébetvárosban és Szamosújváron, a taxalisták túlnyomó része – legalábbis a 18. század végéig – örmény volt, akik a kincstárnak – elméletileg a kapott házhelyekért – családfőnként 10 rénes forint adót fizettek. Ezekben a városokban hosszú ideig idegenek nem szerezhettek polgárjogot, tehát a taxalisták örmények, a házatlan szabadok és a zsellérek pedig részben magyarok, románok és más nemzetiségűek voltak.

³¹ Uo. L. még az előző összeírásokat az MOL-ban (F 49, F 50).



Az erdélyi örmény családok számának alakulása. (A grafikonon hely hiányában nem tüntettem fel a helységek teljes nevét, a továbbiakban tehát Szépvíz minden esetben Csíkszépvízet jelenti, Gyergyó Gyergyószentmiklóst, Görgény pedig Görgényszentimrét.)

szamosújvári családfők számát, a második az erzsébetvárosiakét jelöli), 1785-ben 825/500, 1791-ben 891/535, 1795-ben 908/496, 1810-ben 866/479, 1815-ben 1123/463.³²

Gyergyószentmiklóson 1715-ben 43 családfőt írtak össze, 1721-ben már 56-ot és 10 özvegyet, 1735-ben 77-et, 1750-ben 111-et, 1831-ben 246-ot; Csíkszépvízen 1715-ben 15-öt, 1721-ben 24-et, 1735-ben csak 20-at, 1750-ben 22-t.³³

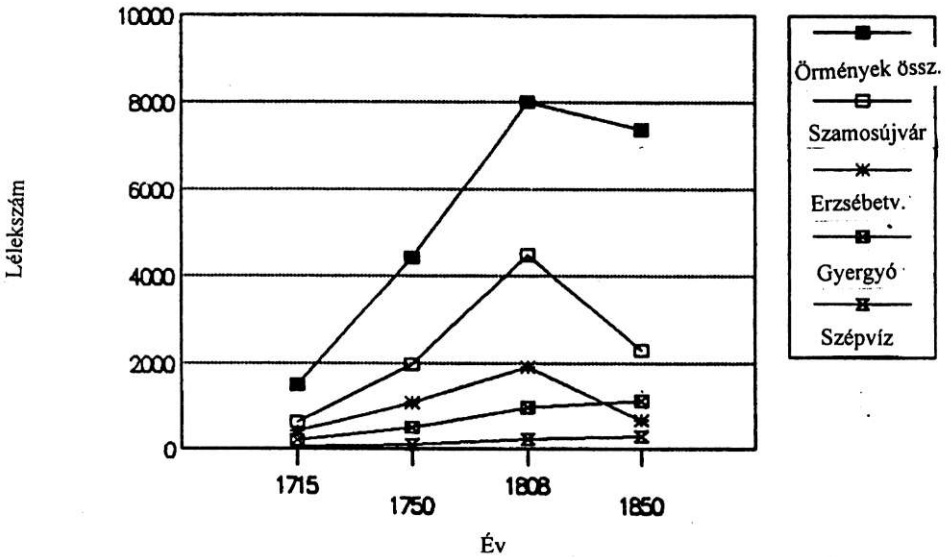
Az 1784–1787 között végrehajtott első erdélyi népszámlálás alkalmával Szamosújvárnak 4459 lakosa volt, 148-an nem tartózkodtak a helységben, volt viszont 88 idegen. Erzsébetvárosban a lakosok száma 3398 volt, 131-en voltak eltávozva, és 65 idegen volt a városban. Amíg Szamosújvár és Erzsébetváros esetében a város lakosságának többsége örmény volt, addig Gyergyószentmiklósnál és Csíkszépvíznél lehetetlen elkülöníteni az örményeket a lakosság többségét alkotó székelyektől. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy mivel e két helység a székely határörvidék területére esett, a határőrök pedig – mint tudjuk – kimaradtak a népszámlálásból, a számok csak az örményeket és a provincialistákat tartalmazzák, még nehezebbé téve a becslést. Csíkszépvízen ekkor 526 lakos szerepel, Gyergyószentmiklóson pedig 2328.³⁴

A következő népszámlálás idején, 1850-ben Szamosújvár jogi népessége 3670 főből állt, 156-an nem tartózkodtak a városban, volt viszont 258 idegen. Kandianak 365 lakója volt. A két helység lakói közül 2299 volt örmény (a városban 2263, azaz 61,6%), 691 román (17,1%), 681 magyar (16,8%) és 171 cigány (4,2%). Erzsébetvárosnak ugyanekkor 2224 lakosa volt, közülük

³² MOL. Erdélyi Országos Főszámvevőségi Levéltár. F 390 – Erdélyi adózók kimutatásai.

³³ MOL. A fent idézett összeírások az F 49 és F 50-ből.

³⁴ Danyi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Bp. 1960.



Az erdélyi örmények lélekszámának alakulása

43 tartózkodott a helységen kívül, 334 idegen pedig a városban. A lakosok közül csak 689 volt örmény (30,9%), 619 magyar (27,8%), 488 román (21,9%), valamint 336 cigány (15,1%). Gyergyószentmiklóson a 3966 lakosból 1144 volt örmény (28,8%), míg Csíkszépvízen az 1899 lakosból 293 (15,4%).³⁵

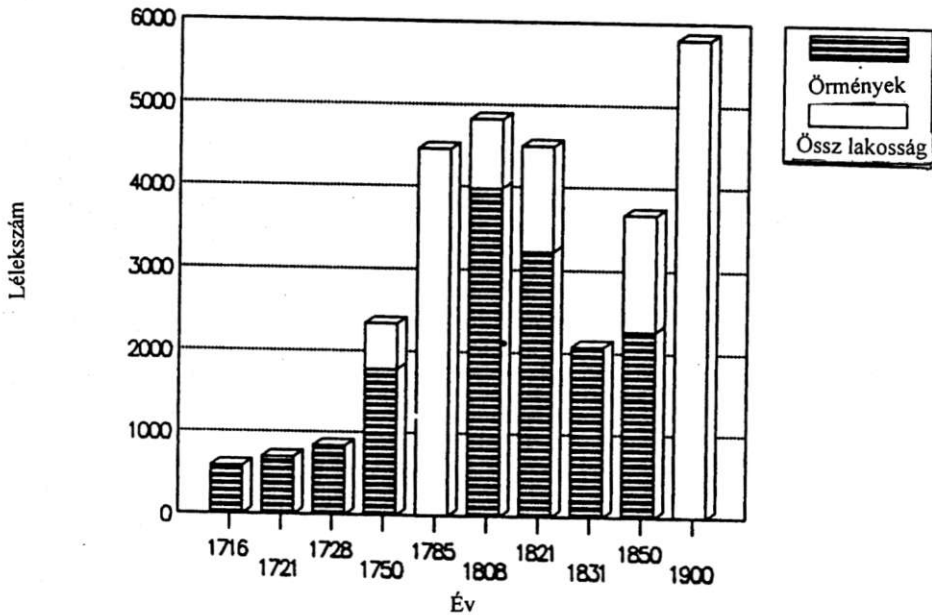
Ha megkíséreljük felvázolni az örmények lélekszámának alakulását Erdélyben, megállapíthatjuk, hogy a 18. század közepéig gyors növekedéssel számolhatunk. Ha a 18. század elején, 1715 tájékán 220–240 családot, tehát 1000–1400 személyt találunk, 1750-re a családok száma már 890 körül van, azaz mintegy 3500–4500 lélek. A gyors növekedés részben, mint már láttuk, a folyamatos bevándorlás következménye. A század második felében a növekedés lelassul, sőt a század vége felé és a 19. század első felében stagnál. A természetes szaporulatot már nem egészíti ki a bevándorlás, sőt egy ellenkező irányú folyamat indul be: a marhakereskedelem kapcsán sok örmény család Magyarországra telepedik át, és szintén a 19. században kezdődik és válik egyre erőteljesebbé az elmagyarosodási folyamat, kezdetben a szórványban, a század végére gyakorlatilag a nagyobb településeiken is. Erdélyben 1850-ben 7372 örményt írnak össze, 1857-ben már csak 5909-et, Magyarországon pedig 1079-et.³⁶ A hagyományos gazdálkodásuk hanyatlásával szoros összefüggésben következett be a demográfiai stagnálás, majd hanyatlás, valamint identitásuk fokozatos elvesztése.

Ha most külön-külön vetünk egy pillantást az örmények által lakott négy legnagyobb település lakosságára, akkor megállapíthatjuk, hogy Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen az örmények aránya a 19. század közepéig szűk határok között mozgott, tehát nagyjából állandó volt: Gyergyószentmiklóson 20–25% között (1750-ben 21,3%, míg 1850-ben éppenséggel 28,8%), Csíkszépvízen ez az arány 15% körül volt. Szamosújváron az örmények száma – a 19. század eleji kis megtorpanást leszámítva – folyamatosan emelkedett, de arányszámuk az össz-

³⁵ Az 1850. évi népszámlálás. Bp. 1983.

³⁶ Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. Wien 1859.

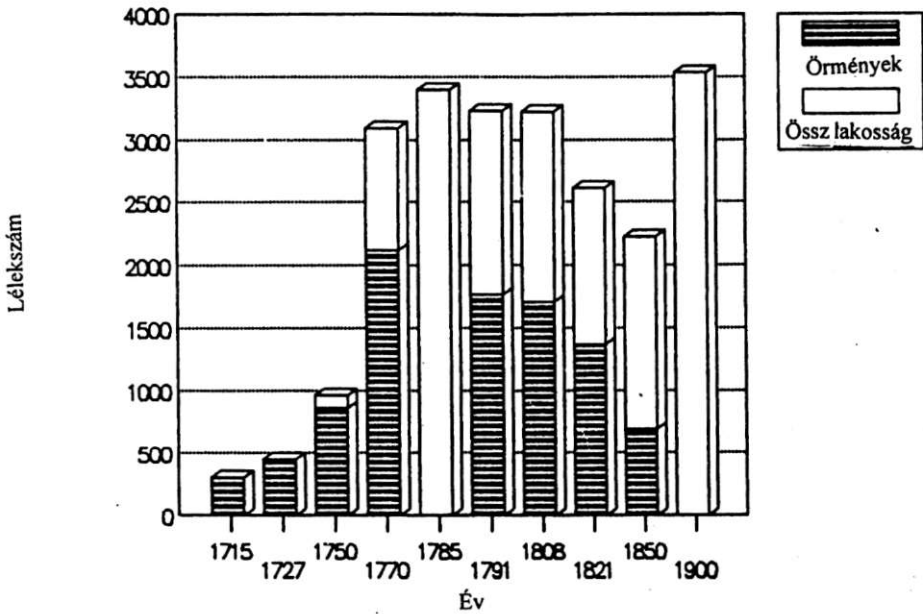
lakosságon belül ott is csökkent, míg a 19. század közepétől egyre erőteljesebb volt az elmagyarosodási folyamat. Erzsébetvárosban ezzel szemben már a 18. század utolsó harmadától megindult a hanyatlás. Az összlakosságon belül mindkét városra jellemző volt az örmények arányának állandó csökkenése. A taxás helyek 1769/70. évi összeírása során Erzsébetvárosban 555 családfőt és 108 özvegyet találunk, Ebesfalvával együtt összesen 803 családot; ebből 454 családfő és 100 özvegy tartozott a taxalisták közé. Ha ezt összevetjük ugyanabból az évből egy másik összeírással, amely az örmények számát adja meg (289 családfő és 71 özvegy), akkor arra az eredményre jutunk, hogy magában a városban csak a családok 54,2%-a volt föltehetően örmény. Szamosújváron ugyanekkor 555 családfőt és 163 özvegyet tartottak számon, Kandiával együtt 783 családot; ebből 383 családfő és 86 özvegy volt taxalista, tehát a családok mintegy 65,3%-a.³⁷ 1850-ben Erzsébetváros lakosságának 30,9%, Szamosújvárénak pedig 61,6%-a, ha Kandiát is számoljuk, akkor 56%-a volt örmény. Az 1900-as és 1910-es népszámlálások alkalmával már nem tüntették fel a nemzetiséget, csak az anyanyelvet; így az örmények, akik katolikusok voltak, teljesen beleolvadnak a magyarok tömegébe, hiszen ekkorra már annyira elmagyarosodtak, hogy anyanyelvük mind magyar volt. Szamosújváron a 6171 lakos közül 1900-ban 189 a „más anyanyelvűek” rovatban szerepel, a megjegyzés szerint ezek cigányok és örmények, de a két nemzetiséget nem tudjuk elkülöníteni, és ez amúgy is csak a töredéke az örmény származású lakosságnak.³⁸



Szamosújvár népességének alakulása

³⁷ MOL. Erdélyi Országos Főszámvéveségi Levéltár. F 390 – Erdélyi adózók kimutatásai.

³⁸ *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. Bp. 1902. 446–447.



Erzsébetváros népességének alakulása

Az erdélyi örmény társadalom szerkezete

Az erdélyi örményekre – különösen a múlt századi történetírók – úgy tekintettek, mint homogén csoportra. Ennek van is némi létjogosultsága, ha a többi etnikummal hasonlítjuk össze: a korabeli erdélyi társadalomhoz képest az örmények tényleg viszonylag homogén csoportot képeztek, legalábbis ami a társadalmi státust illeti. Az örmények nem tartoztak a két nagy osztály egyikébe sem: sem jobbágyok, sem nemesek nem voltak, szabadokként köztes helyet foglalva el. A 18. század második felétől egyre gyakoribbá váltak a nemesítések, a vagyonszebbek igyekeztek nemesi címet, sőt főnemesi rangot is szerezni, ez azonban nem befolyásolta a közösség mint egész státusát. Az örmények tehát a rendi társadalmon némileg kívül állva, szabad emberekként igyekeztek integrálódni, különböző kiváltságokkal bástyázva körül magukat. Helyzetük a három rendi nemzet közül leginkább a szászokéhoz hasonlatos, de persze a különbségek is legalább ennyire számottevők. Az örményeknek csekély lélekszámuknál, kései betelepedésüknél és nem utolsósorban a rendek ellenállásánál fogva nem sikerült magukat negyedik rendi nemzetként elismertetni; hiányzott az a politikai életben szerepet vállaló patricius elem, valamint a szabadparaszti réteg is, amely megvolt a szászoknál. Az örmények a zsidókkal, görögökkel, macedorománokkal együtt részben azt a hiányzó polgári réteget pótolták, amely az elmaradott viszonyok, a rendi társadalom továbbélése következtében nem tudott Erdélyben kialakulni. Jogi szempontból az örmények egyenlőek voltak, a bíró- és az esküdttválasztásban mindannyian részt vettek, ha azonban a 18. századi összeírások alapján a gazdasági helyzetüket nézzük, rögtön más képet kapunk.

Mielőtt rátérnénk az adatok részletezésére, meg kell jegyeznünk, hogy az örmények Erdélyben is, mint máshol, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül bőrfeldolgozással foglalkoztak. Elsősorban marhakereskedelemre szakosodtak; Moldvából és Erdélyből vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhizlalva adják tovább Pest és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltve be Bécs húsellátásában, de eljutottak Lipcséig és Velencéig is. Erdély akkori elég fejletlen és főleg a külkereskedelemre szakosodott kereskedőrétegének jelentős hányadát az örmények tették ki, számárányuknál jóval jelentősebb helyet foglalva el a fejedelemiség gazdasági életében. Az állatkereskedelem mellett jó ideig ők tartották kezükben a nyersbőrök felvásárlását, a gyergyószentmiklósiak pedig a 18. század végétől a tutajozást is. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot. A bőrfeldolgozás is hagyományos mesterségnek számított körükben. A tímárok a kordován- és szattyánkészítés titkát már magukkal hozták Erdélybe, de az örmény mesteremberek között találunk szücsöket, csizmadiákat, tarisznyakészítőket is. Gazdasági tevékenységük, amely a 18. században meghatározó volt Erdélyben, jelentőségét tekintve külön tanulmányt igényel.

Az első ránk maradt összeírás 1698-ból az ebesfalvi örmény családfőket vagyoni állapotuk alapján 6 osztályba sorolja: az elsőben 1, a másodikban 7, a harmadikban 9, a negyedikben 7, az ötödikben 11, a hatodikban 2 családfőt írtak össze, velük együtt említve 7 fiúgyermeket és 9 testvért is, olyan felnőtt férfiakat, akik apjukkal vagy testvérükkel egy kenyéren éltek. Összesen tehát 37 családfőt írtak össze, a felnőtt férfiak száma pedig 53 volt. Közülük csak az első két kategóriába tartozó 8 családfő (összesen 11 férfi) volt vagyonosabb, folytatott saját kereskedést, a többiek el voltak adósodva, 11-en meg éppen tatár fogságból szabadultak.³⁹

1715-ben vagyoni helyzetük alapján csak két osztályba sorolták az erzsébetvárosi örmény kompánia tagjait. Erzsébetvároson 25 családfő számíthatósnek, 34 szegénynek (köztük 10 szolga), és van még kb. 10 koldus; Gyergyószentmiklóson 23 tehetős, 20 szegény és 4–5 koldus; Görgényszentimrén 23 tehetős, 9 szegény, 4 koldus; Csíkszépvízen 7 gazdagabb és 8 szegény volt, de itt megjegyezték: „ezek a csíkiak majd mindnyájan alig esnek a kenyérbe is, a nagy szegénységek és sok szolgáltatások miá”.⁴⁰ Érdekes összevetni a vagyoni állapotot a foglalkozással. A 25 tehetős közül Erzsébetvároson 21 kereskedő, 3 mézszáros és 1 szücs, Görgényszentimrén a 23 tehetős közül 9 kereskedő, 7 tímár, 5 csizmadia, Gyergyószentmiklóson a 23-ból 10 kereskedő, 9 tímár, 1–1 szabó és tarisznyakészítő, Csíkszépvízen a 7-ből 3 kereskedő, 2 szücs és 1 tímár volt.

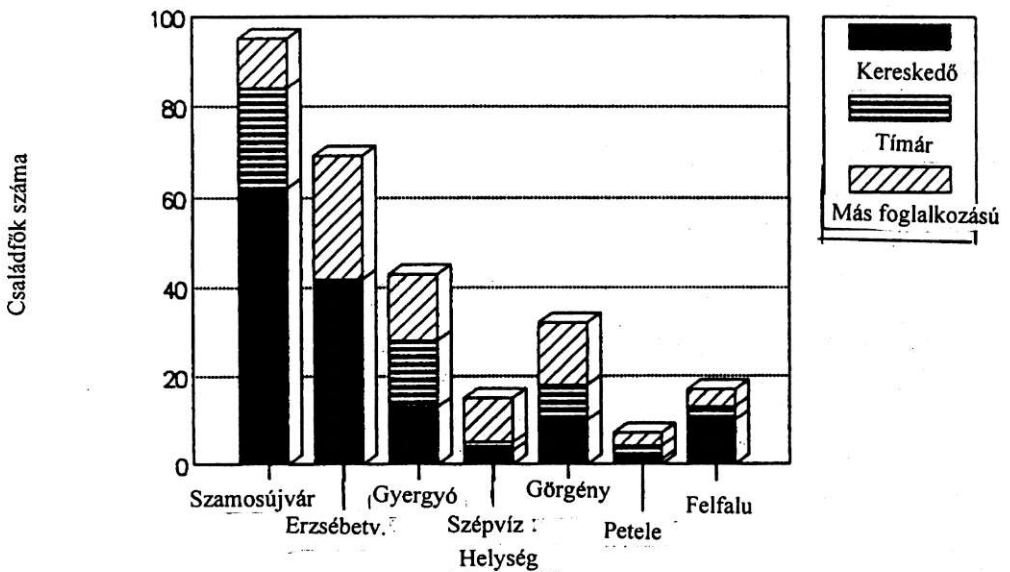
A későbbi összeírásokkal is összevetve megállapíthatjuk, hogy volt egy elég szűk, sikeres és gazdag kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy elég nagy része azonban szerény körülmények között üzte az ipart vagy kereskedést. A leggazdagabbak kétségkívül a szamosújvári és erzsébetvárosi, kisebb részben pedig a gyergyószentmiklósi marhakereskedők voltak, akiknek mindenike több száz marhát vásárolt fel évente, és akiknek évi bevétele felért egy közepes arisztokrataéval. Ezek lesznek azonban az elsők is, akik kiszakadnak az örmény közösségből, pusztákat bérelnek Magyarországon, később birtokot vásárolnak, nemesi címet szereznek, egyesek bárói rangot is. Egy ideig még ápolják a kapcsolatot a közösséggel, ám fokozatosan beépülnek a magyar nemesi társadalomba. A vagyonosabb réteget a székellyöldi örmények között is a kereskedők, tímárok és részben a szücsök képezték, ezek jelentették a nagyobb presztízsű foglalkozásokat is; az egyik csíkszépvízi szegénynél meg is jegyezte az összeíró: „szücs mester, de igen koldus ember”.⁴¹ Bár Gyergyó-

³⁹ MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 46 –Ügyiratok. 1698/580.

⁴⁰ MOL. F 49 –Vegyes conscriptiók. 5. cs. 13. fasc.

⁴¹ Uo.

szentmiklóson a tímárok voltak többségben, itt is a kereskedők a leggazdagabbak. Erre utal az is, hogy a gyergyói tímár céhbe bárhova való örmény ifjakat bevettek, de „az olyan embereket pedig, kik gazdagok, marhákkal, vagy egyéb árukkal kereskednek, nem szoktuk bevenni”.⁴² Az ellenpólust a szegény vándorkereskedők, csizmadiák, tarisznya- és erszénykészítők és azok a tímárok képviselték, akik a mások műhelyében bérmunkásként dolgoztak. A vándorkereskedők közül egyesek vásárról vásárra járva fizetségért másoknak árultak, míg mások saját kontóra ugyan, de „kenyér, gyertya és gyümölcs, s több ilyen apróságot árulgatnak, azzal keresik a magok élelmeiket”.⁴³ A korábbi idealizált képhez viszonyítva meglepően magas a társadalom peremére szorult szolgák és koldusok aránya is: 1715 táján Erzsébetvárosban 12% körül és Szamosújváron 8–9% között mozgott a számuk. A legkiszolgáltatottabb helyzetben azonban a szegény özvegyek voltak. Gyergyószentmiklóson jegyezték fel 1715-ben, hogy van „négy vagy öt nyomorék özvegy asszonyok, kik közül némelyik fonogat, némelyike varrásával, sütésivel él, s azokon kívül két vagy három majd éhen haló koldus nyomorékok”.⁴⁴



Az örmények foglalkozási struktúrája 1715-ben

A foglalkozási struktúra helységenként eltérő képet mutat. 1715-ben az erzsébetvárosi 69 családfő közül 42 kereskedő (60,8%) volt, közülük 17 kalmár (24,6%), 7 szűcs (10,1%), 5 mészáros (7,2%), 2–2 varga és csizmadiá, 1–1 erszénykészítő, takács és fuvaros, összesen mintegy 10%. Gyergyószentmiklóson a 43 családfő közül 15 tímárt (34,8%), 13 kereskedőt (30,2%), közülük 6 kalmárt (13,9%), 3 vargát (6,9%), 2 mészáros, valamint 1–1 szűcsöt, szabót, tarisznya- és erszénykészítőt és borbélyt találunk. Görgényszentimrén a 32 családfő közül 10 foglalkozott kereskedéssel (32,2%), közülük 9 volt kalmár (28,1%), 8 tímár (25%), 5 csizmadiá (15,6%), 1–1 pedig varga, szűcs, valamint tarisznyakészítő. Csíkszépvízen a 15 örmény családfő közül 3–3 volt kereskedő és szűcs (20–20%), 2 tímár és 1 szabó. A bonyhai 3 családfő

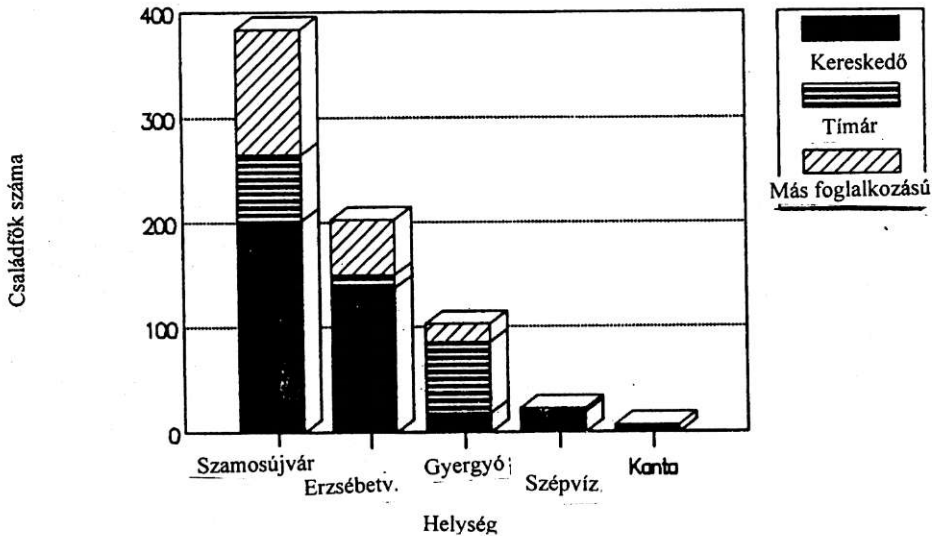
⁴² MOL. F 234 – Erdélyi Fiscalis Levéltár. V. szekrény. 377. fasc.

⁴³ Hargita Megyei Levéltár. F 1 – Gyergyószentmiklós város II/69.

⁴⁴ MOL. F 49 – Vegyes conscriptiók. 5. cs. 13. fasc.

közül 2 kereskedő volt; Petelén a 7-ből 3 tímár (42,8%), 2 tarisznyakészítő (28,5%) és 1–1 kereskedő és csizmadia; Marosfelfaluban a 17-ből 10 volt kalmár (58,8%), 3 tímár (17,6%) és 1–1 tarisznyakészítő és mészáros; a 4 somlyói, a 2 brassói és az 1 kézdívásárhelyi családfő kereskedésből élt.⁴⁵ Az egy évvel későbbi összeírás alapján 1716-ban Szamosújváron a 130 örmény családfő közül 62 kereskedő (47,6%), 22 tímár (16,9%) és 5 takács (3,8%) volt.⁴⁶

1721-ben a 24 csíkszépvízi örmény családfőnek 58 lova és 7085 forint értékű árukészlete volt. Kereskedelemből évi 1830 forint, azaz fejenként 76 forint 15 krajcár, míg a kézművességből 357 forint jövedelmük volt. Adósságaik 3885 forintra rúgtak, míg nekik 763 forinttal tartoztak. Gyergyószentmiklóson az 56 férfi és 10 özvegyasszony családfőnek 203 lova és 38 322 forint értékű árukészlete volt, ebből az özvegyeké 1850 forint, az egy főre eső árukészlet tehát itt 581 forint volt. A kereskedelemből évi 2927 forint jövedelmük volt (52 forint 16 krajcár fejenként), az özvegyeknek 365 forint, a kézművességből 2442 forint (fejenként 43 forint 50 krajcár), az özvegyeknek 135 forint. Tartozásaik elérték a 11 340 forintot, míg nekik 4075 forint követelésük volt. Összehasonlításképpen említjük meg, hogy ugyanekkor a gyergyószentmiklósi székelyeknek összesen 417 forint jövedelmük volt, ez a jelentős különbség aztán az ellentétek egyik forrásává is vált közöttük.⁴⁷



Az örmények foglalkozási struktúrája 1750-ben

1735-ből ismét csak a székelyföldi örményekről van kimutatásunk. Gyergyószentmiklóson ekkor a 77 családfő közül 45 volt tímár (58,4%), közülük 10 egyben mészáros, 3 pedig kalmár is volt, ezenkívül volt még 16 kereskedő (20,7%), közülük 14 kalmár (18,1%), 5 csizmadia (6,4%), 3 szűcs, 1–1 varga és takács, 7 pedig meg nem nevezett foglalkozású, általában szegény, aki vagy szolgaként, vagy alkalmi munkából élt. Csíkszépvízen a 20 örmény családfő

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Kádár József. *Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története*. Dés 1903. 9–11.

⁴⁷ Szeben Megyei Levéltár. Fond Urbarii și Conscriptii. Nr. 52. *Conscriptio Sedium Siculicalium Haromszek et Tsik*. A székelyföldi viszonyokra I. Pál Judit. *Az örmények a Székelyföld gazdasági életében. = Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák.* (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek IV.) Bp. 1996. 35–50.

közül volt 1 nagykereskedő, 8 kalmár (összesen 45%), 6 tímár (30%), közülük 1 egyben mészáros is; ezenkívül 2 mészáros és kalmár volt egy személyben, 1 pedig csizmadia.⁴⁸

Szemebeötöl a kettős vagy éppen hármas foglalkozásúak magas aránya. Ezt részben az magyarázza, hogy a tímár, szücs és mészáros szakmák szoros kapcsolatban állnak az állat- és főképp a bőrkereskedelemmel, másrészt pedig a több lábón való állás nagyobb biztonságot nyújtott a megélhetésre. A jövedelmi különbségek részben a fizetett adóból is kitetszenek: Gyergyószentmiklóson a legnagyobb adó 57 forint 20 krajcár, míg a legkisebb 50 krajcár, de 15-en egyáltalán nem fizettek adót; az átlag 4 forint 50 krajcár volt. A csikszépvíziek közül 5 forintnál többet 20-an fizettek, s a legtöbb adót fizetőknél külön rovatban tüntették fel, hogy Moldvából ökröt, lovat, bőröket, Havasalföldről bőröket hoztak be.

A legteljesebb képet az 1750. évi összeírás nyújtja, amikor egy új adórendszer bevezetésének előkészületeként Erdélyben a modern népszámlálások előtt a legteljesebb és leggazdagabb összeírást hajtották végre.

1750-ben Szamosújváron 303 háztulajdonos családfő és 40 özvegy volt, 66 családfő és 3 özvegy ház nélküli polgár, a külvárosban ezenkívül még 14 családfő és 7 özvegy lakott, volt 78 zsellér (+2 özvegy) és 15 cigány, összesen 582 család. A városhoz tartozó Kandiaiban ezenkívül élt még 42 zsellér, 2 özvegy és 4 kóborló, tehát Szamosújváron Kandiaival együtt összesen 582 család. A nemzetiségi megoszlást tekintve a háztulajdonosok mind örmények voltak, a házatlan szabadok közül 47-en (71,2%) szintén, 7–7 román, illetve magyar volt (egyenként 10,6%), míg a fennmaradó 5 más nemzetiségű (köztük az olasz sebész és festő). A zsellérek közül 14 örmény (17,9%), 35 román (44,8%), 11 magyar (14,1%), 7 német (8,9%), a többi más nemzetiségű. Ekkor tehát a város lakosságából (Kandia nélkül) megközelítő pontossággal 365 családfő és 45 özvegy volt örmény, ez mintegy a lakosság 75–80%-át jelentette.⁴⁹

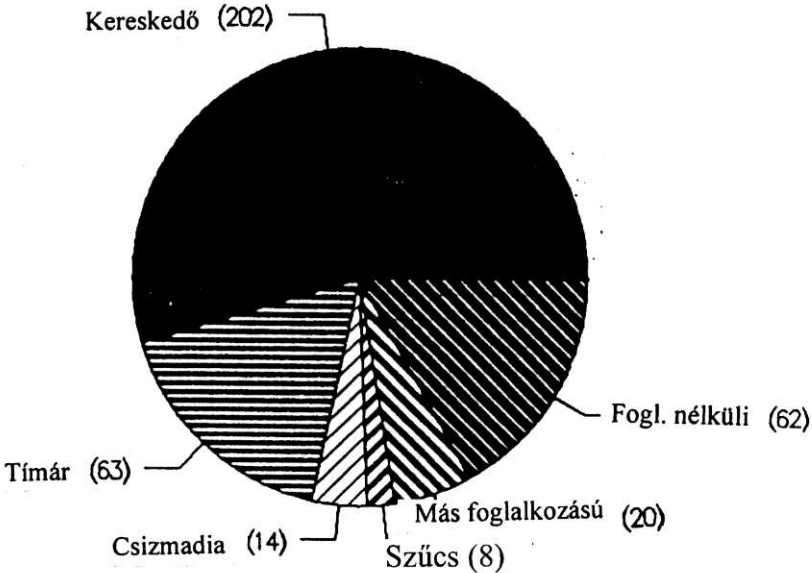
Foglalkozásukra nézve 202-en (54,7%) éltek kereskedelemből, közülük 46 volt a nagykereskedő (22,7%, általában marhakereskedelemmel foglalkoztak), 134 a kalmár (66,3%), 22 pedig segéd (10,8%). A kézművesek száma 105 volt, azaz 28,4%. Közülük 63 volt tímár (a kézművesek 60%-a, az összes családfő 17%-a), 14 csizmadia (a kézművesek 13,3%-a), 8 szücs (7,6%), a többiek pedig 13 mesterség között oszlottak meg, volt 1–2 mészáros, kovács, szabó, aranyműves, borbély, tarisznyakészítő, sebész stb. Az egyháziak, a 2 tanító, a molnár, a borinspektor, az órás, aki a város óráját is kezelte, az adó alól fel voltak mentve.⁵⁰

⁴⁸ MOL. F 234 –Erdélyi Fiscalis Levéltár. V. szekrény. 377. fasc.

⁴⁹ MOL. A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 50 –1750-i országos adóösszeírás. 79. cs.

⁵⁰ Uo. Az összeírás vagyoni helyzetük alapján három kategóriába sorolta őket: jó, közepes és gyenge. A háztulajdonosok közül 117 kalmár volt, köztük 3 jó (45 forint 50 krajcár–88 forint 30 krajcár közti adót fizettek, átlagban 62 forint 50 krajcárt), 8 közepes (10 forint–41 forint 40 krajcár között, átlag 23 forint 40 krajcárt) és 106 gyenge (50 krajcár–20 forint között, átlag 4 forint 16 krajcár adóval). A 45 marhakereskedő közül 11 volt a jó (41 forint 40 krajcár–87 forint 30 krajcár között, átlag 51 forint 51 krajcár), 20 közepes (15 forint–43 forint 30 krajcár között, átlag 28 forint 27 krajcár), 14 gyenge (1 forint 40 krajcár–12 forint 20 krajcár között, átlag 7 forint 4 krajcár), a 16 segéd 50 krajcár–6 forint 40 krajcár közötti adót fizetett, átlagban 1 forint 25 krajcárt. A tímárok közül 5 volt közepes (átlagban 21 forint 36 krajcár adót fizettek) és 50 gyenge (50 krajcár–7 forint 40 krajcár között, átlag 2 forint 1 krajcár), a többi kézműves a gyengék közé volt besorolva és átlag 2 forint 13 krajcár adót fizetett. A leggazdagabb állatkereskedőknél nagyon gyakran fordult elő, hogy 2–3, sőt 4 testvér is egy kenyéren élt, együtt üzték a kereskedést, a vagyon nem volt megosztva közöttük.

A zsellérek között 1 közepes és 45 gyenge kézművest, valamint 6 gyenge kalmárt találunk. A kézművesek összesen 20 mesterséget gyakoroltak. Az örmények a saját hagyományos foglalkozásaikat üzték: kalmárok, tímárok, tarisznyakészítők, csizmadiaik voltak, a magyarok fazekasok, aranyművesek, szabók, csizmadiaik és fuvarosok, míg a románok különféle mesterségeket üzték, a legtöbben kőművesek és napszámosok voltak. Kandia lakói közül 9 közepes és 23 gyenge kézműves volt, összesen 14 mesterséget gyakorolva, valamint 1 jó és 5 gyenge kereskedő. A cigányok közül 10 kovácsot, 1 csizmadiait és 4 muzsikust találunk.

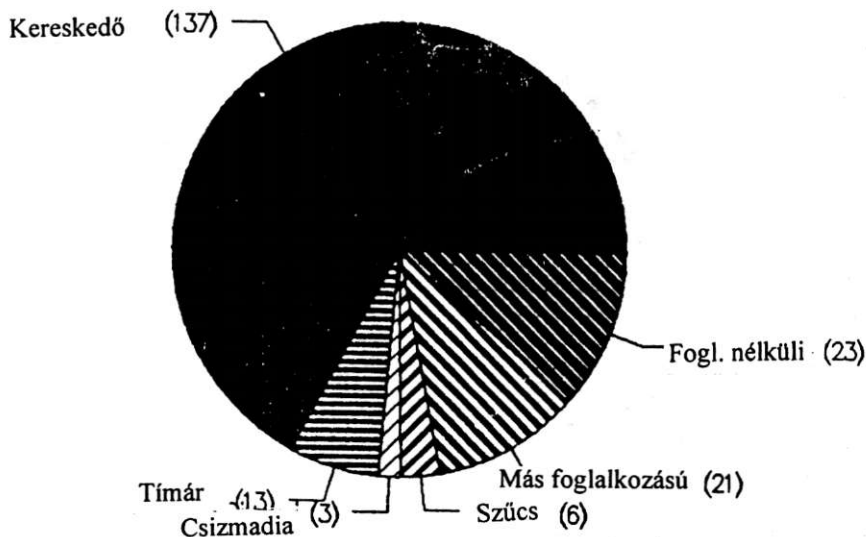


Az örmények foglalkozási struktúrája Szamosújváron 1750-ben

Erzsébetvároson 1750-ben 158 családfő és 8 özvegy tartozott a háztulajdonosok közé, 45 és 7 özvegy házbéres volt, a 26 zsellér és 1 özvegy nagyrészt román. Összesen tehát 229 családfő és 16 özvegy volt, a 245 családból kb. 225 (91,8%) örmény. Az özvegyeket nem számítva a 203 örmény családfő közül 137-en éltek kereskedésből (67,4%), 43-an kézművességből (21,1%), a többiek vagy nagyon szegények, vagy nincs feltüntetve a mesterségük, mivel hivatalviselés vagy egyéb okból fel voltak mentve az adózás alól. A kereskedők közül 38 marhakereskedő (27,7%) volt, tehát másfél évtized alatt megváltozott a kereskedők és kalmárok aránya. Az állatkereskedéshez nagyobb tőke kellett, így érthető módon a saját házzal nem rendelkezők közül csak 8-an üzték ezt a mesterséget. A 43 kézműves 16 mesterség között oszlott meg, 13-an tímárok voltak (a kézművesek 30,2%-a), 6 szűcs (18,6%), továbbá 1–2 csizmadia, varga, szabó, tarisznya- és erszénykészítő, aranyműves, kádár, borbély, fazekas, mészáros, sebész stb.⁵¹

⁵¹ Uo. 78. cs. A háztulajdonos kézművesek közül egy számított jónak (7 forint 30 krajcár adót fizetett), 3 közepesnek (átlagban 4 forint 51 krajcár adót fizettek) és 15 gyengének (átlag 1 forint 33 krajcár adóval); a háztalanok közül szintén egy volt jó, 6 közepes és 13 gyenge (átlag 1 forint 14 krajcár adóval). A háztulajdonos marhakereskedők közül egy volt jó (21 forint 40 krajcár adóval), 5 közepes (átlag 17 forint 30 krajcár adóval) és 24 gyenge (1 forint 51 krajcár), a kalmárok közül 6 jó (26 forint 28 krajcár), 8 közepes (18 forint 27 krajcár) és 73 gyenge (5 forint 38 krajcár). A háztalan marhakereskedők közül egy közepes (10 forint adó), 7 gyenge (2 forint 51 krajcár), a 11 kalmár pedig mind gyengének (2 forint 18 krajcár) számított. Itt is meglehetősen nagy különbségek vannak a kereskedők és a kézművesek között: amíg egy jó kézműves 7 forint 30 krajcár adót fizetett, addig a jó marhakereskedők adója 14 forint 43 krajcár és 41 forint 40 krajcár között mozgott; a közepes kézművesek 2 forint és 9 forint 35 krajcár között fizettek, a kereskedők ezzel szemben 8 forint 20 krajcár és 23 forint 40 krajcár között, a gyenge kézművesek 50 krajcár és 5 forint 50 krajcár között, a kereskedők 1 és 15 forint között. A háztulajdonosok átlagban magasabb adót fizettek (2 forint 5 krajcár), mint a háztalanok (1 forint 52 krajcár). Általában egy darab szántójuk, kaszálójuk és szőlőjük is volt a szomszéd fálvakban: Ebesfalván, Holdvilágon, Szászernyén, Szászszentlászlón, Szászsároson, Csatófalván (Hundorf), valamint több állatuk, egy családnak átlag 2,3 ökre és lova, míg a háztalanoknak átlagban csak 1.





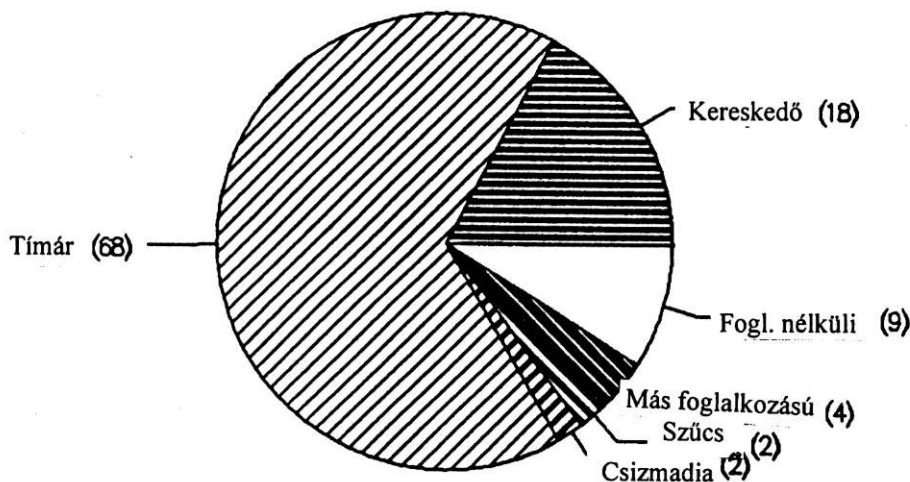
Az örmények foglalkozási struktúrája Erzsébetvárosban 1750-ben

A székelyföldi örmények nem örvendtek a két városéval azonos jogoknak. Itt az örmények ekkor még a székely őslakosok házaiban laktak házbérben, de a vagyoni helyzetük messze a székelyek fölött állt, akik csak hagyományos gazdálkodást folytattak. Gyergyószentmiklóson a 103 adófizető örmény közül 18-an foglalkoztak kereskedéssel (17,4%), 76-an pedig kézművesek (73,7%) voltak. Az előbbieket közül 8 marhakereskedő, 9 pedig kalmár, míg a kézművesek nagy többsége tímár volt (68-an, azaz a kézművesek 89,4%-a, az összes családfő 66%-a), valamint volt még 2–2 szűcs, csizmadia, mészáros és tarisznyakészítő. Az 5 özvegyasszony mind kalmár volt. A férfiak átlag 2 forint 16 krajcár adót fizettek, az özvegyek 2 forint 12 krajcárt. Mint már említettük, a gyergyóiaknak nem volt sem házuk, sem földjük, de egy család átlagban 2,1 ökröt és lovat és ugyanennyi tehenet tartott.⁵²

Csikszépvízen a 22 családfőből 19-en éltek kereskedésből (86,3%), 1 pedig tímár volt. A kereskedéssel foglalkozók közül kettőt soroltak a közepes állapotúak közé, ezek egyike marhakereskedő (15 forint 24 krajcár adóval), a másik kalmár (18 forint 20 krajcár); a gyenge kereskedők átlag 4 forint 40 krajcár adót fizettek, a gyenge kalmárok 3 forint 53 krajcárt, a gyenge tímár 2 forint 30 krajcárt. Egy család átlag 2 ökröt és lovat tartott. A 7 kantai örmény mindegyike kalmár volt, a jó 25 forint 5 krajcár adót fizetett, a közepes 25 forint 5 krajcárt, a gyengék 1–20 forint 25 krajcár között, átlag 11 forint 27 krajcárt. Egy családnak átlag 3,1 lóva és

⁵² Uo. A fizetett adó alapján a gyergyói örmények a körülményekhez képest virágzó gazdaságot teremtettek. Az adót mesterségekre lebontva a következő kép bontakozik ki: a kereskedők közül 4 volt jó (átlag 47 forint 9 krajcár adóval), 3 közepes (23 forint 43 krajcár) és egy gyenge (9 forint 40 krajcár); a 9 kalmár közül 1 volt közepes (23 forint 10 krajcár) és 8 gyenge (9 forint 43 krajcár), 1 pedig, aki mindkét kereskedési ágat művelte, 37 forint 15 krajcár adót fizetett, míg az özvegy kalmárnék átlagban 2 forint 12 krajcárt. A tímárok közül 8 volt közepes (adójuk 11 forint 15 krajcár – 34 forint 50 krajcár között váltakozott, átlagban 19 forint 16 krajcár volt), 60 gyenge (30 krajcár–23 forint 35 krajcár között, átlag 4 forint 39 krajcár); a többi mesterség képviselői között 1 szűcs volt a közepesek közé besorolva (24 forint 25 krajcár), a többi gyengének számított (1 forint 40 krajcár – 3 forint 19 krajcár között).

ökre volt. Petelén az 5 családfőből 3 tímár volt: 2 közepes (átlag 6 forint 47 krajcár adóval), 1 gyenge (3 forint 30 krajcár), valamint 2 gyenge kalmár (1 forint 25 krajcár).⁵³



Az örmények foglalkozási struktúrája Gyergyószentmiklóson 1750-ben

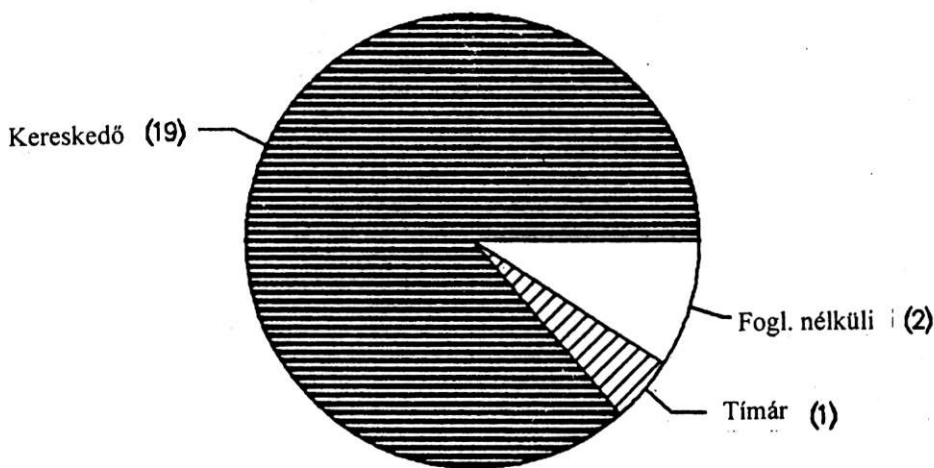
Ha összevetjük a fenti adatokat, láthatjuk, hogy a hasonlóságok mellett mindenik településnek megvannak a sajátos vonásai. A legkiegyensúlyozottabb a foglalkozási szerkezet Szamosújváron, ott találjuk a legtöbb mesterség képviselőjét is. Gyergyószentmiklóson a tímárok, Erzsébetvároson és a kisebb településeken a kereskedők és kalmárok vannak többségben. Mindenhol a marhakereskedők alkotják a legvagyonosabb réteget, közülük átlagban a szamosújváriak, gyergyószentmiklósiak és kantaiak fizetik a legtöbb adót. A kézművesek közül a gyergyószentmiklósi tímárok emelkednek ki mind számarányukat, mind anyagi helyzetüket tekintve.

1770-ből maradt ránk ismét egy összeírás, amely feltünteti az erzsébetvárosi kompániához tartozó örmények foglalkozását. Bár sem részletesség, sem pontosság tekintetében nem veheti fel a versenyt az 1750. évi összeírással, nem érdemtelen ezzel összevetni. Erzsébetvároson ekkor 289 adózó családfőt és 71 özvegyet írtak össze, közülük 138, illetve 18 élt kereskedésből (47,7%, illetve 25,3%), 66-an és 1 özvegy pedig kézműves (22,83%) volt, a többi magatehetetlen öreg és szegény vagy eltávozott a helységről. Gyergyószentmiklóson a 126 családfő és 23 özvegy közül 48, illetve 6 folytatott kereskedést (38%, illetve 26%), és csak 8 szerepelt kézművesként (6,3%). Csikszépvízen a 18 családfő fele kereskedésből élt, a 2 özvegy szintén, kézműves mindössze 1 szerepel, Kantán a 4 családfő közül 3 szintén kereskedő, és van 1 özvegy is. Petelén és Görgényszentimrén ekkor már összesen csak 3 örmény él, azok közül is 2 koldus, 1 magatehetetlen öreg.⁵⁴ A foglalkozási szerkezet alakulására nem következtethetünk, mert az adatok túl megbízhatatlanok ehhez, hiszen nehezen elképzelhető, hogy Gyergyószentmiklóson a virágzó tímáripár két évtized alatt teljesen lehanyagolt volna, főleg hogy más forrásokból ennek az ellenkezőjét tudjuk. Egy másik folyamat azonban rögtön szembeötlő: mégpe-

⁵³ Uo.

⁵⁴ MOL. Erdélyi Országos Főszámvevőségi Levéltár. F 388 –Városok és mezővárosok 1769/70. évi classificatiói.

dig a csíkszépvízi közösség stagnálása és a kisebb közösségek fokozatos eltűnése. Feltételezhető, hogy azokban a helységekből, mint például Marosfalu, amelyeket nem említ az összeírás, már nem éltek örmények, Petelén és Görgényszentimrén pedig – amely a század elején még virágzó település volt –, a végőráit élte az örmény közösség. Kantán, ahol végig csak néhány család élt, még 1800-ban is találunk 5 örmény családot.



Az örmények foglalkozási struktúrája Csíkszépvízen 1750-ben

A 18. század végére és a 19. század első felére csak szórványos adataink vannak, amelyek nem teszik lehetővé egységes kép felvázolását. Ez annál is sajnálatosabb, mivel éppen erre az időszakra esik hagyományos gazdasági ágazataik válsága, ez pedig mélyreható változásokat indít el az erdélyi örmény társadalmon belül. A 18. század vége fele és a 19. század elején bekövetkezett változások, a napóleoni háborúk és más tényezők következtében piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik a korábbiakhoz képest eljelentéktelenedtek. A megváltozott körülmények következtében az örmények a külkereskedelemtől áttértek a belkereskedelemre, és széttelepedtek Erdély különböző városaiba és falvaiba. A 18. század második felétől egyre több örmény kereskedő telepedett át az Alföldre is, ezáltal az örménység éppen leggazdagabb és legmobilisabb rétegét veszítette el. A 19. század közepe mindenképpen fordulópontot jelentett az örmények számára, hiszen 1848-ban etnikai alapokon szerveződött és rendi kiváltságokkal körülbástyázott közösségeik elvesztették jogi személyiségüket, s a modern társadalomba való integrálódás egyben az asszimilációt is elősegítette.

Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt

Előljáróban

Az 1767–1821 közötti évtizedek erdélyi társadalmi rétegződéséről éppen negyedszázada jelent meg első összefoglaló jellegű elemzésünk.¹ A felmérés érzékeltette peremtartományunk társadalmának sokszínűségét és megkövült, nehezen oldódó voltát. Jelentőségéhez mérten mutatta be a szabadparasztság számottevő súlyát és vázolta a polgárság lassú korszerűsödésének ütemét.

Ezt a tanulmányunkat a folyamat végső szakaszának bemutatására szánjuk.² Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc egy és fél százados évfordulójának közeledte különösen időszerrév teszi vizsgálódásainkat, hiszen a rendiségbeli építmény falain régideje keletkezett repedések éppen a negyvennyolc előtti évtizedekben tágultak ki és eresztékeiben lazult meg az épület egésze.

Hogyha élő, eleven szervezetként képzeljük magunk elé ezt a vizsgálatra megidézett társadalmat, akkor arra is figyelmeznünk kell, hogy kórisméjének tünetei sorában fellelhető az egyre lüktetőbb érverés, az emelkedettebb hőmérséklet. Ez híven tükrözi a nagyobb sebességre váltó haladást, a hevesebbé váló mozgást, de jelzi a megvénhedett erdélyi feudális világ betegségektől való kínzottságát is.

Mi e folyamatot ez alkalommal csak egyoldalúan tudjuk láttatni. Egyes alapvonások földerítésére vállalkozunk, és elsősorban a számokba rögződött valóságot fogjuk vallatóra. Célunk felvázolni az erdélyi társadalmi rétegek *megoszlását*, az egyéb csoportok térbeli *gyakorosságát*, s végül – a rövidere szabott terjedelmen belül is – fölfedni az irányzat, az *alakulás* jeleit.

Az osztályok, rétegek körülhatárolásában, meghatározásában erőteljesen korlátoz az egykori felmérők, számbavevők gyakorlati céloktól meghatározott látásmódja, így például az adólajstromok készítőinek hajdani vélekedése arról, hogy ki hova tartozik, kikkel tekinthető egysorsúnak, ugyanazon állapotúnak. A feudalizmus alkonyán az összeírók, a népességet így vagy úgy megszámlálók általában rendi szempontok szerint osztályoznak. Ehhez a rétegeket formáló módszerhez mi magunk is alkalmazkodunk. Tesszük ezt nem csupán kényszerűségből, hanem azért is, mert ily módon jól elkülöníthetjük azokat, akik a *rendi osztályok* formálódásának folyamatában alávetették vagy a társadalomban elfoglalt helyük szerint uralmi helyzetűvé váltak; azokat, akiknek a szabadságjogokból kevesebb jutott, az olyanoktól, akik számottevő privilégiumok birtokosai.

Megnehezíti a dolgunkat az, hogy az eléggé részekre szakadozott társadalom, a sokszínű rendi osztálytagozódás nagyfokú *intézményesültséggel* is társult. A kis csoportokra, rétegekre bomló feudális Erdélyt igen sok társadalmi alakulat, kisközösség összetartó ereje forrasztotta egybe; olyanok, amelyek a maguk külön jogrendjével belső hierarchiájukat is örítették és éllették. Ezekben a rendtartások szoros normáitól függően oldódtak vagy váltak még szilárdabbá az emberek osztályhelyzetét meghatározó, jobbára már a születéssel megszerzett jogok és kötelezettségek.

¹ A.Csetri–St.Imreh: *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orinduirii feudale (1767–1821)*. = *Populație și societate*. I. (szerk. Șt. Pascu). Magyar nyelven I. Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalmá. 1767–1821*. Bukarest, 1980.

² Tanulmányunk első formájában *A polgárosodás útján* c. kötetben jelent meg (szerk. Szabad György. Budapest 1990. 377–413.). Címe: *Erdély társadalmi rétegződéséről. 1821–1847*. Itt ennek bővített változatát olvashatja az érdeklődő.

A társadalmi formációk, a kisközösségek együttesen is alkothattak egymástól eltérő entitásokat. Elég, ha a történeti fejlődés során oly egyedivé alakuló erdélyi vármegyei részekre, a Partiumra, a székely vagy szász székekre gondolunk. Sajátos voltak tükröződött a társadalmi rétegek, osztályok eltérő arányában, jogrendjében; de még a kormányzatban, a politikai életben is külön vettek részt, ősi gyakorlat szabályait követve.

A különben azonos kategóriájú erdélyi emberek tehát sok-sok társadalmi rész-egész, alakulat, tájegységbeli-történeti-politikai tömb abroncsaiba szorítottan élték a más és más árnyalású viszonylatoktól jellegetessé formált életüket.³

Vizsgálódásunk *területileg* az erdélyi vármegyei részekre (a Lakságra), a Partiumra, a Székelyföldre és a Királyföldre (szász székekre) terjed ki: arra a területre, amely akkor külön igazgatási egységként tagolódott be a Habsburg Birodalomba. Erről, az ún. Erdélyi Nagyfejedelem-ségről vannak ugyanazon évből való, hasonló kritériumok alapján készült adatgyűjtéseink, olyanok, amelyek a számszerű elemzést lehetővé teszik.

Forrásaink szegényesek, és nem közvetlenül a társadalom rétegeinek felmérését vallják céljukul. Sajnos a II. József korabeli népszámlálást újabb nem követte, és így az 1831. évi s még inkább az 1847-beli adóügyi összeírás⁴ rovatait fogtuk vattalóra, hogy a társadalmi csoportokat „mérhessük és számolhassuk”.

Előjáróban szólnunk kell arról, hogy az adótáblák adózó egységként tekintett családokat tüntetnek fel: az 1847-es 327 056 familiát. Ez ötös szorzószámmal átalakítva 1 635 280 lakost jelent. Hozzájuk számítva az 1844-beli 187 966 külön lajstromozott határőrkatona-népességet, az általunk analizált népesség 1 823 246-ra nő. A korabeli számítások-becslések az Erdélyi Nagyfejedelem-ség lélekszámát megközelítőleg két milliónyira teszik.⁵ A többlet a nem adózó nemesség és az eléggé széles exemptusok (adó alól mentesített rétegek) közül kerül ki. Táborukba tartoznak a még fejadót (capitis taxát) sem fizető *kurialisták*, majorságföldeken dolgozó zsellérek, a cselédek, szolgák, valamint néhány kisebb, nem contribuáló népcsoport, mint amilyenek az egyházi szolgálatban állók, az iskolamesterek és így tovább.

Fontos azt is előrebocsátanunk, hogy a vizsgált korszak conscriptiói nem hibátlanok. Az 1831-es és 1847-es táblák megalkotásakor például jó néhány adóíró, igazító biztos („rectificator commissarius”) a faluközösség előjáróival egyetemben bizonyára engedett a sokféle színű kísértésnek és hamisított a contribuensek érdekében. Ez azonban inkább az adófizetés (egyik) alapjául szolgáló javak összeírását módosította, kevésbé az adólajstromokba fölvetett emberek számát. Számolunk tehát a valóságtorzító hibaforrásokkal, de bizakodunk abban, hogy ezen az úton haladva mégiscsak közelebb jutunk az alapvető társadalmi kategóriák méreteinek megállapításához. (Reménykedve, hogy további kutatásaink során más természetű források felfedezésével és hasznosításával árnyalhatunk majd a megrajzolt vagy inkább fölvezolt képen.)

³ Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Bp. 1935. 42–162. – Az erdélyi társadalom múltbeli morfológiai alakulatainak, a csoportokat, rétegeket egybefogó életkereteinek kutatását, rekonstrukcióját ezért is szorgalmazzunk kell.

⁴ Extractus summarius Status Familiarum Regiae Contributioni Obnoxiarium Anni Militaris 1831. Magnus Principatus Transylvaniae és Extractus Summarius Status Familiarum Regiae Contributioni Obnoxiarium Anni Militaris 1847. Magnus Principatus Transylvaniae. Magyar Országos Levéltár (MOL). F 37. Gub. Trans.; Vö. Miskolczi Ambrus: *Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben*. Történelmi Szemle 1960. 3. sz. 509–529; *A történeti statisztika forrásai* (szerk. Kovácsics József). Bp. 1957 7/a,b,c. tábla.

⁵ Móricz Miklós: *Lélekszámadatok... az 1772–1869. évekből*. Történeti Statisztikai Közlemények 1957. évf. 1. sz. 26–43. L még Pavla Horskó: *La statistique de la première moitié du XIX-e siècle et l'étude scientifique de la population de l'Europe Centrale.* = *Populație și societate*. IV. Cluj-Napoca 1980. 7–61. – Az 1850. évi népszámlálás a történeti Erdély lakosságát 1 861 287 főre teszi. Ebben azonban nincsen benne a korszakunkban Erdélyi Nagyfejedelem-séghez tartozó Partium (Közép-Szolnok, Kraszna megyék és Kővár-vidék, valamint Zaránd vármegye) lakossága. Vö. *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941)*. Bp. 1991.

Végezetül hangsúlyozni szeretnők azt a körülményt, hogy sokszor vált hibák, tévedések okává, hogy a kutatók nem vették figyelembe azt, miszerint az adóügyi összeírások, a lajstromok rubrikáiban nem szerepelnek a határórséghez tartozók, a külön katonai igazgatás, „iurisdicchio” alá tartozók, akiket elegeyesen lakott falvainkban sem számítottak hozzá a „polgári”-nak, „provincialistá”-nak titulált „misera plebs contribuens”-hez.

Foglalkozási csoportok, területi egységek

A társadalmi tagozódás egyik szembevetendő ismérve a gazdasági, jogi, tájbeli entitások jellegét is meghatározó *foglalkozási ágazathoz* tartozás (l. az 1–2. táblázatot).⁶

1. Foglalkozási csoportokhoz tartozók lélekszáma 1829-ben

	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Összesen
Szellemi foglalkozású	3 152	390	681	1 318	5 541
Nemes	41 255	12 545	15 025	–	68 825
Tisztviselő	1 799	309	574	607	3 289
Iparos, kereskedő	24 950	3 320	5 860	38 260	72 390
Földműves	85 5438	182 163	300 573	372 806	1 710 980
Összesen	926 594	198 713	322 713	412 991	1 861 025

2. Foglalkozási csoportokhoz tartozók százalékszámát 1829-ben

	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Összesen
Szellemi foglalkozású	0,34	0,20	0,21	0,32	0,30
Nemes	4,45	6,31	4,66	–	3,70
Tisztviselő	0,20	0,16	0,18	0,15	0,18
Iparos, kereskedő	2,69	1,67	1,81	9,26	3,89
Földműves	92,32	91,66	93,14	90,27	91,93
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

A létfeltételeket biztosítani akaró, a munkálkodó, a dologtevő erdélyi emberek 1848 előtti foglalkozási statisztikája még nem készült el. Formáinak sokaságáról azonban mind a historiku-

⁶ Kőváry László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár 1847. 201–203. Az összeadások számait néhol módosítanunk kellett.

sok, mind a néprajzosok, nyelvészek megkísérik a számadáskészítést. Egyelőre az ezerny foglalatosságot űzők társadalmának a maga korában alkotott gyűjtőfogalmait használtuk. Tisztaságot és szellemi munka 1829-ben csak az egy százalék töredékének nagyságrendjéé éri e (0,18–0,30). Az iparúzők, kereskedők száma – becslések szerint – több mint 3,89 %. De ahogy Keleti Károly tanította, népet és földet bemutatva, meg kell találni mindenkinél, a vizsgál egyedeknél a főfoglalkozást, az alapot, amelyre egy-egy egzisztencia elsősorban támaszkodik. Igaz ez a földet művelőkre vonatkoztatva is. A nemesség ugyan nem foglalkozás, hanem társadalmi állapot s mint keret fogja össze a főleg mezőgazdasági, de néha ipari vállalkozást is folytató privilegizált réteget, azokat, akiket nem könnyű sem a szellemi munka kereteibe, sem a hivatalnokok rovataiba besorolni.

Marad a földművesek kategóriája, amely mindenütt – megyékben, székekben – meghaladja a 90 százalékot. Pierre Chaunu megállapítása az oly sok évszázadon át falusias Európáról éppúgy hitelesnek bizonyul az 1829. évi Erdélyben, mint Martin Roberts szavai is, aki a polgári forradalom korabeli Európáról mondja, hogy ennek lakossága 80–90 százalékban mezőgazdaságból élt (Anglia és Franciaország sem tekinthető kivételnek).⁷

Friedrich Hann 1833-as adatai⁸ nagyon kis eltéréssel (ezek a vármegyei részekben figyelhetőek meg) ugyanezt a megoszlási arányt tükrözik. Vagyis csupán csak a foglalkozás szerinti nagyságrendet tekintve (az iparfejlődésnek strukturát bontó hatása ellenére) *domináns az agrárius jelleg*, meghatározó a földműves életforma (1829-ben 91,93, 1833-ban 91,97 százalék).

A népesség *közigazgatási egységenkénti* tömörüléséről azért is szükséges néhány szót szólnunk, mert a számadatokban észlelhető kisebb-nagyobb eltérések ismételtén óvatosságra intik a feudális korszak demográfusait, a nagyjából való egyezések pedig tanúsítják, hogy ezek a számszerű híradások, hivatalos felmérések, nyilvántartások mégis hasznunkra lehetnek a valósághoz közelítő kép kialakításában.⁹

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a nagyságrendben elől állóak a vármegyei részek (amelyekhez mi természetesen Fogarast is hozzákapcsoltuk). Ezek a területek *Erdély lakosságának mintegy felét* foglalják magukba. A két hagyományosan „szabad föld”, a székely és szász igazgatási egységek megközelítőleg egyforma nagyságúak. A lakosság mintegy 20 százaléka királyföldi és csaknem annyira tehető a székelyföldiek is. A partiumi térség a legkisebb, alig haladja meg a 10 százalékot.

A foglalkozási csoportok vizsgálata – az előbbieken láttuk – a hagyományos agrárius életforma döntő túlsúlyát bizonyítja. A területi, igazgatási egységek elemzése pedig Erdélynek „tündéres” sokszínűségét tanúsítja. A tradíciókhoz való szívós ragaszkodás mind a főkormányzókat, a diétát, mind a rendelkező császári udvart is rákényszerítette bizonyos privilégiumok tiszteletben tartására. A központosító és homogenizáló abszolútizmus – bizonyos értelemben – sokat tett az egyenlősítésért. Ha a sajátos jogi helyzet, a különállás módosult is, de az erdélyi rendi struktúra összetevő elemeinek egyéniesítő színei teljesen el nem halványultak. (3–4. táblázat).

Az igazgatási egységek társadalmi színképét nehéz meghatározni. Mindenképpen érdemes azonban az adótáblákon megörökített csoportokat ilyen keretbe ágyazottan felsorakoztatni.

⁷ Martin Roberts: *Európa története. 1789–1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora*. Bp. 1992. 9.

⁸ Fr. Hann: *Statistischer Beitrag zur siebenbürgischen Uergewerbskunde mit vorzüglicher Rücksicht auf Landwirtschaft*. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (ezután: Archiv.). III. 1848. 34–35; *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. I. (szerk. C. Göllner). Bukarest 1979. 267.

⁹ J. Söllner: *i.m.* 269–270.; J. Hintz: *Volkszählungen in Siebenbürgen*. Archiv. III. 1848. 59–61.; Fr. Hann: *i.m.* 30–31.; *A történelmi statisztika forrásai*. 7/a,b,c. tábla.

3. Erdély lakosságának területi egységenkénti megoszlása

	1838 (J. Söllner)	1838/39 (J. Hintz)	1841 (Fr. Hann)	844 (Tafeln)
Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	960 378		906 958	1 062 200
		1 208 500		
Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	208 118		196 563	233 300
Székely székek	353 233	456 060	346 936	379 500
Szász székek	389 220	416 175	357 493	450 100
Összesen	1 910 949	2 080 735	1 807 950	2 125 100

4. Erdély lakosságának területi egységenkénti megoszlása százalékban

	1838 (J. Söllner)	1838/39 (J. Hintz)	1841 (Fr. Hann)	844 (Tafeln)
Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	50,26		50,17	49,98
		58,08		
Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	10,89		10,87	10,98
Székely székek	18,48	21,92	19,19	17,86
Szász székek	20,37	20,00	19,77	21,18
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrásaink feldolgozása megkívánta, hogy már a területi tagozódást bemutató táblázatokban egybevehető kategóriákra redukáljuk a társadalmi, foglalkozási, „nemzetiségi” csoportokat. Hosszabb időszak távlatában ez az eljárás még parancsolóbb szükségszerűségnek bizonyult, hiszen ezek száma 1767-ben 25, 1791-ben 22, 1808-ban 10, 1831-ben 15 és 1847-ben 16. Ezért azonos kritériumok alapján 7 társadalmi főcsoportba vontuk össze: 1. *jobbágy*; 2. *zsellér* (ide kerültek a kurialisták, majorsági zsellérek is); 3. *szabad parasztok* közé soroltuk a szabadosokon, libertinusokon kívül a székely lóföket és gyalogrendieket; 4. a *taxalista* csoport a polgárokat (cives), szabad, de nem paraszt, sem nemesi kiváltsággal nem rendelkező, főleg városi lakosokat tömöríti; 5. *bányásznak* minősítettük a bányaműveléssel és aranykiválasztással foglalkozókat (sóvágók, ércbányászok és urburások, aranymosók); 6. az *egytelkes nemes* csoportba soroltuk az adótábellákban így nevezettekén kívül a fogarasi bojárokat is; 7. az *egyéb* kategóriába a sajátos jogi helyzetű népelemek kerültek (örmények, bolgárok, görögök, zsidók, cigányok). Csoportosításunk megkönnyíti az időbeli összehasonlítást, valamint az alapvető társadalmi osztályok, rétegek körvonalazódását.

Íme az 1821., 1831. és 1847. évi kimutatások alapján kiszámított arányszámok:

5. Az adózó családok társadalmi megoszlása 1821-ben százalékban

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágyparaszt	56,16	55,28	34,30	12,71	0,53	39,17
Zsellér	27,25	22,91	18,97	5,81	1,65	18,83
Szabad paraszt	3,24	5,08	32,45	67,90	46,37	27,21
Taxalista	1,94	2,13	0,86	8,25	42,49	4,67
Bányász	4,33	0,96	1,13	0,31	–	2,29
Egytelkes nemes	2,83	12,02	8,21	0,02	0,71	3,58
Egyéb	4,25	1,62	4,08	4,91	8,25	4,25
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

6. Az adózó családok megoszlása 1831-ben százalékban

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágyparaszt	56,39	56,29	34,92	13,94	2,98	39,83
Zsellér	27,60	20,17	19,83	4,17	0,69	18,19
Szabad paraszt	3,32	4,39	29,84	70,00	48,13	27,64
Taxalista	1,41	2,18	0,62	6,66	42,35	3,98
Bányász	5,43	3,15	0,68	0,40	–	2,99
Egytelkes nemes	3,10	12,25	10,16	–	–	3,91
Egyéb	2,75	1,57	3,95	4,83	5,85	3,46
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

7. Az adózó családok megoszlása 1847-ben százalékban

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágyparaszt	53,65	56,77	34,39	14,28	0,38	37,64
Zsellér	30,35	19,25	24,47	4,81	0,92	19,55
Szabad paraszt	3,81	3,28	26,50	69,89	62,90	29,19

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Taxalista	1,09	1,75	0,20	5,53	29,64	3,20
Bányász	5,64	4,92	0,84	0,53	–	3,20
Egytelkes nemes	3,03	11,98	9,69	–	–	3,74
Egyéb	2,43	2,05	3,91	4,96	6,16	3,48
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Az összesítések (5, 6. és 7. táblázat) annyiban tipikus feudális társadalmi szerkezetet tükröznek, amennyiben bemutatják, hogy a többséget jelentő erdélyi és partiumi vármegyékben a függőségben élők, a jobbágyok és zsellérek vannak túlsúlyban. Sajátos helyzetre is utalnak, hiszen a Székelyföldön, Királyföldön, taxás helyeken (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár) a szabad jogállású népelemek fölénye tagadhatatlan.

A „provincialisták” és a határőrkatonák társadalmi tagozódása együttesen

A *teljesebb kép* kialakulásához arra kínálkozik lehetőségünk, hogy az 1847-es adóösszeírás polgári („provincialista”) lakóit egybeolvasszuk az 1844-es határőrkatonára, a „granitzer” népeiséggel. A nagyobb biztonságra törekedve mind lélekszámra, mind családokra vonatkozólag elkészítettük a táblázatokat. (Az első esetben az 1847-es családszámot kalkuláltuk át népességszámmá, öttagúnak véve egy családot, a második esetben az egyes határőrezredek 1810-es családnagyságot jelző, magasabb átlagaival dolgoztunk.¹⁰)

8. Az 1847. évi polgári és az 1844. évi határőrkatonára lakosság együttes lélekszáma

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágy	374 670	96 730	69 455	74 545	160	615 560
Zsellér	212 005	32 805	49 420	25 140	390	319 760
Szabad paraszt	68 688	5 590	161 984	402 349	26 695	665 306

¹⁰ A határőrkatonák 1844. évbéli számát közigazgatási egységenkénti részletezésben J. Söllner közli (*i.m.* 275.). A családnagyság, a háztartásszerkezet iránt megnövekedett érdeklődést tanúsító dolgozatokat, valamint a régebbi adatközlő, eligazító irodalmat itt, most sajnos nem ismertethetjük. Az ötös szorzószámot keveslők miatt azonban közöljük abszolút számokban is adatainkat. Az 1810-es határőrvideki családtípus átlagszámok (amelyeket osztószámokként használtunk) a következők: I. székely gyalogezred = 7,11; II. székely gyalogezred = 6,21; I. román gyalogezred = 5,91; II. román gyalogezred = 6,75; székely huszárezred = 9,74. A nagycsalád jelleget indokolja a határőri terhek familiákra vonatkoztatottsága. Forrása: Regimenti Transylvanici Confinariii populatio numerusque pecorum ejatum juxta conscriptionem ad 1810 peractam. (Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében. Kemény Sámuel Gyűjtemény. Grammatophylaceum Transylvanicum. Miscellanea. Tom. 20. 670. Az 1847-hez közelebb eső 1830-as adatokat Benigni könyvéből (*Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Gränze*. Hermannstadt, 1834. 17.) is átvettük volna. Ebben számottevő kalkulációs eltérések gátoltak meg bennünket.

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Taxalista	7 505	2 985	405	28 810	12 580	52 295
Bányász	39 395	8 385	1 700	2 795	–	52 275
Egytelkes nemes	21 195	20 410	19 560	–	–	61 165
Egyéb	16 980	3 490	7 905	25 895	2 615	56 885
Összesen	740 448	170 395	310 429	559 534	42 440	1 823 246

9. Az 1847. évi polgári és az 1844. évi határőrkatona lakosság lélekszáma százalékban

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágy	50,60	56,77	22,37	13,32	0,38	33,76
Zsellér	28,63	19,25	15,92	4,50	0,92	17,54
Szabad paraszt	9,28	3,28	52,18	71,91	62,90	36,49
Taxalista	1,02	1,75	0,13	5,15	29,64	2,87
Bányász	5,32	4,92	0,55	0,50	–	2,87
Egytelkes nemes	2,86	11,98	6,30	–	–	3,35
Egyéb	2,29	2,05	2,55	4,62	6,16	3,12
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

10. Az 1847. évi polgári és az 1844. évi határőrkatona családok megoszlása

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágy	74 934	19 346	13 891	14 909	32	123 112
Zsellér	42 404	6 561	9 884	5 028	78	63 952
Szabad paraszt	11 697	1 118	25 757	78 784	5 339	122 695
Taxalista	1 503	597	81	5 762	2 516	10 459
Bányász	7 879	1 677	340	559	–	10 455
Egytelkes nemes	4 239	4 082	3 912	–	–	12 233
Egyéb	3 396	698	1 581	5 179	523	11 377
Összesen	146 049	34 079	55 446	110 221	8 488	354 283

**11. Az 1847. évi polgári és az 1844. évi határőrkatonai családok megoszlása
százalékban**

Társadalmi csoport	Erdélyi vármegyék és Fogarasvidék	Partiumi vármegyék és Kővárvidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
Jobbágy	51,31	56,77	25,05	13,52	0,38	34,75
Zsellér	29,03	19,25	17,83	4,56	0,92	18,05
Szabad paraszt	8,01	3,28	46,45	71,48	62,93	34,63
Taxalista	1,03	1,75	0,15	5,23	29,64	2,95
Bányász	5,39	4,92	0,61	0,51	–	2,95
Egytelkes nemes	2,90	11,98	7,06	–	–	3,46
Egyéb	2,33	2,05	2,85	4,70	6,16	3,21
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

A szász székekben, a Királyföldön a határőrkatonák beszámítása után sem növekszik meg szembeszökően a szabadok aránya. Oka, hogy amúgy is igen magas az adótábellák alapján is. Szabadrendű emberek lakják ezeket a tájegységeket, s az, aki jobbágy-zsellér kategóriájú lakos, Brassó vidékén és Szebenszékben lakik, néhány egymással szomszédos falubokorban. Számításaink nyomán a szabadparasztai százalékszám itt 69,89 %-ról majdnem 72 %-ra emelkedett (családszám szerint 71,48 %-ra). Jelentősebben a román határőrezred egyik központjában, Beszterce vidékén változott meg a súlyuk, ahol 79,22-ről 87,56-ra módosult a fölényüket jelző százalékszám.

A hajdan ugyancsak döntő többségében szabad székelyek lakta székekben, a Székelyföldön már érezhetőbb a feudális nyomás és a terhes katonai szolgálat miatt bekövetkezett jobbágyosodás. Akkor azonban, ha számításba vesszük a határőrkatonai népséget, még világosabbá válik, hogy ez a folyamat a fejedelemségekori Erdély vége felé elakad. Számításaink nyomán a határőrezredek kötelékében szolgáló, valamint a szabad, de nem katonáskodó székelyek lélekszáma 26,50-ről 52,18 százalékra, családokat véve pedig 46,45%-ra növekszik. Grafikonvonaluk magasba szökkenése legjelentősebb Csík-Gyergyó-Kászonszékben (69,42 %), Udvarhelyszéken (60,07 %) és Háromszéken (45,13 %). Az alávettettek aránya nagyjából 20 százalékkal csökken (58,86-ről 38,29-re esik vissza) – megmutatva, kifejezve így most már a valóságoshoz közelebb álló társadalmi struktúrát, amelyben a szabadoké a legizmosabb, a meghatározó réteg.

A vármegyékben telepedett meg a történeti Erdély lakosságának mintegy fele része. Nem véletlen tehát, hogy az ezekben az igazgatási egységekben élők helyzete, sorsa, az itt uralkodó osztályviszonyok reprezentálták Erdélyt a korabeliek számára is. Itt a százalékszámok is tipikus jobbágyvilágot tükröznek. Még hogyha a vármegyék kétharmadába beharapózott is a határőrvidék, a jobbágy-zsellér adózók 80 százalék körüli aránya a jellegmeghatározó. Igaz, hogy van olyan megye is, ahol a nem-nemesek tömege eléri a 90 %-ot, de a határőrkatonákkal együtt számolt szabadok Fogaras vidékén majd egyharmadát teszik ki a lakosságnak, és ez a népcsoport 17–20 százalék között hullámszik Kolozsban és Dobokában is. Figyelemreméltó az a jelenség, hogy a katonásított paraszttal egyetemben 8–9 százalék e földön is a nemesúrnak alá nem vetett ember.

Néhol, így Belső-Szolnokban az egytelkesek száma nagyobb (13,31 %), Alsó-Fehérben pedig a bányászréteg jelentősebb (16,27 %). Árnyalatokban tehát gazdag, de alapjában véve „úrdolgás” alapvonású az erdélyi megyebeli társadalom, és igen hasonlatos hozzá a partiumbeli. Itt, sok egytelkese révén Kővár-vidék a rendhagyóbb. A taxalisták lakhelyei, a városok pedig a szabad státusú parasztek és polgárok telepei.

A területi számbavétel valójában megkövültnek látszó, régi állapotokat, viszonyokat konzerváló társadalmat vetít elénk. Olyat azonban, amelynek mozaikszemei igen eltérő színű foltokat s a foltokon belül más-más árnyalatokat csillogtatnak fel. Van tehát „erdélyi társadalom”, de az sajátos rétegződésű egységek összessége. Igazából feudális társadalmi struktúra ez, az attól nem idegen gazdag helyi változatokkal.

A következőkben az egyes rendekről, rétegekről szólnánk még néhány szükségesnek vélt szót. Szeretnők felmérni súlyukat, osztályozva Erdély lakóit. Az osztályozás azonban nehéz. A rendiségbeli társadalmi kategóriák jogoknak, mondhatnók, kisebb-nagyobb privilégiumoknak, szabadságoknak és kötelezettségeknek birtoklói voltak. A politikai kiváltságok is egybeforaszítottak sokakat, mint ahogyan az azokból való kizártság is csoportképző erőként működött. A rendi helyzet azonosságainak kohéziója kötött tehát egybe embereket, miközben már más gazdasági erők, a termelőeszközökből való részesedés, a velük való rendelkezési lehetőség teremtett új státusokat, formált új érdekközösségeket. Ezek a forradalom után lassanként válnak majd azzá, amire a mi periódusunkban készülnek fel: a polgári társadalom „osztályaivá”.

A nemesség

A *nemességről* a legnehezebb szólnunk. Az adótabellákból, országos összeírásokból hiányoznak. Igen sokszor kiváltságaikat féltőn, szívósan akadályozták a Habsburg államszervezet vezetését abban, hogy lajstromozza őket. Kivételesen szerepelnek az 1767-ben készült számbavételben (4324 családdal, vagyis mintegy 21 620 fővel). Benigni és Kőváry adatai szerint 1772-ben 29 510 kiváltságos (20 639 adómentes, 8449 egyházhelyi, 422 bojár) élt Erdélyben.¹¹ Az összcsaládlétszámhoz viszonyítva részesedésük 10,26 százalék volna. A II. József korabeli (1784–1787 között végrehajtott) népszámlálás pedig ebbe a kategóriába írta össze a nemesi családok 31 387 férfi tagját.

Vallatára foghatók még a dolgozatunk elején közölt, foglalkozási ágazatokat bemutató táblázatok is. Mind az 1829-es táblázatban, mind az 1833. évi újraközlésben csaknem 70 000 erdélyi ember minősül a kiváltságosok rendjéhez tartozónak. Az összlakosságból pedig 3,70 %-os a részesedésük. J. Söllner 1839. évi adatai szerint 84 882 tagja van a nemességnek (eszerint 22–23 lakosra esik egy nemes személy).¹²

Eltérések a följegyzésekben, becslésekben mutatkozhatnak ugyan, de ennek a társadalmi csoportnak a népes voltát nem vonhatjuk kétségbe. Azt azonban társítanunk kell e megállapításunkhoz, hogy ez a feudális hierarchia felső fokán elhelyezkedő réteg maga is igen tagozott. A mágnások, arisztokraták, primorok, a sokszáz „nemtelen”, „úrdolgás” paraszt fölött rendelkező földesurak, a szerényebben élő középnemesek, valamint a sok jogcímű és életszintű kismemesek

¹¹ J. H. Benigni: *i.m. Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1837. 38; Kőváry: *i.m.* 199.

¹² J. Söllner: *i.m.* 390. Az ugyancsak kortárs Gyulay Lajos szerint azonban számuk kisebb volt és csak minden 32. volt nemes. Vö. Csetri Elek: *Reform és gazdaság*. Erdélyi Múzeum 1996. 208. Ezzel szemben V. Cheresteşiu az ugyancsak kortárs Gh. Bariţiu-ra támaszkodva úgy látja, hogy az „ország lakóinak kb. öt százaléka rendelkezett nemesi kiváltságokkal. Ebben a tekintetben – fűzi hozzá – Erdély még Lengyelországot is meghaladta, pedig az utóbbi közismert volt nagyszámú nemességéről.” Vö. V. Cheresteşiu: *A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés*. Ford. Benkő Samu. Bukarest 1967. 67.; Gh. Bariţiu: *Părţi alese din istoria Transilvaniei*. II. Sibiu 1890. 2.

között megszilárdult magas válaszfalak emelkedtek. Oly jó ismerőjük, mint Wesselényi Miklós, így ír: „...a nemesség olyannyira távol tartja magát a mágnásoktól, vagy mély alázatosság alakjában, hideg, sőt olykor gyűlölséges ellenesség s idegenséggel van – vagy valóban is csúszmász előttük s hizelkedik nekik.” Az arisztokrácia megvetését e réteg érzi, s cserében büszkének, „kényes”-nek, elpuhultnak tartja azokat. Ellenük ingerel Wesselényi szerint az, hogy a birtokok nagy része a mágnások kezében van, az alkotmányos előjogokkal elsősorban ők élnek, emellett pazarlók, hazájokért semmit sem tesznek, sőt fényűzésért, hivatalért az idegen elnyomásnak hű eszközeivé válnak. Hozzáfűzi azonban azt, hogy a köznemes nem azért venné át a mágnásoktól a magas hivatalok monopóliumát, hogy nemesebben használja, hanem „hogy ő fényeljen, s éppen olyan henyén, mint amazok, ő lépesedjék”.¹³

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a birodalmi elithez tartozó erdélyi főúri családoknak Bécshez, az abszolutizmushoz való viszonya sem egységes. Tanúsítja ezt a belpolitikai küzdőtér, valamint a Rákóczi-szabadságharc idejekori ellentétes vélekedésű, hitű csoportképződés, majd a reformkori szabadelvű-konzervatív ellentét. Ez utóbbinak a modelljét arról a Bethlen Lajosról¹⁴ lehetne megformálni, aki az ellenzékietek terrorizmussal vádolja, az „opositio” hamis prófétáinak, demagógoknak, Enyed szülte fattyaknak nevezi, kiknek vezére, „vátáv”-ja unokaöccse, Wesselényi Miklós.

Kemény Dénes reformer¹⁵ a gyökeres változtatás híve, érdekegyesítésre ösztökéli a nemességet, 1846-ban keserűen fakad ki: „S ha ti nézvén nem láttok, hallgatván nem halltok, érintetvén nem éreztök, valjon én s más (ki szalonnás káposztán túl is szeret gondolni) megelégedjünk-e folyvást, aggodalmas szemekkel kisérni közönyösségtök és tunyaságtok lajhárlepteit?”

Böllöni Farkas Sándor is leírja e szavakat naplójába: „Utálok az arisztokratia cudar gögjét, s ahol lehetett neveltségessé tettem”, miközben élete, sorsa főrendi reformer barátaiéval fonódik egybe.¹⁶

A főurakat a kismemesektől még mélyebb szakadék választotta el. Őket, a birtoktalanokat vagy szegény kisbirtokosokat, a csupán címereslevelet bírókat Kemény Dénes is megvetette, lenézte.

A főnemesség elitjét a grófi, bárói címet viselők alkották. Kóváry az előbbiekből 23, az utóbbiakból 24 családot (valójában nemzetséget) számlált össze.¹⁷ Soraikban a vagyon, a föld, a jobbágyi munkaerő igen változatosan oszlott meg. Voltak elszegényedett grófi, bárói családok, más mágnásfamiáliák fiai előtt nyitva állottak a legmagasabb és legjövödelmezőbb tisztségekhez vezető utak, és a rendelkezésükre álló gazdaság sem volt megvetendő.¹⁸ Az sem vitás, hogy ez a réteg épített kastélyokat, lovardákat és telepít parkokat, létesít könyvtárakat, tesz alapítványokat, támogatja a művelődést, taníttatja fiait külföldön idegen nyelvekre, kísérletezik birtoka korszerűsítésével, politikai tapasztalatokkal és kapcsolatokkal rendelkezik, nemzetközi kitekintése van s szemben a magyarországi arisztokrácia nagy részével, a nemzeti nyelv hordozója és védelmezője.

¹³ Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest [Lipcse] 1833. 73–76.

¹⁴ *Erdély öröksége*. X. (Bev. Bisztray Gyula). Bp. é.n. 33–34. Önéletírását Szádeczky Lajos adta ki (*Gróf Bethlen Lajos önéletírása*. Kolozsvár 1908).

¹⁵ Imreh István: *Kemény Dénes: Érdekegység*. Művelődés XXI/1968. 10. sz. 60–65.

¹⁶ *Böllöni Farkas Sándor naplója*. (Szerk. Jancsó Elemér). Bukarest 1971. 49.

¹⁷ Kóváry: *i. m.* 199; Söllner csak 21–21-ről tud, valamint 6 kihalt grófi és 11 kihalt bárói családról (Söllner: *i. m.* 389.)

¹⁸ Trócsányi Zsolt írja: „Az államigazgatás tisztségeinek betöltése még a történész számára is meglepő szorosan igazodik a birtokmegoszláshoz. Valami szinte »megdermedt« rendiséggel találkozunk.” (Trócsányi Zsolt: *Az északi Partium 1820-ban*. Bp. 1966. 278.)

16 159 jobbágy uraként a legnagyobb birtokos Erdélyben még ekkor is a kincstár volt.¹⁹ A 4000–10 000 jobbágyos kategóriában ott találjuk Brassó városát, a Szebeni Héttőrakat, a szász nemzeti pénztár intézményét, az erdélyi római katolikus püspökséget. Az 1000–2500 úrbérest robotoltatók között ott szerepelnek a Bánffy, Bethlen, Bornemissza, Kemény, Teleki, Jósika és más nemzetségek tagjai.

A jobbágytartók megoszlása 1848 előtt a következő volt:

1–10	jobbágytelke volt	2173 birtokosnak
10–50	jobbágytelke volt	961 birtokosnak
50–100	jobbágytelke volt	230 birtokosnak
100–500	jobbágytelke volt	192 birtokosnak
500–1000	jobbágytelke volt	30 birtokosnak
1000-en felüli	jobbágytelke volt	21 birtokosnak

A földesurak száma – tekintetbe véve a több család együttes birtoklását is – mintegy négyezerre tehető, de az 1–10 úrbérest robotoltatók vannak döntő túlsúlyban. Összefüggő, szomszédos falvak hosszú sorát magába foglaló domíniumok nincsenek Erdélyben. Apor Lázár 203 jobbágy ura és parancsolója, ezek azonban Erdély 8 megyéjében és 37 falujában laknak. A Kornisok 1840-ben 7 közigazgatási egység 60 helységében birtokosok, de örökösök e szétszórt hagyatékot is négy részre szaggatják szét. Egy-egy tájegységnek vannak azonban kiemelendő jelentőségű földbirtokosai. Így például az északi Partiumban 1820-ban három család: a Bánffy, Wesselényi és Teleki uralja a szolgáló emberek 30%-át. Tegyük hozzá: a 41 ún. megyei nemes – átlag 20–25 úrbéres gazdája – mintegy 13%-nyi részesedést mondhat magáénak, a kis- és kurtanemeseké pedig 20% fölött volt.

A rendkívül tagozott erdélyi nemesség egészén belül külön kategóriaként tartják számon az adótábellákon az egytelkes, az egyházhelyi, az armalista nemeseiket. Azokat, akiknek nem volt 2–3 jobbágyuk, csak egy vagy még inkább egyetlenegy sem, de címeres levéllel, „kutyabőrrel” büszkélkedhettek, miközben adót éppen úgy fizettek, mint az úrdolgos parasztok. Csakhogy nemesek voltak, részt vehettek az ország és megye politikai életében, kisebb tisztségekhez jutottak, szavazati joguk volt, aminek megnyeréséért a követek minden törvényes és megengedhetetlen eszközt igénybe vettek. (Az egytelkes nemes családok számát és a közigazgatási egységbeli részarányát 12. táblázatunk mutatja.)

12. táblázat

Közigazgatási egység	Egytelkes család	Százalék
	<i>Erdélyi vármegyék</i>	
Felső-Fehér	30	0,31
Alsó-Fehér	417	1,45
Küküllő	29	0,24
Torda	583	2,66
Kolozs	–	–
Doboka	527	5,40
Belső-Szolnok	1 550	13,31
Hunyad	82	0,39
Fogaras-vidék	1 021	10,86
Összesen	4 239	3,03

¹⁹ J. A. Ritter v. Grimm: *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*. Wien 1863. 65–198; A. Csetri-Şt. Imreh: *Asupra relațiilor de proprietate feudală. 1750–1848*. = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj IX/1966. 109–112; Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 95–100.

Közigazgatási egység	Egytelkes család	Százalék
<i>Partium</i>		
Közép-Szolnok	746	7,48
Kraszna	318	5,83
Zaránd	242	2,47
Kövár-vidék	2 776	31,44
Összesen	4 082	11,98
<i>Székely székek</i>		
Udvarhely	905	8,25
Maros	2 053	18,80
Háromszék	–	–
Csík	–	–
Aranyos	954	32,89
Összesen	3 912	9,69
Erdély összesen	12 233	3,48

Mint látható, az „adóíró” perceptorok nem találtak egytelkes nemes sem a taxás helyeken, sem a szász székekben, és ugyanígy alig-alig leltek ilyen kategóriájú nemesembert Kolozs megyében, Csík-Gyergyó-Kászonszékben, de Háromszéken sem. A taxás helyek (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár) társadalomfejlődése sem volt olyan sajátos, hogy bennük egytelkes ne lett volna. Valószínűbb, hogy beolvadtak a polgárságba vagy hogy libertinusnak, de még inkább városi polgári státusúnak írták be az adólajstromokba. Az oppidumokban külön tartották számon őket. Dés lakosságának majd felét, Nagyenyednek egynegyedét, Tordáéknak egy részét ők alkották. (Az udvarhelyszéki Oláhfalú lakóit – kiváltságos helység lévén – egészében egyházhelyi nemesekként lajstromozták.) Háromszék, Csík-Gyergyó-Kászonszék hajdani egytelkeseit feltehetőleg a lófők soraiba iktatták, de számolhatunk azzal is, hogy sokukat határőrkatoná zászlok alatt lehetne megtalálni.

A legtöbbben Aranyosszéken és Kövár-vidéken vannak (32,89, illetve 31,44%). Utánuk Marosszék, Belső-Szolnok, majd Fogaras-vidék következik. Különböző eredetűek. Sorsuk nyomon követése messzire vezetne. Többségükben hadi érdemeikért, katonai, váruradalmi szolgálatokért megnemesített emberek. E szerepkörük eljelentéktelenedése után – főleg a Habsburg-uralom idején – legtöbbjük paraszti életformát élő, de földesurat nem szolgáló emberré vált.

Növekvő számuk és szerepük bizonyágaként három erdélyi várost: Dést, Ó- és Újtordát II. Rákóczi György korában nemes városnak nyilvánították, vezetőjüként pedig nem főbíró, hanem nemesi hadnagy állott közösségük élén.²⁰ Rettegen is oly sokan voltak, hogy külön rendtartás szerint éltek, élükön ugyancsak nemesi hadnaggal.²¹ Désaknán 1838-ban 70 immunis és 10 adózó nemes számláltak össze, felerészben magyarok, felerészben románok voltak.²² A

²⁰ Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I. Kolozsvár 1861. 75–76.

²¹ „Amely falukban számosan vannak egyházas (nobilis unius sessionis) magyar és oláh nemesek, ott egy ún. nemesek hadnagya van, esztendőnként változólag.” (Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése*. Kolozsvár 1837. 489.)

²² Kádár József: *Szolnok-Doboka megye monographiája*. III. Dés 1900. 227; I. Lenk: *Siebenbürgens geographisch-topographisch-statistisch...* Lexikon. I. Wien 1839. 245. A fogarasföldi bojárokról I. D. Prodan: *Bojaren und „vecini” des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert*. Bukarest 1967; Uő: *Urbariile Țării Făgărașului*. I. București 1971. – A partiumi kisenemesekre I. Fényes Elek: *i.m.* V. 113–122. és Szentgyörgyi Mária: *Kövár vidékének társadalma*. Bp. 1972. = *Értekezések a Történeti Tudományok köréből*. Új sorozat. 56.

kisnemesség zömében magyar ugyan, de nagyon sok román is volt köztük. Az adományos és armalista román nobilis rétegről Fényes Elek is beszél: „Ilyenek voltak – mondja – az úgynevezett puskások, bojárok és bástyások. A puskások hajdan Szamosújvár, Kővár, Görgény és Déva várak szomszédságában telepedtek meg, s ezeknek minden adótól felszabadított kamarai jószágok adattak által, oly kötelezettséggel, hogy az említett várakat őrizzék [...], a bojárok és bástyások [...] Fogaras vidékén laknak.”²³

A magyar és román művelődési életbe, a reformerek és forradalmárok közé sokan emelkedtek fel a kis-, bocskoros és egyházhelyi (egyházi) nemességből. Egy részük a jobban élők közé jutott. Egészében azonban ez a réteg címére, kiváltságára nagyon büszkén, de igen szegényesen élt. A „hétszilvafás” jelző, az a mondás, hogy „egyházias nemesek hatszoros koldusok” – eléggé sokatmondó.²⁴ Az emlékező Gh. Barițiu is hangsúlyozza 1862-ben a kettősséget: „A nemes parasztok – akiknek volt egy kis birtokuk – kétharmadrészben dolgos emberek, akik minden erejüket megfeszítették, hogy megtartsák ezt a birtokot [...] A többi nemes paraszt viszont a teljes nyomorúságba süllyedt [...] ezek már régóta az összes parasztok gúnyolódásának célpontjaivá váltak, akik »hétszilvafás koldusok«-nak hívták őket.”²⁵

Számuk és százalékarányuk az adóstatistika szerint nem változott meg számottevőbb mértékben.

Év	Család	Százalék
1767	12 811	4,96
1791	9 805	3,24
1808	12 777	3,72
1821	10 798	3,58
1831	12 721	3,91
1847	12 233	3,74

A társadalmi és pártharcokban, az életigazító, törvényt szabó mechanizmus működtetésében elhatározó, döntő szerepük természetesen csak a nemesség felsőbb szintjén lévőknek volt. Egyöntetűséget, elvi egyetértést azonban e körökben is hiába keresnénk.

Nem feledhetjük: a feudalizmus válságának évtizedeiről szólnunk. A nemesség válságtünetei közül megemlítenők rendkívüli mértékű eladósodottságukat. Az Erdélyi Híradó hasábjain ilyen sorokat olvashatunk: „Fő és közép nemességünk [...] nyakig eladósodva.” Ehhez a megállapításhoz fűzi hozzá a szerkesztő a következőket: „Bizonyos közalapítványi tőke megvizsgálásánál készült jelentést láttam a napokban, mellékelte oklevelekkel együtt. Eléremültem rajta. Erdély fő és középnemessége – egypár kivétellel – mind regisztrálva volt [...] s hát ha még a szászok nemzeti pénztárának scontróját, kölcsönjegyzékét láthatnátok! Boldog Isten, mennyi emberünket tartja fogva eme tőkealap!”²⁶

²³ Fényes Elek: *i.m.* VI. 101.

²⁴ V.Cheresteșiu: *i.m.* 68. A kisnemességre l. még Szabó István: *Jobbágyok – parasztok*. Bp. 1976. 240–243.

²⁵ Kovács József–Kovács Ferenc: *Két évszázad kortársai George Barițiu*. Kolozsvár–Napoca 1984. 124–125 – „Vannak azonban nemesek alig egy holdnyi föld birtokosok” – írja Hodor Károly (*i.m.* 360). Ellenük háborog Wesselényi is, mondván: „A nemesség az ország nagy részében többnyire bárdolatlan, vastag tudatlanságban, galád körhelységben s lusta henyelésben üli el idejét.” (*i.m.* 54.) L. még: *Istoria României*. III. București 1964. 1006–1008, 1022–1025; *Magyarország története*. V/1. 1790–1848. Bp. 1980. 635–638.

²⁶ *Adó és országos pénztár*. II. Erdélyi Híradó 1846. 171. sz.; 1823-ban gr. Bánffy György, Erdély gubernátora után 197 864 rénes forintnyi adósság maradt az örökösökre. 1845-ben gr. Bánffy József 315 934 forint 8 krajcárnyi tartozás kamatterheit kénytelen fizetni. (Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében. Bánffy cs. lvt. II. doboz. Fasc.10. Consignationes. 51, 115.)

A korszerűtlen gazdálkodás, a kedvezőtlen piaci, pénzügyi viszonyok hálójában vergődők közül egyesek megkísérik, hogy az új, korszerű, talán azt mondhatnók, hogy polgári jellegű termelési módszerek segítségével váljanak úrrá nehézségeiken. A zsigó gazdaság hírnévre tesz szert kísérletező kedve révén, s a manufaktúra-alapító, iparral, kereskedéssel is próbálkozó főurak száma is sokasodik.²⁷ A többség azonban hagyományos módon, a megmerevedett kereteket megbontani nem tudóan habzsolja az ingyen munkaerőből megszerezhető, szedi a vámost mindenkitől, aki a termelő életben előjogai hatósugarába kerül.

A mi korszakunkban azonban életszemléletük sem azonos, és sokuknál gyökeres változás észlelhető. A francia forradalom után vagyunk, s a forrongó Európa eszméi utat találnak Erdélybe is, nem tisztelve a metternichi rendszer szellemi vámsorompóit. Kibontakozik a nemesi ellenzéki, reformer mozgalom és az „érdekegyesítés”-ben kiutat látók arra is készek, hogy megszüntessék a jobbágyrendszert, föladják a korszerűtlenné és haladásgátlóvá vált privilégiumaikat. Kemény Dénes tanácsa ez: „Amit birtokrendezést illetően úrbéresnek szántunk, legközelebbi országgyűlésen egyszerre mind – apait-anyait – adjuk ki [...] Hiába szotyogtatjuk adagonként az idő igényelte engedményeket: veszünk vele erőnkéből [...] s mégsem tudunk korszerűtlenül tartogatott előnyeinkből egyet is megtartani.”²⁸

Növekszik cselekvési vágyuk, elégtelenség maradi sorstársaik vakságával és önzésével, s a parasztok forradalmi mozgalmának kirobbanásától tartanak. Szélesedő táborukba vonják az értelmiség és polgárság jelentős részét. Az erőpróbát kínáló 1846–1847-es országgyűlésen azonban a reformerek vereséget szenvednek a Bécs támogatását élvező konzervatívoktól. Még egy valamennyire kedvező úrbérendezés ügyét sem sikerül dűlőre vinniük.²⁹

A polgárság

Másodsorban a *polgárságról* kívánunk szólni. Míg a nemesség korszakunkban vezetőszerepének alkonyóráit élte, a polgárság számára most hajnalodott. Nyugati példákat követve gazdasági vezető szerepre, társadalmi, politikai hatalomátvitelre kellett volna készülődnie. Erre a szerepre azonban még nem volt érett. Az 1848–1849-es harcokra visszatekintő Mikó Imre írta: „hazánkban úgynevezett »Tiers état« a külföld értelmében nem létezett, aki olyan jogok élvezéséből kizárva látta volna magát, melyeknek gyakorlására minden tekintetben képesnek tartathatót, s ki ezen okból ott a forradalmi mozgások fő tényezője volt.”³⁰

Mindenekelőtt kíséreljük meg számszerű meghatározását annak a kialakuló osztálynak, amely a rendiség korában városlakóként, iparosként, kereskedőként, nemzetiségi-társadalmi csoportként élvezett különféle polgári kiváltságokat. A jogtörténet külön tartja számon a szabad királyi városokat, nemes városokat, mezővárosokat. A mi adótabelláinkon szerepelnek a taxás helyek (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár), amelyek egyben szabad királyi városok is. (Nem sorolják azonban ide a hasonló státusú szász városokat, mint Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Segesvár és Szászváros.) Ezenkívül összegezik a

²⁷ L. Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és kalini hamuzsír-huta története*. Bukarest 1956; Csetri Elek: *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigói Wesselényi uradalomban*. = Csetri Elek–Imreh István–Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről*. Bukarest 1956. 4–44.

²⁸ Vö. Imreh István: *Kemény Dénes: Érdekegyesítés*. 60–61.

²⁹ Miskolczy Ambrus: *Társadalom és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen*. Századok 1979. 883; L. még: *Magyarország története*. V/1. 635–638; Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 498–506.

³⁰ Mikó Imre: *Egyetértés, társadalmi egybeolvadás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára az kolozsvári Egyetemi Könyvtár megőrzésében. 2208. sz. – Az iparosodás és polgárisodás kérdésére I. *Istoria României*. III. 1010–1021; *Magyarország története*. V/1. 547–577.

vármegyék és székek területén lakó taxalistákat, adózó, de szabad polgárokat is. Az 1831-es és 1847-es összeírásokban ilyen számban és százalékban szerepelnek:

13. táblázat

Erdélyi vármegyék		Partium		Székely székek		Szász székek		Taxás helyek		Összesen		
család	%	család	%	család	%	család	%	család	%	család	%	
1831	2060	1,41	774	2,18	236	0,62	6496	6,66	3381	42,35	12 947	3,98
1847	1503	1,09	597	1,75	81	0,20	5762	5,53	2516	29,64	10 459	3,20

Együttesen mintegy 50–60 000 lakost vehetünk taxalistának. Jóllehet a besorolási ingadozások csökkenést vagy növekedést okoznak, számuk és lakosságbeli részarányuk egy évszázadon át alig-alig változik.

Készült 1831-ben olyan helységek szerinti összeírás,³¹ amely a városokat civitasokra és oppidumokra osztja fel. Az előbbieket nagyjából a szabad királyi városokat ölelik fel, az oppidumok között azonban találkozunk tipikus erdélyi mezővárosokkal, „nemes város”-okkal, bányavárosokkal, közigazgatási központokkal, falusias, agrárjellegű településekkel. A 10 civitasnak és 66 oppidumnak 1831-ben kb. 230 000 lakója volt, ebből 139 290-en oppidumokban éltek. Egészében ilyen nagyságkategóriákba sorolhatók ezek a helységek (két oppidum adatai hiányával):

300 – 1 000	közötti lakosa van	10 helységnek
1 000 – 2 000	közötti lakosa van	21 helységnek
2 000 – 3 000	közötti lakosa van	16 helységnek
3 000 – 4 000	közötti lakosa van	13 helységnek
4 000 – 5 000	közötti lakosa van	4 helységnek
5 000 – 10 000	közötti lakosa van	5 helységnek
10 000-en	felüli lakosa van	3 helységnek

Köztudott azonban, hogy a népességszám önmagában nem elegendő a városi minőség kiérdemléséhez, hanem más kritériumoknak is meg kell jelenniük. Korunkban kétségtelenül az árucserre, a vásár volt az egyik legfontosabb városképző erő.³² De önmagában sem az árucserre, sem az ipar nem volt elegendő a városképzéshez. Legyen elég itt a vásáraitól híres Bánffyhunyadra vagy a vasiparáról nevezetes Torockóra gondolnunk. Az elsőt feudális függősége és egészen falusias jellege, az utóbbit pedig függősége mellett kisszámú lakossága, zártsága, közlekedési útvonalaktól való távolléte eleve kizárta a polgári értelemben vett városok sorából. Ezzel szemben például Tordának a történelem folyamán játszott szerepe, az, hogy vármegyei székhely volt, fejlett sóbányászata, sokágú kisipara működött, csak megerősítette földrajzi helyzetéből, a sík- és hegyvidék találkozásából következő fontosságát az árucserében; ami főleg heti- és országos vásáraiban jutott kifejezésre. Mindez ellensúlyozta azt, hogy „nemes

³¹ EME Könyvtár a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Könyvtárának megőrzésében. Kézirattár. 93070. sz. és Mike Sándor: *Statistica Transilvaniae*. 1831, 1857. Címe: Statistico Topographica singulorum in Magno Principatu Transylvaniae existentium Locorum, Civitatem item et Oppidorum ut et Ecclesiarum ad nutum benignorum Decretorum Aulicorum sub No. 1179. Anno 1823, Anno 1825 et Guberniali sub No. 6677 Anno 1829 emmanatarum juxta Altissime praescriptum Formulare, e submissis per Jurisdictiones Tabellaribus Conspectibus ordine Alphabetico efformate. Vö. Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I. Kolozsvár 1861. 74–76, 94, 103.

³² *Erdély története*. Főszerk. Kőpeczi Béla. III. Bp. 1986. 1232.

város” volt, népessége viszonylag kis számú s lakosságának nagy hányada („kebeles polgárok”) részben vagy egészben mezőgazdaságból kereste kenyerét.

Természetesen teljesen más helyzete és jellege volt Kolozsvárnak. Igaz ugyan, hogy régebben kimutatott 1848 előtti népességszáma túlzottnak bizonyult (az 1857-es népszámlálás szerint is csak 20 615-ön lakták), de Délkelet-Európa, főleg pedig Erdély viszonylatában lakosságának száma jelentősnek értékelhető. A városlakók sorában sok kereskedő és iparos foglaltatott, falai között jelentős tőke összpontosult s kiegyensúlyozta azt, hogy iparúzői között is számosan a földet művelték. Földrajzi helyzete a várost fontos közlekedési csomóponttá tette. Jó érzékkel alapított hát a városban szállodát és indított gyorskocsi-vállalkozást az olasz származású Gaetano Biasini, aki vívómesterből tőkésé lépett elő, itáliaiból kolozsvári polgárrá vált. Az a tény, hogy 1790-ben ide helyezték át az erdélyi közigazgatási vezetőséget, a Gubernium székhelyét, itt tartották a diétákat, a várost politikai központtá avatta; 1820-tól működő állandó színháza, a megalakult Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület, a ló-, termény- és ekeversenyek, főiskolái, nyomdái, napilapja, vezető értelmisége – művelődési jelleget adtak a helységnek és valóban Erdély fővárosává formálták. Sokban Kolozsvár nyomdokain haladt Marosvásárhely. Népességszáma sokkal kisebb volt ugyan, de a Királyi Tábla és a nagyszámú jogi értelmiség (bírók, ügyvédek, jurátusok) jelenléte, a Református Kollégium tanári kara és ifjúsága, iparosrétege és vásárai Erdély középső része és a Székelyföld fontos centrumává tették.

A vármegyékben és a Székelyföldön fekvő, részben agrárjellegű, Kolozsvár kivételével falakkal nem oltalmazott magyar várostípusú helységek között öt szabad királyi város volt. Ellenben a szász városok mindenikét védfalak kerítették, s ha a várfalak jelentősége fokozatosan meg is szűnt, azok a városokat zárttá tették, mintegy jelezve a politikai-társadalmi konzervatívizmust, azt, hogy a mögöttük lakó polgárok szigorúan őrizték kiváltságaikat, ugyanakkor gondoskodtak az urbanizáció magasabb fokáról. A középkori privilégiumokra épített előnyök azonban mindinkább a haladás kerékkötőivé váltak. A városi polgárjog kiszélesítésének ellenzése és a céhrendszer görcsös védelme a tőkés viszonyok és a „harmadik rend” győzelmét akadályozták, ugyanakkor a jobbágyfalvak feletti földesúri hatalom a politikai egyenjogúságnak és az áruterelésnek mondott ellent.

Nagyszombat erős tradíciók kötötték a régi rendhez. Hiszen évszázadok óta itt volt a szász Universitas központja, innen osztogatta parancsait a Generalcommando, a legfőbb erdélyi hadvezetőség, a városban székel az erősen Bécshez kötött kincstartóság s mindezek együttesen kihatottak az átalakulás menetére. Az előrelépést szolgálta viszont, hogy meglévő iskolái, nyomdája mellé a városban színház létesült, lapok indultak, szász mezőgazdasági egyesület alakult s a vállalkozó rétegek előretörték. Brassó Nagyszombennél nyitottabbnak bizonyult, különösen fejlett árucseréje lendített sokat rajta. A „koronaváros” tanácsába a szászok közé betörték a magyar és román elemek; a legnagyobb erdélyi városnak nagyfokú tranzitkereskedelme 1300–1400 főnyi kalmárréteget termelt ki, akik között a románok a legvagyonosabbak közé tartoztak. Ennek megfelelően alakult a város művelődési-politikai élete, jelentős szász és román értelmiséggel.

Egyébként az erdélyi népességnek sem taxalista, sem városlakó minősítése nem jelez nagyszámú polgári réteget, még kevésbé nagyvárosnak tekinthető gócpontokat, Íme a legjelentősebbek³³:

³³ Csetri Elek – Imreh István: *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán*. Korunk 1964. 12. sz. 1625–1632; Uők: *Aspecte ale dezvoltării oraşelor din Transilvania (1786–1848)*. Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Series Historia. Fasc. 2. 1966. 61–76.

14. táblázat

	1786	1827–30	1843–44	1857
Brassó	17 792	22 476	24 144	26 826
Kolozsvár	13 928	18 132	24 865	20 615
Nagyszében	14 066	17 716	18 873	18 558
Marosvásárhely	5 934	7 804	8 361	11 217
Torda	8 112	8 112	8 333	–
Segesvár	5 517	5 923	6 810	7 996
Gyulafehérvár	4 917	3 550	3 971	6 034
Medgyes	4 586	4 513	5 010	3 814
Szamosújvár	4 399	3 652	4 372	–
Beszterce	4 637	5 587	6 314	3 451
Zilah	3 832	4 193	5 352	–

Egészen véve az erdélyi városok fejlődése lassú, fokozatos volt, szemben a „kapuvárosok” (Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmár) dinamikusabb számbeli gyarapodásával.³⁴ Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy az egyesek szerint feltételezett 20 000–40 000 lakossal szemben közülük a legnagyobbnál is csak 20 000 fővel lehet számolni. Azonban így is Temesvár esetében kétszeres, Nagyvárad esetében négyszeres a növekedés a József-kori népszámlálás lakosságszámával szemben. Az erdélyi városok száma sem nagy. A polgári átalakulás központjai azonban mégis ezek az emporiumok. Mind gazdasági, mind művelődési szempontból egyre nő Kolozsvár, Brassó, Nagyszében jelentősége.

Ahhoz, hogy jellegzetes változtató minőségi átalakulás jöjjön létre, arra lett volna szükség, hogy a városok számának gyarapodása szerkezeti, összetételbeli változással is együtt járjon, mindennekelőtt a mezőgazdasági lakosság rovására növekedjék meg az ipari népesség, legyen több az új értelemben vett polgárrá és munkássá átalakuló ember. Az erdélyi társadalom mozgásrendjének lefékeződöttsége tehát leginkább e téren válik szembevetővé.

Az 1847-es tabellákban egyes nagyobb városok adózói között a libertinus, a gazdálkodó városi kétszer annyi, mint a polgárként számon tartott. Csak néhány példát említünk százalék-számokban:

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár
Libertinus	73,5	62,12	61,10
Cives-taxalista	23,93	32,98	20,62

A mezővárosokban jelentős számú a zsellér (30,33 %) s a szabadparaszt majdnem 20 %, a taxalista viszont alig haladja meg a 10 %-ot (Abrudbányán, Tordán, Vizaknán, Kolozson azonban számottevő a bányászok százalékaránya).

Még a hagyományos, rendiségbeli jellemző jegyeket hordozó kézműves polgárok, értelmiségiek sem mind tartoznak a kizárólagosan egy foglalkozásúak közé. A városi tisztviselő, pap, a tanár, a céhbeli iparos, a kereskedő is műveli vagy művelteti a földet, folytat állattartást. Így például Kolozsvár nyolc városnegyedében 1823-ba a következő helyzetet találjuk: a szabadparasztnak nevezett földművesnél az egy főre jutó szántóföld átlaga (köbölben) 1,47, a kézművesnél már 2,3, a polgárként feljegyzetteknél pedig 10,24. Az értelmiségi, honoratior rétegbeliek átlagosan 26 szekér szénát takarítanak be a város szénafüveiről, a többi polgár több mint 15,

³⁴ Erdély története. III. 1236.

a kézművesek majdnem négy szekérrel, a szabadparasztok viszont csupán félszekérnyit. A legnagyobb bortermelők szintén a polgárok és kézművesek. 1836-ban a Kétvízköz negyedben lakó 60 mesterember közül 49-nek van szőlője, a 143 belvárosi közül pedig 61-nek. Van olyan mézárasmester, aki mintegy 56 holdnyi szántót birtokol, 81 szekér szénát kaszáltat, istállójában pedig 16 ökröt, 16 borjút és 2 tehenet tart. Kolozsvár, Torda és Nagyenyed mesterembereiről mondotta Kemény Dénes: „Ha tavasz nyílik, az ilyent nincs miért honn keresni: ő szőlőjében dolgozik [...] Elérkezik Gál napja, s a család nagy lagzival üli szüret ünnepét...”³⁵

Az ipari népesség. Ismeretes, hogy a polgári társadalom születésének, kiformalódásának idején megnövekszik az ipari népesség. A két alaposztály, a tőkéséké és a munkásoké elsősorban szükségszerűen ebből a kategóriából rekrutálódik. Méreteit tekintve a céhiparosok, manufaktúrában dolgozók, a kereskedők rétege nem nagy, jóllehet a kézművességnek hagyományos és új gócai eléggé bőven vannak.

A korszak statisztikusai főkérményszéki és más összeírások nyomán szólnak arról, hány kereskedés, műhely, fabrika vagy kereskedő, kézműves van Erdélyben. „Hogy Erdélyben igen sok gyáros, kereskedő és kézműves nincs, azt igen könnyen megfoghatni – írja Kövály. – Földműves és baromtartó ország, magának is csak olyakat készít, mik a mindennapi szükségre elkerülhetetlenek.”³⁶ Ő különben az 1843-as esztendőről szólva 52 984 mesterembert említ (családtagjaikat, segédeiket nem számítva). J. Hintz (az eltartottakkal együtt) a következő növekedési folyamatról tudósít:³⁷ 1837 – 47 727, 1839 – 48 745, 1844 – 67 024.

Jóllehet – amint az 1. sz. táblázatban láttuk – az 1829-es kimutatás már 72 390 iparosról és kereskedőről is szól, Hintz a fejlődést túl rohamosnak, valószínűtlennek tartja. Segítségnkre lehet valamennyire az a két hivatalos conscriptio,³⁸ amelyekben a műhelyek, vállalkozások külön csoportosítva szerepelnek:

Év	„Manufaktúra, fabrika”	Ipar	Kereskedés	Egyéb	Összesen
1839	3771	43 963	903	2656	51 443
1844	2763	56 966	1294	4222	67 024

A *gyári munkásság* kialakulásának – ez az, ami bizonyosnak tekinthető – nincs széles kézművesipari s még kevésbé újszerű technikára alapozott bázisa. A tisztánlátás kedvéért az 1839-es és 1844-es adatsorok első rovatának fabrikáit és manufaktúráit kell mindenekelőtt valóságos érték- és nagyságrendjük szerint minősítenünk. Az 1839-beli 3771 céhen kívüli vállalkozás közül ugyanis majdnem 3000 a malom, és nagyon sok a hagyományos keretekbe be nem sorolható létesítmény, amely azonban alapvetően nem különbözik a céhműhelytől. Hogyha a táblán szereplőkből csak azokat választjuk ki, amelyek bémunkásokat foglalkoztatnak s amelyeket nagyobb tőkével rendelkező polgári személyek birtokolnak és vezetnek, a hámorok, huták mellé igen kevés ipari manufaktúrát, gyárszerű műhelyt társíthatunk. Gépi nagyipari jellegű gyár Erdélyben tehát alig van, gőzgép egyetlenegyük működik Zalatnán, az is a bányáiparban.

A „munkás”, valamint az iparban munkálkodó földtelen paraszt, a céhbe bejutni nem tudó segéd, legény nem egykönnyen sorolható egyazon társadalmi kategóriába. Sok az idénymunkás, a napszámos, a házhoz kiadott, főleg textilipari munkát végző dolgozó. Idegenből is szegődnek Erdélybe szakemberek, és többen pénzberért szolgálnak. Jóllehet ez a társadalmi réteg még

³⁵ Csetri Elek – Imreh István: *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán 1628.*

³⁶ Kövály: *i.m.* 210.

³⁷ J. Hintz: *Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844.* Archiv 1846. 426.

³⁸ *Erdély ipari, kereskedelmi és foglalkozási statisztikája 1839-ből.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle IV/1897. 365–371; Hintz: *i.m.* 424–426; Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. III–XXI (1830–1851.)

formálódóban van és nem széles körű, mégsem becsülhető le, hiszen növekvő tendenciájú csoport, s egy új termelési viszonyrendszer meggyökeresítője Erdélyben.

Nagyszében és környéke manufaktúráiban például 539 munkást találunk, a liszt-kásaőrlő, illetve fűrészmalmokban 295 embert. Brassó 25 manufaktúrájában és malmaiban ezer munkást dolgoztatnak. A legnagyobb (toháni) gyapjúmosó vállalkozás azonban idénymunkásként 1500–2000 embert alkalmaz. A külvárosi kerületekben (Bolgárszeg, Derestyé, Tömös) az ipari, manufaktúrabeli alkalmaztatás több mint 3000 embernek ad kenyeret.³⁹ Nem véletlen hát, hogy Erdély hírlapirodalmában már cikkek elemzik a tőke és a munka (inkább külföldi példákön észlelt) ellentétét, a sztrájkot, s hangot kap a „proletariátus elemektől” való félelem, a jelenlétük miatt érzett aggodalom.

A *céhbeli iparosok*, a kézművesek gócpontjai a városok, s ezek közül elsősorban a királyföldiek. Itt – a korszak statisztikusai szerint – 10% körüli, másutt viszont csak 2–3%-os az iparosság részesedése a lakosság egészében. Ez a körülmény azonban nem jelenti azt, hogy e tájegységben mélyült el leginkább a polgári vagy még inkább a forradalmi áramlatok medre. Az erdélyi városfejlődés lassú ütemének a lakosság megfelelő foglalkozás-milyenségi foka felelt meg, a céhes mesteremberek, kiskereskedők mellett a földművesek a legjelentősebb elem.

Az iparüzők gyakorisága mai napig vita tárgya. A provincia történetére vonatkozó utolsó nagy összefoglaló munka becslése szerint az erdélyi vármegyékben minden 37-ik, a Székelyföldön minden 30-ik, a Királyföldön minden 23-ik személy iparüző.⁴⁰ A kortárs Gyulay Lajos naplójában azt írja, hogy Erdélyben 1848 táján minden 24-ik lakos mesterember és minden 32-ik nemes.⁴¹ A mesterembereknek csak helyi szerepük volt, az országos közéletben, politikában jelenlétük számukhoz képest alig észlelhető. Sőt a nemesi mentalitás – éppúgy, mint a kereskedőkről – lekicsinylő képet alakított ki róluk. A felfogást Wesselényi nem véletlenül a „Balitéletek” egyike gyanánt tárta a közvélemény elé: „A polgárság más részit a nemesség büszkén vargának titulálja, megvetéssel néz ön tudatlanságából a munkás mester-emberre, ki bajjal s fáradsággal tanult kézi mivélét szerzi érdemlett kenyerét s gyarapítja vagyonát” – írja.⁴² A felfogás következményeként a nemes fiat nem adta mesterségre, s az inkább vállalt éhbérért bármely jelentéktelen aktatologató állást.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben különben már repedések, rések keletkeznek a céhrendszer oly szilárdnak tűnő, az egyeduralmi helyzetet óvó várfalain. A válság egyik tüneteként tarthatjuk számon azt, hogy a társadalom szerkezetében sokasodó számú az olyan segéd, aki gyakran többedmagával egy-egy céhmester műhelyében munkavállaló, miután önállóvá válásra, a kézművesek testületébe bevett vállalkozói státusra hiába vár. Válságjelenségekről tanúskodnak ezzel párhuzamosan a céhmesterek és öregmesterek, a köztük és a segédek, legények között szaporodó összecsapások, ellentétek.

Az avult kereteket lazító belső viszályokat fokozza a céhiparnak gyilkos versenyt támasztó fejlettebb külföldi, polgári jellegű áruterelés is. Igaz viszont, hogy miközben a céhes rendszer válsága már tudatosult problémája a korszaknak, mind több a kontár, s különösen a mezővárosokban, falvakban sokasodnak a céhek vagy a kereteiken kívül dolgozó kézművesek, és bővül maga a használati tárgyakat gyártó termelési hálózat. A vidéki paraszti fogyasztó és termelő réteg megnövekedése kedvez a hagyományos céhpolgári státus sok helyütt való megőrzésének is, egyesek gazdag, hangadó polgárrá válásának. Nem sok azonban az újító, változtató szere-

³⁹ Imreh István: *Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól*. = *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest 1979. 199–223; Uő: *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. Buc. 1955.

⁴⁰ *Erdély története*. III. 1249.

⁴¹ Idézi Csetri Elek: *Reform és gazdaság*. Erdélyi Múzeum 1996. 208.

⁴² Wesselényi Miklós: *Balitéletekről*. 76.

pük, vagy úgy is mondhatnók: a konzerváló erőteljesebb. A felnövő reformnemzedék azonban részben soraikból származik (Szász Károly, Kőváry László stb.).

A kereskedők. Nyugati értelemben vett, középkori hagyományokra támaszkodó erős *kereskedő* testület alig van Erdélyben. Különben ők Erdély társadalmának legtokeerősebb elemei, akik mind a külső, mind a belső piac kihasználásában kedvező feltételekre találnak a feudális viszonyok között is.

Itt külön is szólanunk kell a már említett „nemzetiségi csoportokról”, amelyek nem egyebek, mint a táblázatainkban jelentkező örmény, bolgár, görög, zsidó etnikai-társadalmi-foglalkozási tömörülések. Már az Approbaták kimondták, hogy a görögök, örmények, rácok, bolgárok, dalmaták és „egyéb nemzetek” tagjai részére a fejedelem és a rendek jóváhagyásával „az országban szabados járásoknak, kereskedéseknek megengedése” biztosítottak.⁴³

Közülük a szarvasmarha- és bőrkereskedelemben, illetve bőrfeldolgozásban jeleskedő örmények voltak legszámosabbak és részesültek a legkedvezőbb elbírálásban, általában az adótábellákon is a csoporton belül ők szerepelnek az első helyen. Mindenekelőtt két városuk: Szamosújvár és Erzsébetváros (illetve Ebesfalva) volt kedvező helyzetben, melyek 1791-ben „buzgó kérésükre” megkapták a szabad királyi városi rangot is.⁴⁴ De más vármegyei és székely városokba és falvakba is szétszóródtak. Jelentős szerepre tettek szert Gyergyószentmiklóson, sőt Kolozsváron is.⁴⁵ Noha külön árnyalatot képviselő katolikus vallásukat megőrizték, gazdasági-művelődési közeledésük a politikai vezetőréteghez a magyar nyelv használatát terjesztette el közöttük, fokozatos szétszórtságuk következtében természetszerű beilleszkedésük is bekövetkezett.

Egészen más volt a bolgárok helyzete. Ez a kisszámú csoport belterjes földműveléssel, zöldségtermesztéssel foglalkozott, egy ideig – a feudalizmus utolsó szakaszában – önálló entitásként fizetett adót.

Egy másik munkánkban jelzett nemzetiségi-társadalmi közösség, a görög már az Approbatákban kereskedelmi tevékenységével kiemelkedő csoportként fordul elő. Az árucserében játszott szerepük miatt írja 1792-ben megjelent munkájában Michael Lamprecht: „A görögök és örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben.”⁴⁶ Az adózásban hosszú ideig külön szereplő görög csoport jóformán monopolhelyzetet vívott ki magának a gyapotkereskedelemben. Idővel azonban fokozatosan elvesztette önállóságát és ortodox vallása miatt a románságba olvadt be.⁴⁷

Eltérő folyamat játszódott le az adózásban ugyancsak külön szereplő zsidóságnál, mely Bethlen Gábor óta lépésről lépésre növekvő súllyal nyomult be az erdélyi társadalomba (1791-ben 314, 1847-ben 1459 zsidót tartanak számon). Ismeretes, hogy a zsidósággal szembeni diszkrimináció akkoriban európai jelenség volt és a megkülönböztetés gazdasági-pénzügyi befolyásuk növekedésével, a modernizációval lassan, fokozatosan oldódott fel. Talán ez a hátrányos helyzet volt az oka, hogy az adótábellákon a zsidók utolsó helyen szerepelnek. Noha Nyugat-Európában, sőt a Habsburg Birodalomban már a bankéletben jelentős szerephez jutnak, Erdélyben még nincs nagyobb súlyuk és főleg kiskereskedők, kocsmárosok, szatócsok, házaló

⁴³ Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények (ezután: Erdélyi törvények). Bp. 1900. 130.

⁴⁴ Erdélyi törvények. 549.

⁴⁵ Csetri Elek–Imreh István: *i.m.* 76, 78, 81, 97, 113.

⁴⁶ Idézi Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedő-polgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Bp. 1987. 7.

⁴⁷ *Erdély története*. III. 1247.

kereskedők. Gazdasági befolyásuk azonban egyre nő és közvetítő szerepük van az erdélyi gyapjú Nyugat felé küldésében, s mint iparosok is dolgoznak.⁴⁸

A hagyományosan erdélyiek közül a szász kereskedők – jóllehet visszaszorulóban vannak – szintén vagyonos réteget, csoportot alkotnak. A szász városi patriciátus tagjaiként, hivatalbeli szerepük folytán, uralmi helyzetbe kerültek a falvak lakóival szemben. A céhbéli vezető réteggel egybeszövődött a szászság korporatív szabadságjogait élvezték és védelmezték, néha jobbágytartó városok uraiként is. A zárttság, az előjogok védelme azonban nem ösztönözte őket arra, hogy gyökeres változáson munkálkodjanak.

A kereskedőpolgárság sok helyütt azonban támogatója a művelődési és egyéb mozgalmaknak, és a politikai harcoknak. A kolozsvári Vikol, Tauffer és Szábel kereskedőcsaládok tagjai minden új vállalkozásról, mozgalomról szóló híradásban feltűnnek a kutató előtt; itt egy más kalmár-réteg van kialakulóban. A brassói Gremiul Levantin,⁴⁹ a korábbi görög kereskedőtársaság tagjai például gazdagok és egyáltalán nem lebecsülendő a szerepük a román nemzeti mozgalmakban.

Érdekesen tükröződik helyzetük a nemesi gondolkodásban. Wesselényi például megrója rendjének tagjait, hogy feledik a „közép rend” műveltségbeli gyarodását, fontos társadalmi és gazdasági szerepét. Ugy véli, hogy a polgárság viszont „hajlandó gyűlölni az őt megvető nemes rendet”. Különállásukat, önérdeküket túlzó módon védelmezőnek tartja őket, olyan csoportnak, amely „csak önhasznát s előmenetelét tartja szemé előtt. Nem tekinti magát a nemzet részének, az országban létező külön felekezet.” Szerinte mind a magyar, mind a meghonosult polgárság kevés buzgóságot mutat az egésznek, az ország érdekeinek oltalmazására.⁵⁰

A tagozottság, a különválás letagadhatatlan. A nemzeti mozgalmakhoz kapcsoltságukról azonban már szólottunk, és hozzá kell fűznünk azt, hogy a reformkorban mind több olyan testület, egyesület, kaszinó, olvasókör alakul, több olyan mozgalom bontakozik ki, amelyekben a különböző osztálybelieket a haladó eszmék egybeforrasztó ereje hozza közelebb egymáshoz. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy az ipari, kereskedő polgárság egységes erővé tömörítődött, éretté vált a nagy, a gyökeres átalakulás vezető szerepének átvételére.

Az értelmiségiek. Az *értelmiségieknek* a polgárságtól vagy más rétegektől való különválasztását számbeli súlyuk nem indokolja. Szerepük azonban van annyira jelentős, hogy az értelmiségi létre predesztinált foglalkozásokról is szót ejtsünk. Hiszen vitathatatlan, hogy az általános helyzethez, a viszonylagos erdélyi elmaradottsághoz képest az értelmiség mozgékonyabb, előrelátóbb, befolyásosabb. Az összeírásokban néha külön rovatot szentelnek a szellemi foglalkozásúaknak (gyakran egyházi személyeknek, papoknak nevezik őket, de rendszerint ide sorolják a főiskolák teológiát végzett professzorait is), s ugyancsak külön szerepelnek a honoráciorok, tisztviselők, hivatalnokok. Számuk 10–12 000-re becsülhető.

Ide számítható mindenekelőtt a legszámasabb és legtekintélyesebb réteg, a papság (számuk 5000 körül mozgott), mellettük mintegy 2–3000 tanító működött a városokban-falvakban, iskolákban-eklézsiákban. Hozzájuk tartozik a főiskolák és gimnáziumok professzori kara. Noha csak mintegy 170–180-ra teszik számukat, mivel sokan közülük nyugaton tanultak, a legmodernebb ismeretek-eszmék hordozói voltak s évente mintegy 3000 diákot oktattak – nagy volt nemcsak művelődési hatásuk, hanem politikai-társadalmi befolyásuk, közvéleményformáló

⁴⁸ *Erdély története*. III. 1247–1248.

⁴⁹ A gazdagodó, virulens román kereskedő polgárságra Miskolczi Ambrus idézett tanulmánya mellett I. Caius Teodorescu disszertációját: *Dezvoltarea social-economică, politică și culturală a românilor brașoveni în perioada 1780–1848*. București 1978. (Mintegy 5 manufaktúra alakult az említett időszakban román tőkével Brassó vidékén, valamint a vármegyei területeken.)

⁵⁰ Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. 75, 78.

erejük. Jórészt kezük alól került ki a 700 gazdatiszt és 800 ügyvéd, valamint 90–100 orvos és 150–160 „sebész” (chirurgus).⁵¹ Az értelmiség közé sorolhatjuk a különösen a marosvásárhelyi Királyi Tábla mellett szorgoskodó jogászejelölteket, a jurátusokat; ezek nem játszottak ugyan olyan nagy szerepet, mint a magyarországi országgyűlési ifjúság, de most készülődtek arra a derekas feladatra, amely a forradalom idején rájuk várt. Mindenesetre az „eszmebarikádokon”, a szabadelvű eszmék terjesztésében, a nemzeti gondolat képviselésében és a rendiséget bomlasztó támadásokban, az olvasóköri körökben, majd a harctereken mindenütt a haladás élvonalában találni legjobbjaikat.⁵² Részben belőlük kerül ki az a tisztviselőréteg, amelynek tagjai a gubernium, vármegyék és városok, bíróságok kiszolgálásában szorgoskodnak. A hivatalnokok száma meghaladja a 2000-et, de egyes források 3000–4500 tisztviselőről beszélnek.⁵³

Volt még egy pénz- és gazdasági ügyekben jártas, 2–300 főnyi, részben idegen szakembergárda, amely a szebeni kincstartóság szolgálatában állott. Alája tartozott a bányatisztek-mérnökök többszáz főnyi csoportja, akik az Erdélyi Érchegeység és a sóvidékek létesítményeiben, tárnáiban és irodáiban tevékenykedtek. Egy részük az akkori magyar mérnökképzés úttörő fellegvárában, a selmecebányai Bányászati Akadémián tanult (az 1771–1848 között ott végzetek közül mintegy 300 volt az erdélyi diákok száma).⁵⁴

Az erdélyi teológiai-jogász-orvosi diplomaszerezést mind több paraszti, kis- és középnemes származású fiatal kísérel meg, és a szomszédos tartományok, országok főiskoláin való tanulásra is mind többen vágyakoznak. Az 1830-as évektől meg is izmosodik Erdély műszaki-gazdasági értelmisége. Bányászat, erdészet, nagyüzemi mezőgazdaság, de még a manufaktúra is igényel magasabb képzettségű szakembereket.⁵⁵ E társadalmi csoport tehát növekedő tendenciájú, változó minőségű és funkciója nyomán mind jelentősebb hatású. Ők ugyanis a forradalmi átalakuláson munkálkodnak, a társadalom, a gazdaság keretében teremtenek új szerkezetváltoztató erőgócokat, de közvetlenül politikai síkon is harcolnak, küszködve az avítallal, a korhadtt feudális világgal. Ez a réteg mit sem veszít a gúzsba kötő, emelkedést gátló feudalizmus széthullásával, nyerni viszont igen sokat nyerhet. Az előre tekintő magyar, román és szász nemzeti mozgalmaknak azért ők a legradikálisabb elemei. Gondoljunk az 1834-es kolozsvári diákmozgalmakra, amelyek Jósikáné Csáky Rozáliát arra a gondolatra ösztökélték, hogy javasolja: jó volna széttelépíteni az iskolákat, és helyükbe kaszárnyákat állítani.

A későbbiekben olyan fontos tényezővé vált a forradalmi társadalom csak most van serdülőben. Ha szerepe nem is fogható a pesti márciusi ifjakéhoz, Pethe Ferenc és Méhes Sámuel publicisztikai úttörése folytatódik és Jósika Miklóspan, Kemény Zsigmondban és Kőváry Lászlóban modernebb szintre emelkedik. Éppúgy, mint a szász Johann Gött és Anton Kurz vagy a román Gheorghe Barițiu tevékenységében.

A harcos városi-tőkés polgárság helyett a sajátos erdélyi viszonyok között az új rend zászlóvivőjeként a polgári szerepet játszó nemesség és értelmiség jelentkezett. Beleértődik ebbe a

⁵¹ Erdély története. III. 1261–1262.

⁵² D. Prodan: *Supplex Libellus Valachorum aus der Geschichte der rumänischen Nationsbildung. 1700–1848*. București 1981; C. Göllner: *Betrachtungen zum fortschrittlichen Denken der Siebenbürger Sachsen in 19. Jahrhundert*. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. 1959. I. sz. 7–45; S. Benkő: *Societățile culturale clujene din prima jumătate a sec. XIX. și rolul lor în formarea intelectualității burgheze*. = Studii și cercetări de istorie. VII. 1957. 1–4. sz. 143–164; Dankanits Ádám: *Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XII/1968. I. sz. 99–103.

⁵³ Kőváry: *i.m.* 203–210; J. H. Benigni: *Handbuch*. I. 22–23; J. Söllner: *i.m.* 390–391; Erdélyi Nagyfejedelemeség tisztii névtára 1848. évről. Kolozsvár é.n.; Erdély története. III. 1261–1262.

⁵⁴ Benkő Samu: *Az erdélyi műszaki-gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséről*. = Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdetéről. 108–112; Erdély története. III. 1255.

⁵⁵ Benkő: *i.m.* 97–140.

nagybirtokosság szellemi elitje is, amely angol társaihoz hasonlóan – mutatis mutandis – a válságból való kiutat keresve az átalakulás, a modernizáció felé hajlott. A fejlődés követelményei tehát áttörték a társadalmi kategóriák korlátait. Ha voltak is köztük különbségek, származástól és vagyoni helyzetétől függetlenül a közös célért egy táborba tömörültek az új rend harcosai. A reformkor erdélyi nemzedékébe tartoztak olyan értelmiségiek, mint a szabadparaszti sorból kiemelkedett, demokrata gondolkodó Bölöni Farkas Sándor s névrokona, Alsó-Fehér vármegye unióra szólító körlevelének fogalmazója, a kisbirtokos nemes származású hivatalnok Gyulafehérvári Farkas Sándor éppúgy, mint a vizaknai polgárgyerek Szász Károly, a későbbi nagy hatású enyedi professzor. A politikai vezetésben azonban sokkal inkább a főrendből érkezett, sokban polgári ideológiussá vált Wesselényi Miklós és Bethlen János, a leszegényedett főúri származású Kemény Zsigmond és Kemény Dénes a kiemelkedő személyiségek. A szász liberálisok, az erdélyi Vormärz nemzedékének tagjai közül a Pestalozzi-tanítvány Stephan Ludwig Roth és a publicista Johann Gött a „közép rend”-ből érkeztek a politikai küzdőterre, míg a román nemzeti mozgalom vezetői közül Gheorghe Barițiu jobbágyszármazású volt. 1848-ban együtt küzdöttek a polgári célokért, hogy aztán tragikus módon a „nemzetiek” eszméi uralkodjanak el és vezessenek konfliktusokhoz.

A bányászok

A bányászok Erdély társadalmának összetettségét a maguk sokféleségével növelik. Tabeleinkon 1831-ben és 1847-ben a következő kategóriák szerepelnek:

Év	Bányász	Sóvágó	Aranyosó	Összesen
1831	8 764	669	269	9 702
1847	9 424	801	230	10 455

A nemes- és színesfémekben gazdag, de vasércleppel és sóaknákkal is rendelkező Erdélynek természetesen csak egyes vidékein laknak. A közigazgatási egységek szerinti rangsorból említjük az élenjárókat:

Alsó-Fehér vármegye	4717	család	16,41	százalék
Zaránd	1437	család	14,63	százalék
Hunyad	2631	család	12,52	százalék
Szászvárosszék	264	család	5,46	százalék
Csík	190	család	3,67	százalék

Találunk még bányászfamiliákat Küküllő, Torda, Kolozs, Belső-Szolnok megyékben, Kővár-vidéken, valamint Udvarhely-, Aranyos-, Medgyes-, Szászvárosszékekben és Beszterce vidékén. Van olyan oppidum, mint például Abrudbánya, ahol az adózó lakosság döntő többségét alkotják (90,71 %). Zarándról olvashatjuk, hogy 1839-ben a megyében „a lakosság fő foglalatossága [...] a bányászság, s az e körül teendő munka; példának okáért favágás és szénégetés”.⁵⁶

A bányászat összbiriodalmi fontosságának növekedése, az ipar lassú, de kétségtelen fejlődése, a fogyasztópiac tágulása a bányászok százalékarányának emelkedését eredményezte:

1767	1791	1808	1821	1831	1847
0,97	1,75	2,66	2,29	2,99	3,20

⁵⁶ Fényes: *i.m.* 13.

Az e réteghez sorolhatók számának meghatározása nem könnyű feladat. Segítségünkre van azonban Szentkirályi Zsigmond, aki 1835–1836-ra a bányászat körébe tartozókról a következő kimutatást állította össze:⁵⁷

Tisztek, altisztek, szolgák kb.	269
Bányászgazdák, bányászok, munkások kb.	7 838
Aranyászok	638
Kohászok, vasművesek	610
Szénéégetők	700
Szállítók, fuvarosok	1 200
Egész bányászati személyzet	11 255

Hozzájuk számítja a nőket, gyermekeket, cselédeket (hármasszorzószámmal), azokat, akik a bányász népnek nyújtott szolgáltatásokból élnek, s így jut el a bányászatból élő népesség 60 025-ös végösszegéhez. D. Prodan 1842-re a közvetlenül bányában dolgozókat 10 410 főre becsüli.⁵⁸ Szentkirályi módjára ő ugyancsak felszámítja a családtagokat, azokat, akik nincsenek fölvéve az adólajstromokba, akiknek életvitelét a bánya határozza meg, közvetve abból élnek, s így 92 537 olyan embert talál, akiknek ez az iparág nyújt megélhetési lehetőséget. Mind a kortárs Szentkirályi adata, mind a későbbi kutató Prodan becslése nagyon közel jár az 1847. évi adótabella alapján a bányászok számát illető, általunk adott számhoz.

Maguk a szorosabban vett bányaművelők is eléggé változatos népelemekből összetevődöek. Erdélyben sok még a parasztbányász, az urburás, az olyan, aki tulajdonos és munkás is egy személyben; miközben egy részük mezőgazda és állattartó, de más munkát is vállaló. Sokan például az érckitermelőknek szükséges fuvarosmunkából, szénéégetésből élnek. Vannak „ösbányász” nemzetségek és szakképesített bérmunkások, vajúrók, aknászok, bányafelügyelők és így tovább. A földesúri bányáknál és kohóknál a jobbágyi, féljobbágyi munkaszolgáltatást is igénybe veszik, miközben a gépi nagyipar küszöbéig eljutó üzemekben sokan már a tipikus beruházási-termelési viszonyban élnek. Számuk sem lebecsülendő, hiszen főleg a kincstári uradalmak és bányásztársaságok sok száz munkást foglalkoztatnak.

Életformájuk is átlagosan magasabb szintű. Szentkirályi Zsigmond írja, hogy „bányász vidékeinken a nép, mind fi-, mind nő-nem bizonyos pallérozottsági elsőbbséggel bír az ország más vidékeihez képest [...] A topánfalvi s zalatnai köznép életrealitása; a nagyági bányász nép kitűnő rendszeretete s moralitása; a Zalatnán, Boiczán s Csertésen telepedett bányász gazdák, mondhatni bányász polgárok házi kényelmei s társalkodási módja; a verespataki nép ügyessége, csinossága [...] megannyi eleven példái állításomnak.”⁵⁹ A bányában azonban gépesítés nincs, a munka sanyarú feltételek között folyik, igen súlyos egészségi bántalmakat okoz, s az elégtelenség sokszor robban ki bányászmozgalmakban.⁶⁰

Nem csupán a szintesebb életvitelnek példáit sugározzák tehát a bányászok lakhelyei, a kohóművek telepei, hanem a társadalmi harcokét is. Az igen rossz, mostoha munkafeltételek, az új bérezési formákkal való ravasz manőverezések, az uradalmi tisztek visszaélései a fiskus bányabirtokainak mikrokozmoszát a forrongás állandósult gócpontjaivá teszik. Az Erdélyi Érchegységben, különösképpen pedig a vajdahunyadi, zalatnai kincstári üzemekben ugyanis olyan bér-

⁵⁷ Szentkirályi Zsigmond: *Az erdélyi bányászat ismertetése*. Kolozsvár 1841. 187–191.

⁵⁸ D. Prodan: *Date asupra mineritului Transilvaniei în preajma anului revoluționar 1848*. Studii III/1950. 3. sz. 65–80; *Erdélyi bányász kalendariom 1844. szökő évre*. Kolozsvár 1843. 121.

⁵⁹ Szentkirályi: *i. m.* 217.

⁶⁰ Vö. Al. Neamțu: *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX.* = Anuarul Institutului de Istorie. V/1961.

viszályok dúlnak, amelyekben a kohómunkások, bányász-parasztok már a munkamegtagadás fegyverét is bevetik. A megtorlások ellenére újra és újra felizzó elégtelenség legismertebb példája a Varga Katalin vezette, évekig tartó érchegységi mozgalom.⁶¹

Szabadparasztok

A *szabadparasztok* rendjéről hosszú időn át úgy vélték, hogy az eljelentéktelenedett, sok helyütt pedig átáramlott a jobbágyság-zsellérség tengerébe. Szeretnők előljáróban hangsúlyozni, hogy a feudális társadalmi szerkezet nem zárja ki e paraszti csoport létét. Nagyságrendje pedig befolyásolja egy-egy ország milyenségét s tükrözi történetét, életsorsát.

Az 1847-es adólajstrom szerint Erdélyben csaknem százezer család, a népességnek mintegy 30 százaléka tartozott ehhez a kategóriához. (Ezenkívül van a határőrségben szolgáló paraszti réteg is, de erre még visszatérünk.) Az adózó polgári (provincialista) lakosság összeírásainak jelzéseit követve, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy számuk még csak fogyó irányzatot sem mutat. Sőt hosszabb távon a családok számát illetőleg figyelemre méltó emelkedés észlelhető:

15.táblázat

Év	Libertinus			Szabad			Prímipilus	Összesen
	Román	Német	Szász	Magyar	Székely			
1765/6	4 837	14 816	60	17 921	627	7 276	–	45 537
1767	–	14 649	–	18 364	5556	7 866	8812	55 247
1776	6 064	18 235	237	21 717	1159	7 942	–	55 354
1785	12 281	21 430	85	24 306	1141	4 840	–	64 083
1791	6 824	21 653	253	26 115	1219	10 028	–	66 092
1795	7 662	22 342	204	29 302	3102	8 435	–	71 047
1805	15 735	26 451	–	31 612	1290	6 452	–	81 540
1808	12 884	26 506	–	32 578	1643	7 785	–	81 396
1815	13 549	27 310	–	30 743	1190	10 317	–	83 109
1821	15 630	24 046	–	31 013	99	11 177	–	81 965
1847	85 835	–	–	–	–	–	9633	95 468

Az egyes rovatbeli és az időrendi sorban lévő nagyobb eltérések magyarázata egyszerű, hiszen a különböző szabadparaszti csoportok között nem volt olyan szilárd válaszfal, hogy ne lehetett volna például a primipilust a libertinusok közé számítani, vagy – mint 1847-ben – csak őket emelni ki, és az összes többi egy szabados kategóriába tömöríteni. Az azonban, hogy ebben a birtokos nemest nem szolgáló népességben majd egyenlő mértékben megtaláljuk mindhárom számottevőbb erdélyi nemzetiséget – román, magyart és németet –, ismét olyan jelenség, amely ellene mond a korábbi tudatos vagy a tények nemismeréséből eredő egyszerűsítésnek.

Erdély parasztnépének jelentős részét a Habsburg-kormányzat határvédelmi feladatkörrel bízta meg. Az igazgatási egységek, a táji, népi közösségek sajátosságainak körvonalazásával foglalkozva, az előzőek során már szoltunk arról, hogy a Székelyföld, a Királyföld és a vármegyék (Lakság) különböző arányban ugyan, de hozzájárultak a katonarendi népesség kialakulásához.

⁶¹ I. Tóth Zoltán: *Parasztmozgalom az Erdélyi Érchegységben 1848-ig*. Bp. 1951; román változata: *Mișcările țărănești din Munții Apuseni până la 1848*. București 1955; Kiss András: *Varga Katalin pere*. Bukarest 1979; Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek*. Bukarest 1981. 109–115.

A határország körébe tartozó népesség 1830 és 1844 között a Tafeln adatai szerint 164 252-ről 186 060-ra növekedett. (Nagyon közeli, itt-ott valamivel magasabb határőr létszámról beszélnek a korszak idézett statisztikusai is.) Más források szerint a határország katonai egységként így oszlott meg⁶²:

16. táblázat

	1803	1810	1830	1844
I. székely gyalogezred	32 763	33 981	39 549	46 313
II. székely gyalogezred	28 734	29 864	35 259	36 940
I. román gyalogezred	21 165	21 598	28 891	32 941
II. román gyalogezred	29 404	30 249	34 875	40 042
Székely huszárezred	19 876	20 442	29 487	31 730
Összesen	131 942	136 134	168 061	187 966

Megkíséreltük közigazgatási egységenkénti megoszlásban felmérni az 1844-beli határőrkatona és az 1847-beli adózó szabad rendű polgári lakosság, a provincialisták létszámát és százalékos részesedését egy-egy megye, szék, vidék népességében (17., 18. és 19. táblázatok):

17. táblázat

Erdélyi vármegyék	Szabadparaszt		Határőrkatona		Összesen	
		%		%		%
Felső-Fehér	2 960	6,17	—	—	2 960	6,17
Alsó-Fehér	3 725	2,57	1 210	0,83	4 935	3,40
Küküllő	855	1,43	—	—	855	1,43
Torda	2 370	2,14	1 168	1,05	3 538	3,19
Kolozs	9 420	11,14	6 396	7,56	15 816	18,70
Doboka	3 065	5,35	8 414	14,70	11 479	20,05
Belső-Szolnok	205	0,35	—	—	205	0,35
Hunyad	2 060	1,85	6 311	5,66	8 371	7,51
Fogarás-vidék	2 000	3,60	18 529	28,27	20 529	31,32
Összesen	26 660	3,60	42 028	5,68	68 688	9,28

18. táblázat

Székely székek	Szabadparaszt		Határőrkatona		Összesen	
		%		%		%
Udvarhely	30 925	51,58	5 095	8,49	36 020	60,07
Maros	19 660	35,99	—	—	19 660	35,99
Háromszék	220	0,23	42 452	44,90	42 672	45,13
Csik	545	0,66	56 974	68,76	57 519	69,42
Aranyos	2 180	11,82	3 933	21,33	6 133	33,15
Összesen	53 530	17,24	108 454	34,94	161 984	52,18

⁶² St. Imreh: *Conscripția grănicerilor transilvăneni din anul 1810.* = *Sub semnul lui Clio.* Cluj 1974. 93; J. H. Benigni: *i.m.* 17–18; J. Söllner: *i.m.* 275.

19. táblázat

Szász székek	Szabadparaszt		Határőrkatona		Összesen	
		%		%		%
Szeben	59 500	48,19	4 125	3,34	63 625	51,53
Segesvár	25 520	83,63	–	–	25 520	83,63
Medgyes	41 690	87,31	–	–	41 690	87,31
Nagysink	34 115	90,50	–	–	34 115	90,50
Kőhalom	29 610	88,20	–	–	29 610	88,20
Szászsebes	19 115	82,19	2 401	10,32	21 516	92,52
Szerdahely	24 790	88,66	2 041	7,30	26 831	95,96
Újgyház	18 330	94,07	–	–	18 330	94,07
Szászváros	20 025	82,83	–	–	20 025	82,83
Brassó-vidék	62 335	48,41	3 685	2,86	66 020	51,27
Beszterce- vidék	29 835	47,44	25 232	40,12	55 067	87,56
Összesen	364 865	65,21	37 484	6,70	402 349	71,91

A szabadparasztoknak, libertinusoknak jelentős az arányszáma (62,90) az említett „taxalista” városokban is. Itt azonban határőrök éppen úgy nincsenek, mint a Partiumban (ahol csak 3,28 % a részesedésük). Ebben a történeti tájegységben csupán Kővár-vidéken van említésre méltó szabadparaszti népesség (7,16 %).

Egészében véve azonban az Erdélyben élő embereknek jelentős hányada minősül szabadnak. Szemléltetésként hadd folyamodjunk ismét a megoszlást tükröző, 1844–1847-ből való arányszámokhoz:

Szabadparasztok Erdély adózó népességében	29,19 %
Szabadparasztok Erdély paraszti népességében	31,56 %
Szabadparaszt és határőr a lakosság egészében	36,49 %
Szabadparaszt és határőr a parasztság egészében	41,57 %

Még ha számolunk is forrásaink hajdani összeállítóinak hibázásaival, olyan nagy mértékű az nem lehet, hogy ne merészelnők megfogalmazni következtetésünket, nevezetesen: Erdély paraszti népének – szerényen véve – több mint egyharmada, valójában 2/5-e szabadrendű volt.

A valóságban tehát Erdélyben sok helyütt, sokan éltek úgy történeti életsorsukat, hogy jusoltak és megvédelmeztek olyan kollektív rendi kiváltságokat, amelyek megóvták őket a földesúri igától (de nem az elnyomás bizonyos formáitól). Az 1848 előtti társadalmelemző írásokban gyakran esik szó róluk s van olyan szerző, aki a szabad kategóriába az egytelkes nemesi, városi polgári, határőrkatonai jogokkal élőket, valamint a bolgár, görög, örmény, bányász, tutajos szabadságot birtoklókat együtt állítja szembe egyfelől a birtokos nemesség vékony rétegével, másfelől pedig a jobbágy-zsellér népesség döntő többségével.⁶³

A táji-igazgatási nagyobb tömbök sajátos arculatának vázlatán munkálva már szólottunk arról, hogy milyen nagy eltérések mutatkoznak a társadalmi szerkezetben. A szász székekben, a Királyföldön döntő túlsúlyban van a szabadparaszti népelem. Mindenekelőtt a szász földműve-

⁶³ J. Hintz: *Die Bevölkerungsverhältnisse im Hermannstädter Stuhl nach der Zahlung im Jahre 1839*. Archiv. II/1846. 396–399, 412; J. H. Benigni: *Statistik und Geographie...* I. 39. például három csoportot sorol fel: a. Adelige; b. Freie possessionirte Leute, Bürger, Gewerbsleute; c. Unterthanen, Inquilinen und sonstige Grundbestizlose [!].

sek (és városi polgárok), akikben volt erő ahhoz, hogy nemességük kialakulását csírájában elfojtsák. Itt azonban a gazdag városok, hivatalnokok, nagyobb birtokosok tudtak fölélje rétegződni a köznépbelieknek. Eszközeik egyike a közföldek fölötti rendelkezés joga volt. Jobbágyfalvakat uraltak nemcsak a városok, az arisztokraták, hanem a Hétbírák, a Szász Egyetem (Universitas) is. Majd háromnegyedszáz község szolgált s ha nem is robotolt, fizette a megváltást nekik. A királyföldi román szabadok helyzetét megkönnyítette ugyan a II. József korabeli rendelkezés, mely szerint polgárjogaik elismerése révén a közföldekhez jogot formálhatnak, az egyenlő helyzetért, az egyházi tized sokasodó terhe ellen, a földhözjutásért azonban továbbra is küzdeniük kellett. Sok volt közöttük az árendás, kis földű, sőt zselléri, szolgálai sorba jutó is. Igaz, hogy a jómódú román falu vagy szabad román réteg nem lebecsülendő eleme a királyföldi társadalomnak.⁶⁴

Mind a pallérozottság, mind a mezőgazdasági kultúra színtesebb volta, valamint a hagyományos formák továbbélése együttesen jellemezték Erdélynek ezeket a változást ugyan igénylő, de alapjában konzervatív és forradalmat nem váró részeit.

A társadalomvizsgálók úttörői, a honismertető leírások szerzői elismeréssel szólnak a székelyföldi szabadparaszti (vagy jobbágyokkal vegyesen lakott) falvak népének szorgalmáról, igényesebb voltáról. A hajdani primipilus és pixidarius címek öröksei azonban a székgyűléseken már falvanként képviselgetik magukat. A tisztségviselők közül rangosabbak a „nemes uraimék” közül valók. Ellentét a feudalizálódott birtokos főurak, középnemesek és a „szabad rend” között bőven terem. A Háromszék, Csík-Gyergyó-Kászonszék, Bardóc fiúszék falvaiban határőrségbe sorozták ott tudhatják maguk mögött a Generalcommandót, az őket igazgató katonai vezetőséget. A székely társadalom tagozottságát még az is növelte, hogy míg egyes szabad vagy határőrkatonák módosabbá válva egy-két jobbágytelket is szerzett, mások elszegényedtek, fiaikat szolgálának adták, néha még jobbágygazdához is elszegődötték. Annak ellenére, hogy a katonáskodás létalapját szigorú kötöttségekkel, rendelkezésekkel oltalmazták, a határőrök 1830. évi számbavételekor 19 035 katonarendi családból 1251 volt birtoktalan.

A székely közösség és a katonai vezetés gondoskodott az alsófokú iskoláztatás lehetőségéről, s a fölvilágosodott abszolutizmus sok eszméje munkált a „jobbításra” törekedő tisztekben, értelmiségiekben. A vármegyei részekbeli falvakban, ott, ahol az emberek, főleg a román parasztok jobbágyi, árendási, taxafizetői sorból emelkedtek fel a határőrség magasabb társadalmi szintjére, hosszú távon még „polgárosító” hatást is gyakorolt ez az intézmény a lakosságra. A régi szabadoknak, így a székelyeknek azonban a vállalt adózás mellett kellett a gyakorlatok, a különböző katonai szolgálatok és a háborús véráldozatok terhét hordozniuk. A tisztí önkényt, a megalázó büntetéseket is nehezen viselték. Nem csodálható, hogy a „törvénytelenek” ítélt rendszer megszüntetését gyakran követelték s mozgalmak is robbantak ki, amelyeket súlyos megtorlások követtek.⁶⁵

Az életformaváltozás a rendi válaszfalak módosulásával járt, elmélyített szakadékokat csoportok, rétegek között, még bonyolultabbá, szövevényesebbé téve az addigi ellentéteket és küzdelmeket.

Nem célunk a reformkori erdélyi társadalom viszonyrendszere teljességének az elemzése. A számokba rögződött struktúra helyes értelmezése azonban megkívánja az egyes rendek, réte-

⁶⁴ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. 266–276; Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*. Bp. 1963; Fr. Teutsch: *Stille Jahre (1805–1830)*. Hermannstadt 1896. 27–62; Jakab Elek: *A királyföldi viszonyok ismertetése*. I. Pest 1876. 119.

⁶⁵ C. Göllner: *Regimentele grănicerești din Transilvania. 1764–1851*. București 1973; V. Șotropa: *Districul grăniceresc năsăudean*. Cluj-Napoca 1975; Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest 1973.

gek, csoportok közötti kapcsolatoknak, másrészt azok belső rétegzettségének, a finoman vagy keményebb vonásokkal megrajzolható differenciáltság analízisének.

A szabadok célja, érdeke azonos, értékrendjük hasonlatos, alkalmanként itt-ott közösségtudatuk is erős és együttes fellépésre, küzdelemre sarkallja őket. Van olyan tájegység, faluközösség, ahol például a szabad székelyek védelmezik közösségi, székbeli jussaikat, hosszantartó, százados harcokban megőrizték „privilegiumaikat”. Az ellenük forduló társadalmi erő lehet az államszervezet, gyakran a közföldfoglaló, az allodizáló, arondizáló vagy éppen jobbágyait a rovásukra támogató birtokos nemes, „possessor”. Jellemző sorokat Újfalvy Sándor is papírra vet. Emlékirataiban mondja, hogy a székelység „egyesztályos, egységes népből” három részre: *nemesség* (primorok), *határőrkatonák* (gyalogok és huszárok vagyis pixidariusok és primipilusok), valamint *jobbágyok* rendjére hullott szét. Őt idézzük: „E három osztály apáról-fiúra szállítá az egymás iránti gyűlöletet. Nem csoda! mert ily véráulás testvér testvér ellen még soha el nem követtetett. A primorok már most valódi zsarnok göggel tekintenek a rabigába görbesztett katonaságra, melyet azonfelül még vagyonából is kifosztani törekedtek. E végre szövetkeztek jobbágyaikkal [...] Csuda-e hát, hogy ezen osztály a primorokra, ősei szabadsága s drága vérével szerzett vagyona megrablójára és folytonos üldözőjére gyűlölettel, sőt véres bosszúval tekintett?”⁶⁶

Ahol a szabadparasztságot nem forrasztotta össze a „Gränz-Militz” szabályozó keretének vasfegyelme, ott sem maradt el a belső kohézió megépülése. Az antifeudális küzdelemben gyakran ők a szervezők, harcosok s nemegyszer a vesztesek is.

A jobbágy és zsellér ugyanakkor rangban, megbecsültségben az egész szabad-kisnemes csoport számára csupán „paraszt” volt, akinek kevesebb juss, kisebb rész jutott a közföldekből, falusbírónak sok helyütt nem közülük valót választottak, a templomban hátrébb volt a helyük és így tovább.

A „libertinus” közties helyzetét, állapotát színezte az is, hogy rá-rászorult a Gubernium, a Generalcommando, Bécs támogatására, de státusát, szabadságát is velük szemben kellett elsősorban megvédelmeznie. Volt bőven tehát oka arra, hogy szembeforduljon a Habsburg-abszolútizmussal.

Jobbágyok, zsellérek

A feudális függőségben élő parasztok, *jobbágyok* és *zsellérek* Erdély népességének vitathatatlan többségét alkották. A „nemtelenek”, az „alávetettek” „sokaságát” szeretnők mindenekelőtt tanúsítani, az adófizető családok tabelláit használva fel százalékszámaink forrásaként.

20. táblázat

	Jobbágy			Zsellér			Összesen		
	1821	1831	1847	1821	1831	1847	1821	1831	1847
Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	56,16	56,39	53,65	27,25	27,60	30,35	83,41	83,99	84,00
Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	55,28	56,29	56,77	22,91	20,17	19,25	78,16	76,46	76,02
Székely székek	34,30	34,92	34,39	18,97	19,83	24,47	53,27	54,75	58,86
Szász székek	12,71	13,94	14,28	5,81	4,17	4,81	18,52	18,11	19,09
Taxás helyek	0,53	2,98	0,38	1,65	0,69	0,92	2,18	3,67	1,30
Összesen	39,17	39,83	37,64	18,83	18,19	19,55	58,00	58,02	57,19

⁶⁶ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai.* (kiad. Gyalui Farkas). Kolozsvár 1941. 315.

Az adólajstromok parasztnépéhez hozzáadva a határörkatoná lakosságot, e kategóriának egészén belül is szemlélhetjük a jobbágy-zsellér rendbéliék még nagyobb arányszámát. Az 1844–1847-beli összesített lélekszám szerinti százalékok ugyanis 58,43, családok szerint (más szorzószámmal) számítva pedig a parasztság 60,39 százaléka alkotja az úrbéresek, a szolgáló emberek osztályát.

Így együttvéve is a legszámosabban az erdélyi vármegyékben és a Partiumban vannak. A vármegyei 83–84 és a partiumbéli 76–78 százalék jelzi, hogy Erdély nagyobbik részében ők vannak a legtöbben. (A székely székeknél, ha a határőrséget is számításba vesszük, már kisebb az arányszámuk. A lélekszám szerinti megoszlás 1844–1847-ben ez volna: függő helyzetű 38,29 %, szabad 52,18 %; családok szerinti: függő helyzetű 42,88%, szabad 46,45%).

Meggondolkoztató adatokhoz jutunk azonban akkor, ha az adótábellák jobbágy-zsellér családait az 1848-ban felszabadult (úrbéri állományok, jobbágytelkek) családok számával hasonlítjuk össze. Vegyük szemügyre először az adózó családok számát:

	1821	1831	1847
Jobbágy	117 960	129 493	123 112
Zsellér	56 710	59 153	63 952
Összesen	174 670	188 646	187 064

Az 1848-ban fõlszabadított jobbágytelkek száma pedig Egyed Ákos számításai szerint: 164 184. Azok, akik más kimutatásokat, de főleg J.A. Grimm adatait vették alapul, 173 781 és 179 781 (a kárpótlási alaphoz tartozó) úrbéri telekkel számoltak. Helyesnek véljük tehát Egyed megállapítását: „170 000 körül volt az úrbéresként felszabadult családok száma.”⁶⁷

Jóllehet a két oly különböző forrásfajtából kiszűrt szám nagyjából fedi egymást, a szigorúbb összehasonlítás további kérdéseket is fölvet. Mindenekelőtt azt, hogy a zsellérként lajstromozottak között eléggé sokan lehettek olyanok, akiket 1848-ban jobbágyi telken szolgáló embernek minősítettek. Az adózó és felszabadult jobbágycsaládok közötti néhány tízezres eltérés azt a feltételezést is indokolja, hogy jelentős lehetett (a földesurak segítségével) az adófizetés alól mentesített vagy az összeírók elől eltitkolt jobbágyfamíliák száma. (Természetesen arra is gondolnunk kell, hogy az ilyen fogalmak, mint jobbágycsalád, telek, úrbéri állomány, nem mindenkor s nem minden összeíráskor jelentették ugyanazt.)

Az azonban mindenképpen igaznak látszik, hogy a márciusi napok felé közelítő erdélyi társadalomnak jóval több mint fele részét ők alkották: az az egymilliónyinnál több férfi, nő és gyermek, akik együttesen a feudalizmus legszámottevőbb termelő osztálya voltak.

A jobbágyok és zsellérek politikai helyzete alapvonásaiban eléggé egyező. Politikai jogaik nincsenek, az ország, a vármegye, a szék vezetésétől elzártak. A földet – a kor legfontosabb termelőeszközét – nem birtokolhatják, csupán földesuraiknak nyújtott szolgáltatások fejében használják.

Ismeretes az is, hogy Erdélyben ezek a szolgáltatások igen-igen sokszínűek, s a robotnapok száma nagy. A változatosság ezen a területen is nagyon jelentős, hiszen a taxafizetőként, a munkajáradékkal, fuvarral, mesterséggel, dáciával szolgálók, adót fizetők, közmunkákat végzők különböző, sajátos összetételben viselik nehéz sorsuk terheit. Tegyük még hozzá, a velük való bánásmód sem azonos, csupán a több-kevesebb önkényesség, az elnyomás lehetősége adott uraik részére. A mezőgazdaság színvonalának elmaradottsága maga is oka a létbizonytalanság-

⁶⁷ Egyed: *i.m.* 96–98; Vö. Sebess Dénes: *Magyar agrár-evolúciók*. Bp. é.n. 35; V. Chereșteșiu: *i.m.* 46; A jobbágyfelszabadítás jelentőségére I. Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp. 1971. 337–356.

nak: „egy természetlen esztendő, szárazság vagy esőzés elegendő – írja Hodor –, hogy a köznép minden élelem tárából kifogyva, vándorlással keresse száraz kenyereit”.⁶⁸

A piac mérsékelt ütemű, de kétségtelen bővülése, a különböző konjunktúrák, a lassú felhalmozódás Erdélyben is kiformálja a módos paraszti réteget. A differenciálódás elmélyülő folyamata pedig növeli a már csak munkaerejét felkínáló szegénységet. Az említett, 1848-as állapotokat rögzítő úrbéri kárptólási összeírás közli a jobbágytelkek területét. Ebből kiszámítható, hogy itt az egy családra jutó átlagos telek 9,05 kataszteri hold. Ez azonban tájegységenként is változó. A vármegyei részeken meghaladja a 10 holdat, miként a Székelyföldön is. A kincstári jobbágyok földje általában még a három holdat sem éri el. Egyes földesurak jobbágycsoportjai pedig 20, sőt 40 holdnál több földet használnak.⁶⁹

A jobbágyoknak tulajdonjoga nem volt, de használati szokásjoga ránőtt, rátapadt az általa sokszor évszázadokon át használt telek földjére és ez növelte – mindenek ellenére – emberi öntudatát.⁷⁰

Erdélyben az állatokkal, gabonával, gyümölcszel, borral, faáruval, kézműipari termékekkel kereskedő jobbágyok soraiból igen gazdag parasztek emelkednek ki. A kalotaszegi Bánffy-havasok fakitermelő és tutajozó közemberei közül sokan fűrészmalomok birtoklói, mások pedig erdőmunkássá, bérért dolgozó tutajossá teszik falusfeleiket és például a székelyői 18 módos gazda 1847-ben csak a Nagyváradra úsztatott faáru taxája fejében a Bánffy családnak több mint 2500 forintot fizet.

A „berszányok”, az Erdély, Havasalföld és Moldva legelőin állataikkal vándorlók, a főleg juhászattal foglalkozók némelyikének vagyonságáról legendák születtek. Gh. Barițiu tudósít, hogy a Brassó környéki juhászok 1848 előtt pörük sikeréért tízezer forinton felül költöttek és 200 juhot adományoztak egy bécsi tanácsosnak. Hétfalu környékén pedig 10–20 000 juhot tartó gazdáról is említést tesznek.⁷¹

Az úrbérésekről még el kell mondanunk, hogy a többséget kitevő román paraszt mellett magyar és szász ugyancsak bőven akadt soraikban. Doboka megyéről írják: „E megyét nemtelen magyarok, oláhok, szászok, örmények, zsidók és cigányok lakván”, és sorra jellemzik is őket.⁷² Gh. Barițiu fogalmazta meg ezeket a sorokat: „maga a magyar nép döntő többségben nem tartozott a nemesi osztályhoz 1848-ig, nem rendelkezett kiváltságokkal, robotolt, jobbágyi szolgálatot tett, éppen úgy, mint a román, szerb, rutén stb. nép zöme.”⁷³ A szászokról tartotta magát az a vélekedés, hogy az erdélyi soknemzetiségű jobbágy-zsellér osztályt nem gyarapították. Szóltunk mi is arról, hogy ők a Királyföldön elkerülték az úrbériség klasszikus modelljének a kiformálódását, bár a román és magyar jobbágyfalvakat Brassó és Szeben polgárai is uralták. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a vármegyei részeken 40 000 szász jobbágyrendű élt úgy, miként román és magyar sorstársai.⁷⁴

Erdélyben, ahol úrbérrendezés sohasem volt, ahol tehát a teleknagyság meghatározatlan, ahol a szabad költözködés a parasztság közkincsévé vált, nem könnyű meghúzni a határvonalat a jobbágyi és zselléri állapot között. A zsellérek (inquilini) leggyakrabban emlegetett gazdasági ismérve az, hogy nincs belső telkük után járó külsőségük, földjük. Ez azonban nem mindig

⁶⁸ Hodor: *i.m.* 360. A pór nép helyzetét Wesselényi is sötét színekkel festi: *Balítéletekről*. 53–69.

⁶⁹ Vö. Egyed: *i.m.* 99–100.

⁷⁰ Miskolczy Ambrus írja: „Az összes művelés alatt álló földnek 55–60%-a került a volt úrbéreszek tulajdonába, megyékben kétharmada és Székelyföldön pedig fele-egyharmada...” (Miskolczy: *i.m.* 871.)

⁷¹ Gh. Barițiu: *i.m.* II. 75; L. még Imreh István–Csetri Elek: *Az áruterhelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. 1962. fasc. 1.41–56.

⁷² Hodor: *i.m.* 500.

⁷³ Kovács József és Kovács Ferenc: *i.m.* 192.

⁷⁴ *Sächsisch-schwäbische Chronik* (red. Eduard Eisenberger–Michael Kroner). Bukarest 1976. 113.

eligazító, megkülönböztető jegy, mert a XVIII. században ismeretes a telkes zsellérek kategóriája, azoké, akik írásbeli vagy szóbeli megegyezés alapján a földesúri magángazdaság területéből, az allódiumból kaptak parcellát, vagy zselléreként puszta telekre telepítették őket. Szolgáltak is az uraknak, éppen úgy, miként „ősjobbágy” társaik. (A megegyezés formája alapján szerződéses, kontraktualista jobbágyoknak is nevezték őket.)

A régi törvényes rendelkezések szerint a zsellérekre kevesebb munkajáradékot róttak ki, ez sem volt azonban általános, mivel egyesek árendásként, taxafizetőként nem is robotoltak.

Udvartelki, appertinentiás zsellérekről, kurialistákról is gyakran szólnak a főkormányászéki rendelkezésekben. Természetesen az adófizetés ügyében szorgoskodva, hiszen e réteg fejadót fizetett. Hogy kurialista voltak jussán ne csökkentsék az adóalapot, meghatározták, hogy kik tekinthetők e kategóriába sorolhatónak. A rendeletek szerint azok, akik csak fejadót fizettek, a birtokos nemes udvarházának körzetében laktak, ruhaneműt és élelmet tőle kaptak, de a falu szeriben, határában semmiféle (adó alá eső) parcellát nem birtokoltak – csupán az allódiumból kiszakított szántó-, kaszálódarabkán gazdálkodtak. Őket igazán keskeny határsáv választotta el a közvetlenül úri szolgálatban állóktól, azoktól, akik cselédkedtek, béreskedtek. Addig lakatlan birtokrészekben, puszta helyeken (praediumokban) szintén megtelepítettek kisebb-nagyobb pénzjáradékokat fizető embereket, praedialista, taxalista zselléreket. A létbizonytalanság legalsó fokán a házatlan zsellérek (subinquilini) helyezkedtek el; azok, akik más házában kaptak szállást, s a székelységben „más háta megett lakónak” neveztettek. Nemegetszer az utóbbiakat is a kurialisták közé sorolták.

A zselléreket és jobbágyokat nem lehet tehát könnyen különválasztani, de a kurialisták és telkes zsellérek megkülönböztetése ugyancsak gondot okoz. Az adóügyi összeírásokban az előbbieket hol az egyik, hol a másik úrbéres kategóriát kerekítik vagy csonkítják. Az 1847-es évben, amikor a kurialistákat külön rovatban tüntetik fel, valamennyire mégis számszerű alapot nyújtanak az összeírók ahhoz, hogy arányukra következtethessünk. A zsellér kategóriába 42 327 családot, a kurialistába pedig 21 625-öt soroltak. Eszerint minden két zsellérré egy majorsági státusú jutott, vagy másként számolva, három zsellér közül egy kurialista volt, ami eléggé jelentős nagyságú réteget sejtet.

Felmerül a kérdés, hogy vajon ennek a rétegnek a növekedése az új polgári jellegű termelési viszonyok kibontakozásának jele-e, mutatója-e annak, hogy tágul a bérmunkást kínáló társadalmi kör, növekszik a pauperizálódás, a birtoktalanná válás. Nem kétséges, hogy a jövődöbéli gyáripari munkásságnak, az agrárproletariátusnak egyik forráshelyét itt kereshetjük. Azt azonban nehéz volna bizonyítanunk, hogy a zselléresedés gyors és nagyméretű folyamata szolgáltatná a proletarizálódás magyarázatát. Azt láttuk, hogy a szabadparasztok száma nem fogy, hanem növekszik. A jobbágyság és zsellérség egymáshoz való viszonyítása pedig nem jelez lényeges módosulást; íme az arány százalékban:

	1791	1808	1821	831	1847
Jobbágy	66,84	64,82	67,53	68,64	65,81
Zsellér	33,16	35,18	32,47	31,36	34,19
	100,00	100,00	100,001	100,00	100,00

1831-hez mérve csupán az 1847-beli emelkedés figyelemre méltóbb. Ekkor azonban a kurialista zselléreket külön, gondosabban vették számba. Ez a réteg természetesen nő mind az elszegényedés miatt, mind azért, mert egyes jobbágyok is könnyebben hordozhatónak ítélik a zselléri igát. (Az Erdélyi Híradóban 1842-ben például elmondják, hogy a jobbágy sokszor örömmel cseréli fel a tág úrbéri állományát kuriális földön kis töredékért, lévén az „úri cseléd”

mentes a közmunkáktól, a terhek sokaságától.⁷⁵ A földesuraknál pedig mind telekre ültetésre, mind a zselléresítésre találunk készséget jelző példát.)

A kurialistává tétel egyik legjelentősebb serkentője nem is annyira a paraszti földek elrablásának, az allódiium növelésének vágya volt, hanem a liberálisok szerint az úrbérrendezéstől s még inkább az örökváltságtól való félelem. Sokan amiatt igyekeztek majorságivá változtatni jobbágytelküket, hogy e jogi allodizáció révén később maguknak követelhesék e telkeket, parcellákat mint földesúri magánbirtokot. Ne feledjük, ekkor vált erőteljesebbé a „székely örökségen” lakó úrbéresek jogi helyzete fölötti vita is. Mind több birtokos csapott fel a székelység egészét nemeknek mondó tézisek védelmezőjévé, csakhogy allodiális jellegűvé nyilváníthassa azokat a földeket, telkeket, amelyeken valójában jobbágyi sorban éltek hajdan szabad székelyek is.

Csábító volna sorra venni a táji-igazgatási egységeket és megvizsgálni bennük a zsellérek helyzetét. A székely székek – mivel az úrbéri állományból 1848–1849-ben itt zárták ki a parasztok nagy részét – emiatt külön vizsgálódást érdemelnének. Jó összevetési lehetőséget kínálna például az északi Partium is, amelynek 1819–1820-as adatai feldolgozottak.⁷⁶ Ez alkalommal azonban meg kell elégednünk azzal, hogy elmondjuk, itt nem csupán a művelhető föld hiánya okozott zsellérszám-növekedést. Kraszna, Közép-Szolnok megyében és Kővár-vidéken például 1820-ban 10–20 % volt a puszta telkek aránya. Az 1831-es adóügyi följegyzések tanúsága szerint azonban még egy évtized alatt sem ülték meg ezeket földre éhes, telkes jobbágyvá válni akaró parasztok.

A *napszamosok, udvari béresek, szolgák* rétegét különben Gh. Barițiu így jellemzi: „Ezek valóban rendkívül elesett emberek, akik minden szánakozást megérdemelnek.”⁷⁷ Az „udvari lényalóknak” természetesen van libériájuk, egyesek más, kedvezőbb feltételek közt élnek, de e csoporttól eltekintve valóban számolnunk kell a legmostohább sorsot hordozó szegénységnek százalékokban nehezen kifejezhető, de sajnálatos módon eléggé nagy csoportjával. A jobbágy-ság, a zsellérség, az udvari cselédség, a napszamból élők, valójában a nemtelenek, az úrbéresek osztálya egészében tele volt sérelmekkel, elégedetlenséggel, forrongó indulatokkal. Várta, remélte jobb sorsát, kedvező változásokban bízakodott, de még nem lehetett, nem volt tudatában annak, hogy milyen közel van a feudális, a földesúri világ összeomlása.

A régi hagyományos világ, a birtokos és jobbágy közötti jóviszony, patriarchalis kapcsolat – mikor a földesúr jószerivel úrbérese atyja és védelmezője is – tünedezőben volt, az új idők szele más irányzatoknak kedvezett, felkorbácsolta az évszázadok óta jobbra csendes vizeket és ridegebb feltételrendszert teremtett. A rendi társadalom válságát jelezték és egyre inkább elmélyítették a robot körüli viták, közös erdőkért, legelőkért vívott harcok, az 1831-es koleralázadás idején elharapódzó felkelések, helyi megmozdulások. A legfőbb, legsúlyosabb ellentétek éppen a függőségben élő parasztokat és a földesurakat állították szembe egymással. Wesselényi Miklós ilyen vélekedést is megfogalmaz: „A parasztság többnyire csak kínzójának nézi földesurát, nem hiszen neki, nincs hozzá bizodalma; – legjobb szándékai alatt is cselelt, ellene intézett törekedést lát; – tanácsát nem követi, intését nem fogadja, mert attól jön, ki iránt egy tartózkodó visszas érzést őseitől kapott örökségül.”⁷⁸ A gyűlölséget érezve, tudva, számolva vele, ő és szabadelvű társai hiába javallták a közeledést, az érdekegyesítés útján kiharcolt szövetséget mind a társadalmi válság, mind az idegen elnyomás, függés ellen. A szövvényes, súlyos problémák megoldását a forradalom napjai hozták meg. Azok, amelyek birtokjogot és jogegyenlőséget, tulajdont és személyi szabadságot adtak az arra vágyakozóknak, az érette harcolóknak, tehát a rendi szerkezet és rétegzettség alapjainak szétzúzását mutathatták fel dicsőséges eredményként.

⁷⁵ Erdélyi Híradó. 1842. 60. sz. 359.

⁷⁶ Vö. Trócsányi: *Az északi Partium 1820-ban.*

⁷⁷ Kovács József és Kovács Ferenc: *i.m.* 125.

⁷⁸ Wesselényi: *i.m.* 76–77.

Függelék

A függelékletben közölt táblázatok a helytörténeti kutatásokat szolgálják, és kisebb tájegységek, megyék, székek, vidékek állapotát tükrözik (1831 és 1847-ben). Tartalmazzák a hét társadalmi kategóriára redukált részadatokat. A 39. táblázat az időbeli alakulást, a hosszasan végbemenő folyamatot ábrázolja. A 40. tábla szintén az 1767 és 1847 közötti időszak arányait mutatja be.

1. Az adózó családok megoszlása 1831-ben közigazgatási egységek szerint

	Erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék	Partiumi vármegyék és Kővár-vidék	Székey székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	4 527	4 344	3 850	—	—	12 721
2. Városi polgár	2 060	774	236	6 496	3 381	12 947
3. Székey primipilus és pixidarius	—	—	10 361	—	—	10 361
4. Libertinus	4 852	1 560	943	68 306	3 843	79 504
5. Jobbágy	82 456	19 968	13 227	13 604	238	129 493
6. Zsellér	40 360	7 154	7 511	4 073	55	59 153
7. Sóvágó	611	—	58	—	—	669
8. Tutajos	352	—	—	36	14	402
9. Ércbányász és urburás	7 182	1 117	125	340	—	8 764
10. Örmény	119	49	352	—	41	561
11. Bolgár	13	—	—	—	—	13
12. Görög	—	—	—	44	—	44
13. Cigány	3 124	343	1 108	4 628	309	9 512
14. Aranymosó	146	—	77	46	—	269
15. Zsidó	420	165	28	2	103	718
16. Összesen	146 222	35 474	37 876	97 575	7 984	325 131

2. Az adózó családok rétegződése 1831-ben az erdélyi vármegyékben és Fogaras-vidéken

	Felső-Fehér	Alsó-Fehér	Küküllő	Torda	Kolozs	Doboka	Belső-Szolnok	Hunyad	Fogaras-vidék	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	45	532	120	524	21	592	1 798	92	803	4 527
2. Városi polgár	—	227	—	1 131	—	250	125	—	327	2 060
3. Székely primipilus és pixidarius	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Libertinus	566	854	256	565	1 515	5	138	384	4 852	—
5. Jobbágy	6927	17 116	8397	10 180	7 106	5 042	6 175	15 940	5573	82 456
6. Zsellér	886	7 590	3808	6 213	8 368	5 473	4 067	3 396	559	40 360
7. Sóvágó	—	312	—	75	74	—	150	—	—	611
8. Tutajos	—	265	—	—	—	—	—	87	—	352
9. Ércbányász és urburás	—	4 324	—	—	—	—	239	2 619	—	7 182
10. Örmény	9	27	—	25	1	—	44	13	—	119
11. Bolgár	—	4	—	—	—	—	—	9	—	13
12. Görög	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Cigány	324	516	419	699	223	33	195	331	384	3 124
14. Aranymosó	—	64	20	—	—	—	10	52	—	146
15. Zsidó	—	27	51	2	1	96	239	4	—	420
16. Összesen	8 757	31 858	13 071	19 414	17 309	11 491	13 180	23 112	8 030	146 222

3. Az adózó családok rétegződése 1831-ben a partiumi vármegyékben és Kővár-vidéken

	Közép-Szolnok	Kraszna	Zaránd	Kővár-vidék	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	1 076	558	294	2416	4 344
2. Városi polgár	774	—	—	—	774
3. Székely primipilus és pixidarius	—	—	—	—	—
4. Libertinus	343	12	566	639	1 560
5. Jobbágy	4 050	3921	8 654	3343	19 968
6. Zsellér	4 849	1459	—	846	7 154
7. Sóvágó	—	—	—	—	—
8. Tutajos	—	—	—	—	—
9. Ércbányász és urburás	—	—	998	119	1 117
10. Örmény	38	—	8	3	49
11. Bolgár	—	—	—	—	—
12. Görög	—	—	—	—	—
13. Cigány	42	31	201	69	343
14. Aranymosó	—	—	—	—	—
15. Zsidó	93	6	4	62	165
16. Összesen	11 265	5987	10 725	7497	35 474

4. Az adózó családok rétegződése 1831-ben a székely székeken

	Udvarhely	Maros	Háromszék	Csik	Aranyos	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	860	1 823	—	—	1167	3 850
2. Városi polgár	170	—	66	—	—	236
3. Székely primipilus és pixidarius	6 371	3 681	—	—	309	10 361
4. Libertinus	227	352	128	88	148	943
5. Jobbágy	2 465	1 095	6 505	3 040	121	13 226
6. Zsellér	825	3 599	1 024	918	1 145	7 511
7. Sóvágó	58	—	—	—	—	58
8. Tutajos	—	—	—	—	—	—
9. Ercbányász és urburás	3	—	—	122	—	125
10. Örmény	—	—	3	349	—	352
11. Bolgár	—	—	—	—	—	—
12. Görög	—	—	—	—	—	—
13. Cigány	109	357	398	65	164	1 093
14. Aranymosó	—	—	—	—	77	77
15. Zsidó	—	28	—	—	—	28
16. Összesen	11 088	10 935	8 124	4 582	3 131	37 860

5. A szász székek adózó családjainak társadalmi megoszlása 1831-ben

	Szeben	Segesvár	Medgyes	Nagysink	Kóhalom	Szász- Sebes	Szerda- hely	Újgyház	Szász- város	Brassó- vidék	Beszterce -vidék	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Városi polgár	1 373	690	764	-	520	416	-	-	348	1 574	811	6 496
3. Székely primipi- lus és pixidarius	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. Libertinus	11 076	4336	7837	6598	5756	3502	4366	3504	3526	11 436	6 369	68 306
5. Jobbágy	6476	-	-	6	-	-	-	-	-	7 122	-	19 604
6. Zsellér	2 573	54	-	-	5	-	-	-	71	1 238	132	4 073
7. Sóvágó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Tutajos	-	-	-	-	-	24	-	-	12	-	-	36
9. Ércbányász és urburás	-	-	-	-	-	-	-	-	204	-	136	340
10. Örmény	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11. Bolgár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. Görög	14	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	44
13. Cigány	1 146	271	550	571	355	132	195	200	83	836	289	4 628
14. Aranymosó	-	-	21	-	-	-	-	-	25	-	-	46
15. Zsidó	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
16. Összesen	22 658	5 351	9174	7175	6636	4104	4561	3704	4269	22 206	7737	97 575

6. A taxás helyek adózó családjainak társadalmi megoszlása 1831-ben

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Összesen
1. Egytelkes nemes és bojár	—	—	—	—	—	—
2. Városi polgár	1209	861	257	390	664	3381
3. Székely primipilus és pixidarius	—	—	—	—	—	—
4. Libertinus	2168	684	613	68	310	3843
5. Jobbágy	196	—	—	42	—	238
6. Zsellér	—	—	—	55	—	55
7. Sóvágó	—	—	—	—	—	—
8. Tutajos	—	—	14	—	—	14
9. Ércbányász és urburás	—	—	—	—	—	—
10. Örmény	41	—	—	—	—	41
11. Bolgár	—	—	—	—	—	—
12. Görög	—	—	—	—	—	—
13. Cigány	56	63	46	90	54	309
14. Aranymosó	—	—	—	—	—	—
15. Zsidó	—	—	103	—	—	103
16. Összesen	3670	1608	1033	645	1028	7984

11. A partiumi vármegyék és Kővár-vidék adózó családjainak társadalmi megoszlása 1831-ben

	Közép-Szolnok	Kraszna	Zaránd	Kővár-vidék	Összesen
1. Jobbággy	4 050	3921	8 654	3343	19 968
2. Zsellér	4 849	1459	—	846	7 154
3. Szabad paraszt	343	12	566	639	1 560
4. Taxalista	774	—	—	—	774
5. Bányász	—	—	998	119	1 117
6. Egytelkes nemes	1 076	558	294	2 416	4 344
7. Más csoportok	173	37	213	134	557
8. Összesen	11 265	5987	10 725	7497	35 474

12. A partiumi vármegyék és Kővár-vidék adózó családjainak társadalmi megoszlása 1831-ben százalékban

	Közép-Szolnok	Kraszna	Zaránd	Kővár-vidék	Összesen
1. Jobbággy	35,95	65,49	80,69	44,59	56,29
2. Zsellér	43,05	24,37	—	11,28	20,17
3. Szabad paraszt	3,04	0,20	5,28	8,52	4,40
4. Taxalista	6,87	—	—	—	2,18
5. Bányász	—	—	9,30	1,59	3,15
6. Egytelkes nemes	9,55	9,32	2,74	32,23	12,24
7. Más csoportok	1,54	0,62	1,99	1,79	1,57
8. Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

17. A taxás helyek adózó családjainak társadalmi rétegződése 1831-ben

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Összesen
1. Jobbággy	196	—	—	42	—	238
2. Zsellér	—	—	—	55	—	55
3. Szabad paraszt	2168	684	613	68	310	3843
4. Taxalista	1209	861	257	390	664	3381
5. Bányász	—	—	—	—	—	—
6. Egytelkes nemes	—	—	—	—	—	—
7. Más csoportok	97	63	163	90	54	467
8. Összesen	3670	1608	1033	645	1028	7984

18. A taxás helyek adózó családjainak társadalmi rétegződése 1831-ben százalékban

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Összesen
1. Jobbággy	5,39	—	—	6,52	—	2,98
2. Zsellér	—	—	—	8,52	—	0,69
3. Szabad paraszt	59,07	42,54	59,34	10,54	30,16	48,13
4. Taxalista	32,94	53,55	24,88	60,46	64,59	42,35
5. Bányász	—	—	—	—	—	—
6. Egytelkes nemes	—	—	—	—	—	—
7. Más csoportok	2,64	3,91	15,78	13,96	5,25	5,85
8. Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

19. Az adózó családok társadalmi megoszlása 1847-ben közigazgatási egységekenként

	Erdélyi vármegyék és Fogarasi-vidék	Partiumi vármegyék és Kóvár-vidék	Székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
1. Nemes, bojár, armalista	4 239	4 082	3 912	—	—	12 233
2. Cives	1 503	597	81	5 762	2 516	10 459
3. Primpilus és pixidarius	9	—	9 624	—	—	9 633
4. Libertinus	5 323	1 118	1 082	72 973	5 339	85 835
5. Jobbágy	74 934	19 346	13 891	14 909	32	123 112
6. Zsellér	24 704	5 572	6 962	5 011	78	42 327
7. Kurialista	17 697	989	2 922	17	—	21 625
8. Sóvágó	740	—	61	—	—	801
9. Tutajos	76	—	—	21	4	101
10. Bányász és urburás	7 042	1 677	221	484	—	9 424
11. Örmény	147	38	419	—	—	604
12. Bolgár	6	—	—	—	—	6
13. Görög	—	—	—	11	—	11
14. Cigány	2 383	256	1 080	5 143	334	9 196
15. Zsidó	784	404	82	4	185	1 459
16. Aranymosó	97	—	58	75	—	230
17. Összesen	139 684	34 079	40 395	104 410	8 488	327 056

20. Az erdélyi vármegyék és Fogaras-vidék adózó családjainak száma 1847-ben

	Felső-Fehér	Alsó-Fehér	Küküllő	Torda	Kolozs	Doboka	Belső-Szolnok	Hunyad	Fogaras-vidék	Összesen
1. Egytelkes nemes, bojár, armalista	30	417	29	583	—	527	1 550	82	1021	4 239
2. Cives	—	217	—	991	—	—	—	—	295	1 503
3. Primpilus és pixidarius	—	—	—	9	—	—	—	—	—	9
4. Libertinus	592	745	717	465	1 884	613	41	412	400	5 323
5. Jobbágy	7223	15 493	6 558	10 959	6 150	3583	5 004	13 505	6459	74 934
6. Zsellér	563	4 044	2 001	4 366	4 345	3355	3 28	2 533	469	24 704
7. Kurialista	880	2 602	2 792	3 903	2 986	1525	1 327	1 632	50	17 697
8. Sóvágó	—	442	—	113	88	—	97	—	—	740
9. Tutajos	—	75	—	—	—	—	—	1	—	76
10. Bányász és urburás	—	4 255	—	54	—	—	145	2588	—	7 042
11. Örmény	11	21	2	26	7	14	54	12	—	147
12. Bolgár	—	—	—	—	—	—	—	6	—	6
13. Görög	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Cigány	270	336	283	426	147	7	71	183	660	2 383
15. Zsidó	18	85	87	26	31	143	328	16	50	784
16. Aranymosó	—	20	30	—	—	—	4	43	—	97
17. Összesen	9587	28 752	11 953	21 921	15 638	9767	11 649	21 013	9404	139 684

21. A partiumbéli vármegyék és Kóvár-vidék adózó családjainak száma 1847-ben

	Közép-Szolnok 746	Kraszna 318	Zaránd 242	Kóvár-vidék 2776	Összesen 4 082
1. Egytelkes nemes, bojár, armalista					
2. Cives	597	—	—	—	597
3. Primpilus és pixidarius	—	—	—	—	—
4. Libertinus	123	20	343	632	1 118
5. Jobbágy	4224	3981	7311	3830	19 346
6. Zsellér	3644	1049	37	842	5 572
7. Kurialista	396	—	291	302	989
8. Sóvágó	—	—	—	—	—
9. Tutajos	—	—	—	—	—
10. Bányász és urburás	—	—	1437	240	1 677
11. Örmény	30	—	7	1	38
12. Bolgár	—	—	—	—	—
13. Görög	—	—	—	—	—
14. Cigány	18	6	150	82	256
15. Zsidó	192	85	3	124	404
16. Aranymosó	—	—	—	—	—
17. Összesen	9970	5459	9821	8829	34 079

22. Az adózó családok száma a székely székekben 1847-ben

	Udvarhely	Maros	Háromszék	Csik	Aranyos	Összesen
1. Egytelkes nemes, bojár, armalista	905	2 053	—	—	954	3 912
2. Cives	—	—	81	—	—	81
3. Primipilus és pixidiarius	5 814	3 559	—	—	251	9 624
4. Libertinus	371	373	44	109	185	1 082
5. Jobbágy	2 236	890	7 552	3 087	126	13 891
6. Zsellér	640	2 748	1 318	1 079	1 177	6 962
7. Kurialista	834	1 018	1 027	43	—	2 922
8. Sóvágó	61	—	—	—	—	61
9. Tutajos	—	—	—	—	—	—
10. Bányász és urburás	31	—	—	190	—	221
11. Örmény	—	2	5	412	—	419
12. Bolgár	—	—	—	—	—	—
13. Görög	—	—	—	—	—	—
14. Cigány	80	239	354	257	150	1 080
15. Zsidó	1	42	39	—	—	82
16. Aranymosó	—	—	—	—	58	58
17. Összesen	10 973	10 924	10 420	5 177	2 901	40 395

23. Az adózó családok száma a szász székeken és vidékeken 1847-ben

	Szeben	Segesvár	Medgyes	Nagy- sink	Kő- halom	Szász- sebes	Szerda- hely	Új- egyház	Szász- város	Brassó	Beszterce	Össz.
1. Egytelkes ne- mes, bojár, armalista	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Cives	1 279	680	637	28	380	268	-	-	337	1 329	824	5 762
3. Primipilus és pixidarius	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. Libertinus	11 900	5 104	8 338	6 823	5 922	3 823	4 958	3 666	4 005	12 467	5 967	72 973
5. Jobbágy	6 577	-	-	-	-	-	-	-	-	8 332	-	14 909
6. Zsellér	2 871	-	-	-	2	-	-	-	106	1 882	150	5 011
7. Kurialista	12	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	17
8. Sóvágó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Tutajos	-	-	-	-	-	18	-	-	3	-	-	21
10. Bányász és urburás	-	-	-	-	-	-	-	-	227	-	257	484
11. Örmény	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. Bolgár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13. Görög	8	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	11
14. Cigány	1 222	319	552	688	410	54	226	231	120	1 006	315	5 143
15. Zsidó	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4
16. Aranyosó	-	-	19	-	-	-	-	-	37	-	19	75
17. Összesen	23 869	6 103	9 550	7 539	6 714	4 171	5 184	3 897	4 835	25 016	7 532	104 410

24. Az adózó családok száma a taxás helyeken 1847-ben

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Össz.
1. Egytelkes nemes, bojár, armalista	—	—	—	—	—	—
2. Cives	985	586	220	190	535	2516
3. Prímipilus és pixidarius	—	—	—	—	—	—
4. Libertinus	3023	1104	652	213	347	5339
5. Jobbágy	—	—	—	32	—	32
6. Zsellér	—	—	20	58	—	78
7. Kurialista	—	—	—	—	—	—
8. Sóvágó	—	—	—	—	—	—
9. Tutajos	—	—	4	—	—	4
10. Bányász és urburás	—	—	—	—	—	—
11. Örmény	—	—	—	—	—	—
12. Bolgár	—	—	—	—	—	—
13. Görög	—	—	—	—	—	—
14. Cigány	55	76	52	82	69	334
15. Zsidó	53	11	119	2	—	185
16. Aranymosó	—	—	—	—	—	—
17. Összesen	4116	1777	1067	577	951	8488

29. Az adózó családok társadalmi rétegződése 1847-ben a partiumi megyékben és Kővár-vidéken

	Közép-Szolnok	Kraszna	Zaránd	Kővár-vidék	Összesen
1. Jobbágy	4224	3981	7311	3830	19 346
2. Zsellér	4040	1049	328	1144	6 561
3. Szabad paraszt	123	20	343	632	1 118
4. Taxalista – cives	597	–	–	–	597
5. Bányász	–	–	1437	240	1 677
6. Egytelkes nemes	746	318	242	2776	4 082
7. Más kategória	240	91	160	207	698
8. Összesen	9970	5459	9821	8829	34 079

30. Az adózó családok társadalmi rétegződése 1847-ben a partiumi megyékben és Kővár-vidéken százalékban

	Közép-Szolnok	Kraszna	Zaránd	Kővár-vidék	Összesen
1. Jobbágy	42,37	72,93	74,44	43,38	56,77
2. Zsellér	40,52	19,22	3,34	12,96	19,25
3. Szabad paraszt	1,23	0,37	3,49	7,16	3,28
4. Taxalista – cives	5,99	–	–	–	1,75
5. Bányász	–	–	14,63	2,72	4,92
6. Egytelkes nemes	7,48	5,83	2,47	31,44	11,98
7. Más kategória	2,41	1,65	1,63	2,34	2,05
8. Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

35. A taxás helyek adózó családjainak társadalmi rétegződése 1847-ben

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Összesen
1. Jobbágyp	—	—	—	32	—	32
2. Zsellér	—	—	20	58	—	78
3. Szabad paraszt	3023	1104	652	213	347	5339
4. Taxalista – cives	985	586	220	190	535	2516
5. Bányász	—	—	—	—	—	—
6. Egytelkes nemes	—	—	—	—	—	—
7. Más kategória	108	87	175	84	69	523
8. Összesen	4116	1777	1067	577	951	8488

36. A taxás helyek adózó családjainak társadalmi rétegződése 1847-ben százalékban

	Kolozsvár	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros	Szamosújvár	Összesen
1. Jobbágyp	—	—	—	5,55	—	0,38
2. Zsellér	—	—	1,88	10,05	—	0,92
3. Szabad paraszt	73,45	62,12	61,10	36,91	36,49	62,90
4. Taxalista – cives	23,93	32,98	20,62	32,93	56,26	29,64
5. Bányász	—	—	—	—	—	—
6. Egytelkes nemes	—	—	—	—	—	—
7. Más kategória	2,62	4,90	16,40	14,56	7,25	6,16
8. Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

39. Az erdélyi adózók számának alakulása társadalmi csoportok szerint 1765/6–1847 között

	1765/6	1767	1776	1785	1791	1795	1805	1808	1815	1821	1831	1847
1. Királyföldi nemes	60	262	94	99	129	108	121	58	65	76	—	—
2. Többtelkes nemes	—	4 324	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Egytelkes nemes*	8 317	11 584	9 363	10 843	9 268	9 752	11 770	12 154	11 763	10 798	—	12 233
4. Bojár	610	1 227	727	530	537	484	638	623	639	—	—	—
5. Libertinus	4 837	—	6 064	12 281	6 824	7 662	15 735	12 884	13 549	15 630	—	85 835
6. Szabad román	14 816	14 649	18 235	21 430	21 653	22 342	26 451	26 506	27 310	24 046	—	—
7. Szabad német	60	—	237	85	253	204	—	—	—	—	—	—
8. Szabad szász	17 921	18 364	21 717	24 306	26 115	29 302	31 612	32 578	30 743	31 013	—	—
9. Szabad magyar	627	5 556	1 159	1 141	1 219	3 102	1 290	1 643	1 190	99	—	—
10. Szabad székely	7 276	7 866	7 942	4 840	10 028	8 435	6 452	7 785	10 317	11 177	—	—
11. Primpilus**	—	8 812	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 633
12. Jobbág	109 190	107 945	121 066	132 232	128 712	128 258	139 617	138 876	129 917	117 960	129 493	123 112
13. Zseller	50 126	45 495	55 919	58 903	63 866	68 106	76 678	75 379	63 301	56 710	59 153	42 327
14. Taxalista-cives	13 238	11 865	12 254	10 791	13 360	10 864	10 752	10 872	12 873	14 054	10 459	10 459
15. Bányász***	804	1 459	3 412	5 643	4 328	4 789	6 780	7 418	5 943	5 674	9 424	801
16. Sóvágó	969	923	1 115	957	719	1 95	1 104	1 253	1 078	887	—	230
17. Aranymosó	—	118	—	—	257	666	497	489	429	329	—	101
18. Tutajos	867	839	1 587	1 927	2 090	2 311	1 198	1 772	1 846	1 865	—	—
19. Rómán pap	—	391	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. Zsidó	194	151	241	304	314	365	484	544	553	555	1 459	—
21. Görög	74	108	100	94	103	118	73	130	57	309	11	—
22. Örmény	191	528	167	203	246	235	343	366	394	339	604	—
23. Bolgár	49	51	38	31	31	22	42	19	17	—	—	6
24. Cigány	7 089	7 380	7 429	9 474	11 353	11 747	12 353	11 887	10 473	9 601	—	9 196
25. Anabaptista	21	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26. Kőborló	4 964	8 442	2 986	2 632	1 028	692	960	612	35	25	—	—
27. Határőr	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28. Kurialista	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	264 715	258 359	271 852	298 746	302 433	310 659	344 950	343 848	322 475	301 164	—	327 056

* 1847-ben: Nemes, bojár, arnalista

** 1847-ben: Primpilus és pixidarius

*** 1847-ben: Bányász és urburás

40. Az adózó családok számának és részarányának alakulása társadalmi kategóriák szerint 1767–1847 között

	1767		1791		1808		1821		1831		1847	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Jobbággy	107 945	41,78	128 712	42,56	138 876	40,39	117 960	39,17	129 493	39,83	123 112	37,64
2. Zsellér	45 495	17,61	63 866	21,12	75 379	21,92	56 710	18,83	59 153	18,19	63 952	19,55
3. Szabad paraszt	55 247	21,38	66 092	21,85	81 396	23,67	81 965	27,21	89 865	27,64	95 468	29,19
4. Taxalista-cíves	11 865	4,59	13 360	4,42	10 872	3,16	14 054	4,67	12 947	3,98	10 459	3,20
5. Bányász	2 500	0,97	5 304	1,75	9 160	2,66	6 890	2,29	9 702	2,99	10 455	3,20
6. Egytelkes nemes	12 811	4,96	9 805	3,24	12 777	3,72	10 798	3,58	12 721	3,91	12 233	3,74
7. Más kategória	22 496	8,71	15 294	5,06	15 388	4,48	12 787	4,25	11 250	3,46	11 377	3,48
Összesen	258 359	100,00	302 433	100,00	343 848	100,00	301 164	100,00	325 131	100,00	327 056	100,00

A zilahi nagytemető néhány régi sírköve

Drága Szüleim emlékére. Együtt barangoltuk be a temetőt 1976–1981 között, s jegyeztük le az arra érdemes régi sírkövek szövegét. Megkésztett gyermeki köszönet biztatásukért.

A kor divatja nemcsak a települések, főleg a városok arculatát változtatta meg – sokszor a felismerhetetlenségig –, hanem a temetőket is. Mindent elöntött a beton. A formáikban arányos, izlésesen díszített régi sírkövek lassan teljesen eltűnnek, holott ezek a „köbe vésett” dokumentumok helytörténeti szempontból sok mindenről beszélnek. Kihalt a kortárs nemzedék, megszűnt az eltávozottakra való emlékezés, a köbe vésett rövid szövegek némák maradnak, hacsak meg nem szólaltatjuk őket.

Zilah elég gazdag településtörténeti adatai között aránylag későn jelentkeznek a temetőkről szóló tudósítások, amit a középkori dűlásokkal, városéeggel magyarázhatunk. Magyarósi István református pap 1880-ban írja egy 1710-es városi jegyzőkönyv alapján, hogy az új protokollumkötet 1713-ban kezdődik, „mert a régiek elégték”.¹ Az a kevés adat, ami a temetőkről és a temetkezési szokásokról előkerült, a Kalandosok és céhes szervezetek 1700-as évek végén kezdődő jegyzőkönyveinek töredékeiben maradt meg. Nincs utalás bennük a cinterem temetkezésre való használatáról.

A zilahi nagytemető (központi temető) az Órhegy lábánál van, félkörívesen átölelve annak nyugati végét. A temető szeszélyes domborzatát – kisebb-nagyobb katlanok, meredek oldalak, laposabb területek – talán az 1742-ben és 1817-ben bekövetkezett hegycsuszamlás alakította. Ezt látszanak alátámasztani a meredek oldalban még álló, hantok nélküli, régi sírkövek.

A nagytemető használatának kezdetére csak következtetni lehet egy még meglévő, 1638-ban állított sírkő alapján. Ha tekintetbe vesszük, hogy a temető akkor a református egyház tulajdona volt, talán nem tévedünk, ha a kezdetet legalább egy évszázaddal előbbre tesszük. A Szilágyság – Zilah is – az 1530-as években reformáltatott, s erős egyházi közösségek alakultak. A reformáció és az egyházi tulajdon között szoros összefüggést vélünk, ami datálási feltételezésünket valóssá teszi. Egy későbbi feljegyzés szerint a Kalandosok utcaatyáinak felügyelete mellett, megállapított sorrendben ásták a sírokat.² Az 1638-ból megmaradt sírkő a temető alsó részének közepe táján van. Ha a soros sírásást vesszük figyelembe, akkor a terület ilyen célú használata sokkal régebbi, mint az említett sírkő dátuma.

A nagytemetőt 1853-ban bekerítették és fásították. A város lakóinak gyarapodásával (1854-ben 4514; 1869-ben 6500 lélek, ebből református 5350)³ kezdett szüknek bizonyulni. A mellette lévő papi szőlő hozzácsatolásával bővítették területét. 1864-ben tető alá került a temetőórház is.

1868-ban az egyház vezetőtanácsának határozata alapján megalakították a temetőrendező bizottságot Dózsa Elek, Orbán Károly (építkezési vállalkozó, a zilahi „Vigadó” épületsorának kivitelezője) és Fejér József részvételével. A bizottság rövidesen elkészíti a temetőterképet (amely sajnos elveszett) és a temető rendezésének szűkszávú leírását. Ebből tudjuk, hogy továbbra is a soros temetkezést javallják, a sorokat A, B, C stb. betűkkel jelölve. Ekkor alakítják ki a ma is használatos két kocsiutat. Meghatározzák a sírok hosszát, szélességét és a sír körülj-

¹ Magyarósi István: *A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története*. Kvár 1880. 27. 2. lapalji jegyzet.

² Magyarósi István: *i.m.* 90.

³ Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. II. 191. 482.

rására szolgáló földcsáv méretét is (6 hüvelyk). A temetőkert szépítésére fák ültetését szorgalmazzák, mégpedig elől a sírkő mellé és a sír lábához, hogy azok is szépen sorjázzanak.⁴

Temetőterkép hiányában (amire nagy szükség lenne a még létező régi sírkövek megmentése érdekében is) kénytelenek vagyunk önkényesen felosztani a temető területét, az őrházhoz vezető utat véve alapul. Attól balra: két kocsiút és egy gyalogút mentén helyezkednek el, több sorban, a sírok. Az őrház útjától balra a 20. századi síroknál nagyjából soros elrendezést találunk, a régebbiek a hegyoldalban vannak. Idős adatközlőket kérdezve sem sikerült a régi nagycsaládok temetkezési hagyományait felfedezni a zilahiak temetkezési szokásaiban.

1751-ben, Mária Terézia királynő idején újraalapítják a római katolikus egyházat. 1780 körül a katolikusok száma 207 lélek volt.⁵ Ez idő tájt adhatja át a református egyház a temető alsó bejáratánál, az út bal oldalán levő területet a katolikusoknak. De – főleg családi kapcsolataik révén – még ma is temetkeznek oda reformátusok.

A régi sírkövek formája, felirata az eltávozottnak társadalmi hovatartozását is tükrözi. Míg a 18. század végéig a városi polgárok, kézművesek, földművesek sírjai soros elrendezésben egymást váltogatják, addig az 1800-as évek elejétől a városi tisztségviselők, vármegyei vezetők, kollégiumi tanárok, református papok sírjai elkülönülten, az őrháztól balra induló gyalogút mentén sorakoznak.

A megmaradtak között igen kevés a címeres és a mesterségjelvényes sírkő. A kézművesek, a földművesek síremlékein leggyakoribbak az előlap felső részében (regiszterben) elhelyezett virágmotívumok. Ezek lehetnek cserépből vagy egy szárból kiinduló tulipánok (bevésett vagy domború formában), stilizált, szögletes szíromlevelű virágok, néha gyöngyvirág, a századforduló környékén megjelenik a szomorúfüz is.

A feltérképezett régi sírkövek formájának, szövegvesésének és betűtípusainak alapján több kéz munkáját lehet felismerni, ennek ellenére igen kevés adatunk van a kőfaragókról. Az egyházi anyakönyvekben 1810–1818 között⁶ négy ízben találunk bejegyzést a Tyúkól (ma Köztársaság) utcában lakó kőfaragó Nagy Lászlóról és feleségéről, Bartha Sáráról; kétszer leányaik születésekor és kétszer mint keresztszülőkről, mindannyiszor feltüntetve a „kőfaragó” mesterseget.⁷ Az 1854-es városi összeírásban két céhen kívüli kőművest említenek.⁸ Azt, hogy foglalkoztak-e sírkőfaragással is, a szűkszavú tudósításból nem tudjuk meg. Az 1900-as és 1910-es statisztikai adatok a „kövek mechanikai” megmunkálóirol beszélnek, minden csoportosítás nélkül; 1900-ban 6, 1910-ben 9 személyt sorolnak ide Szilágy megyéből.⁹

A síremlékeket faragó mesterek nevének hiányos ismerete valószínűleg abból adódik, hogy az elkészült munkának nem a látható elő- vagy hátlapjára, hanem a kő földbe eresztett részére vésték nevüket. Erre egyetlen példánk van a zilahi temetőben. Pár évvel ezelőtt az 1863-ban elhunyt Ragály Istvánnak emelt sírkövet helyéről kivették, s látható lett készítőjének neve. Míg az elhunytól írt szöveget nagyon szép, gondosan formált betűkkel vésték, addig a kő földbe süllyesztett részén elnagyolt betűkkel ez áll: „Ruzsa Ferencz (csinál)ta 1866-ban.” A Ruzsa név Kalotaszegen ismert. Arra nincs adatunk, hogy valahol azon a tájon készült-e a munka (a zilahi kézművesek gyakran megfordultak portékáikkal a bánffyhungyadi piacon is), avagy Ruzsa zilahi lakos volt.

⁴ Zilahi Állami Levéltár (következőkben ZÁLvt.), Fond Szilágy–Szolnoki Esperesség. Zilah. LXXXIV. D/31. fila 1–2.

⁵ Magyarósi István: *i. m.* 44.

⁶ ZÁLvt, Fond zilahi ref. egyház. Születési, keresztelési anyakönyvek.

⁷ Az adatokat Takács Albert nyugalmazott könyvelőtől kaptam. Köszönöm segítségét.

⁸ Petri Mór: *i. m.* II. 551. és 1. lapolji jegyzet.

⁹ *A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása.* Bp. 1914. III. 673. és 752.

A sírkövek nagy része homokkőből, ritkább esetben keményebb anyagból készült. A változó időjárás, az elhagyott kövekre felkúszó növényzet és nem utolsósorban az „új módit” követők is nagy kárt tettek ezekben a sok-sok üzenetet közvetítő, némán álló kövekben.

A következőkben felsorakozó síremlékek nem jelentik a régi, 17–19. századi emlékek teljes jegyzékét. Csupán ízelítőnek, jelzésnek szánjuk, s egyben figyelmeztetésnek, hogy ami még létezik és áll, ne tegyük tönkre. Gondozzuk, örködjünk felettük.

A síremlékeket megpróbáltuk kronologikus sorrendben bemutatni, ez azonban csak részben sikerült. Az anyagot két nagy csoportra osztottuk. Először a városi és vármegyei vezetők, tisztviselők, tanárok, papok és hozzátartozóik igen változatos formájú sírköveit ismertetjük. Másodsorban a kézművesek, földművesek vagy azok hozzátartozóinak sírkövei következnek. Ez utóbbiak stílus szempontjából sokkal egységesebbek. (A sírkövek felvételeit Göbl András, Bajusz István és Péterfi István készítette. Köszönöm szíves segítségüket.)

1. A temető felső kapujától induló kocsíút bal felén, a második és harmadik sor között, sírhant nélkül áll eddigi ismereteink szerint a sírkert legrégebbi emléke, egy eresszel ellátott, szép betűkkel vésett sírkő 1638-ból. Az idő nemcsak a kő szélét, hanem a latin nyelvű szöveget is kikezdté.

TUMVLVS

(SO)PHIAE SZABO CO(N)IVGIS STEPHA(NI)
G.JENEI P.E.Z. PIE (IN) CHRISTO
DEFUNCTAE A(NNO) 1638 DIE 15 A(VGUSTI)
.....A AETATIS SVAE XX(...)



1. Jenei G. Istvánné Szabó Zsófia – 1638



2. Olá György

SO(...) IN HOC TVMVLO TENVI
 SVB MOLE QVIES(CIT ?)
 VNO CVM THALAMI PIGNO(RIS)
 GREGORI(...)
 AETERVM HABETO TIBI O.....
 ...DILECTE RELIGITIV.....
 VITAE ITA RE(?)VIDIMVR LA...CE
 CISO TERVGIS
 AM..MB(?) QVAM GENVIT TELLUS
 BLENESINAE PICEPI
 EN ZILAHINA SVO GLEBA
TEG ITO SINV
 A MARITO MOESTISSIMO S.G.J.

A nehezen olvasható szöveg szerint a követ Jenei G. István zilahi református pap feleségének, Szabó Zsófiának emelték, aki 1638. augusztus 15-én „kegyesen elhunyt Krisztusban”, életének 20. (?) évében, és fiának, Gergelynek, aki házasságuk záloga volt.

Az 1638-ban Zilahon lelkészkedő Jenei G. István életéről bővebben az Egyháztörténeti Lexikon tájékoztat: „Jenei G. István (? , 1603 v. 1604–?) ref. lelkész. Itthoni tanulása után külföldre ment, és 1631. márc. 14-től a leideni, 1632. márc. 5-től a franekeri egyetemen folytatta tanulmányait, innen azonban később visszatért az előbbire. 1633 szeptemberében indult haza, s 1635 közepe előtt Mezőtelegden lett lelkész. Miután Zilahon első papságot viselt, 1641-ben Kolozsvárt foglalt el lelkészi állást, hol 1645-ben esperesnek tette a kolozskalotai egyházmegye, 1653 tájától Zabolán lelkészkedett, s itt 1671-ben még életben volt...”¹⁰

A sírkő hátlapját is felhasználták, ennek szövege mára olvashatatlaná vált, csupán az utolsó (?) sorból látszik ennyi: A(nno) DOMINI 1677. Elképzeltető, hogy az 1671-ben még Zabolán lelkészkedő, idős kort megért Jenei G. Istvánt 1677-ben felesége és gyermeke mellé temették.

Jenei G. István külföldi tanulmányainak idején írt teológiai témájú munkái 1631-ben és 1633-ban jelentek meg Leidenben. Mindkettőt Bárány Jánosnak, az erdélyi fejedelem Nagyváradhoz tartozó jószági tisztartójának mint pártfogójának és a nagyszalontai, nagyváradi, bihari, borosjenői, telegdi és fenesi paptársainak ajánlja.

A Jenei név zilahi vonatkozásban sem ismeretlen. Fodor Dániel Zilah város történetének ismertetésében feljegyzett egy szájhagyományt, amely szerint a Kraszna utcaiak később tértek át a református vallásra, mint a többi utcabeliek. Csupán két család tartott ki a katolikus vallás mellett: a Jenei meg a Szakács család egyik ága.¹¹

Nincs kizárva, hogy Jenei G. István vidékünkéről származott, s talán ez is magyarázza, hogy munkáit a partiumbeli paptársainak ajánlotta.

¹⁰ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 284. Vö. még Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. Bp. 1896. III. 137, 147; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1897. V. 486; Petri Mór: *i.m.* II. 538; Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. 260; *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Herepei János cikkei. Szerk. Keserü Bálint, Bp.–Szeged 1971; Magyarósi István: *i.m.* 115, 121–122. (A zilahi egyház ún. Váradi Bibliájának első üres lapjára vezették be a Zilahon szolgált lelkészek neveit, közöttük negyedikként Jenei G. Istvánét.) A zilahi egyház Váradi Bibliájáról és az egyház lelkészeiről I. Lakóné Hegyi Éva: *A zilahi református egyház Váradi Bibliája és a benne levő feljegyzések*. Zilah 1996. (Itt jegyezzük meg, hogy Dani János kolozsvári levéltáros közlése szerint Jenei G. István kolozsvári esperes az 1661-ben dühöngő pestis áldozata lett.)

¹¹ Fodor Dániel: *Zilah város ezer éves múltjának rövid ismertetése (895–1895)*. Zilah 1895. 24.

2. Az alsó kapu kocsiútjának közepe táján, a második sorban Kiss Katalin és Kiss Zsuzsanna síremlékei mellett áll az a kő, amelyiknek formája alapján úgy véljük, hogy a temető második legrégebb emléke. A síremléknek kereken kiemelkedő párkányára vésték a magyar nyelvű szöveget. A kőmezőben levelekből font koszorú közepében nemesi címer. A sarkokban stilizált virág. A sírkövet mészkőből faragták, ami sokban magyarázza nagymértékű rongálódását. Szövegéből csupán ennyi olvasható:

bal oldal:KO(?)MEZ.P.MV..RM.....PI

közép: HEN....O.....A...63(?).....

jobb oldal: T 13(?) ELETE OLA GYÖRGYNEK NEGY....A(?)

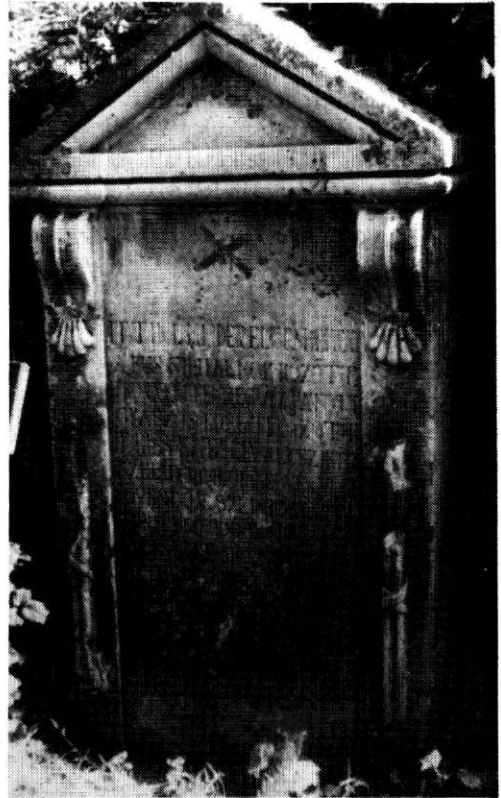
MAGZATI.....

Az egyházi anyakönyvek hiányában csak annyit tudunk, hogy egy Olá György 1650-ben zilahi szenátor volt.¹²

3. Az őrháztól balra haladó gyalogút jobb oldalán áll Zilah egyik volt papjának négyszögletes, ereszes, felfelé elkeskenyedő, csúcsban végződő sírköve, Az előlapra vésett szöveg igen megrongálódott az idők folyamán, alsó része pedig besüllyedt a földbe. A látható felirat:



3. Polgári Márton – 1830



4. T. Kiss Katalin – 1831

¹² Petri Mór: *i.m.* 196.

POLGÁRI MÁRTON

ZILAHAI REFOR. PAP
 ÉS SZI(LÁGYS)ÁGI ESPE
 RES [SZÜLET]ETT 1762
 MEG HALT 1830-BA
 ÉS HITVESSE
 SZERVÁCZI...(besüllyedve)

Polgári Márton 1792. július 19-től volt a zilahi egyház papja.¹³ Az elhunyt Katona Imre örökébe lépett, és a Bánffyhunadról származó Bethlendi János esperessel szolgált együtt évtizedeken keresztül. Zilahon, mint népes egyházban, régóta két pap volt. A primárius (első pap) fizetését 1570-től a dézsma fele alkotta Báthori István fejedelem adományaként. Ezt megerősíti Báthori Kristóf (1580), Bethlen Gábor (1624) és Rákóczi György (1631).¹⁴

Polgári Márton esperesi munkásságáról kevés az adat. 1827-ben, amikor megindult a tanítás a Kraszna utcai leányiskolában, „a tanítással ideiglenesen Polgári Márton esperes Asztalos Istvánnét bízva meg”.¹⁵

Bejegyzés az egyházi anyakönyvben: „Meghalt 1830. aug. 7. Tiszteletes Polgári Márton 68 éves prosenior, 38 esztendőig folytatott Sz.Hivatalát, egyenes lelkű hív Lelkipásztor, valóságos érdemeiért a tisztelet résztvevő érzésével Orálta Beke S.”¹⁶

4. Az alsó kaputól induló kocsit bal oldalán, a második sorban egy, az általános formától eltérő síremlék vonja magára a figyelmet. Felső része „háztető”, két szélesebb bordával díszítve, ami elválasztja a szövegmezőtől. A kő két oldalán oszlopszerű kiképzés, rajta díszítés. Az előlap felületének nagy részét igen szép metszésű betűkkel vésett verses felirat tölti ki:

ITT HOL MINDEN ÉLET S REMÉNY
 A BÚS SIRHALMOK KÖZÖTT
 E KÖNNYEKKEL MEGÁZTATOTT
 GYÁSZOS KÖBE ÜTKÖZÖTT
 T.KISS KATALIN ALUSZIK ITT
 SZELID, JÁMBOR, KEDVES VOLT
 JÖVENDŐJE SZÉP REMÉNYIT
 MIND BÉ FEDÉ E SIRBOLT
 PÁROS ÉLETE KILENTZ HOLNAP
 AZ EGÉSZ HUSZ ÉVET ÉLT
 SZAKÁCS JÁNOS GYALUI
 PAP SIRATJA A HIV KEBELT
 AUG. 29. 1831.

Az élete virágjában elhunyt Szakács Jánosné T. Kiss Katalint tüdőbaja juttatta az örök nyugalom birodalmába. Temette Beke Sámuel, Zilah jeles papja.¹⁷

¹³ Magyarósi István: *i.m.* 121–135; Petri Mór: *i.m.* II. 539–541. és VI. 299.

¹⁴ Magyarósi István: *i.m.* 19–21.

¹⁵ *i.m.* 71.

¹⁶ ZÁLvt. Fond zilahi ref. egyh. Halottak Anyakönyve II. 36. Ltsz. 1284. Ezután rövidítve HA, kötetszám és lapszám.

¹⁷ HA. II. 43.

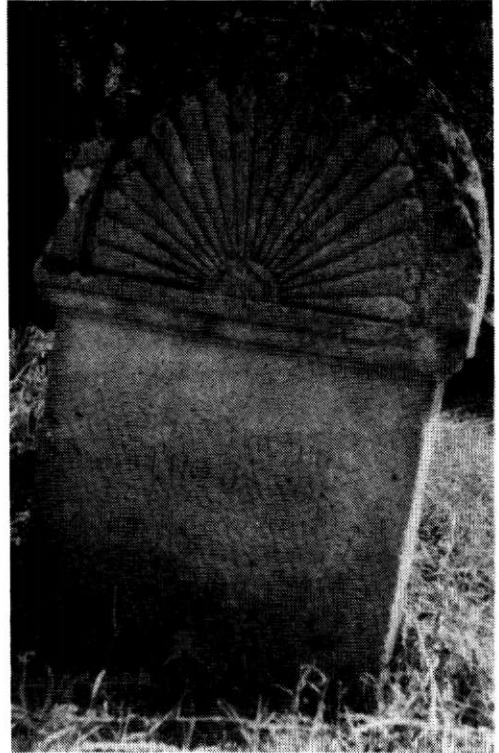
5. A gyalogút nagy diófájának tövében áll Beke Sámuel sírjele, amelyen ezt olvashatjuk:

B. K.
 BEKE SÁMUEL
 ZILAH PÁRATLAN
 JELESSÉGŰ PAPJA
 ÉS AZ EMBERISÉG
 HŐ BARÁTJA PO-
 RAIT JELELI EZ
 OTROMBA KŐ
 ELHUNYT
 1836 14 AUG.
 ÉLTE 36 ÉVÉBEN

Beke Sámuel a papi pályát választva családi hagyományokat folytatott. Dédapja talán Csernátoni Beke Sámuel, aki 1729-ben szilágycsehi református prédikátor.¹⁸ Édesapja, Csernátoni Beke Titus 1792-ben lecsméri pap, majd 1796–1828 között Szilágypanitban szolgált, s ott is halt meg. Édesanyja, Simon Júlia szintén papi családból származott. Sámuel



5. Beke Sámuel – 1836



6. Pethő János – 1837

¹⁸ Petri Mór: *i.m.* V. 130, 292.

Szilágypanitban született 1800. aug. 3-án. A tanulást a zilahi iskolában kezdte, majd Kolozsváron folytatta, ahol elvégezte a teológiát is. Először a gróf Bethlen család káplánja volt Bethlenben. Innen jött Zilahra papnak 1828. ápr. 24-én. 1831-ben megnősült, a szilágyballai pap Charitás nevű leányát vette feleségül. Házasságukból egy gyermek született, Lóri.

1835. ápr. 26-án egy politikai ünnepély alkalmával tartott egyházi beszédében a jó király tulajdonságait fejtegette. A világi hatóság a szónoklatot felségsértőnek nyilvánítja, feljelentik a főkormányzéknel, s egyben felfüggesztik állásából. Az állami és egyházi kivizsgálásnak 1836. aug. 14-én bekövetkezett korai halála vetett véget;¹⁹ ezt méltatlan meghurcolása is elősegítette.

Nem véletlen a Halottak Anyakönyvében talált bejegyzés: „Tiszteletes Beke Sámuel Úr helybeli Pap 14-én meghalt, 16-án eltemettetett 36 éves lévén. Kitűnő szónok, lelkes hazafi...”²⁰ Nagyszerűen képzett, híres egyházi szónok volt. Prédikációit két füzetben jelentette meg. Körültekintő munkásságára vallanak az egyházi anyakönyvekben található bejegyzései, évvégi statisztikai kimutatásai, halál esetén a betegségek megnevezése stb.

Sírkövének egyszerű formája puritán életének jelképe.

6. Az 1830–1850 közötti időszakból négy olyan síremlék maradt meg a temető különböző részein, amelyeket ugyanazon mesterkéz munkáinak tekinthetünk. Mind a négynek felső része félkörösen legömbölyített, bordákkal szegélyezett, míg a sírkötest sima, szegély nélküli és a felső résznél valamivel keskenyebb. A legömbölyített rész belső mezőjét központi virágmotívumból induló „legyezős” díszítéssel – egy esetben kevés szöveggel, más esetben nemesi címmel – töltötte ki a kőfaragó. A sírfeliratok szerint mind a négy követ a város értelmiségéhez tartozó személyeknek emelték.

Az egyik az őrháztól balra vezető gyalogút jobb oldalán, közel a temető szélét szegélyező bokrokhoz, elhagyottan áll. Felirata:

NÉHAI ÜGYVÉD
PETHŐ JÁNOS
ÉLT 36. ÉVEKET
MEG HALT 1837
DECEMB. 7-ÉN

Pethő János 1835-ben Közép-Szolnok vármegyei alügyész, 1836–37 között pedig esküdt.²¹ A Halottak Anyakönyvében nem találtuk meg a nevét. Valószínűleg annak a Pethő családnak volt a tagja, amelyik a Fazakas utcában lakott és fazekassággal kereste kenyerét.

7. Az alsó út jobb oldalán a második sorban (Olá György és T. Kiss Katalin sírköve mellett) áll a legyezős mintájú síremlékek legszebbike, amelynek szövegmezőjét, alul és felül, nagyon szépen kidolgozott, sok hozzáértést tanúsító, igazi mestermunkára valló, virágmotívumokból, levelekből és indákból komponált regiszter zárja. A szöveg:

¹⁹ Magyarósi István: *i.m.* 71, 134.

²⁰ HA. II. 64.

²¹ Petri Mór: *i.m.* VI. 283.

NEMES
 KISS SUSÁNNA
 ZILAH VÁROSSA FÖBIRÁJÁNAK
 KISS JOSEFNEK
 26 ÉVEKIG HIV ÉLETTÁRSA
 FÖLDI PÁLYÁJA 43-K ÉVÉBEN
 SZÁLLOTT JOBB ÉLETRE
 MÁJUS 18-KÁN 1841.

Az egyházi feljegyzések szerint halálának oka „száraz nyavalya”.²² Kiss Zsuzsanna 17–18 éves korában ment feleségül a hasonló családnevet viselő Kiss Józsefhez, aki 1814–1821 között zilahi orátor, 1825–1847 között a város bírása, majd főbírája volt.²³ A sírkő díszes volta azt igazolja, hogy a halott férje a zilahi polgárság fontos személyisége volt.

8. A gyalogút vége felé, a domb szélén állott Kiss Teréz síremléke. Ma másnak a sírhantja van a helyén. A régi követ, betonba foglalva, a domboldal csúszása ellen készített falban használták fel. A legömbölyített felsőrészű sírkő a „legezős” motívumúak csoportjához tartozik,



7. Kiss Zsuzsanna – 1841



8. Hegedüs Sándorné – 1843

²² HA. II. 101.

²³ Petri Mór: *i.m.* V. 782.

azonban a központi virágmotívumból nem a legyezős dísz indul ki, hanem a kő ívét követő szöveg: „BÉKE HAMVAINK”, ami folytatódik a kötesten:

GYÁSZ EMLÉKE A SZELID NŐ
 ÜGYVÉD HEGEDÜS SÁNDOR
 NÉNAK SZÜLETETT KISS TE
 RÉZNEK. SIRATJAK BÁNA
 TOS FÉRJE ANYÁTLAN ÁRVA
 15 HÓNAPOS FIA – SZERETŐ
 VÉREI ÉS ROKONAI. MEGHALT
 ÉLETE 21, HÁZASSÁGÁNAK 3-K
 ÉVÉBEN AUG 12-ÉN 1843-BAN

Az egyházi feljegyzésekből tudjuk meg korai halálának okát: „Hegedüs Sándorné Kiss Therézia meghalt 1843. aug.12-én, temették aug.13-án, betegsége tüdővész, kora 22 év, Fogarasi könyörgött.”²⁴ A zilahi Hegedüs családról igen keveset tudunk. Egy 1781-ben készült összeírás szerint Hegedüs Sz. József Tyúkól utcai lakos,²⁵ valószínű, hogy az ügyvéd, Kiss Teréz férje, ebből a családból származott. Ami az elhunyt leánykori családnevét illeti, Zilahon sok Kiss család volt és van; nem tudhatjuk, hogy Teréz melyikhez tartozott. (Az író Kiss Károly is éppen ezért veszi fel a Zilahi előnevet.)

9. Az őrház bal oldali gyalogútjának mentén a harmadik sorban földdel félig betakarva áll Borsos Márton sírköve:

ITT NYUGSZIK
 NAGYENYEDI
 BORSOS MÁRTON
 ORVOS DOCTOR
 N.K.SZOLNOK MEGYE
 PHYSICUSSA 8 HONAPUS
 JELES KIS ÖTSÉVEL LÁSZLÓVAL
 ÉLT 34 ÉVEKET
 MEG HALT ÁPRILIS 16-ÁN
 1844

Borsos Márton 1838-tól 1844-ig, haláláig Közép-Szolnok vármegye orvosa, majd főorvosa volt. Orvosként nemcsak a betegségek és azok gyógymódja foglalkoztatta, hanem a város és megye szociális helyzete is. „1838-ban *A csecsemő és az első gyermekkor* című könyvében a kisdédóvó intézetekkel lelkesen foglalkozik s azok létesítése érdekében izgatott.”²⁶ Eredményesen, mert 1842-ben Zilahon megnyílt az első óvoda.

Borsos Márton korai halálának oka tüdővész – jegyezte fel Fogarasi István, a temetésen prédikáló pap.²⁷

²⁴ HA. II. 117.

²⁵ Petri Mór: *i.m.* V. 595.

²⁶ Petri Mór: *i.m.* I. 559.

²⁷ HA. II. 122.



9. Borsos Márton – 1944



10. Polgári Sándor – 1848

Sírköve felül legömbölyített, több, sorosan elhelyezett borda keretezi, a felső mezőben nemesi címer. A betűk szép formája gyakorlott mesterkézre vall. A temető egyik legszebb és legépebben megmaradt múlt század közepi sírjele.²⁸

10. A gyalogút jobb oldalán áll:

SÍRKÖVE POLGÁRI
SÁNDOR ÜGYVÉD
ÉS VÁROSI FŐ JEGYZŐ
NEK KI SZÜLETETT
1800ban MEGHOTT
1848ban
ÉS NEJE
KISS ANNA MEGHALT
1857. MARTZ. 15-N

Az egyszerű, sima síremléket – díszre csupán a szövegmező felső részének félköríves zárása – annak a Polgári Sándornak emelték, aki 1844–1848 között, haláláig a város főjegyzője volt.²⁹

²⁸ Lakó Éva: *Kőbe vésett emlékeink*. Szilágysági Szó 1990. 28. sz. 3.

²⁹ Petri Mór: *i.m.* VI. 299.

1848. febr. 12-én, 48 éves korában hirtelen bekövetkezett halálának oka szélütés. Fogarasi István temette.³⁰

Feleségének nevét és halálának dátumát később vésték rá a kőre, amint a betűk formájának különbözősége (más mesterkéz) bizonyítja.

11. Bokrok övezte eldugott helyen, a hegyoldal aljában vannak a Zilahi Kiss Károly író és kritikus (sírja Budapesten a Kerepesi temetőben) szüleinek állított sírkövek. Édesapjái:

ZILAHY KISS KÁROLY
SZÜLETETT
1797ben APRIL 16...
MEGH. 1855ben APR...

Id. Zilahi Kiss Károly ügyvéd volt, 1827–1835 között Wesselényi Miklós tanácsadója, 1828-tól 1835-ig Közép-Szolnok vármegye asszesszora, majd főügyésze. Társadalmi tevékenysége mellett vállalta a református eklézsia főgondnokságát s a kollégiumi algondnokságot is, ami nem kevés munkával járt. 1848-ban Zilah polgármestere és nemzetőr kapitánya. Minden



11. Zilahi Kiss Károly – 1955



12. Zilahi Kiss Károlyné – 1862

³⁰ HA. II. 147.

erejével szolgálta a szabadságharc ügyét. 1850-ben visszavonult a közügyektől,³¹ öt év múlva halt meg. Az egyházi feljegyzés is tevékeny életének bizonyítéka: „Kiss Károly meghalt 1855. ápr. 27, temették 29-én, betegsége vízkórság, 59 éves. Ekklésia és Oskola buzgó Curátora, – Városunk páratlan lelkes Elöljárója – jó embere – Vallását annak Papjait szerető tisztelő jó Keresztyén.”³²

1837-ben feleségül vette Kálló Charitászt, Beke Sámuel zilahi pap özvegyét. Házasságukból több gyermek született. Kiemelkedő tehetségű volt Károly, az író és kritikus, Miklós, a festő, a szilágysági román népviselet megörökítője, Imre, a költő, műfordító és Ágnes, aki a magyar konyhának recepteskönyvet írt.

Id. Zilahi Kiss Károly életéről feljegyezték, hogy szellemiekben igen gazdag volt. A kor jeles emberei gyakran keresték fel a mindenki előtt nyitott családi házat. Ez a légkör volt hatással tehetséges gyermekeire is.

A sírkő formája egyszerű, felül legömbölyített, sima, felső regiszteréből hiányzik a díszítőelem. A betűk szép vésete gyakorlott kézre utal.³³

12.

ZILAHY
KISS KÁROLYNÉ
KÁLLOY CHARITÁSZ
SZÜLETETT 1818
MÁJ 12-ÉN
MEGH. 1862
ÁPR. 12-ÉN

Kálló Charitász – mint már mondtunk – először Csernátóni Beke Sámuel zilahi lelkész felesége volt. 1836-ban özvegyen maradt.³⁴ 1837-ben feleségül vette a közel negyvenéves Zilahi Kiss Károly. A mostohaapa a feleség első házasságából származó Lórit oly szeretettel fogadta és nevelte, mint sajátját. Házasságuk 18 esztendeje alatt 8 gyermekük született. Kálló Charitász alig 45 éves volt, amikor a halált hozó „guttaütés” anya nélkül hagyta a nagy családot.³⁵

Sírköve sokkal díszesebb – oszlopszerű kiképzésű, felső regisztere díszített –, mint a férjének korábban állított.³⁶

13. Az őrházhoz vezető út bal oldalának utolsó, szépen ívelt, gombban végződő sírköve egyike a zilahi temető legszebb, épségben megmaradt emlékeinek. A bordával határolt sík felület felső, csúcsíves részében helyezkedik el a díszítőmotívum. Az írásnak szánt felület felső részét az ívesen behajló borda két részre osztja az évszám elhelyezésére:

18 63
ITT NYUGSZIK
E FÖLD HIDEG KEBELÉBEN
NÉHAI BÖSZÖRMÉNYI
SZABÓ FERENCZ

³¹ Petri Mór: *i.m.* V. 771.

³² HA. II. 206.

³³ Lakó Éva: *i.m.* SzSz. 1990. 27. sz. 3.

³⁴ Petri Mór: *i.m.* V. 771.

³⁵ HA. III. 14.

³⁶ Lakó Éva: *uo.*

SZÜL. 1807-BE ÁPRILI 19-DIK
 ELHALT ÁPRIL 4-ÉN EZ
 EMLÉK KÖVET BÁNATOS
 SZIVVEL EMELTETTE
 HÁTRAMARADOTT NEJE
 MÁTÉ SÁRA
 KIVEL BOLDOG HÁZASSÁGOT
 ÉLVEZETT 30 ÉVEKIG
 ÁLDÁS BÉKE HAMVAINAK.

A síremlék formája, nagyon gondos megmunkálása és a gyakorlott mesterkézre valló, szépen vésett betűk (pirosra voltak festve) igényes, jómódú családra utalnak. Az elhunytól csak annyit tudunk, hogy betegsége „tüdősorvadás” volt, és két pappal temették,³⁷ a családról pedig, hogy az 1781-es összeíráskor „az öreg és ifjú Böszörményi Sz. Ferenc” Tyúkól utcai lakosok nemesek voltak.³⁸ Valószínűleg ezek leszármazottja az 1863-ban elhunyt Böszörményi Szabó Ferenc.

14. Az őrháztól induló gyalogút bal oldalán áll a város szülöttjének emelt, homokkőből készült obelisztk:

SALAMON JOSEF
 HITTANY TUDOR
 SZÜLETETT 1790 AUG. 30-ÁN
 MEGHALT 1871 MÁRT. 19-ÉN
 TANÁRKODOTT 1815-TŐL 1856-IG
 A ZILAHAI, KOLOZSVÁRI ÉS
 ENYEDI REF. FŐ TANODÁK
 MELLETT 1856-TŐL 1861-IG
 MINT TÉNYLEGES MŰKÖDŐ
 1861-TŐL MINT NYUGALMAZOTT
 OSKOLAI TANÁCSOS S ÉLETE
 NÉGY UTÓBBI ÉVÉBEN
 MINT A ZILAHAI REF. TANODA
 ALGONDNOKA SZOLGÁLTA
 AZ EGYHÁZI ÉS TANODAI
 ÜGYET. ÁLDOTT LEGYEN EMLÉKE
 AZ EGYHÁZ ÉS TANÜGY
 BUZGÓ NAPSZÁMOSÁNAK !!!

 EMELTÉK HÁLÁS TANITVÁNYAI
 ÉS ÉRDEMEINEK MÉLTÁNYLÓI.

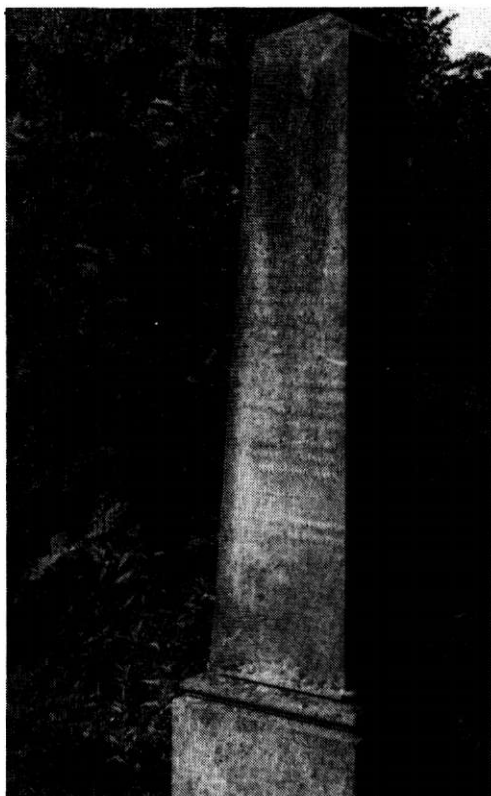
Salamon József egész életútját belesűrítették a szövegbe. Kézműves családból származott, édesapja Salamon Antal szücsmester volt. Iskoláit itthon kezdte – kiváló mestere az európai

³⁷ HA. III. 20.

³⁸ Petri Mór: *i.m.* V. 230.



13. Bószörményi Szabó Ferenc – 1863



14. Salamon József – 1871

hírű Gyarmathy Sámuel³⁹ –, majd 1806-ban a nagyenyedi Kollégiumban folytatta. Diáktársa volt Kőrösi Csoma Sándornak. 1814-ben a göttingai egyetem hallgatója. Az apa halála, a család anyagi gondjai a papi pálya felé irányítják, holott mérnök szeretett volna lenni. Rövid kitérő után visszakerül szülővárosába. 1815 novemberétől a zilahi református kollégium rendes tanára, vezetője. Az itt töltött 15 esztendő jellemzői: az építkezés, a tanítás megreformálása, új tantárgyak bevezetése, az alsó osztályok tanítóinak képzése, a kollégium bizonyos mértékű függetlenítése az egyháztól, kollégiumi könyvtár szervezése stb. Ő maga 746 könyvet ajándékozott az alakuló könyvtárnak.⁴⁰

1830-ban Kolozsvárra távozott s kollégiumi tanárként szolgálta az ifjúságot. 1856–1862 között iskolai tanácsos, az erdélyi református és unitárius iskolák felügyelője. Élete vége felé visszatért szülővárosába, és haláláig a zilahi kollégium algondnoka volt.

1837-ben tudományos érdemei elismeréséül a göttingai egyetem „Doctor theologiae” címmel tüntette ki.

Élete folyamán volt a szilágysági református egyházmegye aljegyzője, Közép-Szolnok vármegye táblabírája, alsószéki ülnöke és a kolozsvári időszakban az Erdélyi Prédikátori Tár szerkesztője, egyben számos írás, cikk szerzője.⁴¹

³⁹ *A Zilahi Református Kollégium Évkönyve 1991–1994.* 64.

⁴⁰ Petri Mór: *i.m.* I. 571.

⁴¹ Lakó Éva: *i.m.* SzSz. 1990. 30. sz. 2.

A Halottak Anyakönyvében feljegyezték, hogy nyolcvanegy éves korában „szélhűdés”-ben halt meg, utódok nélkül. Temetésén a Kollégium részéről Török István tanár, az egyház részéről Magyarósi István lelkész méltatta munkásságát.⁴²

15. Az őrházhoz vezető út bal oldalán kovácsolt vaskerítés veszi körül azt az obeliszket, amely a vármegye nagy egyéniségére emlékezteti a szemlélőt:

Szamosújlaki
SZIKSZAI LAJOS
Szilágyvármegye alispánja
Sz. 1825. november 25.
Mgh. 1897. augusztus 31.
és neje
K. NAGY ÁGNES
élt 68 évet
Mgh: 1902. máj. 5.



15. Szikszai Lajos – 1897



16. Barta Sára – 1849

⁴² HA. III. 78.

Az egyházi feljegyzések szerint Szikszai Lajos alispán, királyi tanácsos, hetvenkét éves korában szívszélhűdésben halt meg, temette Magyarósi István ref. lelkész.⁴³

A Szilágyság szülötte. Apai ágon Szamosújlakhoz, anyai ágon Désházához kötődött. Ő Szilágysámsonban látta meg a napvilágot, tanulmányait is ott kezdte, majd a zilahi kollégiumban folytatta, s végül Kolozsváron jogot végzett. Részt vett az 1848-as szabadságharcban, érdemeiért honvédszázadosi rangig vitte. Politikai pályára 1861-ben lépett a diósadi járás alszolgabírájaként. 1875–1881 között a zilahi választókerület országgyűlési képviselője volt.⁴⁴

Európai szintű műveltségét, szakmai tudását, politikai magatartását, hatalmas munkabírását ismerte el a vármegye közönsége, mikor 1883 decemberében közfelkiáltással egyhangúlag alispánná választották. Közel 14 esztendei működésének idejére tehető Zilah főterének kialakítása: a vármegyei és törvényszéki palotának (ma a városi polgármesteri hivatal), a Vigadó épületsorának felépítése. A Szénáskertben akkor kezdték a megyei kórház építését, amely 1893-ban kezdte meg működését (ma ez a „régí” kórház). A gazdasági élet fellendítését szolgálta az 1887-ben megépített vasútvonal és az 1894-ben beindult első üzem is, a téglagyár.

Egyénisége, sokoldalú műveltsége rányomta bélyegét a megye, de különösen Zilah szellemi életére. Ekkor alakulnak meg a különböző egyesületek: Szilágyság vármegye Gazdasági Egyesülete, a Wesselényi és Múzeumi Egyesület; támogatta a Wesselényi emlékmű felállításának gondolatát. Jutott idejéből arra is, hogy a helyi lapban, a Szilágyságban cikkeket, értekezéseket, családtörténeti írásokat jelentessen meg. Szenvedélyesen gyűjtötte a régészeti tárgyakat, régi dokumentumokat és könyveket. Kevesen tudják, hogy még életében 602 kötetet adományozott a Kollégium könyvtárának. Régészeti gyűjteménye halála után a Wesselényi Kollégiumba került. A két világháború igen megtizedelte, ennek ellenére az 1951-ben megalakult zilahi Történelmi és Művészeti Múzeum „alapító” gyűjteményét képezte a maga 150 darabnál is több kő- és bronzeszközével, kerámiatöredékével.⁴⁵

16. A felső temetőkaputól induló bal oldali kocsit jobboldalán, a második sorban, bokroktól takarva áll az a sírkő, amelynek formája igen gyakori a 19. század első felében állított emlékek között. A kövön ezt olvashatjuk:

BARTA SÁRA
ELŐBB 14 PÁROS ÉVE
KET ÉLT KÖFARAGÓ
NAGY LÁSZLÓVAL
UTOBB NEMES MI
HÁLYNÉ KIVEL 25
ÉVET ÉLT MEGHALT
66 ÉVES KORÁBA
1849 August 20-án
Béke poraira

⁴³ HA. VI. 109.

⁴⁴ Petri Mór: *i.m.* VI. 562–566.

⁴⁵ Lakó Éva: *i.m.* SzSz. 1990. 38. sz. 3.

Az egyházi anyakönyvbe Barta Sára halálos betegségeként „inláz” jegyezték be, de nincs kizárva, kolerában betegedett meg, mert 1849-ben Zilahon 130 személy vesztette életét e gyógyíthatatlan kór miatt.⁴⁶

A sírkő szerint 14 évig volt Nagy László kőfaragó felesége. Erről a férjéről csak annyit tudunk, hogy katolikus volt, ötvenesztendőskorában, 1822. május 6-án halt meg.⁴⁷ A két gyermekkel maradt özvegy 1824-ben feleségül ment Nemes Mihályhoz. Második férjének sírköve, nem messze a felesége sírjától, néhány évvel ezelőtt még állott; ma már csak egy fénykép emlékeztet rá. Az egyszerű sírkő felső részét domborúan kiképzett, cserépből kinövő két tulipán díszítette.

17. Az őrházhoz vezető út jobb oldalán áll a nagytemető egyetlen mesterségjelvényes sírköve:

SERES LÁSZLÓ
Zilahi sütő
meghalt
28 éves korában
január 24-én
1855-be



17. Seres László – 1855



18. Ragály István – 1863

⁴⁶ HA. II. 162.

Felső része lépcsőzetesen kiképzett, a középső, legkiemelkedőbb rész legömbölyített, ennek mezejét stilizált virágmotívum díszíti, alatta tágasabb térben egy perec. Ennek alapján megállapítható, hogy Seres László perecsütő mester volt.

Zilah már a középkorban kézműves központ volt. A mesteremberek a 16. századtól foglalkozási áganként érdekvédelmi szervezetekbe, céhekbe tömörültek, de voltak olyan mesterségek is, amelyek nem hoztak létre szakmai tömörülést;⁴⁸ Ezek mesterei a céhen kívüliek csoportjába tartoztak. Az 1854-es összeírás szerint: „bádogos 1, főkötős 1, perecsütő 13”.⁴⁹ A 13 perecsütő közül az egyik Seres László volt, akiről még annyit tudunk, hogy „hagymász” következtében halt meg.⁵⁰

18. Az őrházhoz vezető út bal oldalán az 1980-as évek elején még állott az a sírkő, amelyen helyéről való kiemelése után láthatóvá vált a kőfaragó, Ruzsa Ferenc neve:

ITT NYUGSZIK
RAGÁLY ISTVÁN ÉLT
39 ÉVEKET MEGHALT 1863
DECZEMBER 5-IKÉN BOLDOG
HÁZAS ÉLETE 14-IK ÉVÉBEN
EZEN EMLÉKET KÉSZITTET
TE HÁTRA MARADOTT NE
JE OSVÁTH ANNA
BÉKE PORAINAK

Ragály Istvánról tudjuk, hogy „tüdősorvadás”-ban halt meg, és két pappal temették;⁵¹ ezt csak a jómódú családok engedhették meg maguknak. A sírkő igényes, szép formája is erre utal. A legömbölyített felső részt két széles borda keretezi, amiből a belsőt „gyöngysor” díszíti. Ezen belül helyezte el a mester a domborúan kiképzett, egy töből induló három tulipánszálat. Az előlap szélét szintén bordák határolják. A betűk formája igen szép, egyenletes; gyakorlott meszterkéz munkája.

19. A felső kocsit bal oldalán, bokrok és fák között rejtőzik az a kő, amely egy család négy elhunyt gyermekére emlékeztet:

ITT NYUGOSZNAK
NÉGY TESTVÉREK E
MÉJJ GÖDÖRBE
MEGYGYESI JOSEPH
ALBERT ZSUSÁNNA
ÉS ANNA. E KÖVET
EMELTÉK BÁNATOS
SZÜLEI 1866 SEPT 9-N

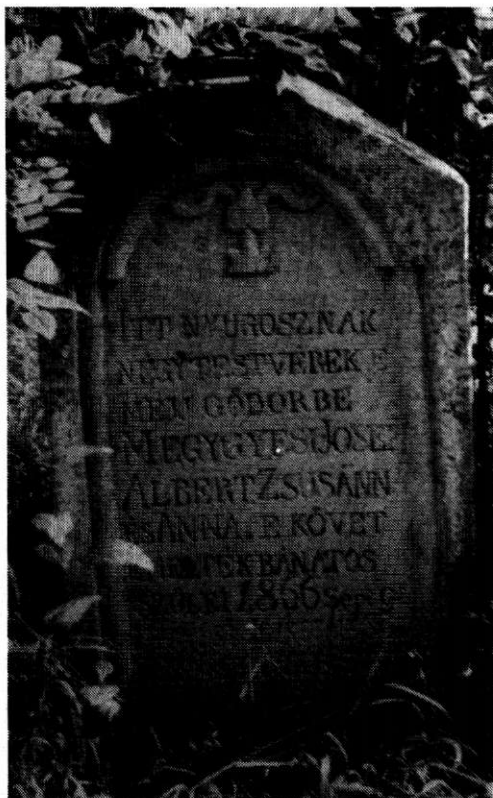
⁴⁷ *I.m.* II. 7.

⁴⁸ Lakó Éva: *i.m.* SzSz. 1990. 46.sz. 3.

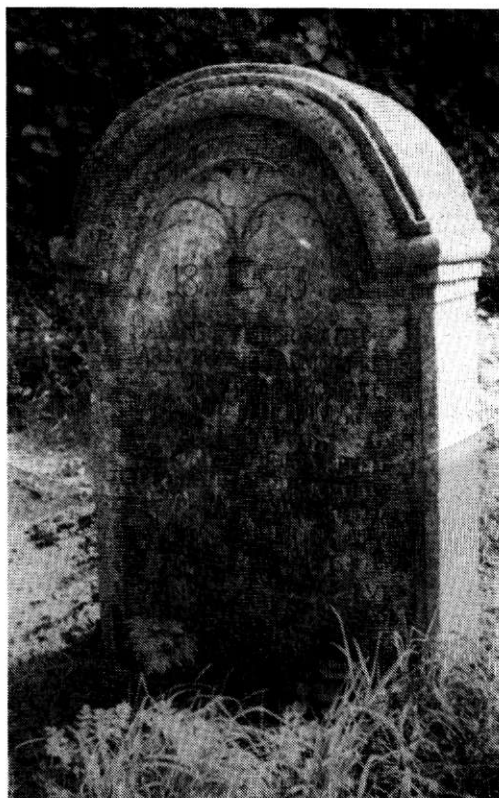
⁴⁹ Petri Mór: *i.m.* II. 550–551.

⁵⁰ HA. II. 204.

⁵¹ HA. III. 24.



19. Megyesi testvérek – 1866



20. Megyesi Sándor és Ágnes – 1873

Más betűkkel, későbbi véset:

MEGYESI JÓZSEFNÉ SÁRA
ERZSÉBET ÉLT 65 ÉVET
MEG HALT 1890-BEN ÉS
MEGYESI JOZSEF ÉLT 78
ÉVET MEG HALT 1892-BEN
BÉKE PORAIKRA

A sírkő formájának érdekessége, hogy felső részét két ferde, közepén egyenes vonallal zárták. Alatta a díszítésre szánt teret félkör határolja. A cserépből kinövő tulipán leveleit a két szélső szíromlevél meghosszabbításával alakították ki. A szöveg betűi szépek, pirossal festettek voltak.

A Meggyesi család Egrespatakról származott. Az apa csizmadiamester volt. Házuk a Király utca 15. sz. alatt állott.⁵²

⁵² HA. VI. 55.

20. Az őrháztól balra a gyalogút első sírkövét a megszomorodott család az apának és leányának emeltette, akik egy nap különbséggel követték egymást a halálba.

1873

HALANDÓ EMBER HA ITT
 JÁRSZ BÚS SIRHALMOM FE
 LETT MEGÁLLSZ NÉZD AZ ÉLET
 MULANDÓ BEH HAMAR
 VÁLTOZANDÓ
 E RIDEG SIR HIDEG KEBLÉN
 KÉT ÁRTATLAN PIHENI HOSZ
 SZU ÁLMÁT EGYIK SZERETŐ
 NAGY SÁNDOR ATYA
 KI SZ. 1826-BA M.H. 1873 SZEP
 1-ÉN, ÉLT NEJÉVEL 25 ÉVET
 UTÁNNA SZERETŐ LEÁNYA
 NAGY ÁGNES KI SZ. 1856
 M.H. 1873 SZEP. 2-ÁN KIT ATYA
 MINT LEGDRÁGÁBB KINCSET
 FÉLTETTE.....

(Besüllyedve)

Zilahot a 18–19. század folyamán többször megtizedelték a járványos betegségek: 1710-ben és 1742-ben a pestis;⁵³ az 1830-as feljegyzések szerint „himlővel kioltattak 137-en”; 1848-ban a skarlát; 1849-ben a kolera aratott, „...meghalt férfi nemből 139, nő nemből 138, összesen 277 [ebből] choleraiban meghalt 130.”⁵⁴ Alig egy negyedszázad elteltével a kolera újra gyászba borította a várost. Magyarósi István lelkész a következő bejegyzéssel zárja a Halottak Anyakönyvét 1873-ban: „A choleraiban, mely augusztus 2-án ütött ki és október 29-én szűnt meg, meghalt 27 férfi és 26 nő – a két nemen összesen 53. Öt éven alul levő fiú gyermek 52, leány gyermek 36 – összesen 88-an haltak meg.”⁵⁵

A 141 kolerában elhunyt között volt Nagy Sándor Kraszna utcai tímármester és leánya, Ágnes. Egy napon (szept. 3-án) kísérte utolsó útjára őket Máté Ágnes, a feleség és édesanya meg a négy életben maradt fiú.

Ezt a fájó tragédiát örökíti meg a megszokott méreteknél kissé nagyobb, szépen megmunkált sírkő. Felső része félköríves, bordák szegélyezik. A körülhatárolt sík térben elhelyezett díszítőmotívum a cserépből kinövő tulipán, jobbra és balra hajló nagy levelekkel. A szövegmezőt is bordák határolják. A betűk egyenletesek, szépek. Az emlékkő szépségét emelte a vésetek eredeti pirosra festése.⁵⁶

21. Az őrházhoz vezető út jobb oldali első sírköve szépségével, arányaival ragadja meg az arra járó tekintetét. Felső része félköríves, bordákkal szegélyezett, a legfelső bordát „gyöngyosor” alkotja. A díszítésre szánt felületre virágcserepből kinövő három szál tulipánt faragott a mester. A domború virágok szép vonalvezetése gyakorlott kéz munkáját dicséri. A

⁵³ Petri Mór: *i.m.* I. 662.

⁵⁴ HA. II. 166.

⁵⁵ *I.m.* IV. 155–156.

⁵⁶ Lakó Éva: *i.m.* SzSz. 1990. 42. sz. 3.



21. (Boros Zoltánné – 1871?)



22. Topai Ferenc és családja – 1875

szövegmező szélét is bordák határolják, s mindkét oldalon egy-egy gombformával csatlakozik a felső rész díszítéséhez.

Az emlékkő eredeti szövegét 1965-ben megsemmisítették (lekaparták), és a követ újra felhasználták, más nevet vésvé rá: Boross Zoltánné Kádár Irma, 1890–1965.

22. A temető végében, bokrok és fák között rejtőzik az előbbi sírjel hasonmása, mondhatni ikertestvére. A két sírkövet – és még ki tudja hányat, ma már nem létezőket – ugyanaz a kőfaragó készítette az 1800-as évek utolsó negyedében. A tehetősebb kézművesek, földművesek kedvelt sírkőformája volt:

SIR EMLEK
 ITT NYUGSZIK TOPAI
 FERENC ÉLT 79 É-
 VET MEG HALT 1871-BE
 FEB. 21 KÉN
 ÉS NŐJE
 SZILÁGYI BORBÁRA
 ÉLT 61 ÉVET MEG HALT
 185(?)7-BE JULIUS 13 KÁN

ÉS FIA
 TOPAI GYÖRGY ÉLT 21
 ÉVET MEG HALT 187(?)5 BE
 NOV. 21 KÉN BÉKE PORA
 IKBA

Az egyházi anyakönyvekből csak Topai Ferencné Szilágyi Borbáráról tudtunk meg annyit, hogy a betegsége „nyavaja – vízkorság” volt.⁵⁷ Tehetősebb család lévén, két pappal temették.

A századforduló tájékán változás áll be a kézművesek, földművesek sírkőformájában. Valószínűleg más kőfaragó ízlésének, kialakított formájának, szakmabeli tudásának a tükrői azok a bevésett virágdíszes, formára egyszerűbb sírkövek, amelyekből még elég sokat látni a temetőben. Közülük válogattunk néhányat.

A kövek felső része legömbölyített, egyszerű, sima kerettel, amely folytatódik az előlap mindkét oldalán. A díszítésre szánt felső mezőt rendszerint egy kiugró sávval elválasztották a szöveg számára hagyott felülettől.

23. Pácsó György és felesége sírkövén a közepén álló tulipán két oldalára egy-egy lehajló gyöngyvirágot véstek.



23. Pácsó György – 1887



24. László György – 1890

⁵⁷ HA. II. 224.

ITT NYUGOSZNAK
PÁCSÓ GYÖRGY
ÉLT 60 ÉVET M.H.
1887 JUN 7...
PETŐ ANNA.....
52 ÉVET.....

(Besüllyedve)

24. A következő sírkő szépségét a vésett, cserépből kinövő stilizált virág és a kétfelé hajló tulipán adja.

ITT NYUGSZIK
JÓ LÁSZLÓ GYÖRGY
élt 51 évet megh.
1890 janu 30-án.

Az egyházi bejegyzések szerint László György csizmadia volt, özvegyen élt, betegsége pedig „gümőkór” volt.⁵⁸ Leszármazottairól nem tudunk, de tény, hogy Zilahon a tősgyökeres családok között vannak hasonnevűek, sőt az előző generációban csizmadiamesterek is.

Az utolsó két sírkő díszítőmotívuma megegyezik az előzőével, csupán a cserép hiányzik. Helyette térelválasztó sáv van. Ugyanazon kőfaragó munkája lehet.



25. Herceg Károlyné – 1890



26. Csengeri Józsefné – 1893

⁵⁸ HA VI. 64.

25. Az egyik:

HERCEG KÁROLY
NÉ BESENYEI
ZSUZSANNA ÉLT
75 ÉVET MEG HALT
1890 NOVEMBER
15-ÉN.

Besenyei Zsuzsanna Herceg Károly városi pénztárnok felesége volt, „agyszélhűdés” következtében halt meg.⁵⁹

26. A másik:

ITT NYUGSZIK
CSENGERI JOZSEF
NÉ VAJDA ANA
SZÜL. 1824 JÚL 10
MEGHALT 1893
OKTÓBER 3 ÁN

A Király utcában (ma Köztársaság) lakó néhai Csengeri József mesterember özvegy felesége „vízkorság”-ban halt meg.⁶⁰

⁵⁹ HA. VI. 39.

⁶⁰ HA. VI. 116.

Kard és penna

Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején

Én nem tudom, mit lehetne tanácsolni nemzetünknek

Barcsay

Az író katoná nem ismeretlen irodalmunk történetében (szinte író nemest mondottunk, de ez nem is lett volna a régiségben nagy tévedés); ha csak a legnépszerűbbeket említjük, hadd nevezzük meg Balassi Bálintot, Gyöngyösi Istvánt (a várvédő helyőrségi bírót, várkapitányt, a katonai számviteli bizottság tagját), Koháry Istvánt és még előtte Zrínyi Miklós horvát bánt, mai tudásunk szerint Mikes Kelemen is katonának – hadapródnak – szegődött el II. Rákóczi Ferenc mellé; olvasó- és írókedve később alakult ki.

A XVIII. század második felében megnőtt a tollforgató katonák száma, ezek egymásra és – többek között az érzékeny irodalom révén – elmélkedő, sőt értelmiségi társakra találtak az országban és az elérhető nagyvilágban. Legtöbb irományuk kötelező egyéb elfoglaltságok között jött létre, mintegy *mellékesen*. Műfajuk a *futó gondolat*, *pièce fugitive*, amely a sokuk számára írói-gondolkodói tekintély Voltaire szövegalkotói gyakorlatában már előfordul, de különösen a katonaszerzők: Ligne herceg, Fekete János, Orczy Lőrinc munkáiban gyakori. Ha pusztán szépirodalomként vizsgáljuk szöveghagyatékukat, elsikkadnak tevékenységük igen lényeges mozzanatai, nem érzékeljük szerepüket koruk gondolkodásmódjának, viselkedéskultúrájának alakulásában. Horváth János éppen ezt a műfajt felelteti meg a politikai esszének; de nem kis meglepetésünkre éppen ez bizonyul ama szövegfajta egyikének, amely az érzékenység ízlésszéményének, az érzékeny irodalomnak kialakulását sietette. (Ez a megállapításunk kevésbé érvényes a futó gondolatnak arra a változatára, amelyet a Napóleon-ellenes magyar nemesi bandériumok a feltámasztott hadi dicsőség jegyében ihlettek: Horváth Ádám *Visszamarsa*, Baróti Szabó gyönyörködő seregszemléi és hasonlók.)

A penna és a kard egyre nehezebben békült össze az 1760–1810 közötti fél évszázadban magyar íróink életvitelében, értéktudatában. Hogyan, miért: erre keres válaszokat ez a dolgozat.¹

Parádé helyett kollokvium

Mikessel kezdtük, de Mikes Kelemen levelei csak a század végén kerültek az olvasó nyilvánosság elé. A magyar politikai agorát maga a Habsburg-kormányzat teremtette meg az országgyűléstől eltiltott magyarság számára a később sokat szidott Magyar Nemesi Testőrző sereg felállításával. Ebből alakul ki *A Bessenyei György Társasága*, amely ugyan csak 1779-re lett kötetten dicsekedhető csoportos személlyé, de amelynek művelődéstörténeti-irodalomtörténeti hatása (úgy is mondhatjuk: *haszna*) korábban kezdődik, és az egész évtizedben jelentős.

Ha csak a külsőségeket nézzük, a testőrök napirendjét, festői – szokatlanul díszesre tervezett – egyenruhájukat, behatárolt tevékenységi területüket, túlzás volna bármiféle értelmiségi csoport kialakulásáról beszélni. Ha össze akarnók foglalni mégis, miben segítette elő ennek

¹ Legtöbb példánkat Barcsay Ábrahám szöveghagyatékából vesszük. Írásmódjának sajátossága a hosszú ü kedvelése; a kéziratából idézett szövegrészeket betűhíven közöljük. A publikált helyek – Révai, Szira Béla és mások szerkesztői változtatásai miatt – különböző, következetesnek éppen nem mondható helyesírási szokásokat idéznek.

kialakulását az 1760-ban császári rendelettel felállított – a magyar és erdélyi vármegyékre nézve költséges – intézmény, ennyit joggal mondhatnánk: élmények és körülmények.

Körülmények

Kedvező *körülmény*ként hatott a bécsi szállású, humanista hagyományú könyvtár közelébe, nemzetközi diplomácia, idegen nyelvek közelébe került testőrsereg jó részének műveltségére, kommunikációs rendszerére az a (személyenként változó számú) egy-öt, ritkábban több, az otthontól távol töltött katonai esztendő, amely meghatározta ifjúkoruk életkereteit.

Aki nem utazhatott volna külföldi egyetemekre (felekezeti hovatartozása vagy családi helyzete, esetleg nem kiemelkedő iskolai teljesítménye miatt), így Bécsben tartózkodva a tudományok és a művészet értékelésére szokott – ez az, amit *hívás*nak titulált az öregedő és vidékre vonult Orczy Lőrinc.

Elősegítette a bécsi környezet magát a *mecenatúrát* is (a – néha nemzeti sérelem táplálta – versengési kedv felkeltésével, a minta követésének lehetőségével); elég itt Orczy, a Károlyi vagy a Teleki család irodalompártoló gesztusaira utalnunk. A nyomdász elvárásainak kielégítését igen nehezen tanulta meg a kollégiumi íráspenzumokban és orációkban gyakorlott, valójában rendszeres műveltséget latin nyelven szerzett fiatal. Bár itt nemcsak az a fontos, hogy a művészetpártoló főnemesek könyveket segítettek át a kiadás Szkülláin és Karübdiszsein a publikációig (lásd Báróczy *Cassandrájának* többszöri figyelembe ajánlását Barcsay Orczynak küldött leveleiben²), vagy személyes problémáikban adtak a bürokrácia helyén értékes tanácsot. Ugyanaz a személy több társadalmi csoportnak, a császári kegy különböző szintjeit élvező notabilitásoknak a közelében élt; Ligne herceg nemcsak Teleki Sámuelnek, a későbbi kancellárnak irodalmi zsenéjét adaptálta emlékirataiban,³ hanem Hadik generálistól kapott levelét is, és jelét adta annak a kölcsönhatásnak, amellyel a császári udvar néhány magyar tagjához kapcsolódott, például Fekete János grófnhoz. (Mellesleg a testőrírók *személyiségmintáit* keresve túlzás nélkül felírhatjuk a Ligne–Fekete–Barcsay imitációs vonalat, és ez nemcsak az emberi virtus jeleire vonatkozik, hanem a kedvelt irodalmi kifejezési formákra is. Fekete századunk Gramond lovagjának nevezi Ligne herceget Bécsről írott fiktív útikalauzában;⁴ Voltaire-hez

² A képes beszéd lehetőségeivel él, amikor Orczy támogatásának folytatását kéri La Calprenede *Cassandra* című regényének Báróczy által készített magyarításához: „P.S. Az Asiai Hertzeg Asszonynek egy kevésé nagyocska a strikrokja, és a mint írják 2000 f[orint]b[a] kerülne lakadalmi köntösse, mivel nyoltz darabból álló, nem tudom a mostani Publicum meg érdemelé olyan lakadalmi kölcséget; a Hertzeg Asszonyért jót allok, mert esmerem hogy szép. Ajánlom ügyét még egyszer a M[éltóságos] Urnak, hiszen talám leszen olyan ember, ki magára végye az nyomtatásoknak eladását, mely által a M[éltóságos] Urnak nem telnék olly sokjába; tudom, és esmérem magos gondolatlyait a M[éltóságos] Urnak, de ha ez szerint nem kezdjük bajos valami örömet érne.” 1772. okt. Nagybányai Levéltár, Orczy Gyűjtemény (a továbbiakban OGY.) 2.25 és v.

³ „Voici la Traduction, quelquefois littérale, et quelquefois imitation d’une piece de Vers que ce grand Seigneur Transilvain, Cousin de plusieurs charmantes Cousines, a fait en Hongrois, a l’arrivée du Palatin et de la Grande-Duchesse-Archiduchesse a Pest. [...] Cet oncle est Sámuel Teleki, Chancelier de la Transilvanie, chez qui il dînait lorsque je lui envoyai cette traduction dans laquelle j’ai gardé plus de trente vers bancs qu’il avait fait sans s’en douter croyant ne m’envoyer que de la prose pour m’expliquer son petit poeme”. (Íme a néha szó szerinti, néha csak követő fordítása annak a költeményes darabnak, amelyet ez az erdélyi főnemes (több bájos unokahúg unokabátyja) magyarul írt abból az alkalomból, hogy a Palatinus és a Nagyhercegnő Pestre érkezett. [...] Ez az nagybácsi Teleki Sámuel, Erdély Kancellárja, akinél éppen vacsorázott, midőn megkapta fordításomat; ebben több mint harminc blanc verset megőriztem, ezek tőle származnak, ő ugyan prózai kísérőlevélnek szánta verseckéje magyarázatául.) Ligne *Mémoires*... 22. k. 266, ill. 270.

⁴ *Esquisse d’un Tableau Mouvant de Vienne*, tracé par un Cosmopolite. 1787. 71.

irodalomtörténetileg számon tartott levelező viszony füzte,⁵ Barcsay Ábrahám pedig emberi ödzkodása ellenére elismerte Fekete János tekintélyes irodalmi kapcsolatait, írásmódja is rokon Fekete érzékeny-ironikus modorával, bár a megfelelés a részletekben már nem érvényes.)

Élmények

Ballagi Aladár⁶ a kezdeteket a Bessenyei fivérek megjelenéséhez köti. Baranyi László 1789-es visszapillantása azonban (ez is holmi műfaj, címe: *Heverés párnája*) utal a testőrök életformájára és élményvilágára is. Bár maga iskolázottabb volt testtársainál, és nem is töltött annyi időt a gárdánál, mint a többiek, a színelőadásokat, a tartalmas emberi kapcsolatok lehetőségeit sokra értékelte.

Gvadányi és Orczy akkoriban volt a császári hadsereg valamelyik ezredének több-kevesebb rangú tagja, amikor Mikes Rodostóban, Bercsényi egyebütt ette a kegyvesztettek kenyerét; az az olvasókör, amely ismerte kézírásos *elmeszüleményeiket*, magát a magyarul és magyaroknak való írást is értékelte, mint bizalmas tettet. Bár az is igaz, hogy az utókor ennek kezdeteit mint az „alacsony múzsa” könnyed kifejezési módját elevenítette fel: ha hihetünk Vay Saroltának, Orczy alkalmi verse díszítette Mária Terézia alkalmi terítékét a Grassalkovichok gödöllői kastélyában:

*Theréziánk éljen, kiáltja Gödöllő,
Férfi, mégis asszony, s egyben angyalunk ő!*

Ehhez képest az őrsi bölcsnek a hetvenes évek második felétől írott versei már tele vannak szkepszissel; ezt látszólag ugyan a hívságoknak nevezett újdívatú civilizáció jelenségei váltották ki, de valódi oka részben bizonyára saját politikai szemléletének, lojalitásértelmezésének átalakulása. Értelmiségivé válásában a (főleg nemesi rendi) ellenzékiek érzelmvilága, allegorikus poézise sokat jelentett. Maga Barcsay Ábrahám már megismerkedésük utáni első levelében, a harmincadik életévén még innen – de erdélyi önérzettel – ismeri fel a magyar nemesség lojalisabb életvezetési szokásait: „Én a Méltóságos Urat Hazám Közepében kerestem volna nem pedig az Udvarnál a hova engemet az iffjúságnak természet szerint való vágyakodása vitt vala”, és tréfás bókkal veszi el az ifjonti merészség életét: „meg vallom, hogy ezért az Udvarnak örökös háládatossággal fogom tartozni.”⁷

A vitéz pihenője

Olyan időszak ez, ahol nem a hősről (a korszak szóhasználata szerint inkább a vitézről) írnak, hanem *magá a vitéz ír*: vállalja a szemlélődő-értékelő szerepet. Ez akár a hangulatköltészet egyik lélektani forrása is lehet. A fenséges (a nagy, a méltóságos) fokozatosan átalakul szelíddé (kecsessé, elegánssá, édessé sőt kellemessé); ez a gondolat már Leibniz filozófiájának is alapjául szolgált, és felfedezhetjük a (magyarok számára irodalmi mintaként szolgáló) olasz árkádizmusban is: „Nihil inglorium, iners nihil ac molle amoenitas ista exhibet: Mars inter

⁵ Erre a kapcsolatra Fekete monográfusa is utal; Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János*. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1903. 76–90, bár meg kell jegyeznünk, hogy a Voltaire-levelezés jegyzéke (a legteljesebbnek tekintett Bestermann-féle jegyzék) nem említi Fekete leveleit.

⁶ Ballagi a hadit a polgárral összekapcsoló Orczyt tekinti a katonaköltő magatartás 18. századi prototípusának; ebben Katona István követője. Ballagi Aladár: *A magyar királyi testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére*. Pest 1872. 47. – Steph. Katona: *Historia Critica Regnum Hungariae*. Tom. XXI. Ord. XL. p. 711.

⁷ OGy. 2.10.

Nymphes; arma, et palmae passim inter flores occurunt...”⁸ Az, hogy a virágok között megszünik a katona riasztó külleme, nem újság – de éppen ebben a korban ér el irodalomban és az ábrázoló művészetekben emblemaértékű gyakoriságot.

A Prágában katonáskodó Zechenter Antal Anakreón-magyarításai a pihentető, az időt (jól) „múlató” írást bátran teszik meg illendő katonatiszti tevékenységnek. Nem bizonyul igaznak az „inter arma silent Musae” sem; lélektani szükséglet legalább néhány tollvonást tenni a legzürzavarosabb erőszakidőben is. „Én, ott a szomorú magányban, leírtam életem poézisét [...], leírtam és magyarul írván, hazámban véltem lenni magamat” – így taglalta Kisfaludy Sándor a magyar nyelvű irodalmi kikapcsolódást.⁹ Sőt már korábban a kéziratok költészet darabjai között bőven találunk olyant, amelyben ez a két (a hagyomány szerint *férfi*-) attribútum összetartozik; bizonyára nemcsak a Mars–Ars történeti-prozódiai értékű kádenciája okán, amely szerint a békében is összetartozik e kettő, és bármily meglepő, a kardforgatás szünetében a penna is értékét veszti¹⁰ – ezt egy 1749-ben Sopron mellett keltezett költeményben olvashatjuk.

Ebben az időben szokik rá a pásztorköltészet egzotikus újszerűségű kedélyállapotaira (az egyházi értelmiség után) a világi nemesség, a kardforgató réteg. Nem állítjuk, hogy ennek a versíró divatnak ne lenne köze a kuruc kor költészetének szöveg-hagyományához, de a magartás nemzeti konnotációi okán inkább, mint a megformáltság, költői viselkedésmód rendjén.

„Ujjlaktol csak fél orányira vagyok hol Groff Forgáts Miklos Urral magyarul ditsérjük az Istent, és a mezei élet gyönyörűségeit énekeljük. Bujjék el Virgilius Ekéjével és barázdáival, olyan szántó-vető ember nints mint Groff Forgáts, ki tudja jól hogy a föld Sirjából él minden” – írja tehát 1771 szeptemberében.¹¹ (*Vashámorában* Vörösmarty még 1839-ben is erre a vergiliusi helyre épít – szintén a nemzeti állam tevékeny csoport-harmóniájáról álmodva: „Kard, eke, lánc készül a vasnak gazdag eréből; [...] Csak használni tud a pór eke, ártani nem.”) Magam pedig ha szintén Sajnovits Jesuitával Lapponiába vissza térnékis /: a hol nem felelek hogy ilyen írásra nem találánk *Dum patriam laudat dum damnat Poggius hostes, nec malus est Civis, nec bonus Historicus*: [...]¹²

A fordítás gyakorlata nem mindenik katonaköltő számára volt olyan problémamentes foglalatosság, mint Mikesnek, Bessenyei Györgynek vagy a fent említett Zechenter Antalnak. Barcsayt saját fordítói készületlensége a nyelvek eltérő szellemére, a jó hangzás fontosságára, valójában nyelvelméleti-nyelvfilozófiai tartalmakra ébreszti rá: „Utolsó postával küldött levelemmel elfelejtém tudva lévő koporsora való jedzésnek fordítását elküldeni; én ugyan azt már régen sebembe hordozom olly reménységgel hogy talám majd valami ollyas rendes fordítást tehetek rajta, de hasztalan. - - - *Nállam a juhászbót, eke, 's kard nem akarnak ószve illeni* [kiemelés E.E); csak a M[éltóságos] Ur tudta s tuggya azokat eggyaránt forgatni, és ugy vélem

⁸ *Regiae Villae, Silvae. Epigrammata*. Camillo Maria Audiberti S. J. 1710 Torino, számozatlan előzéklap.

⁹ Kisfaludy Sándor *Összes költeményei*. Bp. 1901. I. XXVII.

¹⁰ *Nem csak az harcokban, de a békességben
Becsülni kell Mársot kívánt csendességben
Az Ársal tartani szép egyenességben
Melly nélkül békesség leszen enyészésben.
[...]*

*Békesség idején fegyverünk rozsdásúl,
Nem palléroztatik, végre meg csorbásul,
Köntösünk és pennánk molyal sógorosul
Mint kufárok borsa szűk szutyikban szorul.*

Regula Vitae Militis cujus cujusque oeconomia, Dispositio Status sui, Officia, Virtus et Utilitas. In *Approb. Eleges Gyűjtemény*. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár MS. 2991/384.

¹¹ OGY. 2.10. és v.

¹² A levél keltezése: „Patai Kunyhombol. 20dik 7bris 771”. Lelőhelye: OGY. 2. 10. és v.

már régen magyar koszoruba fűzte vagyis kötötte őket; ‘s engemet mint ama korcsomákon lézengő olasz improvisatorokat csak próbára tett. De akár hogy légyenis Mesterem előtt térdet hajtok s parancsolattyanak engedelmeskedvén, így tészem által Magyarra:

Pásztor, szántovető és Katona voltam,
 Legeltem, miveltem, győztem ha hartzoltam,
 Juhakot, mezőket, erőss Bajnokokat,
 Fűvekkkel, *ekével**, kardal mind azokat:
 [*alája írva mint változat: *kapával*]
 Ámbár juhaimat kővéren legeltem,
 Darab fölgyeimet szépen bé vetettem,
 És az Ellenséget keményen meg vertem;
 De tejet se kívét, sem prédát nem nyertem.

A M[éltóságos] urnak könyörgők, ocsálja rostálja; s ha valami meg maradhat benne jo, ha pedig nem, közölje velem maga fordítását. Ugy tettzik, hogy ha az Ember nem kötné magát annyira a jelentett dolgoknak rendéhez, hamarébb tehetne valami szerencsés fordítást.”¹³ Bizony messze vagyunk már a hadi problematikától: a nyelv lehetőségei – a nyelvek megfeleltetése, szépség és helyesség viszonya foglalkoztatja az aktív és a nyugállományú katonát.

Fegyvernem-választás: haditettek helyett magyar nyelvi tettek

Az idő jól eltöltésének módját Mikes Kelemen a szórakoztató írásban, a mulatságos olvasmányokban jelölte meg. A magyarul írás valóságos program volt Bessenyei *Magyarságában*; *Jámbor szándékában* ugyan határozott művelődéspolitikai, elvi formát nyert, de mint napi és nem is öntudatlan gyakorlat korábban is létezett. Nem téveszt meg Orczy első verseskötetének megjelenési éve (1787); tudjuk, hogy a versek sokkal korábban keletkeztek, a hatvanas–hetvenes évek fordulóján készen álltak (lásd erről Barcsay Ábrahám korai levelét).

Meg kell azonban mondanunk, hogy a magánélet írásos magyarnyelvűsége nem jelentette azonnal mindenkinél azt a politikai kockázatvállalást, amelyet a nyilvánosság képviselhetett. Hadd példázzuk ezt a fentebb Orczyt mint méltatlan helyen élő magyar államférfit megrovó Barcsay újabb levelével.¹⁴ „Azon híres Érseki lakhelyben érkezvén míg ebédünk készült volna Sándor Öcsémet¹⁵ a fogadoban hagyván, magam ama hajdon Mohács mezein parantsolo Pap Várában fel másztam; azt véltem, hogy majd több nyertes zászlok között jeles Oszlopokon fogom találni fel függesztve egy felől Generalisi – másfelől Pásztori bottyát, de meg csalatkoztam reménységemben mert midőn a Várban fel érkeztem volna, leg elsőbbszöris a Császár Ispotálya ütődött szemembe mellynek füstös ablakain a külömb külömbféle betegségekől meg

¹³ Az idézett hely folytatása: „Ugy lehet még hogy a M[éltóságos] Urral a Rajna vize mellett liliumot kaszálunk. A Frantzia máris egynéhány ezer Emberrel meg erősítette Alzátziáb[an] lévő katonájit: az ujjság irok mindenfelől trombitálnak, szintugy szégyenlem hogy gunyhomb[an] lebelek, de talám majd tavasszal szollit Martius. Az alatt sovány ábrázatu és száraz testű Voltair pajtásunk munkájit olvasgatom, és a M[éltóságos] Uréval Ószve tészem: nem régen költ ki pennája alol egy rendes gondolat illy név alatt: *Jean qui rit Jean qui pleure*. Mondhatom szép elme játéka és egy öreg Apát Ur felettis réa, ugyan azon notán dudolt őis: ha időm léssen mind kettőt le irom, és elküldöm a M[éltóságos] Urnak.” Keltezés: Radván. 11dik 8br. 772. Jelzete: OGY. 2.25. és v.

¹⁴ Várkonyi Nándor *Magyar katonaköltők* című könyvében Barcsaynak „korában ritka szociális érzéséről” tesz említést. Pécs é.n. II. kiad. 159.

¹⁵ Bessenyei Sándorról van szó.

sárgult katonák szennyes ingekből Duna folytát szomoruan nézdegelték; meg vallom hogy én oda fel jó színű piros posgás 's kövér Káptalanbeli Urakot kerestem volna –

De láttam azonnal holmi régi kőfalaknak omlásaiból hogy ez pusztá vár lehet, imitt amott láttott ugyan az embereknek nyoma kik régiségeket keresvén számos ki ásott nagy kőveket hánytak halmokra. Ezen vár közepében egy ujj Templomot találtam mellyet mostani F[elséges] Királynénk építtetett felis vagyon írva neve arany betűkkel az ajtónak felső küszöbére. Tovább indulván midőn némelly omladozott bástyákon ide 's tova szökdécselnénk ímé egy remete forma Pap ütődik előmbe: ez ugyan a helyhez és alkalmatosságához szabott személy volt, mivel tekintetéből mingyárt képzeltem hogy valami ollyas szent könyveket fog őrzeni azon helyeken: azért kaptam rajta és Deák nyelven meg szollitván köszöntöttem, fogadtais, és csak hamar egy vas ajtora vezetvén azt meg nyitotta 's azon bé viven mutatta Sz. István Oltárának mellynél meg keresztelkedett, helyét és kövét, szabad levegő ég alatt vagyon és holmi régi márvány oszlopok között magáson fekszik, ott körül bé némelly jóságú virágoknak gyökereivel edjűtt egynéhány szőlő-tőis vagyon ültetve; ez a Remetének kertye, temploma és Kintse. Csak közzel mellette vagyon kunyhója régi kő falak között, abban bé menvén csudálkoztam midőn asztalára tekintvén írásai között egy rakás magyar verset láttam; ő azt ingyen sem gondolta, hogy én magyar légyek, azért mint egy szánakozó mosolygással nézte miképpen töröm fejemet a Caucasus mellyéki szokon: azonban én jó darabot elolvastam verseiből kik között valójában mind rendes gondolatokat, mind pedig alkalmas verseket találtam; s többnyire tiszta magyar szokot. Ő született Gyöngyösi fiu, sok ideig egy falunak papja volt, azt meg unván még néhai Barkotzi Érseksége előtt juhait aklostol edjűtt oda hagyta, és úgy lett őrzője azon szent kővek[ne]k. Papságában ő sokat írt, de a kösségnek irt. Az ő faluja legszebb falu volt; s az ő harangjának legszebb hangja volt. Ő Voltairnak, Popnak, 's Rousseauanak soha hirit sem hallotta, azért máigis azt gondolja hogy az Istennek Magyar Országra leg több gondja vagyon. Ő szent meséket foglalt versekben: hogy kellett meg enni Sz. Péternek a lud lábát egy parasztlakodalomba, Xtus Urunk hogy büntette meg a restet kitől utat kérdett; 's ellenben a serény leányt hogy áldotta meg aztán, // a Czigányok hogy ették meg a Sáskat Tokajnál satöbbi. Ő ezeket most utolsó napjaiban rendbe szedegeti, nyilván azért, hogy ugymint halála előtt költ munkával Magyar Kösséget vele meg ajándékozza, utollyára énis magyarul elbucszván biztattam, bezzeg akkor szerette volna a pap velem tovább beszélgetni de hasztalan mert csak eltüntem: bezzeg azután bánta Sándor hogy velem nem akart jönni [...] Sándor ötsém két napig mulatott nállam mert huzta inkább hiszem szivét a Bécsi fényes fársáng, itt hagyott egy bolond szomoru Ánglus könyvet *Young* a neve, de félre tettem, mert én szomoru a nélkülis tudok lenni, akár hova tekintek egy aránt lehetek vigis és szomoruis, a két ellenkező kedvű Görög Bolond szép példája az emberi kedvnek és elmének, a melly felől fogja szemlélni a Bölts a dolgot, fog nevetni és simi a szerint.

Másképpen a bolondság nélkül mivel töltené idejét az okoskodás vagyis az elme? [Kiemelés E.E.] A Pesty Királyi Táblán perrel azt felelné Tyhányi Uram. Szines Bécsbe pénzel, 's így a többi, az Esztergomi Remete pedig fel kiáltana hiszen az is mind bolondság és hivság. Én azt mind jól látom, de ha már élni kell, hidjük inkább, hogy az élet nagy ajándék, és az alatt kostollyunk mindemből részegség nélkül. - - - Ma Nagy Szombatból egy könyvet küldöttek, *Unter den Tittel Von derder Domainen ingüter*. Ezt az oda való Tisztesség tanító Professor bocsátotta ki, szep könyv [...] hidje el a Méltóságos Ur hogy nem szeretném el bujdosni erről a világról míg a Nagyságod barátságával fog becsülleni. Magyar Young.”¹⁶ Barcsay Ábrahám ebben az eddig nem publikált levélben a romantika idején majd oly fontos magatar-

¹⁶ „P.S. Csak Nyitrára méltóztassék igazítani a Levelet. Már éjfél el mult, az írásom bizonyította. Patai Konyhomból 5dik febr –772.” Lelőhelye uo. 9. 11–13.

tásformával, a történelemtől való érzékeny reflexióval, sőt a romkultusszal kísérletezik, ehhez pedig a magyarság eszméjét, a magyar szövegek jelenlétét társítja.

Még rendtársának-költőbarátjának, Virág Benedeknek is mentegetőzik Ányos Pál a korábban költői használatban nem igazán elfogadott honi nyelv miatt, pedig ő a legmagyarabbnak tekintett szerzetesrend, a pálosok költője:

*Ne álméldkodj pedig, hogy magyarul írok!
Mert ha emlékezem, örömömben sírok!
Miként miveltetik édes anyanyelvünk,
S ezzel sír széléről életre jön nevünk!*

Elgondolkodtató, hogy a címzett, Virág – később a *Magyar századok* Vörösmarty által is sokra becsült költője – 1777-ben erre a lelkendező magyar levélre még latinul válaszol.¹⁷

„Haza csak ott van, hol jog is van” – állította fél évszázaddal később Petőfi, de az alkotmányos jogok érvényre juttatása már a penna- és kardforgató érzékenyeket is egyfolytában foglalkoztatta. A hagyományos jogok hovatovább a „szülötte nyelv” használatát is jelentették.

A nyelv társalgással, szövegalkotással való művelése (lényegében éltetése) nem jelent feltétlenül komorságot, ostromzó vagy kioktató szerzői magatartást. Kónyi János szerint „még Apolló maga sem kedveli mindenkor a felhúzott nyilat”¹⁸ – értsd: felajzott íjat¹⁹ –, ezért zárja így *Demokritusa* Előbeszédjét: „szükség, hogy érdemes és különbféle tudós könyveket olvassunk, és éles elméjű tisztességes emberekkel társalkodjunk... Mivégre e könyvecskét is *kedves nemzetemnek s hazám fiainak gyönyörködtetésekre szorgalmatosan öszveszedegtettem.*”²⁰

A nyelvvel való foglalkozás nemcsak röpiratok, magánszomorkodások és 1790-től kezdve országgyűlések tárgya, hanem a társasági élet élményközösségeinek is létrehozója. „A szalonban egy színpadot állítottak fel – írja Vay Sarolta a Beleznyayék fogadásáról 1790. pünkösdi hétfőjén a pilisi kastélyban –, és a főúri társaság nő és férfi tagjai pompás allegóriát adtak elő. *A bilincseiből fölszabadult magyar nyelvet báró Prónay Piroska ábrázolta. A magyar nyelv kopott, szürkés ruhában feküdt egy puszta, sziklás tájon, kezein-lábain bilincsek. Mindenütt homály, a messze távolban halk zene hallik, s két ifjú – Bessenyei és Batsányi ábrázolói –, Beniczky Pál és báró Splényi Ignác odalépnek a leláncolt alakhoz, és megoldják béklyóit. A magyar nyelv – báró Prónay Piroska – erre megmozdul, és lendületes versekbe írt dikciót mond.*”²¹

Cél tételezése

Tárgyat keresnek a szűk körben politizáló írástudók érzékenységüknek, észlelhető formát ábrándjaiknak: honi megfelelőt idegenben (vagy idegen, de kortársi) irodalomban tapasztalt művészi élményeknek.

*Édes, de egyszersmind terhes vándorlással
Keressük tárgyunkat kemény bajvívással.*

¹⁷ Ányos Pál összeállítás. Szerk. Szajbély Mihály. Vár ucca tizenhét Kiadó. Veszprém 1994. 11.

¹⁸ Kónyi János: *Előjáró beszéd.* = *A mindenkor nevető Demokritus avagy okos leleményű furcsa történetek, melyeket a bánatjokat felejtetni kívánó jámborok kedvéért szedegtetett össze...* Válogatta, a jegyzeteket írta Bíró Ferenc. Bp. 1981. 9.

¹⁹ Kónyi János: *i.m. uo.*

²⁰ *I.m.* 10. (Kiemelés E.E.)

²¹ Vay Sarolta: *A régi magyar társasélet.* Bp. 1987. 97. (Kiemelés E.E.)

Az mondja ezt, aki a szerzetes teológusok életét éli: a kifejezések örökségéből harc árán megszerezhető értékek sablonjaiból alakítja ki kötött – verses – formájú jelképes beszédét. Ahogyan a küzdelem formulává, poétikai sablonná változik, úgy értékelődik fel a tudománnyal való tényleges foglalkozás – legalább a *közölt* (társsal megosztott) írás-olvasás révén. A cél tehát közvetve a nyilvánosság megszerzése lehet (és ezáltal a közvélemény valamilyen irányú befolyásolása), bár erre ekkor még a kifejezések sem adottak, nemhogy a könnyen elsajátítható módzatok.

*Mars mezején gyakran bár vérrel áldoztam,
De a szűnnapokonn pennával dolgoztam*

– írja Fábíán Julianna levelére küldött verses *Feleletében* Szakolcáról Gvadányi János a 18. század végén.²² A kétféle tevékenység összekapcsolása bizonyára antik toposzként is megnevezhető; erre utalnak a barokk művészetben gyakorta felbukkanó allegóriák. A francia kultúrában a vallásháborúk óta számon tartják a fegyvercsörgés árnyékában kibontakozó irodalmat (Agrippa D'Aubignéra szoktak hivatkozni, aki szerint a különleges körülmények kifejezésére különleges irodalmi nyelv kialakítása szükséges).²³ De Gvadányi magyar versével egyszerre írja (1790-ben) a *Mes dernieres folies* magyar szerzője,²⁴ hogy:

*Unir enfin (qui peut tout dire?)
L art de se battre a l art d écrire,*

vagyis végre (mert ki mondhatna el mindent?) egyesíteni kellene a hadakozás művészetét az írás művészetével.²⁵

A dilemma viszont az okoskodás módja esetében nem annyira a stílus megválasztását illeti, mint a célt: a politikai szabadság, a függetlenség legyen-e ez vagy pedig a belpolitikai tökéletesítés: a civilizálás, jobb, de újabb szóval: polgárosítás. Barcsay Ábrahámnak a *Szabadságról* írott költeménye²⁶ a türelmét vesztett politizáló katona indulatkitörése; ugyanerről a tárgyról Orczy Lőrinc szinte ugyanabban az időben már sokkal higgadtabban ír, mintegy megvalósítva Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* írott tanulmányában rögzített mentális modelleket.²⁷

²² *Magyar költők. 18. század. Válogatás, szöveggondozás Mezei Márta.* Bp. 1983. 413.

²³ Fragonard, Marie-Madeleine: *La Plume et l'épée. La littérature de guerres de Religion à la Fronde.* Découvertes Gallimard Littérature. Éd. Gallimard, 1989.

²⁴ Véleményem szerint Fekete János, Látó, 1996/12. 61–64.

²⁵ Ugyanez a szerző szabadkozva hártja el magától a költő, akadémikus vagy írástudó megnevezést: *csak katona vagyok* – állítja („je ne suis ni Français, ni poete, ni académicien, ni meme littérateur: je ne suis que soldat”). A kötet alcíme a szerzőrejtésre utal: egy fiatal katona munkácskái: „Opuscules d'un jeune militaire”.

²⁶ *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. A költeményes gyűjtemény öregbedésére a nagyságos szerzőknek egyező akaratjából közre bocsátotta Révai Miklós.* Pozsonyban 1789; ebben található Orczy Futó gondolata a *Szabadságról* (6–53). Barcsay költeményét l. Egyed Emese: *A Barcsay-ügy. = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszéri kérdései).* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 145–158.

²⁷ Ahol a nemzet szabad, ott leggyakrabban mindegy, hogy az egyének jól vagy rosszul okoskodnak-e, elegendő, hogy okoskodjanak, mert ebből fakad ama szabadság, amely gondoskodik arról, hogy okoskodásuk eredménnyel járjon. Ugyanúgy, ahol önkényuralmi kormányzat van, egyformán veszedelmes, ha az emberek jól vagy rosszul okoskodnak, mivel a kormányzat alapelvét már az is sérti, hogy egyáltalán okoskodnak.” Montesquieu: *A törvények szelleméről.* Vál. és ford. Nemes István és Horváth Andor. A bevezetőt írta Egyed Péter. Buk. 1987. 246.

A toll természete

Az irodalmilag megvalósítandó tárgy tehát nem lehet akármilyen, a *megformálás* sem.

Ez az az idő, amikor hatni kezd a *fenséges* kategóriája: egyszerre próbálja ezt és az *érzékenység* átélni és közvetíteni a latin–magyar kultúrájú tudós litterátor.

„Amikor az elme, ha átgondolja a dolgot, s elhatározza, hogy elfojtja az alkatban már feltámadt zűrzavart, s teljes szívvel és komolysággal a megújító munkának szenteli magát: vállalkozását csak úgy tudja véghezvinni, ha az *érző részt valamilyen közösségi vagy baráti nemes érelemmel gazdagítja, a jóság, barátság, elégedettség vagy szeretet valamilyen életteli indulatával*, amely lecsillapítja és átalakítja a türelmetlenség és elégedetlenség ellentétes indulatát” (kiemelés E.E.) – állapítja meg Shaftesbury, miközben kapcsolatot teremt a közjő iránti indulatok és az egyéni boldogság között.²⁸ Shaftesbury eszméi nem voltak ismeretlenek Orczy és köre számára.

Révai Miklós nemcsak a kifejezésekkel, hanem magával az esztétikai jelenséggel viaskodik, amikor magyarul is hűségesen próbálja körülírni, amit latin stúdiumaiban ugyan nem tanult, de amit német fordításban idejében olvasott: a (Pseudo) Longinostól eredeztethető fenségesről. „A szelíd Tudományoknak Tanítóik, Longintól fogva, mind többfelé hajlók, s meghatározatlanok a magasnak magarázatjában. Némellyek felcserélik azt a *naggyal*, némellyek az *elevennel*, és *széppel*, némellyek az *indulatossal*, némellyek a *nemessel* és *méltósággal*.”²⁹

Amit ma inkább mint az esztétikum kategóriáját, esetleg a stílus alakító elemét tárgyalnak, az a kor embereszményének ikerítődésével kapcsolatos: a keresztény erényeket megtestesítő ember ideálja mellett egyre elevenebb az ókori eredetű sarkalatos erényekkel rendelkező ember eszménye, aki *igazságos, bátor, okos* és *mértékletes*. Ennek a kettőnek különböző arányú ötvözetei adhatják azokat a társadalmi embertípusokat, akikre gondolva a 17. század óta készülnek a viselkedéskönyvek (az udvari ember, a katona, a művelt polgárasszony, a jó gazda); arra, milyen a jó magyar, milyen legyen a monarchia fizikai és értelmi képességeinek birtokában levő, de függőségét egyre inkább fájjaló tagja, nincsen példa. Vagyis inkább az a baj, hogy több példa is van, nehéz választani.

A felvilágosodás magyar írója nem a fenséges (emelkedett stb.) stílust választja, a nyelvileg megragadott *sublime*-et, hanem a benne kifejeződő viselkedéstartalmat, erkölcsi jelentést; azt, amit Shaftesbury *erénynek*, korszakunk gondolkodói leginkább csak *becsületnek, a szív példás erkölcsének* neveznek. (Itt jegyezzük meg, hogy Orczy könyvtárában nemcsak politikatörténeti, történetfilozófiai munkák voltak fellelhetők, hanem nemzetkarakterológiai kompendiumok is: a kérdés foglalkoztatta a hetvenes-nyolcvanas évek barátságosan és néhol versben levelező, a személyes találkozásokkor pedig egymással politikai elgondolásaikat is megosztó értelmiségieket.)

A magyar voltairianusok és libertinusok legmarkánsabb személyisége, Fekete János nemcsak beszélt és levelezett,³⁰ hanem szépirodalmat is „művelt” franciául. Bécsről szóló, szerzőként „egy kozmopolitát” feltüntető szatírája évekig sikerkönyvnek számított.³¹ Maga a költő a franciás iskola elindítója (bár ez utóbb Bessenyei nevéhez kapcsolódott), következetesen igyekezett bevezetni a magyar prozódia jóhangzás-tényezői közé a franciának megfelelően kialakított hímrím-nőrirím váltakoztatást.

²⁸ Shaftesbury: *Értekezés az erényről és az érdemről*. Bp. 1994. 82–83.

²⁹ Révai Miklós: *A magyar szép toll*. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. Bp. 1973. 292–293.

³⁰ Michaud, Claude: *Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén*. Fekete János levelezése. Századok CXVII(1983). 558–599.

³¹ *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne tracé par un Cosmopolite*. Vienne 1787.

Számon tartott írásai között nem szerepel az a francia nyelvű verskötet, amelyet neki tulajdonítunk. Ismert művei: *Mes Rapsodies ou Recueil de differens Essais de vers & de prose du Comte de*****. A Geneve MDCCLXXXI. (A továbbiakban: *Rapsodies*.) *Ma solitude sans chagrin. Oeuvre historique et galant en prose et en vers par un Comte Hongrois*. A Lausanne MDCCLXXXIX. (A továbbiakban: *Solitude*). Az, amelyet szintén név nélkül adott ki, a *Mes dernieres folies ou opuscules d'un jeune militaire. Premiere partie*. A Vienne de l'imprimerie d'Ignace Alberti MDCCXC. A benne szereplő női nevek, ajánlásokban előforduló iniciais és a versek hangvétele, stiláris fordulatai alapján minden kétséget kizáróan az övé. Az érzékenység Batsányira jellemző irányát tőle eredeztethetjük, ha nála keveredik is a szabadság – franciásnak nevezhető – színeivel, amit azért sem Ányos sóhajtásaiban, sem Batsányi fennkölt gyász-dalaiban nem lelhetünk fel.

Báróczy az érzékenység prózai műhelyét teremtette meg a fiatal Kazinczy Ferencnek mintáiul szolgáló magyarításaival. *Cassandrája, Erkölcsi meséi* ma bármennyire is modorosnak tünnek, a korban a prózai választékosság magyar megvalósulását jelentették, valami nagyon új jellegzetességet.

Terület elvesztésére, állam megszűntére (lásd a gyarmatokat) van példa – állam létrejöttére alig. (A belga tartományok függetlenedése későbbi.) A személyiség integritásigénye a kötöttségek, korábbi személyes döntések iránti kételyt ébreszti fel nem egy korabeli szerzőnkben. Barcsay növekvő erőszakellenessége, elidegenedése császári katonai esküjétől egybeesik a hadviselés értelme fölötti elmélkedéssel:

*Mely dühösség tehát fegyverben öltözni,
S anyánkat, e földet vérünkkel öntözni,
Büszke fejedelmek bűnös kívánságát
Ingyen védelmezni királyok hívságát!*

Erre reagál Ányos, szójátékká alakítva a kifejezést; így lesz a hívságból *hívség*. A gondolat ilyen folytatása felér egy barokk concettóval. Ányos csak megerősíti Barcsaynak a lojalitás értelmetlenségéről vallott kijelentését; a tudós pap és barát valósággal ellenőrzi, jóváhagyja a katona merész politikai tézisést; az ötletet ítéletté erősíti:

*Mármost az áll elöl a vérferedőnél,
Kinek semmi köze nincs a nyereségnél,
Hal, vesz, raboskodik más dicsőségénél,
S megis fázik úgyve hívsége tüzénél.*

Barcsay: „A Besnyei klastromhoz vissza térvén, sajnálom a Magyar halotti beszédnek esetét; csak ilyen szomorú sorsa szerencsétlen nyelvünknek: a Nagyok nem értvén meg vetik, a középrenidűek a deákat nyesik, a kösség pedig csak a maga szükségét tudja magyarázni. Tótul ugyan nem tudok, de sokat mernék fogadni, hogy még eddig a tót nyelv több szerencsét tett Hazánkban, mint a magyar. Ama híres Pertűzők többnyire mind Tótok voltak, mennyit nem segítettek ezek született nyelveken? [...]

Ha a M[éltóságos] Ur hátramaradástól nem félti nemzetünket annak talán csak az oka, hogy maga erejéhez képest méri másoknak tehetségeket, én pedig úgy vélekedem, hogy minek előtte a szép Tudományok[nak] kies mezejére jutnánk, addigra kemény rabságnak lántza eljőnn és földhöz ragaszt bennünket. Ez pedig más Nemzeteknél többnyire mind külömb[en] történt. Ugy tertzik mint ha a keresztyének között a Világosság most nagyon sietne, és mint egy előre érnék

az értelem. A Királyok egymást követik; a Nemzetek egymást futva majmozzák, és ebben a majmozásban áll majd minden erköltsünk. Boldogok ha oda vissza térnék a honnét eredett hitünknek tudománya! Kik elébb szövetkeztek a Romaiakkal hamarébb jutottak oda a hova mi most igyekezünk, azért hamarébb is veszítették szabadságukat. Én nem tudom mit lehetne tanátsolni Nemzetünknek. A vad méhek rengeteg erdőbe tudnak rajzani és édes mézet gyűjteni; avagy egy meg éhezett Embernek nyalánkságáért ott hagyáké kedves fájakat, és bé zárássá magokat ganéjjal kent kosarakban?

[...]

Sokszor gondolkozom; 's nem ok nélkül, hogy vallyon a szép Tudományokkal edjűtt nem maradhatna meg nemzetünk[nek] valami kovássza ama régi Atyáink Erköltseinek; és hogy lehetne azt meg marasztani? Egy hires Elme ugyan azt jedzi hogy csak az Anglusokban vagyon tapasztalható külömbség a több Nemzetektől, így szóllván: *Ils sons fiers, sombres, déterminés, genereux, et magnanimes*. Ha ez igaz, mi marad nekünk, vagy miből részesülhetünk mi? – Ez a gondolat gyakran szomoritt engemet.

Nékemis irdogál olykor Gyuri: most véle lévén a M[éltóságos] Ur jo moddal értésire adhattya miért üldöztetett annyira Galileus midőn a föld mozdulását merte hirdetni: ő az én intéseimet vagy meg nem fontolja, vagy pedig valami szegény irigyének gyűmölcsének lenni itélvén elfelejtkezik mely tövisses uton indult meg: *a mi Londonb[an] szabad, nem szabad az Kecskeméten 's még Bécsbe annál inkább nem. Kár volna ha az ő szép tűzének kárát vallanak. Ne tégyünk úgy mint a Cadmus nemzete ki alig bujt ki a földből, s mar egymást rágcsálta.*³² (Kiemelés E.E.)

Kisfaludy Sándor az írás módját az ifjúkorra általában jellemző lelkesültség (az ő szavával: poézis) természet által sugallt lejegyzésében „a Pegazus tulajdon útában” látja; poétikája az iskolai kultúrával szemben a romantika bátor alkotásmódját hangoztatja; „én tudós, én literator nem vagyok. Sorsom, környülállásaim, hajlandóságom katonává s utóbb mezei gazdává tevének. De becsülöm az igaz tudóst, a jólelkű, nemes literátort, [...] Kedvellem a tudományokat és szépmesterségeket [...], – életem sok kellemes óráit köszönöm nékik, melyeket más vagy ásítózó unalommal, vagy legalább nemtelenebb, silányabb gyönyörűséggel tölt.”³³

Ugyanebben az időben a hadi és kulturális tapasztalatokat szellemes verses pikareszkké érleli Gvadányi József; Gvadányi, aki nagyjából egyidős Orczyval, és 1743 végén a Szirmaygalezredben kezdte pályafutását mint zászlótartó, de aki a Baranyai-lovasezredben is szolgált századosként, majd a Nádor-huszárezredben, a Kálnoky-ezredben, majd – Galíciában – a Nádasdy-ezredben. Névtelenül közölt *Pöstyéni fürödése* (1787) még a ponyvairodalom olcsó humorával él, a könnyen megszegényíthető cigányság az olvasó mulattatásának tárgya,³⁴ az 1797 esztendő első napján keltezett *A falusi nótáriusnak elmékedesei, betegsége, halála és testamentuma* már akár *Don Quijote*-adaptációnak is tekinthető, de mindenképpen alkalmas a sokat megélt katonairó mentalitástörténeti-történetfilozófiai reflexióinak összefoglalására.

Az olvasás: magán- és társas tanulmányok módja

Az, hogy a hazai nyelvű szépliteratúrai hagyományból olyasmit ajánlanak egymás figyelmébe, ami a magyar politikai függetlenség kérdéseivel foglalkozik, e költőbarátságoknak a magánélet vonatkozásain túl terjedő érvényességét jelzi. „Lystius és Zerinyi Urakat tisztelem

³² A keltezés: „Pataji Kunyhombol 1772 ápril. 6.” OGY. 2. 14. és 60.

³³ Kisfaludy Károly *Összes költeményei*. Eletrajzi bevezetéssel ellátta Zilahi K. Béla. Bp. 1901. XXIX.

³⁴ Ebben rokon Orczyval, aki első kötetébe, az 1787-ben megjelent *Költevényes Holmiba* beveszi az 1762-ben írott gúnyversét *Vigasztaló beszéd a cigányokhoz* címmel. *I.m.* 200.



betsüllem de nem esmerem, elis hiszem hogy jo notát dudoltak” – fogadja el Orczy olvasmány-ajánlatát Barcsay: maga Voltaire, Mably, Raynal történelemértelmező esszéi mellett a hazai történelemre vonatkozó munkákat is szívesen olvassa, Palma Károly *Notitia Rerum Hungaricarum*át (Tynaviae 1775, illetve Pest 1785); erre Orczyhoz írott levele és az Orczy-könyvtár anyaga is utal. (Az Orczy-könyvtárban több munkával is szerepel Mably; például az Amsterdamban 1777-ben megjelent törvényalkotási értekezéssel: *De la législation ou principes des loix.*)

Nemcsak Montesquieu elhíresült könyvéből szerezhette meg a modern jogtudományi ismeretek alapjait a korabeli kíváncsi.

Az olvasás mint forrás és mint hatóerő egyaránt működött életükben: Voltaire *Essai sur les moeurs* című történetfilozófiai értekezésében a magyarok történelmi szenvedéseiről olyan együttérző képet rajzol, hogy nem zárhatjuk ki a kölcsönhatás gondolatát (annál is inkább, hogy tudomásunk szerint ugyanannak a szabadkőműves nagypáholynak voltak tagjai; ha hihetünk Ligne herceg följegyzéseinek).

„A történelemben szemünk előtt felsorakoztatott népek közül egy sem volt boldogtalanabb a magyaroknál – írja Voltaire. – Hazájuk elnéptelenedett, a katolikus és a protestáns felekezet és több politikai párt osztotta meg, és egyszerre hódították meg a török, illetve a német [értsd: osztrák] seregek.”³⁵

Az olvasás, a könyvcseré, a töprengés – az elme futtatása –, vagyis a történelem kritikus újragondolása az értelmiségivé válás feltétele és ma is megindító módja volt a magyarság elitje számára a 18. század végén. Nem győzzük hangsúlyozni ebben a folyamatban az autodidakta – de még inkább a társalgásban kiművelődő, megérő, *nem iskolás* kultúrájú – személyiségek szerepét.

Hósi póz helyett: félelem és sóvárgás

Az antropológia *miszoneizmus*nak nevezi a természeti népek félelmét az újtól. A modern módon civilizált ember is legtöbbször fél attól a megrázkódtatástól, amely esetleg együtt jár az újdonsággal való szembesüléssel: *pszichológiai korlátokat emel*, így védi magát. Anélkül, hogy az Európába több mint egy évezrede beilleszkedett magyarság civilizációját a természeti jelzővel kívánnók illetni, a közgondolkodás bizonyos (irodalomként megjelenő) történelmi tüneteire szeretnők felhívni a figyelmet.

A 18. századi magyar írástudók többsége a politikai rendszert 1740-ben szentesítette, a későbbiek ezt örökölték, az európai politikai változások jelentettek mintát valami újra; döntés (országgyűlések tilalma) idején a csoportos felelősség lehetőségét ha ki nem is zárta, de szűkítette; ezért nőtt meg a jelentősége egyrészt az egyéni politikai vélekedésnek, másrészt az intézményen kívüli csoportok emócióinak, tevékenységük jellegének.

Az alcímbe emelt, de versek és prózai levelek szintjén nem ritka *félelem* kifejezés arra vonatkozik, miféle következményekkel járhatna majd a katonai kötelesség tervezett elmulasztása, illetve hogy beválik-e a nemzeti terv: az önálló magyar állam megvalósítása (ismerve a társadalmi és kulturális egyenlenségeket, amelyeket a tagadhatatlanul soknemzetiségű lakosság képvisel).

³⁵ „De tous les peuples qui ont passé sous nos yeux dans cette histoire, il n’y en a point eu de plus malheureux que les Hongrois. Leurs pays dépeuplé, partagé entre la faction catholique et la protestante, et entre plusieurs parties, fut a la fois occupé par les armées turques et allemandes.” Voltaire: *Du Danemark, de la Suède et de la Pologne.* = *Essai sur les moeurs.* Ed. de R. Pomeau. Classiques Garnier, Bordas 1990. II. 765.

A sóvárgás pedig a nemzeti ideál békés (értelmiségi úton: a jog, a szépmesterségek, a nevelés révén) való kibontakoztatására irányul, ezzel együtt pedig az érthető, áttekinthető kisvilág élményére, amely a felvilágosodás sokáig ható eszméje. De nemcsak erről van szó. A vágyakozás tárgya egy színesebb, ingerekben gazdagabb mindennapokból álló világ, amely látszólag nem is egyeztethető az elvonulás pásztori poézisével, preromantikus filozófusi pózával. Valójában a társaság kedvelését – a nyilvánosság iránti rendszeres igényt – fejezi ki e szerzők megannyi csoportosulási kísérlete (Baróti Szabó Dávid *Társaság-kötésnek* nevezi verscímében a hasonló egymásratalálást a *Kassai Magyar Múzeum* megalakulásának örömnapján).

*Levevék fejemről muzsák sisakomat
és kezembe nyújták szomorú lantomat – írja Barcsay.*

A dilemma a béke választásával ér véget a korszak legtöbb katonaköltője számára: ez lehet a feltétele a polgári fejlődésnek, a nemzeti kibontakozást is ígéro civilizációnak.

Benkő András

A romániai magyar felsőfokú zenei oktatás történetének vázlata

A váradai éneklőkanonokok emlékére

1. A szó mai értelmében vett felsőfokú magyar nyelvű zeneoktatással Romániában csak a második világháború után találkozunk, ennek azonban megvoltak a maga előzményei. Ezek között tartjuk számon az alsó- és középfokú zenei oktatás hálózatát, mindenekelőtt a kolozsvári (1819), aradi (1833), lugosi (1852), nagyváradai (1896), szatmári (1903), temesvári (1906), marosvásárhelyi (1908) városi zeneiskolákat. Ezekben a konzervatóriumként nyilvántartott iskolákban Budapesten, Bécsben, Berlinben, Párizsban, Lipcsében vagy éppen Triesztben és más zenei központban felkészült zenepedagógusok tanítottak, mint például Ruzitska György, Ruzitska Béláné Raczek Zsófia, Kárrász Rudolf, Farkas Ödön, Major J. Gyula, László Árpád, Pogatschnigg Guidó, Metz Albert, Lavotta Rudolf (Rezső), Chován Richárd, Hanszelman-Erkel Sarolta, Bendiner Nándor, Zsizsmann Rezső, Haják Károly, Pollermann Aranka, Unger Mór, Tomm Béla, Simor Jenő, Tonházi Ferenc, Zeno Vancea, Chilf Miklós vagy a magánzeneiskolák némelyikében a Bartók-tanítvány Szalay Stefánia, Hevesi Piroska, Hevesi Erzsébet, Keppichné Molnár Irma és mások. Volt köztük Erkel-, Liszt-, Hellmesberger-, Joachim-, Dvorák-, Koessler- és Hubay-tanítvány, egyesek Haynald-, Enescu- vagy éppenséggel háromszoros Liszt-díjjal dicsekedhettek. Találunk közöttük tankönyvszerkesztőket, jeles előadóművészeket. Odaadó munkájuk eredményeként tanítványaik némelyike a zenei pályát választotta és magasabb szinten képezte magát.

A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1896-ban szabályozta az énektanítás, pontosabban a középiskolákban való énektanításra jogosító képesítés megszerzését.¹ Ennek értelmében Budapesten és Kolozsvárott énektanítói diplomát szerezhettek az érdekeltek. A vizsga három részből állt:

- a) írásbeli: összhangzattan, megadott dallam harmonizálása;
- b) szóbeli: az énektanítás módszere, zeneelmélet és -történet, az énekhang egészségana;
- c) gyakorlati: lapról olvasás szoprán-, alt-, tenor-, basszus- és violín-kulcsban, egy dal előadása, egy dal kíséretének eljátszása első látásra és transzponálása a vizsgáztató tanár által meghatározott hangnemben.

A szabályzatot 1905-ben a Minisztérium módosította, de a vizsgáztatás jogát meghagyta a kolozsvári bizottságnak is. 1909-ben egy újabb módosítás megvonta e jogot Kolozsvártól, és így csak a budapesti országos bizottság működött tovább.² E módosítás következtében a kolozsvári zeneiskola október 1. és március 15. között a budapesti énekközpont vizsgára való felvételi-előkészítést szervezte meg a Zeneakadémia szakszerű utasításainak megfelelően énekből, zongorajátékból, lapról olvasásból, általános zenetanból és zenediktálásból heti 1–3 óra keretében. Az énektanítói vizsgán a női hallgatóknak karénekből bizonyítványuk kellett jártasságukat, és minden jelölt számot adott magyar irodalmi ismereteiről is. Amíg a kolozsvári bizottság fennállott – Farkas Ödön elnöklésével –, néhány később ismertté vált muzsikussal szerzett énektanítói diplomát, így Delly Szabó Géza zeneszerző, Zsigmond Ferenc tanítóképző-intézeti tanár, Sztójánovits Adrienne jeles budapesti kórusvezető, Beőr Kálmán sepsiszentgyörgyi muzsikussal, Veress István, Kolumbán Ilona.³

¹ Farkas Ödön szerk.: *A kolozsvári Zene-Konzervatórium értesítője az 1905–1906. tanévről*. Kvár 1906. 38–39. (Ezután: *Ért.*)

² *Ért.* 1909–1910. Kvár 1910. 47. Miniszteri rendelkezés száma: 57.997/1909.

³ Lavotta Rezső szerk.: *A kolozsvári Zenekonzervatórium értesítője az 1913/1914. tanévről*. Kvár 1914. 32–35. Vö. *Ért.* 1905/1906. 39, 1907/1908. 39, 1908/1909. 44, 1909/1910. 48. A kolozsvári bizottság összetétele: elnök

A kolozsvári, marosvásárhelyi és részben más zeneiskolák is a tananyag összeállításában a budapesti Országos M. Kir. Zeneakadémia (1925-től Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola) tananyagát vették át, s ezt a tényt a kolozsvári külön is hangsúlyozta évkönyveiben: „Az intézet *iránya, tananyaga és módszere* teljesen azonos az Orsz. M. Kir. Zeneakadémiáéval. [...] Intézetünk *akadémiai növendékei* [kiemelés tőlem B.A.] a tanév végével az Orsz. M. Kir. Zeneakadémián vizsgálatot tehetnek, és az általunk kiadott végbizonyítvány alapján felvétetnek.”⁴ Ilyen vizsgákat a zongora- és hegedűtanszakon tehettek a vállalkozók. Így vizsgázott többek között sikerrel Kolozsvárról Szele Irén, Kouba Paula, Papp Anna, Horváth Mariska, a világháború után pedig Szabó Géza (Dohnányi Ernő jelenlétében), Marosvásárhelyről pedig Horváth Ila.⁵

A zeneiskolák általában három szinten végezték a tanítást: alsó, közép- és felsőfokon. Hogy mennyire közvetlen kapcsolat állott fenn a zenekonzervatóriumi és az akadémiai szint/fokozat között, azt érzékelteti az alábbi táblázat, amely a kolozsvári iskola három beosztását mutatja Farkas Ödön (1880, 1903–1904) és Lavotta Rezső (1913–1914) által bevezetett formájában:⁶

Tanszak	Fokozat/szint	Tanulmányi évek száma		
		1880	1903–1904	1913–1914
1. Zongora	elemi	–	–	1
	gyakorló	–	–	3
	előkészítő	3	3	3
	középfokú	5	5	–
	akadémiai	–	–	4
2. Hegedű	elemi	–	–	1
	gyakorló	–	–	2
	előkészítő	3	3	4
	középfokú	5	5	–
	akadémiai	–	–	4
3. Gordonka	előkészítő	2	2	3
	középfokú	3	3	–
	akadémiai	–	–	4
4. Nagybőgő	előkészítő	1	1	3
	középfokú	2	2	–
	akadémiai	–	–	3
5. Cimbalom	előkészítő	2	–	–
	középfokú	3	–	–
6. Magánének	előkészítő	2	2	1
	középfokú	4	4	–
	akadémiai	–	–	3
	opera-, hangverseny- tanfolyam	–	–	2
7. Összhangzattan		4	4	–
8. Zeneszerzés		–	–	5
9. Középkolai	énekoktatói tanfolyam	–	–	0,5

Farkas Ödön, a zeneiskola igazgatója, tagok dr. Vályi Gábor ny. egyetemi tanár, Boér Gergely ny. tanítóképző-intézeti tanár, dr. Gámán Béla orvos és Taritzky Ferenc igazgató.

⁴ Lavotta: *i.m.* 11.

⁵ *I.m.* 82, 85, 89, ill. Sz.G. szóbeli közlése. Szabó Csaba szerk.: *Zenatudományi Írások*. I. Buk. 1977. 294.

⁶ *Kolozsvári Zene-conservatorium*. [Kvár 1880.] 1–2. – *Ért.* 1903–1904. 13–14. – Lavotta: *i.m.* 12–15.

Amint látható, 1913–1914-ben jelenik meg az akadémiai szint, s ez maga után vonta a tanulmányi évek számának módosítását. Új tantárgy a magánének és a zeneszerzés. Az utóbbit mint jellegzetesen felsőfokú tanszakot emeljük ki:⁷

Tantárgy	Évfolyam				
	I.	II.	III.	IV.	V.
Karének	x	x	x	x	
Zongora	x	x	x		
Összhangzattan	x				
Ellenponttan		x	x		
Formatan, -szerkesztés		x	x	x	
Zenetörténet		x	x		
Hangszerelés			x	x	
Partitúraolvasás			x	x	
Zeneesztétika				x	
Karnagyképzés				x	
Liturgia					x
A magyar zene elmélete					x

A Romániai Magyar Dalosszövetség megalakulásától kezdve (1921) figyelemmel kísérte a felekezeti középiskolák zenei oktatását. Erre a feladatra külön bizottságot szervezett, s ez zeneelmélet, kottaolvasás elsajátítása mellett a zenediktálás fontosságát is hangsúlyozta, ifjúsági ének- és zenekar létrehozását ajánlotta, az önképzőköri és iskolai ünnepélyeken való szereplést tartva szem előtt. Javasolta az induktív módszer és a kérdve kifejtő eljárás alkalmazását, úgyszintén a magyarországi református konvent által 1910 áprilisában jóváhagyott tanterv átvételét,⁸ „hogy a tanuló az alsó négy osztály befejezése után a zenéből is befejezett egészset vihessen magával, az eddigi zeneelméletet tehát kibővítették a harmónia [összhangzattan], hangszertan [hangszerismeret], formatan és zenetörténet főbb, kiemelkedőbb mozzanataival [...] az összhangzattan, hangszertan, formatan és zenetörténet részletesebb tárgyalását azonban a felső 4 osztályra hagyták.”⁹ Az alsó négy osztályban heti 2–2, a felső osztályokban heti 1–1 órát, ének- és zenekari gyakorlatra pedig heti 2–2 órát tartott szükségesnek a bizottság, valamint ének- és zeneterem felállítását is javasolta.

A Romániai Magyar Dalosszövetség a két világháború között négy továbbképző tanfolyamot szervezett karmesterek és kántorok számára (1927, 1929, 1931, 1934).¹⁰ Ezeket minden alkalommal a Dalosszövetség székhelyén, Kolozsvárott tartották, és a felsőfokú zenei oktatásra jellemző anyagot közvetítették a hallgatók részére: zeneelmélet (Domokos Pál Péter, Tárca Bertalan, Veress Gábor); lapról olvasás és szolfézs (Tárca); zenediktálás (Tárca); karvezetés (Domokos, Gokler Antal, Szeghő Ferenc, Tárca, Veress); kórusgyakorlat (Veress); egyházi ének (Domokos, Szeghő, Veress); egyházi orgonajáték (Domokos, Szeghő, Veress); művészi orgonajáték (Rezik Károly, Zsizsmann Rezső); összhangzattan (Tárca); formatan (Nemes Elemér); zenetörténet (Nemes, Tárca); partitúra-olvasás (Rezik); hangszerelés (Nemes); esztétika (Nemes, Rezik).

⁷ Lavotta: *i.m.* 14–15.

⁸ *A középiskolai ének- és zenetanítás. Magyar Dal I*(1922). 4–5. sz. 2.

⁹ *I.m. uo.*

¹⁰ Benkő András: *Református kántorképzés Erdélyben a két világháború között. I. Magyar Egyházzene III*(1995–1996). 317–320.

Az előadók közül Gokler a Dalosszövetség országos főkarnagya volt, Nemes a teológia mellett zeneszerzést is végzett ugyanannak a főiskolai tanárnak az osztályán, melynek Bartók Béla és Kodály Zoltán is tagja volt. Zsizsmann a budapesti, Rezik a lipcsei Zeneakadémia orgonatanaszékén tanult, Szeghő szintén Budapesten végzett. Tárca és Veress a Dalosszövetség választmányát is képviselte, Domokos és Szeghő kivételével mindenikük járatos volt a zeneszerzésben is; legtöbbjüknek egy vagy több kórusműve jelent meg a Dalosszövetség kiadásában vagy az Apolló című kórusgyűjteményben. Mindezeket a tapasztalatokat hasznosították a tanfolyamokon.¹¹

2. 1946-ban a román Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 276. sz. rendeletével jóváhagyta a Kolozsvári Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola megnyitását. A szóban forgó törvény az önálló magyar tannyelvű főiskola (Conservatorul de Muzică și Artă Dramatică din Cluj) létesítéséről április 9-én látott napvilágot, s a főiskola szervezése már májusban megindult.¹² A főiskola igazgatója Nagy István – marosvásárhelyi és kolozsvári középiskolás kórusai révén országos hírnévre szert tett zenepedagógus –, a színi fakultás dékánja pedig Szabó Lajos lett. A felvételi vizsgák két szakaszban zajlottak: szeptember elején az első, november végén a második. Az ünnepélyes megnyitásra október 13-án került sor a kormány kiküldöttjének jelenlétében.¹³ A főiskola az egykori Magyar konzulátus által bérelt egyemeletes házban székelt, az akkori megyeháza közvetlen szomszédságában. Általános vélekedés szerint a főiskola létrejöttében fontos szerepe volt a Magyar Népi Szövetségnek.¹⁴ Ezt a vívmányt a székelyudvarhelyi kongresszuson kívánták bejelenteni.¹⁵

A tanári testület tagjainak kiválasztása már májusban megkezdődött, és júliusban meg is jelent kinevezésük a Hivatalos Lapban.¹⁶ Szeptember első napjaiban a sajtóban közzétették a főiskola tájékoztatóját.¹⁷

A főiskola eredményes munkájából említésre méltó a Bartók-ciklus (hat hangverseny keretében hangzottak el az egynemű karok, a *Hegedű-duók*, a *Gyermekeknek* c. sorozat). A dal történeti fejlődését öt hangverseny keretében mutatták be tanárok és hallgatók. Tanári és növendékhangversenyeken szerepelt Halmos György, Szabó Géza és mások. Kodály Zoltán *Missa brevis* c. új alkotását Szabó Géza orgonakiséretével Kolozsvárt és Marosvásárhelyen adta elő Nagy István kórusa. A Bartók Béla Dalosszövetséggel karöltve a főiskola karmesteri tanfolyamot és nyilvános kottaolvasási versenyt szervezett. A lendületes munka hivatalos elismeréseképpen Nagy István királyi kitüntetésben részesült.¹⁸

3. 1948 augusztusában megjelent a tanügyi törvény, mely új szakasz kezdetét jelentette a felsőfokú zenei oktatásban is. Az átszervezés a Közoktatásügyi Minisztérium 249/1948. okt. 26. sz. rendelete alapján történt. A Kolozsvári Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola átalakult Magyar Művészeti Intézeté, egyben új, képzőművészeti fakultással bővült; ez utóbbin román és magyar nyelven folytak az előadások. Az intézet rektora Kovács Zoltán festőművész, a zenei fakultás dékánja Márkos Albert lett.¹⁹

Az intézet az 1948–49-es iskolai év elején nagyméretű tehetségkutatót szervezett, s így 195 hallgató iratkozott be. Akik nem érettségiztek, azoknak menet közben esti tanfolyamon kellett

¹¹ *I.m.* 314, 315, 317–320.

¹² Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történelmi kronológiája*. 1944–1953. Bp.–Szeged 1994. 43.

¹³ *I.m.* 50.

¹⁴ Csákány Béla: *A két Magyar Népi Szövetség*. Korunk, harmadik folyam VI(1995). 7. sz. 113.

¹⁵ Katona Szabó István: *A nagy remények árnyékában. Erdélyi demokrácia 1944–1948*. Bp. 1990. I. 512.

¹⁶ Világosság 1946. máj. 9. júl. 24.

¹⁷ *I.m.* 1946. szept. 12.

¹⁸ *I.m.* 1947. aug. 22.

¹⁹ *A romániai magyar főiskolai oktatás*. (Ezután *Főisk. okt.*) Múlt–Jelen–Jövő. Kvár é. n. 14–15.

kiegészíteniük tanulmányaikat. A hallgatók a Petőfi utca 13. sz. alatti bentlakásban, az Alverna épületében, valamint az akkori Rákóczi út elején (a mai Napoca szálloda helyén) álló kertes villában laktak. Később a Vörösmarty u. 2. és a Rațiu u. 2. sz. alatti otthon volt a szállásuk.²⁰

A zenei fakultás tanári testületében jelen voltak a Zene- és Színművészeti Főiskola szakemberei is, Akiket az új vezetőség nem tudott alkalmazni, átkerültek az akkor létesült Zenei elemi és középiskolába, a későbbi Zenei Líceumba.

Az alábbi tanári névsor az 1946–1950-es éveket tükrözi ábécérendben:²¹

Adorján Ilona: ének, zongora (mellék); Balogh Ferenc: hegedű; Benkő András: (1949-től) zenetörténet; Boga László: gordonka; Dr. Brück Ede: ének; Demian/Demján (Fischer) Vilmos: hangszerelés és -ismeret; Dr. Eisikovits Miksa/Mihály: összhangzat-, forma- és ellenponttan, formaszerkesztés; Dr. Erdélyi Gyula: általános pedagógia; Halmos György: zongora; Jagamas János: népzene-tudomány, forma- és fűgatan; Jakobi Antal: ének; Dr. Jodál Gábor: összhangzattan, zeneszerzés; Keppich Ákosné Molnár Irma: zongora; Kardos Magda: zongora; Kouba Paula: hegedű; Dr. Lakatos István: zenetörténet II–III. évf.; Maczalik Gabriella: korrepetitor; Major Ferenc: szolfézs-zeneelmélet I–III. évf., zenetörténet, nagybőgő; Márkos Albert: hangszerismeret, akusztika, módszertan; Mátyás Mátyásné Lévy Ilona: ének; Mihályffy Irén: ének; Mureșianu, Iuliu: zeneelmélet I–II. évf., ritmika és transzponálás; Nagy István: karének, -vezetés, zenetan, zenediktálás, tanításának utolsó éveiben kamarazene; Poór Lili: beszédgyakorlat; Sigmund Lajos: magánének, énekmódszertan; Sigmund Márta: 1949-től ének (mellék); Szabó Géza: zongora, orgona; Szász Árpád: román nyelv és irodalom; Szegő György: orosz nyelv; Szegő Júlia: bevezetés a zeneművészetbe, zeneenciklopédia, -tan és -történet I., IV. évf.; Szentimrei Jenő: általános esztétika; Török Béla: fuvola; Tulogdy Sarolta: zongora; Ütő Mária: zongora, korrepetitor; B. Zsembery Elvira: zongora; Zsurka Péter: hegedű.

Óraadó tanárként több szakember vállalt közreműködést a Román Művészeti Intézetből: Arcu, Constantin; Bochiș, Ioan; Boroș, Ioan; Cosmuța, Gheorghe; Lebeda Gyula; Repta, Ioan és mások.

Az ideológiai tantárgyakat a Bolyai Tudományegyetem keretében tanították: Gaál Gábor: történelmi és dialektikus materializmus; Benedek István, Csehi Gyuláné: marxizmus–leninizmus (és mások).

A Zene- és Színművészeti Főiskola, illetőleg a Magyar Művészeti Intézet első végzettjei között találjuk Sigmund Mártát (ének) és Pál Magdát (zongora). Az előbbi – mint láttuk – visszamaradt az Intézetnél; Pál Magda, marosvásárhelyi lévén, ott vállalt zenepedagógiai szolgálatot. Teljes négyéves ciklus után, az 1949–50-es iskolai évben szerzett zongora diplomát Bene Irma, hegedűszakon B. Simon Erzsébet, énekszakon Bucsy Sarolta és Lengyel Xénia. Ugyanakkor zenetanári diplomához jutott az első szériában Bányai Miklós, Benkő András, Bota Magda, Eckert Júlia, Mórítz Éva, Szabó M. Klára, Takács Gabriella, Tana Panna és Zoltán Aladár. Az újabb szervezés miatt az államvizsgára csak 1951 júniusában került sor.

A Magyar Művészeti Intézet kiemelkedő eredményei közül meg kell említenünk a tanári és növendékhangversenyeket (Halmos, Szabó, Sigmund Márta, Balogh Ferenc), Jodál Gábor vezetésével *A rászedett kádi* c. Gluck-opera bemutatóját, Nagy István énekkarának néhány emlékezetes hangversenyét („Szép az élet!”, Bartók-est Halmos György közreműködésével; Kodály-emlékhangverseny stb.).

Érdemes egy pillantást vetnünk a két önálló magyar művészeti intézet tanári testületének nemzetiségi összetételére is: román 1, magyar 21, zsidó 9, más nemzetiségű 1.

²⁰ *I.m.* 15.

²¹ Saját gyűjtés leckekönyvekből, műsorokból, szakszervezeti névsorokból.

4. 1950-ben újabb átszervezés következett be a felsőfokú zenei oktatásban: a Román, valamint a Magyar Művészeti Intézet zenei fakultását összevonták és Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskola (Conservatorul de Muzică Gh. Dima) elnevezéssel, román és magyar fakultással kezdte meg működését a Mátyás utcai Bocskai házban, dr. Eisikovits Miksa igazgatása alatt. 1959-ben új épületet kapott: a volt görög katolikus teológia épületét az egykori Király (ma Brătianu) utca 25. sz. alatt. Ennek udvarán új hangversenytermet építtetett a főiskola vezetősége, ennek felavatására 1977 decemberében került sor négy hangverseny keretében; Könyv-, kotta- és lemeztára a két korábbi intézet anyagát összesítette.

Igazgatói, rektorai a már említett Eisikovits Miksa (1950–1953), Mihai Chiorean (1953–1962), dr. Sigismund Toduță (1962–1964), Liviu Comes (1965–1970), dr. Romeo Ghircoiașiu (1970–1977), dr. Rodica Pop (1977–1984), Ninuca Oșanu (1984–1989), Alexandru Fărcaș (1989–). A prorektorok közül magyar volt dr. Jodál Gábor (1965–1972) és zsidó Demian Vilmos (1972–1978), a dékánok közül magyar volt Márkos Albert (1948–1950), 1954–1958), Major Ferenc (1951–1953, 1959–1964) és dr. Angi István (1976–1984).²²

Tanári testülete szintén a két korábbi intézet tanárai közül került ki. Akiket az új vezetőség nem vett át, azok a Zenei elemi és középiskolában, illetőleg a Zenei Líceumban nyertek állást. Az újabban kinevezettek – kevés kivétellel – az Intézet végzettjei voltak:²³ Ágoston András: hegedű; Amirás Gábor: zongora; dr. Angi István: általános és zeneesztétika, később doktorátus-irányítás; Antal Margit: társadalomtudományok; Babos Judit: korrepetitor; Barabás Béla: fagott, kamarazene; Bene Irma: zongora mellékszak; Bodor Tibor: fúvós kamarazene; Brády Ágnes: korrepetitor; Bretter György: filozófia; Czákó Ádám: korrepetitor; Dobay Gábor: gordonka; Eisikovits Ilona: zongora mellékszak; Farkas Magda: zongora; Fogarassy Judit: korrepetitor; Forró László: esztétika; Földes László: esztétika; Földvári Ernő: zenekarvezetés; Füst Rozália: zongora mellékszak; Györbíró Albert: zongora, korrepetitor; Hary Béla: zenekarvezetés; Hintz Emma: testnevelés, vívás; Jánky Ilona: zongora; dr. Junger Ervin: zenetörténet, összhangzattan; Karácsonyi Ferenc: korrepetitor; Kiss Ferencné Gelman Zsófia: zenetörténet; Kiss Judit: korrepetitor; Kiss László: hegedű; Kónyi Olga, Pinczés Gyuláné: korrepetitor; Kozma Mátyás: zeneelmélet, összhangzattan; László Ferenc: 1989 után kamarazene; Márkos Zsuzsa: zongora, korrepetitor; Marton Sándor: testnevelés; Mocos Imre: zenekarvezetés, korrepetálás; Molnár Judit: zongora; Maxim András: korrepetitor; Papp Ilona: korrepetitor; Papp Tibor: korrepetitor; Papp Vera: színpadi mozgás; Parády Gyöngyvér: zongora, korrepetálás; Péntek Zsuzsanna: zongora; Rohonyiné Salamon Aranka: orosz nyelv; Rónai Antal: partitúraolvasás; Rónai István: korrepetitor; Ruha István: hegedű; Selmeczi János: korrepetitor, zenekarvezetés; Simon Edit: ének; Singer György alias Gheorghe Sava: zongora; Szalay Miklós: összhangzattan; Szalay Miklósné Aracsy Judit: zenetörténet; Szalman Loránd: karvezetés; dr. Szenik Ilona: népzene-tudomány, később doktorátus-irányítás; Szinberger Sándor: rendezés, színpadtechnika; Tamási Mária: társadalomtudomány; Tatár Ferenc: korrepetitor; dr. Terényi Ede: összhangzattan, zeneszerzés, később doktorátus-irányítás; Tischler Ildikó: korrepetitor; dr. Vermesy Péter: ellenpont-, formatan; Vitos Zoltán: társadalomtudományok; Visky Anna: korrepetitor; Weiss Ferdinánd: korrepetitor, kamarazene; Zoltán Aladár: összhangzattan.

A tanári kar összetétele az első négy évvel (1946–1950) szemben például 1965–66-ban így alakult:²⁴

²² Cosma, Viorel: *Muzicieni români*. Lexicon. Buc. 1970. 124, 185, 221, 292, 426. A kiegészítések saját gyűjtéséből.

²³ Saját gyűjtés.

²⁴ Saját gyűjtésből, közölve *Főisk. okt.* 16.

Funkció/beosztás	Nemzetiség					Összesen
	Román	Magyar	Német	Zsidó	Más	
Professzor	5	5	–	3	–	13
Előadó, docens	12	4	–	2	–	18
Lektor, adjunktus	29	12	3	7	1	52
Asszisztens, tanársegéd	18	14	2	7	1	42
Preparátor, gyakornok	7	5	3	2	–	17
Şef de cabinet, kabinetfőnök	1	–	9	2	9	21
Korrepetitor	–	2	1	–	–	3
Összesen	72	42	18	23	11	166

Vessünk egy futó pillantást a magyar hallgatók létszámának alakulására. Az indulás pillanatában, 1946-ban a zenepedagógia (azaz tanári), zeneszerzés, később zenetudomány alkotta az ún. elméleti részlegét, illetve fakultását az intézetnek, ehhez a hároméves pedagógiai intézet végzettjeinek továbbtanulásával csatlakozott a levelező tagozat. A gyakorlati fakultás keretében az ének és minden tanított hangszer sorakozott fel. Alább a zenetanári-zeneszerzés évfolyamokat mutatjuk be, mert ott kevesebb változás zajlott le a tananyag módosításával együttjáró évfolyambeosztással, és az első években, mint említettük, ének–hangszer szakra érettségi nélkül is vettek fel növendékeket, a tanári szakon viszont mindvégig kötelező volt a középiskola elvégzését igazoló végbizonyítvány.²⁵ Néhány esetben kivételesen jelezzük az ének–hangszer szakosok, valamint a levelezők létszámát, hogy némi fogalmat alkothassunk az arányokról. A táblázatban használt rövidítések: é.: ének(szak); hg.: hangszer; lev.: levelező; ped.: pedagógia (zenetanári szak); zsz.: zeneszerzés.

Isk. év.	Évfolyamok										Össz.		
	I.		II.		III.		IV.		V.				
	Ped. zsz.	é-hg.	ped. zsz.	é-hg.	ped. zsz.	é-hg.	lev. zsz.	ped. zsz.	é-hg.	lev. zsz.	é-hg.		
1946–47	18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18
1947–48	16	–	18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	34
1948–49	13	–	15	–	16	–	–	–	–	–	–	–	44
1949–50	20	–	11	–	15	–	–	9	–	–	–	–	55
1963–64	12	13	8	25	7	14	14	15	9	6	9	16	148
1964–65	20	18	12	18	7	26	–	7	12	–	16	7	157
1980–81	3	3	4	–	8	8	2	–	–	12	–	–	54
1981–82	1	6	3	3	4	–	–	8	–	–	–	–	25
1982–83	1	–	1	6	7	–	–	4	–	–	–	–	19
1983–84	1	4	4	5	1	5	–	4	–	24	–	–	48
1984–85	1	–	1	4	4	5	–	1	–	–	–	–	16

Az 1984–85-ös egyetemi évben hangzottak el utoljára magyar nyelvű előadások (esztétika, zenetörténet, ideológiai tantárgyak, népzene).

²⁵ Saját gyűjtés: az érettségi vagy ezzel egyenlő bizonyítvány nélkül felvettek elég jelentős hányada az évek folyamán a nehézségek miatt lemorzsolódott.

Amint a fenti táblázatból is kitűnik, a tanulmányi idő öt évre nőtt: az 1947–48-ban induló évfolyam már öt évvel végzett. Később az egyetemi modell hatására ismét leszállították négy évre; kivétel volt a zeneszerzés és az ének.

Az alábbi táblázatban a nemzetiségi megoszlást érzékeltetjük az ének–hangszer szakon:

Isk. év	Évf.	Nemzetiségi megoszlás				Összesen
		Román	Magyar	Német	Más	
1978–79	I.	29	10	4	1	44
	II.	20	12	4	3	39
	III.	43	12	2	1	58
Összesen		92	34	10	5	141

Ugyanígy a levelezőket – összevonva a három évfolyamot:²⁶

Isk. év	Évf.	Nemzetiségi megoszlás				Összesen
		Román	Magyar	Német	Más	
1979–80	III–V.	48	34	4	–	86
1980–81	III–V.	20	23	2	–	45
Összesen		68	57	6	–	131

Az intézet magyar hallgatói beilleszkedtek mind a főiskola hangversenyéletébe, mind a város, illetőleg az ország művelődési-zenei megnyilvánulásainak keretébe (városi, országos főiskolai versenyek, népzenei gyűjtések, szakköri tevékenység, diákfesztiválok stb.). Jól érzékelteti a magyar tanárok és hallgatók jelenlétét az intézeti–városi–országos hangversenyéletben az együttesek összetétele:

Év	Együttes	Nemzetiségi összetétel				Összesen
		Román	Magyar	Német	Zsidó	
1969	Ars nova	7	5	1	1	14
1977	Aulodia	6	3	–	–	9
1977	Lipatti-zenekar	15	9	–	–	24
1977	Pro Musica	9	3	1	–	13

A Collegium Musicum összetétele úgyszólván művenként változott:

Év	Nemzetiségi összetétel			Összesen
	Román	Magyar	Német	
1967	4	1	2	7
1968	6	4	2	12
1970	2	1	1	4
1972	1	1	1	3
1977	2	1	1	4

További példaként idézhetnők a két intézeti énekkart: a Capella Transilvanicát és az Antifonát, ha nem is hasonlóan beszédes voltukban.

²⁶ E képzés 1980-tól felszámolóban volt, ezzel magyarázható a szembetűnő létszámcsökkenés.

Igazgatósága idején dr. Eisikovits létrehozta magyar nyelven a tiszavirág-életű zenetudományi tanszakot (1951–52). Zenetanári és karmesteri diplomával rendelkezőket vett fel a II. évfolyamra, összesen négy hallgatóval. Az első tanulmányi év lezártaival dr. Sigismund Toduță jelenlétében zajlott le a formaszervezés-vizsga, a szak folytatását azonban a minisztérium nem engedélyezte.

Az intézet a hatvanas évek közepétől kezdve rendszeresen megtartotta ülészeit. A felolvasott dolgozatok jelentős része nyomtatásban is megjelent az intézet által kiadott *Lucrări de muzicologie* (Zenetudományi Dolgozatok) című román nyelvű sorozatban. A húsz kötetben (1965–1986) a szerzők nemzetiségi megoszlása a következő:

A kötet megjelenésének éve és sorszáma	A szerzők nemzetiségi megoszlása				
	Román	Magyar	Német	Zsidó	Összesen
1965/1	11	6	–	3	20
1966/2	17	4	1	3	25
1967/3	13	2	1	1	17
1968/4	13	4	1	2	20
1969/5	10	5	–	–	15
1970/6	10	3	–	2	15
1971/7	10	4	1	1	16
1979/8–9	21	4	1	1	27
1979/10–11	17	6	1	1	25
1979/12–13	20	6	1	–	27
1979/14	11	2	1	1	15
1984/15	13	2	1	–	16
1984/16	13	2	1	–	16
1985/17–18	16	4	1	–	21
1986/19–20	18	6	2	–	26

A magyar szerzők – tanárok és diákok – között Angi István, Barabás Béla, Benkő András, Jagamas János, Jodál Gábor, Györbiró Albert, Kelemen László, Makkai Gyöngyvér, Nagy István, P. Jánky Ilona, Sigmond Márta, Szalay Miklós, Szalay Zoltán, Szenik Ilona, Terényi Ede és Vermesy Péter nevével találkozunk.

Az Intézet tanárainak szerkesztésében a következő tanulmánykötetek jelentek meg: Szabó Csaba: *Zenetudományi írások*, 1977; Benkő András: ua. 1980, 1983 és 1986; László Ferenc: *Bartók-dolgozatok*, 1981 és *Utunk Kodályhoz*, 1984.

1969-ben az intézet megkapta a zenetudományi doktori cím adományozásának jogát. Stílustörténetből dr. Sigismund Toduță, zenetörténetből és folklórból dr. Romeo Ghircoiașiu irányította a jelölteket. Haláluk után dr. Angi István (zeneesztétika), dr. Szenik Ilona (népzene-tudomány) és dr. Terényi Ede lépett a nyomukba. A doktorátus vizsgái, a referátumok és a disszertációk megvédése is csak román nyelven zajlott. A Gh. Dima Zeneművészeti Főiskolán a zenetudományok doktora címet szerzett:

1974-ben Junger Ervin: *Armonia Funcțională a barocului în operele lui J.S. Bach* – irányító Sigismund Toduță; 1976-ban Benkő András: *Bartók și România* – Romeo Ghircoiașiu; 1980-ban Szenik Ilona: *Semnificația etnomuzicologică a Mioriței* – Romeo Ghircoiașiu; 1982-ben Kissné Gelman Zsófia: *Polifonia imitativă în creația corală contemporană românească* – Romeo Ghircoiașiu; 1983-ban Terényi Ede: *Unele elemente de teorie generală ale armoniei contemporane* – Sigismund Toduță; 1983-ban Vermesy Péter: *Evoluția cadențelor de la*

monodia medievală până la Renașterea – Sigismund Toduță; 1988-ban Almási István: *Cercetările asupra folclorului muzical maghiar din Transilvania în secolul al XIX-lea și în primele decenii ale secolului al XX-lea* – Romeo Ghircoiașiu.²⁷

Magyar nyelvű tananyagot kötetben kinyomtatott, gépelve vagy fénymásolatban a diákok rendelkezésére bocsátott Erdélyi Gyula, Sigmond Lajos, Lakatos István, Szegő Júlia, Jagamas János, Szenik Ilona, Angi István, Terényei Ede és Benkő András.

A Dima-főiskola fontosabb eredményei közül megemlíthető: tudományos ülésszakok rendszeresítése, ezek anyagának kinyomtatása; diák-tudományos körök megszervezése, két füzeti dolgozat megjelentetésével; kiállítások rendezése (Erdélyi zeneélet, Händel, Haydn, Dima); operabemutatók rendezése (Mozart: *Figaro házassága*; Britten: *Albert Herring*; Cimarosa: *Titkos házasság*; Gluck: *Orfeusz és Euridike*, Monteverdi: *Odüsszeusz hazatérése*); részvételek az országos versenyeken, valamint a kolozsvári Főiskolás Tavasz rendezvényein; zeneszerző tanárok műveinek megszólaltatása önálló estek keretében (Jodál, 1973); előadótanárok önálló estjei: Amirás Gábor, Balogh Ferenc, Péntek Zsuzsanna, Parády Gyöngyvér, Molnár Judit, Rónai István, Szabó Géza, Halmos György; két- és négyzongorás hangversenyek rendezése (Bach: Amirás–Szabó; Bach: Sebesi–Panieva–Szabó–Oșanu–Enghiurliu); két hangverseny Erdély zenei múltjából (1953); zenemű-ciklusok bemutatása (Ágoston–Sebesi–Panieva: Mozart hegedű- és zongoraszonáták; Ágoston–Weiss: Brahms-szonáták; Rónai István–Kiss László–Ilse László–Herbert: Mozart-triók stb.); emlékhangversenyek rendezése (Bach, Bartók, Beethoven, Brahms, Chopin, Debussy, Dima, Händel, Hindemith, Márkos, Muszorgszkij, Reger, Schütz stb.).

5. A két kolozsvári egyetem egyesítésének évében, 1959-ben létesült a marosvásárhelyi hároméves Pedagógiai Intézet azzal a céllal, hogy előmozdítsa az V–VIII. osztályban tanító szakemberek képzését. A marosvásárhelyi intézetben a magyar tagozat 1961-től működött 1973-ig.²⁸ Matematika, magyar nyelv és irodalom, történelem mellett zenei tagozata, illetve fakultása is volt. Az intézetet Szilágyi Margit igazgatta., a zenei fakultás dékánja Tudor Jarda zeneszerző volt. A zenei tagozat tanárainak egy csoportja – a dékánal az élen – Kolozsvárról járt át. Magyarul Szász Károly (zeneelmélet, szolfézs), Tróznér József (összhangzat- és formatan), Birtalan József (karvezetés, kórusgyakorlat), Kozma Mátyás (zenetörténet), Szarvady Gyuláné Rózsa Irén zongora), valamint Brandner Nóra, Tróznerné Erkel Sarolta, Szalman Loránd tanított.²⁹ A fakultás végzetjei jelentős mértékben hozzájárultak – a kolozsvári főiskola diplomásai mellett – az iskolai énekoltatás és a kórusmozgalom színvonalának emeléséhez, annál is inkább, mivel az itt végzett hallgatók egy csoportja a III. év megismétlésével további két éven át gyarapították ismereteiket a kolozsvári főiskolán levelező hallgatókként, és szereztek újabb, a középiskolában való tanításra feljogosító diplomát.

A tanárok közül Szász Károly sokszorosított szolfézs-példatárából, -füzeteiből (1963), nyomtatásban is megjelent zeneelméleti könyve a relatív-szolmizáció fontosságának hangsúlyozásával (1963). Birtalan Józseffel közösen összeállított iskolai kórusgyűjteménye két kiadást ért meg (1972, 1983). Birtalan József karvezetési, Kozma Mátyás zenetörténeti jegyzetet adott diákjai kezébe (1971).

6. Az 1989-es események után több kísérlet történt a felsőfokú magyar nyelvű zenei oktatás visszaállítására. Elsőként a Bolyai Tudományegyetemhez kapcsolódó elképzeléseket és lépéseket említjük.

²⁷ A szóban forgó disszertáció-kivonatok az intézet levéltárában találhatóak. Itt jegyezzük meg, hogy Angi István 1965-ben doktorált Moszkvában a Lomonoszov Egyetemen a *Zene és affektivitás* című disszertációval.

²⁸ *Főisk. okt.* 19–20.

²⁹ *I.m.* 20. Szabó Csaba: *i.m.* 297.

Egy szűkebb és egy bővített ülés nyomán alakult ki az egyetem keretében megalakítandó elméleti (zenetanári és -tudományi, karvezetői), valamint gyakorlati képzést (ének, hangszerek) biztosító kar arculata. A második ülés résztvevői 21 elméleti és 18 gyakorlati tantárgyból álló javaslatot vetettek papírra, jelezve a számításba jöhető tanárokat, egyes tárgyak esetében kilátásba helyezve vendégtanárok meghívását is. A Romániai Magyar Zenetársaság 1990-ben az alábbi javaslatokkal egészítette ki a korábban körvonalazódott képet: anyanyelvű oktatás az óvodától a doktorátusig; előkészítő év beállítása; néhány új tantárgy bevezetése: modern hangjegyzés, egyházi zene, globális stíluselemzés, dzsessz; elméleti szakok részére kamarazene beállítása; modern, korszerű technikai felszerelés igénybevétele rögzítésnél, lejátszásnál, tanításnál stb.; idegen nyelv hangsúlyozott szerepe; kötelező óralátogatás az alaptárgyaknál; két (fő- és mellék-) szak választási lehetősége; a Bolyai Egyetem keretében nyelvek, pedagógia, lélektan stb. oktatása a többi fakultással közösen; kapcsolat hazai és külföldi intézményekkel (kotta- és könyvcseré, ösztöndíjrendszer stb.).

Ugyanakkor kísérlet történt a magyar nyelvű oktatás visszaállítására, illetőleg az egyetem mintájára magyar csoportok megszervezésére a Zeneművészeti Főiskolán, majd a közben Zeneakadémiává alakult intézetben. E kísérleteket a Bolyai Társaság is serkentette. A Zeneakadémia rektorátusa azonban mereven elzárkózott, a felvételire jelentkezőkkel nyilatkozatot íratott alá, melyben tudomásul veszik, hogy az intézetben csak románul tanulhatnak. A szenátus semmilyen formában nem engedélyezte a magyar nyelvű oktatást, pedig a magyar hallgatók létszáma kedvezően változott. Míg az 1989–90-es tanévben nem érte el a húszat sem, az 1990–91-es tanévben az I–II. éven már 30-ra ugrott:³⁰

Évf.	ped.	é-hg.	Össz.
I.	11	12	23
II.	–	7	7
	11	19	30

Szembetűnően nőtt a magyar hallgatók száma az 1990 nyarán felvételizettekkel:³¹

Szak	Bejutott	Ebből magyar	%-ban
Pedagógia, zeneszerzés, muzikológia	29	12	44,83
Ének	14	7	50
Hangszer	36	14	38,89
Összesen	79	34	44,57

A tárgyalásokba egy adott ponton bekapcsolódott a tanügyminiszter, akinek személyes részvétele nyomán az utolsó változat szerint az 1996–97-es tanévtől kezdve magyar nyelvű csoportokat szerveznek a Dima Zeneakadémián.³²

Látva, hogy a Bolyai Egyetem visszaállítása nehézségekbe ütközik, s emiatt hosszabb időnek kell eltelnie a felsőfokú magyar nyelvű zenei oktatás folytonosságának biztosítására, 1992-

³⁰ A minisztériumba beküldött, aláírt kérvény, 1990. nov. 5-i keltezéssel. A névsort Kőnczei Ilma akkori hallgatónak köszönjük.

³¹ Balla Katalin: *Megmértünk, és...* Egyetemi felvételi vizsgák 1990. A Hét, XXXI. (1990. aug. 23.) 5.

³² Székely Kriszta: *Mi lesz veled, magyar zenei oktatás?* Szabadság 1995. okt. 21.; Simon Judit: *Hamis hangok.* Riport a kolozsvári Zeneakadémiáról. Erdélyi Napló 1995. dec. 13. Vö. *Kerekasztal-beszélgetés* Angi István, László Ferenc, Demény Attila, Szigeti László (szülő), Fischer-Fülöp Ildikó RMDSZ oktatásügyi főosztály-referens és néhány hallgató részvételével. Szabadság 1995. nov. 2. L. még Szabadság 1995. okt. 28. és Romániai Magyar Szó 1995. nov. 5.

ben Jagamas János ny. főiskolai docens nyílt levélben fordult a romániai magyar egyházakhoz, s azt javasolta, hogy állítsanak fel egyházi erőforrásokra támaszkodva magyar egyetemet, s ebben biztosítsanak helyet a zenei nevelésnek is.³³ Jagamas nyílt levele válasz nélkül maradt, nyilván azért, mert az államosított javak visszaszolgáltatása nélkül ez a terv megoldhatatlan.

Jagamas János elképzelése – akár tudatosan, akár véletlenül – felidézte az első világháború utáni helyzetet, amikor is az 1872-ben alapított kolozsvári tudományegyetem kisajátítása után a romániai magyar ifjúság e fórum nélkül maradt.³⁴ Mint ismeretes, 1920-ban az akkor még nagyszámú felekezeti középiskola tanárainak felkészítésére, a tanári testületek utánpótlására az erdélyi egyházak felállították az Erdélyi Magyar Egyetemet, így vélve megoldhatónak a kétmilliónyi magyarság „szellemi és művelődési” igényeinek kielégítését.³⁵ Miután nyilvánvalóvá vált, hogy 1920–21-ben nem indulhat meg az egyetemi tanítás, Nagy Károly református püspök magára és a református egyházra vállalta egy felekezetközi tanárképző felállítását a Református Teológia mellett. Az első tanévben hat tudományszakban indult meg az oktatás: filozófia–pedagógia, klasszikus és modern filológia, történelem–földrajz, természettudományok, matematika és társadalomtudomány. Ezekben belül 30 kollégiumot hirdettek meg néprajzi, zenetörténeti és ókori nyelvekkel foglalkozó előadásokkal. A többségi sajtóban megindult támadások elhárítására Nagy Károly „defensor scholarum” (iskolák védője) ökumenikus küldöttséget vezetett Bukarestbe, a küzdelem azonban 1922 augusztusában kudarccal végződött.³⁶

1995-ben merült fel a nagyváradi Sulyok István Főiskola keretében zenei tagozat felállításának gondolata. A tájékoztató megbeszélések után 1996 március–áprilisában körvonalazódott a fakultás képe: elméleti és gyakorlati (ének- és hangszeroktatás) helybeli, kolozsvári és külföldről meghívott előadók közreműködésével. Itt egyházzenei képzésben is részesülnének a hallgatók. A főiskola akkori rektora, dr. Mester Zsolt összeállította az ún. akkreditáláshoz – nyilvánossági jog elnyeréséhez – szükséges személyi iratsomókat, összegyűjtötte az előadásokat vállaló tanári testület tagjaitól a javasolt tanterveket. A fakultás 1996 őszén kezdte meg munkáját dr. Szenik Ilona dékán vezetésével.

³³ Jagamas János: *Nyílt levél egyházaink vezetőségéhez*. Helikon III(1992). 11. sz. 9.

³⁴ Gaal György: *Egyetem-alapítási kísérlet 1920-ban*. Helikon I(1990). 20. sz. 1.

³⁵ *Fölállítják az erdélyi magyar tudományegyetemet*. Az erdélyi egyházak együttes akciója. Ellenzék 1920. jún. 5. Idézi Gaal: *i. m. uo.*

³⁶ Gaal: *i. m.* 8.

MŰHELY

Gáll Ernő

A „románságtudomány” budapesti műhelye

1. Régi adósságunkból törlesztünk, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Román Filológiai Tanszékén folyó kutatómunkáról, illetve sokágú kiadói tevékenységéről folyóiratunk olvasóinak beszámolunk. Ez a szemle nem kimerítő jellegű, csupán jelzésértékű próbál lenni. A recenzens csak arra vállalkozik, hogy betekintést nyújtson abba a műhelybe, amelyben évek óta – jól kimunkált koncepció és terv alapján – korszerű románságtudományi bűvárokadások bontakoztak ki, az elért eredményeket pedig a szélesebb közönség számára is igényes külsejű könyvsorozatban, évkönyvekben teszik hozzáférhetővé.

Rögtön előljáróban szögezzük le: a Tanszék munkatársainak erőfeszítéseit nem lehet kizárólag tudományos ismérvek szerint megítélni. A már eddig betakarított s a szakemberek, valamint az érdeklődő olvasók kezébe eljuttatott termésüknek nagyobb: társadalompolitikai, kulturális és pszichológiai kisugárzása van. Ezek a kötetek a jobb kölcsönös megismerést s így a magyar–román közeledést, a megbékélést segítik elő.

Egyértelműen ezt a célt szolgálja az *Encyclopaedia Transylvanica* című sorozat, amely román szerzők (magyarul és románul közölt) munkáit is közkinccsé teszi. A sorozatszerkesztő Miskolczy Ambrus, aki – tanszékvezetőként is – az egész vállalkozás spiritus rectora, arra törekedett, hogy az egymással érintkező közös múltból tematikailag releváns kérdéseket világítson meg, a szerzők kiválasztásában pedig sokszor jelképes megoldásokhoz folyamodott.

Ezek a szempontok is vezethették, amikor újrarendelték és ismét kiadták (1992) Nicolae Iorga *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen* című füzetét. Iorga írása eredetileg 1932-ben jelent meg, 1940-ben pedig magyarul is hozzáférhetővé vált. Az újabb kiadás bevezetésének szerzői, Makkai László és Miskolczy Ambrus úgy vélték, hogy kordokumentumot tettek közzé, s nagyra értékelték, hogy annak idején Iorgának szándékában volt magyarul is megjelentetni a szöveget. Miskolczy ezt a szándékot „a nacionalizmus elítéléséhez” fűződő önkritikaként értékeli. Persze nem tudhatjuk, hogy – ismerve a nagy román történész ellentmondásos személyiségét – mennyire elhatározott és mély volt ez az önbírálat, de abban feltétlenül igazat adunk a sorozatszerkesztőnek, hogy Iorga írása „a dialógus lehetőségét és követelményét jelzi”.

Sajátos, mondhatni, post mortem párbeszédet közvetít számunkra a sorozat *Tündérbert* című kötete (1994), mely – egyebek között – magyarul, illetve románul Gheorghe I. Brătianu és Makkai László egy-egy erdélyi vonatkozású történelmi kérdést taglaló dolgozatát tartalmazza. Igazat kell adnunk Demény Lajosnak, aki ugyanebben a kötetben rámutat arra, hogy Miskolczy Ambrus kísérlete, ez a visszamenő hatályú dialógus tulajdonképpen a kérdések kérdését veti fel: „Van-e esélye annak, hogy a két historiográfia megtalálja történelmi örökségünkben a gyanakvást éltető görcsök feloldásának útját?”

A kérdésre adandó választ azonban Miskolczy nem pusztán a történelemírás faggatásával keresi; szerkesztői koncepciója más, a rokon diszciplínákhoz tartozó szakterületeken is közvetíteni kíván. Így eshetett a választás Henri H. Stahl *A régi román falu és öröksége* című, a történelmi szociológia s a néprajz határterületéből merítő tanulmánygyűjteményére (1992). Dimitrie Gusti ún. „bukaresti szociológiai iskolájának” e kiemelkedő, de szuverenitását mindig megőrző tagjaként Stahl úgy vizsgálja a román falu múltját, hogy egyben polemizál azokkal, akik a románság igazi jellegét megőrző „ősi falut” védelmezve a nélkülözhetetlen modernizációs folyamatokat is akadályozni igyekeznek.

Az *Encyclopaedia Transylvanica* köteteit igényes előszavak vezetik be, gazdag jegyzetanyag s olykor angol nyelvű összefoglaló, tájékoztató, valamint utószó kíséri. A Stahl-kötetet

például Rostás Zoltán *Stahl öröksége* című rövid megemlékezése zárja, amely – az évek folyamán kialakult személyes kapcsolatokra alapozva – a jeles társadalomkutató hiteles portréját rajzolja meg.

A sorozat szerkesztését meghatározó szemléletből következik az is, hogy Miskolczi egy-egy kötetrel emléket állít elődeinek, a „romanológia” jeles művelőinek. *A fanariótáktól a Hohenzollernekig* című válogatást (1992) például, amely a saját és Trócsányi Zsolt dolgozatait gyűjti egybe, ez utóbbi emlékének szenteli. Nyilvánvaló, hogy ezzel is egyrészt a románságtudományi törekvésekben jelentkező folytonosságot akarja tudatosítani, másrészt e hagyományápolással a jövőben körvonalazódó kutatásokat kívánja alátámasztani és ösztönözni.

A könyvkiadással szerves összefüggésben a Tanszék tematikus jellegű évkönyveket is összeállított. Nincs áttekintésünk e téren kifejtett egész tevékenységükről, ezért meg kell elégednünk az *Europa-Annales* című évkönyv 1995, 2A és 2B jelzésű köteteinek regisztrálásával. (Az évkönyv címe – véleményünk szerint – túl bonyolult, amennyiben kettős tagolásban még a következő alcímeket tartalmazza: Balcanica–Danubiana–Carpathica és Cultura–Historia–Philologia. A grafikai megoldás sem szerencsés.) A 2A kötet a kapcsolattörténet és a vallástörténet különböző problémáit, a 2B pedig hangsúlyosan a magyar s a román régészek közötti együttműködést tárgyalja. Figyelmet és elismerést érdemel, hogy mindkét évkönyv szerzői között – a magyarországi kutatók mellett – szép számban román és romániai magyar szakemberek is szerepelnek. E teljesítmény révén a budapesti műhely évkönyvei a jelzett három szerzőcsoport tagjai közötti – oly szükséges – együttműködést előmozdító fórummá válhatnak.

2. Érintenünk kell a tanszék tagjainak, illetve a hozzá közel álló kutatók önálló munkáit is. Elsősorban Miskolczi Ambrus két, 1994-ben piacra került könyvét vesszük számba. Az *Eszmék és téveszmék* című válogatás tartalmát, illetve orientációját jól fejezi ki az alcím: *Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*, s ha végigolvassuk a 223 lap terjedelmű művet, megállapíthatjuk, hogy szerzőjében széles pázsmát becserkésző, kitűnő tollú esszéistával találkoztunk. Otthonosan mozog ugyanis a történelem, a folklór, az antropológia, a filozófia s az irodalom területén. Átfogó tájékozottsága, tudása rendhagyó, s ezeknél csak ama bravúros képessége meghökkentőbb, amivel merész asszociációk és fordulatok révén múltat és jelent összeköt. Az esszé azért esszé, hogy szabad teret biztosítson a gondolatok áramlása és érintkezése, a képzelet gyakran parttalan csapongása számára. Az esszé nehezen viseli el a belső struktúrák fegyelmét, és nem feltétlenül a pedáns kifejtésnek köszönhetően tűnik ki. Mintha azonban az esszéista történész néha túlságosan is szabadjára engedné ismereteit és fantáziáját, s így nehéz helyzetbe hozza olvasóját, aki buján indázó gondolatmenetét követni próbálja.

Persze legtöbbször érdemes erőfeszítést tenni, hiszen szerzőnk eszmetársításai és következtetései relevánsak. Miskolczi erénye továbbá az az empátia, amellyel a másik fél, a dialóguspartner körülményeibe, tudat- és lelkiállapotába belehelyezi magát. E képesség nélkül – a kelet-európai kisállamok nyomorúságának feltételei között – a párbeszéd lehetetlen lenne.

Miskolczi feltehetően számol a bibói diagnózissal, és tisztában van a Szűcs Jenő-féle „historizált nacionalizmusok”, a „társbérlet nemzeti gyűlölködések” hatványozott veszélyével. Nem csupán ismeri őket, de küzd is ellenük, többek között az árnyalt elemzés segítségével. Jó példa erre a „Iorga-paradoxonokat” feszegető nagyobb, hamisítatlan kritikai esszé. Iorga tudományos-politikai portréjának felvázolására az adott alkalmat, hogy *Az erdélyi és magyarországi románok története* című, először 1915-ben napvilágot látott művet 1989-ben újra kiadták. Miskolczi elemzése a hatalmas iorgai életművet átható ellentmondások felvillantására épül. Hangsúlyt helyez arra is, hogy Iorga és a magyar történészek közötti viszonyt nyomon kövesse.

Jól látja, hogy a román tudós korszakalakító egyéniség volt, s egyetértően idézi az egyik tanítványától származó jellemzést, amely szerint Iorgában azt a vizionáriust ismerhetjük fel, aki a múlt felé fordulva történész, a jövő felé viszont próféta volt. Utal különleges nemzetpedagógusi szerepére is, de nem hallgatja el a szélsőjobboldali áramlatok eszmei motiválásáért ránehezédő felelősséget sem.

Miskolczi álláspontját ebben az esetben szintén az az elv határozza meg, hogy nem a vitás kérdések szőnyeg alá seprése, hanem azok nyílt felvetése teszi lehetővé az együttélés, illetve az együttműködés új formáinak megtalálását. Ebben a szellemben idézi fel a régi, ellentéteket hordozó vitákat, majd kiemeli – Gheorghe I. Brătianu ezzel kapcsolatos elismerésének is hangot adva –, hogy amikor Iorgát a vasgárdisták meggyilkolták, Gáldi László méltató – a fény s az árnyék játékát érzékeltető – nekrológot írt róla.

Ha a Iorga-portré a téma árnyalt, kiegyensúlyozott kezelését, a szerző ama törekvését tanúsítja, hogy a „kényes” kérdések felvetésével is a hatékony párbeszédet segítse elő, a *Harc a fülekért* című írás Miskolczi (már említett) sokoldalúságát, naprakész nemzetközi tájékozottságát példázza. A cím Milan Kunderától származik, aki úgy látja, hogy „az ember emberek közötti élete nem más, mint harc a mások füleiért”, Miskolczi pedig e megállapításból kiindulva bírálatában arra is figyelmet fordít, hogy a recenzált szerző – ellentétes elvárások között nemegyszer lavírozva – miként „manipulálja” magát. Kinek, mikor és milyen engedményt tesz. A fülekért folyó harc a különböző opportunizmusok érvényesülését serkenti, s a kritikus kötelességének érzi, hogy tetten érje őket.

Miskolczi ez irányú buzgalmában is tallóz a legkülönbözőbb nyugati szerzők munkáiban, amelyek román tematikájuk okán kerülnek görcsöve alá. Van köztük a hagyományosabb történetíráshoz tartozó könyv, és találunk az amerikai kulturális antropológia szemléletében megírt munkát. Miskolczi érdeklődése a romániai antiszemitizmust vizsgáló művekre is kiterjed. Ezt az érdeklődést az a felismerés is motiválhatja, hogy mivelénk az antiszemitizmus rendszerint magyarellenességgel jár együtt. Ezzel kapcsolatban jelezzük, hogy *Judaica&Hungarica* cím alatt Miskolczi arra is vállalkozott, hogy felidézze Moses Gaster, a nagy romániai zsidó polihisztor alakját, munkásságát, valamint magyar barátaival való kapcsolatait, s ez mindenfajta diszkriminációval szembeni állásfoglalásának még egy meggyőző bizonyítéka.

A – már kiemelt – sokoldalúsága okán a „román jelenség” enciklopédikus kutatójaként elismert Miskolczi Ambrus másik könyve, a *Lélek és titok* Lucian Blaga eszmevilágába kalauzolja az olvasót. Ez a – terjedelmileg nem nagy – munka az esszéiben megmutatkozó erények mellett még a rendszeresség, a jól áttekinthető tagoltság minőségével is rendelkezik. Persze a mérlegelés során döntően az eszmei interpretáció számít. E tekintetben Miskolczi nem enged a pusztá demitizálás csábításának. Tisztában van azzal, milyen szerepet játszik a Miorița-kultusz a román szellemiségben, és nem téveszti szem elől azt sem, hogy – az évekig tartó számkivettség után – milyen helyre került Blaga a románság panteonjában. Noha leszögezi, hogy a román költő-bölcselelő a nagy európai kultúrértékek elkötelezettje maradt, azt sem hallgatja el, hogy a Nichifor Crainic megfogalmazta etnokratizmussal való érintkezései miatt az utókor bírálatát nem kerülheti el.

Az önálló, ám a Román Filológiai Tanszék kutatásaihoz illeszkedő és eredményeit tekintve a könyv alakban piacra került vizsgálódások között külön hely illeti meg Borsi-Kálmán Béla munkásságát. Könyvei: *Együtt vagy külön utakon*, 1984; *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement 1849–1867*; *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák*, 1993; *Illúziókergetés vagy ismétléskényszer?*, 1995; *Kihívás és eretnokség*, 1996.

Miskolczi Ambrus és munkatársai működését azonban nem csupán az időbeli egymásutániség, hanem az egyidejűség ismérvei alapján is el kell helyeznünk. A „romanológia” mai műve-

lése elválaszthatatlan mindazoknak a kutatásaitól, akik Erdély vagy a kelet-európai régió múltját akarják feltárni. Elsősorban az *Erdély története* című háromkötetes mű (1986) szerkesztőit, Köpeczy Bélát és Szász Zoltánt emeljük ki.

Mindezek után marad a nyugtalanító kérdés: mikor kezd valóban működni a kölcsönösség? Mikor kezd oldódni az eddigi aszimmetria, illetve mikor lépnek számosabban is színre azok a román kutatók, akik a számukra oly szükséges hungarológia területén vizsgálódnak? És végül: hol marad az Erdélyi Tudományos Intézet 1940–1947 közötti, a magyar–román viszonyra szakosított munkásságának a korszerű újrafelvétele?

E kérdésekre adandó válaszok keresése/megfogalmazása során mindenekelőtt utalni szeretnénk néhány – folytatásra kínálkozó – előzményre a két világháború közötti korszakból. Azokra a román kezdeményezésekre célunk, amelyek – tágabb keretek között – az itt élő népek kölcsönös megismerését voltak hivatottak elősegíteni. Ilyen volt a Kolozsváron négy számot megért és négy nyelven kiadott *Cultura* című folyóirat, amelyet az I. Ferdinand Egyetem első rektora, Sextil Pușcariu adott ki 1924-ben. 1930-ban került piacra Ion Chinezunak az erdélyi magyar irodalmat a román közönséggel megismertető műve, a nagyváradi *Familia* című folyóirat pedig 1935-ben ankétot szervezett a román–magyar kulturális kapcsolatok lehetőségeinek a tisztázására.

A közelebbi múlt pozitívumai között tarthatjuk számon Nicolae Balotă *Romániai magyar írók 1920–1980* (1981) és Avram Todor *Román–magyar irodalmi találkozások* (1983) című munkáját, amelyek annak idején a Domokos Géza gondozta *Biblioteca Kriterion* sorozatban jelentek meg.

Ami az Erdélyi Tudományos Intézet örökségének továbbéltetését illeti, hivatkozhatunk Benkő Samura, aki az erdélyi/romániai történettudomány helyzetét felmérve leszögezte, hogy a Ceaușescu-uralom idején „magára adó, emberi és tudományos tisztességéhez ragaszkodó erdélyi magyar történész köztörténeti kérdésekkel hosszú időn keresztül egyáltalán nem foglalkozott...” (*A romániai magyar tudomány és az EME feladatai*. Bp. 1993. 20.) Márpedig a román–magyar viszony, a román történelem taglalása ehhez a nagymértékben kompromittálódott „köztörténethez” tartozott.

Ma már nyilván változott a helyzet. Ha az *Encyclopaedia Transylvanica* első kiadványához, az *Egyház és forradalom* című könyvhöz (1991) írt előszavában Szabad György 1989. december 31-én azt emelte ki, hogy a Miskolczy Ambrus vezette tanszék „akkor határozta el új kiadványsorozata megindítását és készítette elő első kötetét, amikor a hivatalos román–magyar kapcsolatok, ideértve a tudományos kapcsolatokat is, legújabb kori mélypontjukhoz közeledtek”, napjainkban – remélhetően tartósan – kedvezőbbek a körülmények. Új életre kelt a magyar–román történeti vegyesbizottság, sor került néhány közös szakmai tanácskozásra is. Kialakulóban van az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, amelynek történettudományi osztályára különösképpen az a feladat vár, hogy a magyar–román és magyar–szász kapcsolatok alakulását nyomán kövesse. Ez az új kutatóegység ugyanakkor összekötő kapocs is lehetne a magyar s a román történészek között ama őket egybefűző törekvésben, hogy – Miskolczy vonzó megfogalmazását követve – a történelmet kölcsönösen újratanulják.

Ilyés Bartha Hajnalka

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár régi magyar nyomtatványai döntő többségükben az 1859 novemberében alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának tulajdonában álltak. A gyűjtemény alapjául a két Kemény gróf adománya szolgált,¹ de sokat köszönhetnek más erdélyi főuraknak és kevésbé tehetős, ám nemes lelkű értelmiségieknek is, akiknek névsorát bár korántsem érdemtelen, mégis túl hosszadalmas lenne felsorolni egy ilyen rövid lélegzetű írásban.²

Az Egyetemi Könyvtár régi magyar könyv anyagával államvizsga-dolgozatom³ megírása alkalmával találkoztam először, amikor az volt a célom, hogy a 15. és 16. századi nyomtatványokról pontos példánykimutatást készítsék. A könyvészeti leírás mellett foglalkoztam az állomány eredetével, a példányok possessortörténetével és a gyűjtemény tematikai összetételének vizsgálatával. Tanulmányaim folytatása hozzásegített ahhoz, hogy kutatásaimat tovább vigyem, és a feldolgozási szempontokat jelentősen bővítsm. Célszerű volt az időhatárt is kiszélesíteni az 1800-as évekig.

Államvizsga-dolgozatomban a kötések történetével csak annyiban foglalkoztam, hogy jelezem, ha az illető könyv egykorú kötésben található. Ennek fő oka az volt, hogy a kötéstörténeti munkák szinte teljes egészében hiányoznak könyvtárainkból. Ezek nélkül és megfelelő szakmai irányítás hiányában aligha végezhettem volna megfelelő munkát e téren. Mivel budapesti tanulmányaim során lehetőségem nyílt Rozsondai Marianne kötéstörténeti előadásait hallgatni és személyes irányítása alatt dolgozni, amit ez úton is szeretnék megköszönni, elérkezettnek véltm az időt arra, hogy a feldolgozott anyagot a kötéstörténet oldaláról is megközelítsem.

A fő hangsúly ezúttal a kötések feldolgozásán van, ezért mellőzöm a részletes címléírást, valamint több olyan szempontot is, amely jelen esetben a témát közvetlenül nem érinti.⁴ Tehát közlöm a szerzőt, rövid címléírást; követi ezt a kötet könyvtári jelzete, irodalma és az esetleges bejegyzések. Ezután következik a kötés bemutatása és külön a díszítés részletes leírása; az utóbbi alapján lehetséges a korszakolás, valamint a különböző műhelyekbe való besorolás. Egy adott korszak díszítőmotívumai sok hasonlóságot mutatnak, a pontos meghatározás azonban csak nagyon aprólékos munka során érhető el: a variánsok közül azt kell kiválasztani, amelyek tökéletesen egyezik minden apró kis részletében és mm-ben megadott méretében is. A német gótikus, illetve reneszánsz kötések esetében Ernst Kyriss, Ilse Schunke, Kurt Holter és Konrad Haebler⁵ kötéskatalógusait használtam. Amikor ezek elégtelennek bizonyultak, akkor a Guten-

¹ Gróf Kemény József a család másik ágából származó gróf Kemény Sámuellel együtt 1841. február 24-én előző levelemben jelentette be Küküllő vármegye Rendeinek, hogy a következő országgyűlésen fel fogják ajánlani gyűjteményüket a Kolozsvárt alapítandó Nemzeti Múzeum alapjául.

² Pl. Gróf Gyulai Lajos, Kolosváry Pál szolgabíró, Benkő József stb. Az adományozók teljes névsorát tartalmazó iratot nem találtam, de munkám során külön figyelmet szentelek ennek összeállítására.

³ Bartha Hajnalka: *A 15. és 16. századi régi magyar nyomtatványok a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban*. Kézirat a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarára Magyar Irodalomtudományi Tanszékén, 1995.

⁴ Feldolgozási módszeremről részletes beszámolót tartottam a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán a Magyar Irodalomtudományi Tanszék szervezésével 1996 márciusában megtartott Magiszter- és Doktorjelöltek Konferenciáján.

⁵ Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. Textband 1–3., Tafelband. Stuttgart 1951–1958. – Schunke, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotische Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und Beschrieben*. I. Einzelstempel. Berlin 1979. (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge 7.) – Holter, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance*. = Codices Manuscripti 1977. Sonderheft. – Haebler, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*.

berg Jahrbuch (Mainz) különböző évfolyamaiban megjelent kötéstanulmányokban közzétett bélyegzőkkel és görgetőkkel próbáltam azonosítani a kiválasztott kötések. Akadtak olyan esetek is, amikor a könyvkötőműhely egészen pontos helyét nem sikerült megállapítani, de a motívumok hasonlósága alapján földrajzilag valamennyire lokalizálhattam a kötést. A közeljövőben viszont jelenhet meg olyan tanulmány is a nemzetközi szakirodalomban, amelynek segítségével e kötések problémája is megoldódik.

A magyar reneszánsz kötésnél Koroknay Éva⁶ műve szolgált alapul az összehasonlításoknál.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát együttes tárgyalását elsősorban az tette indokolttá, hogy Laskainak mindössze két nyomtatványa szerepel az Egyetemi Könyvtárban, ami túl kevés egy külön csoport felállítására, de nem hagyhatók figyelmen kívül, mert megőrizték eredeti kötésüket. Kiindulva abból, hogy mindkét szerző ferences szerzetes és író volt, ezen túlmenően pedig Laskai Osvát Temesvári Pelbárt tanítványa, és a mester halála után ő volt az, aki befejezte annak utolsó művét, úgy vélem, e csoportosítás megengedhető.

Összesen tizenhat Temesvári Pelbárt-könyvet őriznek a könyvtárban, éspedig *Pomerium sermonum de sanctis* (4 példány), *Stellarium* (4 példány), *Pomerium sermonum de tempore* (4 példány), *Aureum Rosarium* (3 példány), *Sermones quadragesimales* (1 példány). Rozsondai Marianne Temesvári Pelbárt-tanulmányában⁷ megtalálhatjuk a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében előforduló Pelbárt-művek hasonló sorrendbe állítását, amely után megjegyzi: „Ezek a számok, bár egyetlen könyvtár állományának vizsgálata folytán lehetnek esetlegesek, valamelyest mégis tükrözik, hogy melyik Pelbárt-mű volt a legnépszerűbb.”⁸ Azért tartottam fontosnak ezt a részt kiemelni, mert annak ellenére, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tizenhat példánya roppant kevés a Magyar Tudományos Akadémia százhat példányához képest, az arányok hasonlósága a két sorrend esetében megerősíti Rozsondai Marianne feltételezését az egyes művek népszerűségére vonatkozóan.

Kissé szomorúan kell szembenéznünk viszont azzal a ténnyel, hogy az említett Pelbárt-példányok közül csupán hat őrizte meg eredeti kötését. Ezek mellé sorakoznak, ahogy már említettem, Laskai Osvát művei: a *Biga salutis* és a *Gemma fidei*. Összesen tehát nyolc kötetet kellett azonosítani. A kötések tárgyalása során ezeket nem választom el aszerint, hogy mely szerző műve; egyetlen szempontot követek: a stílust, melynek alapján négy csoportot állítottam fel: gótikus, átmeneti a gótikus és a reneszánsz között, német reneszánsz és budai reneszánsz.

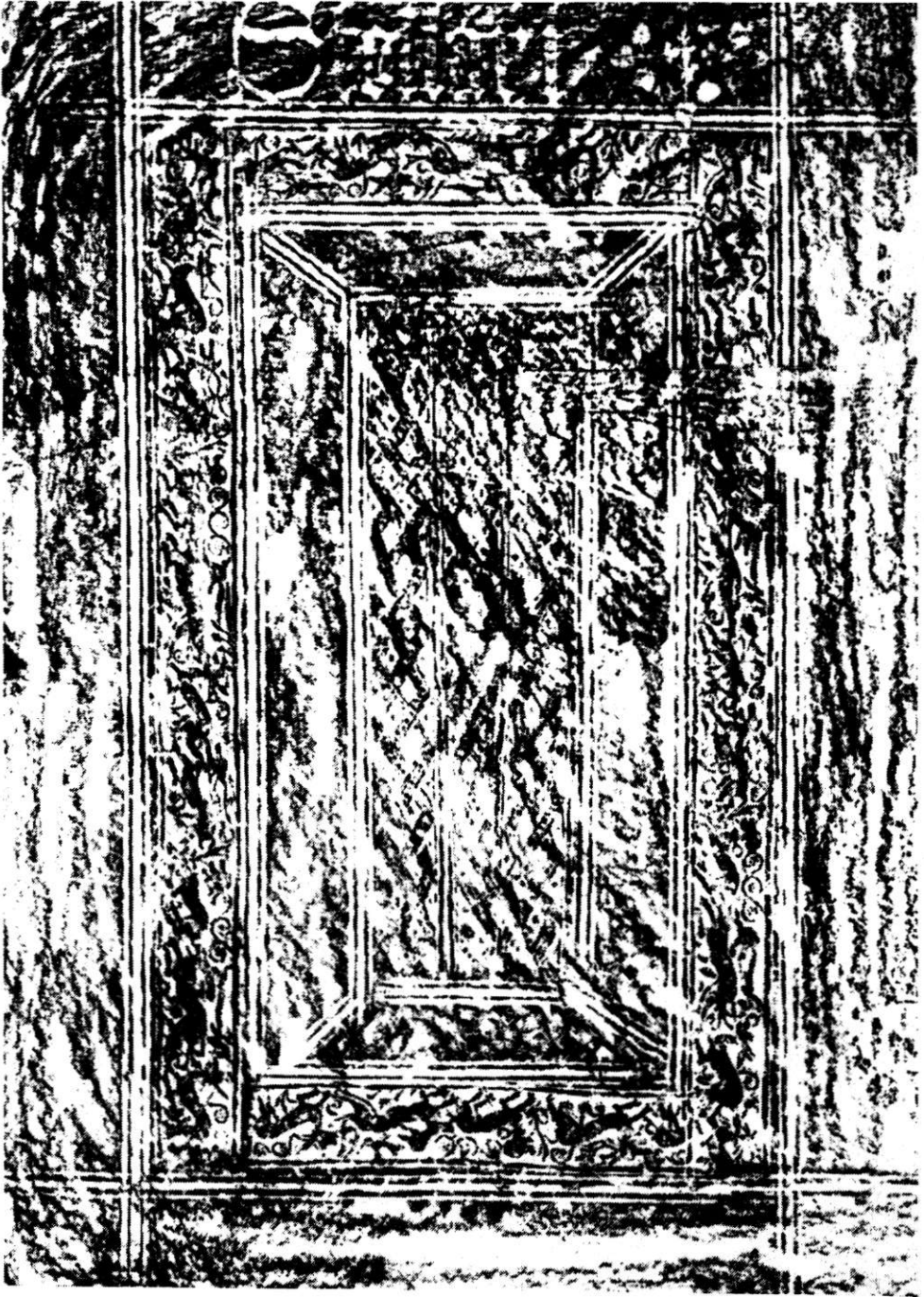
A többnyire csak vaknyomásos *gótikus* kötéseknel még nincsenek lényeges nemzeti különbségek. Az egyesbélyegzők, amelyek a díszítést alkotják, tartalmuk szerint Európa-szerte csaknem azonosak (formailag viszont nagy eltérés mutatkozik, ez pedig a kötés beazonosításának egyik fontos elemét képezi). A most következő két kötés esetében nem sikerült közelebről meghatározni a bekötés helyét, illetve a várost. Az egyelőre hozzávetőleges meghatározást ebben az esetben mégis örvendetes eredménynek tartom, azért, mert ezek a nyomtatványok nem tartalmaznak possessor bejegyzéseket, melyek hiányában eddig semmilyen információval nem rendelkezünk a könyv sorsáról, amíg az Egyetemi Könyvtárba jutott.

Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1–2. Leipzig 1928–1929. (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41–42.) Reprint: Wiesbaden 1968.

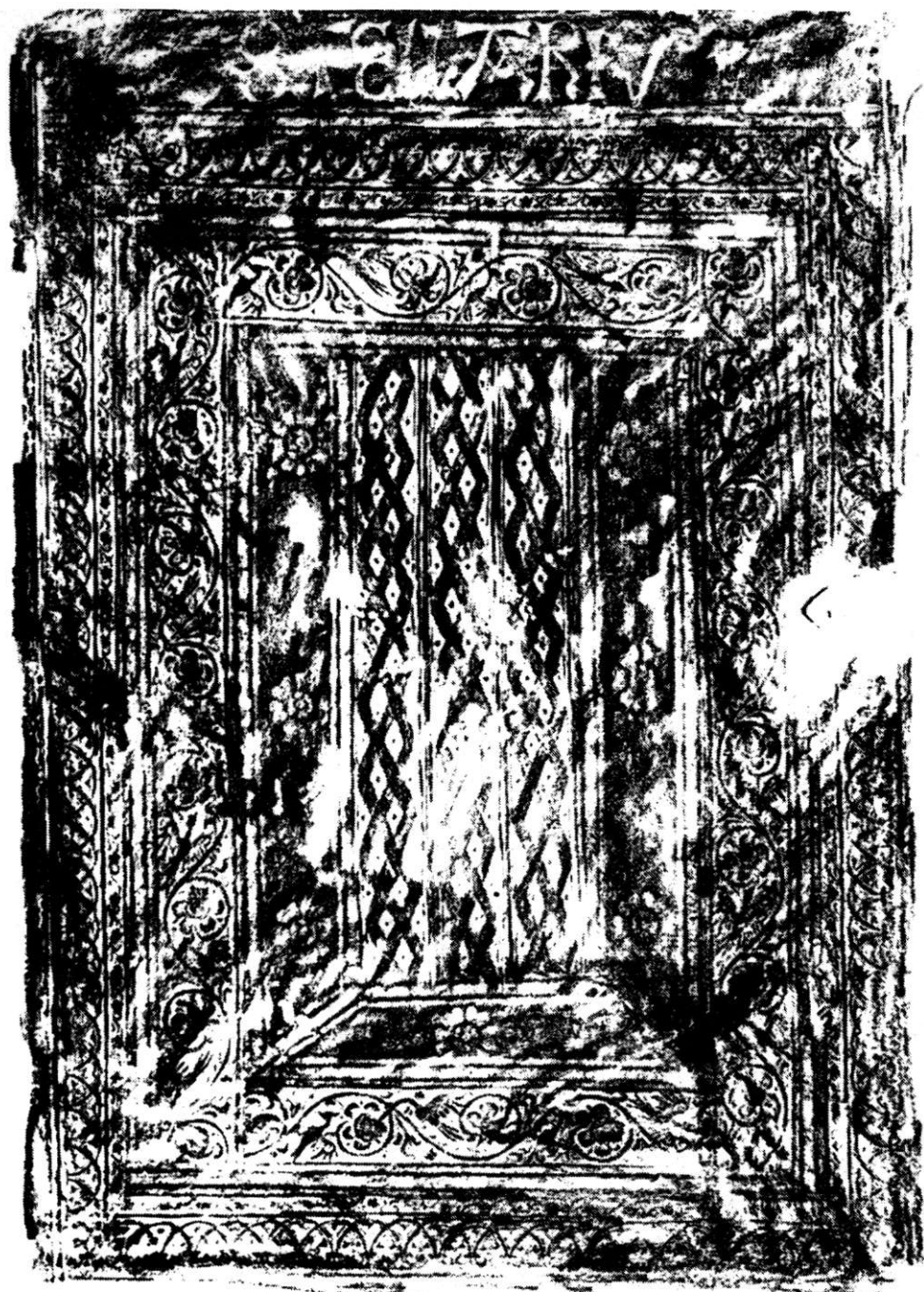
⁶ Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Bp. 1973. (Művészettörténeti Füzetek 6.)

⁷ Rozsondai Marianne: *Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről vallanak a könyvkötések)*. Magyar Könyvszemle 1984. 300–319.

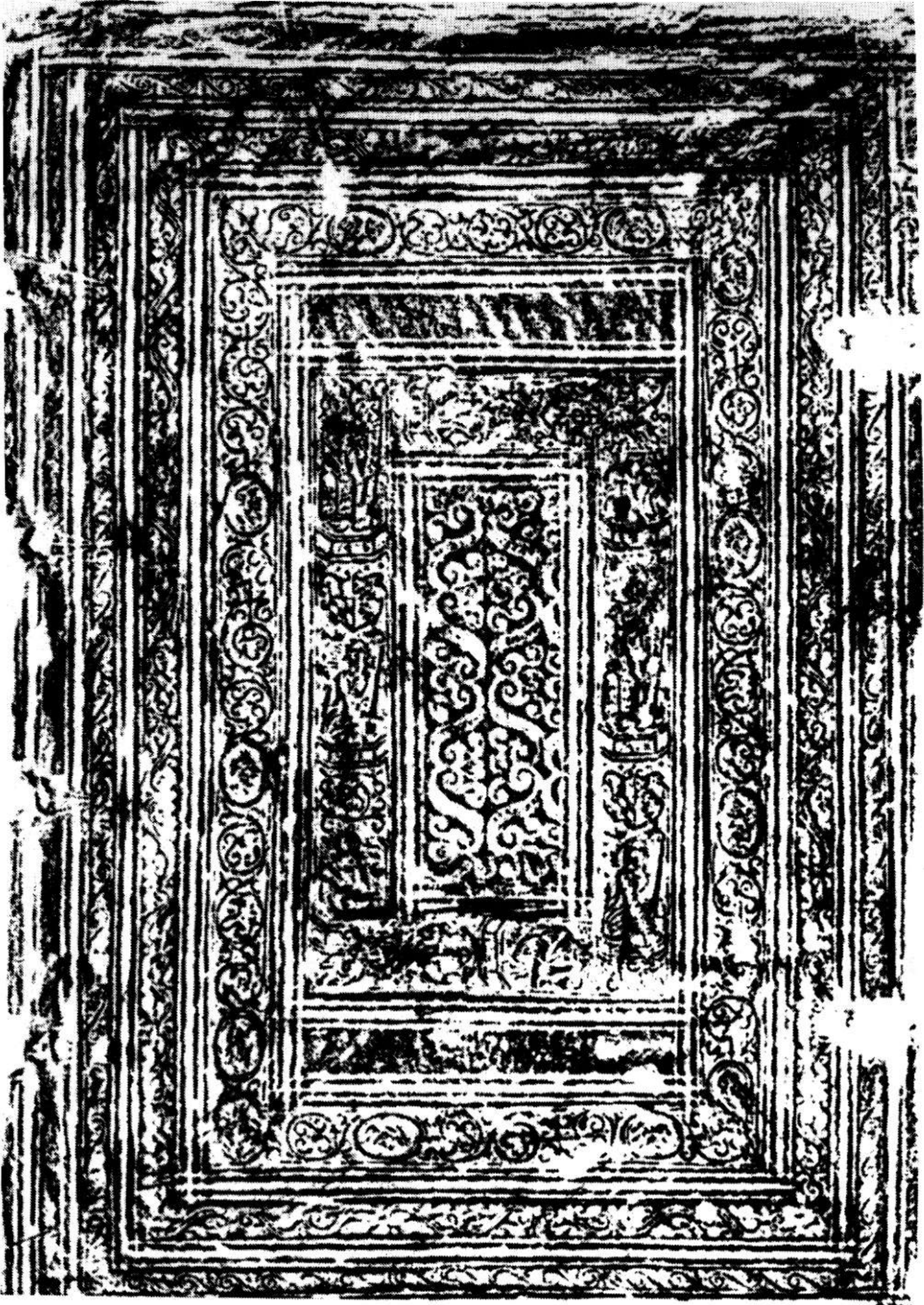
⁸ Rozsondai Marianne: *i.m.* 302.



I. Pelbartus de Themeswar: Stellarium... Hagenau 1511



II. Pelbartus de Themeswar: Stellarium... Hagenau 1501



III. Pelbartus de Themeswar: Pomerium sermonum de sanctis... Hagenau 1515.

1. Pelbartus de Themeswar: Aureum Rosarium theologie... Hagenau 1503*Jelzet:* EK. BMV 50*Irodalom:* RMK III. 114.*Bejegyzés:* latin széljegyzetek.

Kötés: vaknyomásos díszítésű fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája eltér, gerince új, oromszegése nincs, öt kettős bordája van, metszése díszítetlen, két kapocs nyoma látszik.

A kötés díszítése: az előtábla első keretében Mária írásszalagok láthatók nagyobb rozettákkal váltakozva; a gerinc mentén a bordák végeit kisebb hatszirmú rozetták hangsúlyozzák, a négy sarokban egy-egy cseppidomba foglalt baziliskusz. A második keret pálcán áthurkolódó gótikus inda egyesbélyegzőiből áll. A harmadik keret, az elsőhöz hasonlóan, nagyobb rozetta és Mária írásszalagok váltakozása; a sarkok metszéspontjaiban is egy-egy nagyobb rozetta van. A középmező három nagyméretű, szabad S idomú gótikus levél tölti ki, a sarkok metszéspontjaiban pedig újabb kisméretű rozetta.

A háttábla első keretében két-két Mária írásszalag, a négy sarokban négyzetbe foglalt stilizált négyosztatú virág; a bordák végeit itt is a hatszirmú rozetta hangsúlyozza. A második keret megegyezik az előtábla második keretével. A harmadik keret négy oldalán egy-egy Mária írásszalag. A középmező két átló osztja meg, az így nyert háromszögben egy-egy S idomú szabad gótikus levél.

Azonosítás: közelebről meg nem határozott, feltehetően osztrák könyvkötő munkája.

2. Pelbartus de Themeswar: Stellarium... Lyon 1509*Jelzet:* EK. BMV 152*Irodalom:* RMK III. 158.*Bejegyzés:* nincs.

Kötés: vaknyomásos díszítésű bőrkötés, elő- és háttáblája eltér, gerince új, oromszegése van, metszése díszítetlen, közép- és sarokveretek, illetve kapocs nyoma látszik.

A kötés díszítése: az előtáblán a középmező vakvonalakkal tagolt tábláját egyetlen keret veszi körül. Rövidebb oldalán fejnél kis méretű gránátalmavirágok sorakoznak, lábnál és a két hosszmenti oldalon a gránátalma szokatlan variánsa található. A középmező feles rutaindák töltik ki, benne a keret három oldalán látható gránátalma-motívum ismétlődik.

A háttáblát függőleges és vízszintes, valamint két átlós vonal tagolja, az így nyert mezőben egy-egy stilizált gránátalma. A kötet összesen háromféle bélyegző díszíti.

Azonosítás: közelebről meg nem határozott, feltehetően felvidéki könyvkötő munkája. Az előtábla rövidebb oldalán látható gránátalmavirágok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában RM III F 36a jelzetű nyomtatványon is megtalálhatók.⁹

Három olyan kötés következik, amelyek *a gótikus és reneszánsz közötti átmeneti stílus* képviselik.¹⁰ Itt már az egyesbélyegzők helyett görgetőkkel díszítették a kötéstáblákat. Erre főleg azért volt szükség, mert a nyomtatványok számának rohamos emelkedése mellett a könyvek hagyományos eljárással, egyesbélyegzőkkel való díszítése túl lassúnak bizonyult. A görgetők gótikus elemekből vannak felépítve, de a segítségükkel nyert keretek és középmezők már a reneszánsz kompozíciójának felelnek meg. Az átmeneti stílusra jellemző négy legfontosabb

⁹ Rozsondai Marianne: *i.m.* 314.

¹⁰ Ezt a megnevezést először Rozsondai Marianne használta, I. Rozsondai Béláné Kolauch Marianne Hedvig: *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai.* Kandidátusi értekezés. Bp. 1985. 77–92.

görgető (a virágindás, a vadászjelenetes, a rácsdíszes és az egymásba kapcsolódó ívdíszítményes) mindegyikére találunk példát a következő leírásokban.

Ezeket a kötések sikertült közelebről is meghatározni: Ernst Kyriss kötéskatalógusának¹¹ második táblakötetében ismertetett anonim augsburgi polgári könyvkötőműhelyekből származnak. Egyes díszítőelemek Ilse Schunke munkája¹² alapján is azonosíthatók, ezeket külön felüntettem.

3. Pelbartus de Themeswar: Stellarium... Hagenau 1511

Jelzet: EK. BMV 85

Irodalom: RMK III. 169.

Bejegyzés: Martini Reisneri, 1593.

Kötés: vaknyomásos díszítésű, fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája eltér, gerince eredeti, öt egyszerű borda, metszése díszítetlen, két kapocs nyoma látszik.

A kötés díszítése: Az előtáblán fölül bőrbe nyomott fraktúr betűkkel olvasható a mű címe. Az első keretben vadászjelenetes görgető fut körbe, rajta szarvas, kutya, egyszarvú és őz látható indadíszek között. Utána egy üres keret jön, majd a középmező, mely hosszában három részre osztott, és mindegyik rész rácsdíszes görgetővel van díszítve (I. melléklet).

A háttábla első kerete díszítetlen, második keretében a már ismertetett vadászjelenetes görgető. A középmezőt két átlós és egy vízszintes vakvonallal díszítették, és az így nyert részeket üresen hagyták.

Azonosítás: Kyriss: Tafel 161. Nr. 79. Augsburg. Kyriss e könyvkötőműhely működését 1482–1532 közé helyezi. A vadászjelenetes görgetőt Schunke is számon tartja a Jagd 11 számon; egyben hivatkozik Kyriss 161. táblájára, és az Augsburg Jagdrolle elnevezést is hozzáteszi.

4. Pelbartus de Themeswar: Stellarium... Hagenau 1501

Jelzet: EK. BMV 40

Irodalom: RMK III. 91.

Bejegyzés: nincs.

Kötés: vaknyomásos díszítésű, fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája eltér, gerince eredeti, rajta három kettős borda látható, metszése díszítetlen, a kapcsoknak csak a nyoma van meg.

A kötés díszítése: az előtáblán fölül bőrbe nyomott fraktúr betűkkel a cím olvasható. Az első keretben egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgetőt használtak; belső oldalán egy virágfüzérés mintasor szegélyezi, külső felén pedig stilizált mértani idomokkal van kísérvé. A második keretben a virágindás-madaras görgető egy variánsa látható. A harmadik keret U betűre emlékeztető formájának két függőleges részét három-három hatosztatú virág díszíti, vízszintes oldalán pedig egy ilyen virág. A középmezőt hosszában három, egymással párhuzamos rácsdíszes görgető tölti ki (II. melléklet).

A háttábla első kerete üres, a második keretben az előtábláról már ismert virágindás-madaras görgetőt találjuk. A harmadik keret megint üres, a középmező pedig megegyezik az előtábla középmezőjének díszítésével.

Azonosítás: Kyriss: Tafel 175. Nr. 86. Augsburg. E könyvkötőműhely működése 1473–1527 közé esik. Schunke kötéskatalógusában a következő görgetők szerepelnek: a virágindás-

¹¹ Kyriss, Ernst: *i. m.*

¹² Schunke, Ilse: *i. m.*

madaras görgető a Ranke 185 számon (Augsburg Flechtwerk R) és a rácsdíszes görgető a Stabchen 38 számon (Augsburg Flechtwerk R). Mindkét esetben utalást kapunk Kyriss munkájára.

5. Pelbartus de Themeswar: Pomerium sermonum de sanctis... Hagenau 1500

Jelzet: EK. BMV 32

Irodalom: RMK III. 55.

Bejegyzés: „1505”, „1544”, possessor neve kifejtve.

Kötés: vaknyomásos díszítésű, fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája azonos, gerince eredeti, rajta három egyszerű borda, oromszegése megvan, előtábláján négy sarokveret és két kapocs található, háttábláján két sarokveret nyoma, két kapocs és egy középvret; metszése díszítetlen.

A kötés díszítése: az előtábla első keretében bőrbe nyomott fraktúr betűkkel a mű címe olvasható. A második keretben a virágindás-madaras görgető egyik variánsával találkozunk. A középmezőt vakvonalas rombusz díszíti, amelyet a középmező bal sarkából induló átló metsz el, érdekes mintát alakítván így ki.

Azonosítás: Kyriss: Tafel 177. Nr. 87. Augsburg. A virágindás-madaras görgető a Ranke 187 (Augsburg Jagdrolle) számon található meg Schunke munkájában. Természetesen itt is utalást találunk Kyriss 177. táblájára.

A reneszánsz könyvkötéseknél minden ország sajátos színt kever a díszítésbe, s ezzel felismerhetővé válik a nemzeti jelleg. A kötéstáblák centrális elrendezésűek, a díszítőelemek függő mintát alkotnak, és tartalmi szempontból is megváltoznak, mind kisebb szerepet juttatván a növényi ornamentikának. A most következő kötés egy kora reneszánsz alkotás lehet, mivel a díszítés felépítése már reneszánsz, ám motívumkincse inkább a gótikához áll közel.

6. Osualdus de Lasko: Gemma fidei... Hagenau 1507

Jelzet: EK. BMV 59

Irodalom: RMK III. 141.

Bejegyzés: latin bejegyzések: Conventus Szakolcen; 1660; gróf Mikó Imre nyomtatott ex librise.

Kötés: vaknyomásos díszítésű fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája azonos, gerince eredeti, oromszegése megvan, öt kettős bordával, metszése díszítetlen, két kapocs található rajta.

A kötés díszítése: a középlemezt két függőleges sáv alkotja, indás-madaras-emberalakos (?) görgetővel. A középlemezt övező keretet egymással szembefordított szabad liliomok díszítik. A következő keret üres, az utolsó keretben pedig valószínűleg a középlemeznél már ismertetett görgető fut körbe (a kötés rossz állapota miatt egészen pontosan nem lehet meghatározni).

Azonosítás: közelebről meg nem határozott, feltehetően osztrák könyvkötő munkája.

A német reneszánsz típusú kötések technikailag kifogástalan kivitelezésűek, de például az olasz-francia reneszánszhoz viszonyítva „darabosabbak”, hiányzik belőlük a könnyedség. Uralkodó díszük a lemez és a görgető, amelyeken többnyire figurális ábrázolás látható: allegorikus alakok, Bibliából vett jelenetek, fejedelmi vagy városi címerek. Megtörténhetik, hogy egyesbélyegzőket is felfedezünk egy-egy ilyen kötésen, de a meghatározás szempontjából ezeknek nincs döntő jelentőségük.

A soron következő kötés a német reneszánsznak egy szép alkotása. Leírását kezdem a görgető pontos méretének a megadásával (mm-ben), majd a feliratok pontos közlésével folytatom, a cezúrák jelölésével, a rövidített szöveg feloldása nélkül. A görgetőn látható betűk Konrad

Haebler¹³ szerint a könyvkötő nevének a kezdőbetűi, az évszám pedig valószínűleg a kötés elkészülésének az időpontja, de jelölheti azt az évszámot is, amikor a könyvkötőt az adott város könyvkötőcéhébe felvették, vagy amikor előbbre lépett a ranglistán, például mester lett.

7. Pelbartus de Themeswar: Pomerium sermonum de sanctis... Hagenau 1515

Jelzet: EK. BMV 90

Irodalom: RMK III. 202.

Bejegyzés: nincs.

Kötés: vaknyomásos díszítésű fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája azonos, gerince eredeti, oromszegése megvan, öt kettős bordával, metszése díszítetlen, két kapocs nyoma látható.

A kötés díszítése: az első két keretben stilizált virágindás görgető fut körbe, az első keskeny, a második pedig szélesebb. A harmadik keretet csavart indafonat és medalionokba foglalt fejek díszítik. A negyedik keretben figurális görgető. Mérete: 167x15 mm; Salvator, mesterjegy, 1560: IHS – Moses : Mos – Paulus, címerpajzs: Paul-Johannes: Johan (III. melléklet).

A középlemezt a budai akantuszos-palmettás sor egy nagyon stilizált németes változata díszíti.

Azonosítás: Haebler I.:124–125. N.F. Nicasius Florer, Nürnberg. Rolle 2.

Egy budai reneszánsz típusú kötéssel zárom a kötésleírásokat. Ezen kötések problémájára Rozsondai Marianne hívta fel figyelmemet, aki sok éves adatgyűjtésére alapozva megállapította, hogy a Koroknay Éva művében tárgyalt húsz kötécsoport semmiképpen nem jelenthet húsz könyvkötőműhelyt. Megítélése szerint nemhogy Budán és Pesten, de az egész országban sem működött ennyi műhely egyidejűleg a XV. század végén és a XVI. század elején.¹⁴

8. Osualdus de Laskó: Biga salutis... Hagenau 1498

Jelzet: EK. BMV 20

Irodalom: RMK III. 39.

Bejegyzés: Conventus Szakolcen; Gróf Mikó Imre nyomtatott ex librise.

Kötés: vaknyomásos díszítésű fatáblás bőrkötés, elő- és háttáblája azonos, gerince eredeti, rajta három kettős borda látható, metszése díszítetlen, kapcsolatoknak csak a nyoma látszik.

A kötés díszítése: az első keretben akantuszos palmettasor, a második keret üres, a középlemezt pedig kis gránátalmafejek töltik ki.

Azonosítás: Koroknay (jegyzék 48, kép 45; jegyzék 287, kép 39; jegyzék 236, kép 48; jegyzék 120, kép 47). A kötetet összesen két elem díszíti, ezek pedig két csoportban is megtalálhatók, éspedig a Virginia-kódex csoportjában és a Lányi-kódex csoportjában. Rozsondai Marianne kandidátusi értekezésében¹⁵ már beszél egy rozettabélyegzőről, amely összeköti az említett két csoportot. Jelen esetben viszont a kis gránátalmafejek kötik össze a Virginia-kódex csoportját a Lányi-kódex csoportjával. Tehát a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kötete is beállt a bizonyítékok sorába.

¹³ Haebler, Konrad: *i.m.*

¹⁴ Rozsondai Marianne: *Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések (Vázlat, a feladatok kijelölése)*. *Ars Hungarica* 1989. I. 66.

¹⁵ Rozsondai Béláné Kolauch Marianne Hedvig: *i.m.* 209.

A BMV 20 jelzetű könyv díszítése	Virginia-kódex	Lányi-kódex
akantuszos palmetta	jegyzék 48, kép 45; jegyzék 287, kép 39; jegyzék 236, kép 48.	
gránátalmafej	jegyzék 287, kép 39.	jegyzék 120, kép 47.

A régi nyomtatványok ritkasága, növekvő értéke mindinkább szükségessé teszi valamennyi példány pontos számbavételét, bibliográfiai leírását és kötéstörténeti szempontok szerinti feldolgozását. Az eredeti kötések megóvása és szakszerű restaurálása pedig az egyedüli lehetőségünk lenne arra, hogy e művelődéstörténetileg oly értékes példányok fennmaradjanak az utókor számára.

A pókai festett mennyezet töredékei Hagymásbodonban

A pókai festett kazettás mennyezetről először Kelemen Lajos számolt be 1900-ban,¹ majd megemlékezett róla 1947-ben megjelent, a műfaj 17. századi erdélyi emlékeit feltérképező dolgozatában² is. Utóbb, 1957–58-ban az előbbi két tanulmány összevonásából és kiegészítéséből született az a kézirat, amely *Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból* címmel jelent meg a szerző művészettörténeti írásaiból válogatott posztumusz kötetben.³

Ebben a munkájában már mint töredékekről emlékezik meg az időközben lebontott pókai templom múzeumi gyűjteménybe szánt, de 1944 után eltűnt festett kazettáiról, s egy lapalji jegyzetben szól megmentésükre tett erőfeszítéseiről is.⁴

Kelemen Lajos felismerte, hogy a pókai mennyezet különböző időkben készült darabokat foglalt magába: a kazetták egyik részét a fennmaradt régebbi feliratnak megfelelően 1666-ra, másik csoportját, ugyancsak felirat segítségével 1706-ra keltezte.⁵ Feltűnt neki, hogy a fedőfestéssel elcsúfított kazetták egy része a magyarfülöpösi mennyezetet (1642) szignáló Asztalos Jánosnak (Johannes Mensarius), másik részük pedig Parajdi Illyés Jánosnak, a tancsi mennyezet készítőjének kezére emlékeztetett (1676). Végezetül ismeretlen, talán marosvásárhelyi festőasztalos 1706-ban készült munkájaként határozta meg azt a táblát, amelyen egy körbe helyezett, hatalmas nyolcszirmú stilizált virágot kétfelől szimmetrikusan visszahajló, közös szárú, páros tulipánok s ezek térközéibe hintett öt- és hatszirmú kis rózsavirágok környeztek.⁶ Felfigyelt a kazetták különböző méreteire és arra, hogy egy részük bizonyára kiegészítő lécként töltötte volt ki a szabályos négyyszögletes kazettákból álló kompozíció szélén fennmaradt üres felületeket.

Kelemen Lajos kérésére fényképezte le 1938-ban Fekete László és Szabó Dénes, a kolozsvári Fotofilm akkori, majd későbbi tulajdonosa a pókai templomot és festett mennyezetét. Kettejük felvételei illusztrálják a dolgozat utolsó változatának kiadását. Az ott szereplő 24. kép alapján sikerült azonosítanunk a hagymásbodoni református templom karzata alá szegezett, Pókából származó kazettákat. Ezen a képen két festett tábla látható: egyikükön szívből kinövő reneszánsz tulipán, másikukon pedig az iktári Bethlen család nyíllal átlőtt torkú, szembefordított hattyúkat ábrázoló címerének a töredéke maradt fenn.

Összesen tizenhárom olyan ép vagy töredékes kazettáról van szó, amelyek két, stilisztikailag és színbelileg is elkülönülő csoportot alkotnak. A Bethlen-címeres töredéket is tartalmazó első csoporthoz tartozó kazettákat korszából (1. kép), szívből kinövő reneszánsz tulipánnal, rozettával, fiókáit tápláló pelikánnal, hold- és naparccal és egy meghatározhatatlan motívummal díszítették. Egy tábla kivételével (6. kép) valamennyi töredékes. Festett keretük sötétebb szürke, a mezejük világosabb, szürkés-gyöngyház színű. A kereteket fehérrel vagy feketével „márványozták”. A minták körvonalait feketével húzták meg, a részleteket barnával, angolvörössel, fehérrel és zölddel színezték. Noha a kazettákat utólag bemázolták, a minták mindenütt kivehetők.

¹ Kelemen Lajos: *Három újabb erdélyi mennyezetfestésről*. Erdélyi Múzeum XVIII(1900). 109–110. A mennyezet teljes későbbi irodalmát l. Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Bp. 1968. 181.

² Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944. Kny. Kolozsvár 1945. 29. és 68., 128. jegyzet.

³ Uő: *Művészettörténeti tanulmányok I.* Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Buk. 1977. 58–60. 21–25. kép.

⁴ *I.m.* 91. jegyzet.

⁵ Az 1666-os felirat szövege: *i.m.* 87. jegyzet, az 1706. évi pedig uo. 60.

⁶ *I.m.* 22. kép.



1. kép. Az 1. kazetta.

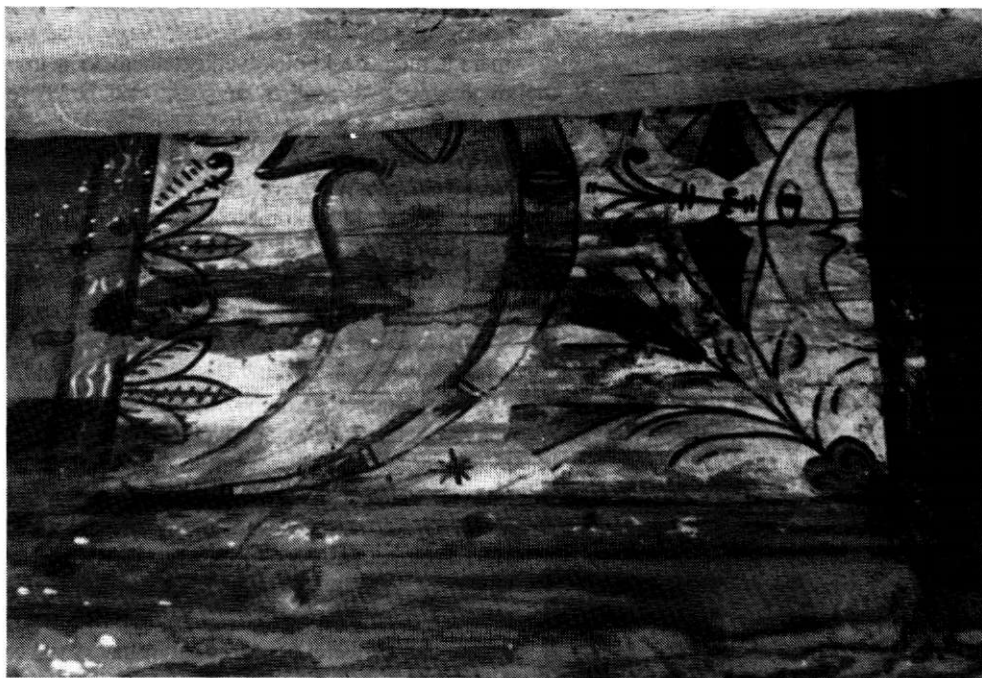
Egyes tábláknak csak az alsó vagy felső része maradt meg, ezekből következtethető ki a minta, mint azon a töredéken, amelyen csak a kör egy szelete maradt meg a sarkokat kitöltő, jellegzetes hármás levélmotívummal (2. kép), s amelyet utóbb az anyaszentegyházat jelképező kompozíció megmaradt deszkájával kombináltak: ezen csak a pelikán lábai meg a fióák láthatók egy fészekként értelmezendő alkalmatosságban. A kazetta szélessége a festett rájával együtt 84 cm, belvilága pedig 74 cm. A fennmaradt részlet magassága 42 cm.

A következő kazettát kezdetleges levéldisze rokonítja a címeres kompozícióval. Mezejében növekvő holdarc látható, amelyet a jobb alsó és – valószínűleg – a jobb felső sarokból is kinövő szegfűtövek választanak el egy kisebb, fogyó holdarctól (3. kép). Ennek és a másik, naparcot ábrázoló kazettának is csak mintegy háromnegyede látható (4. kép). A sarkokat háromszirmú tulipánok töltik ki. A napkorong kettős kontúrját és hullámos sugarainak kerületét pontozás határolja.

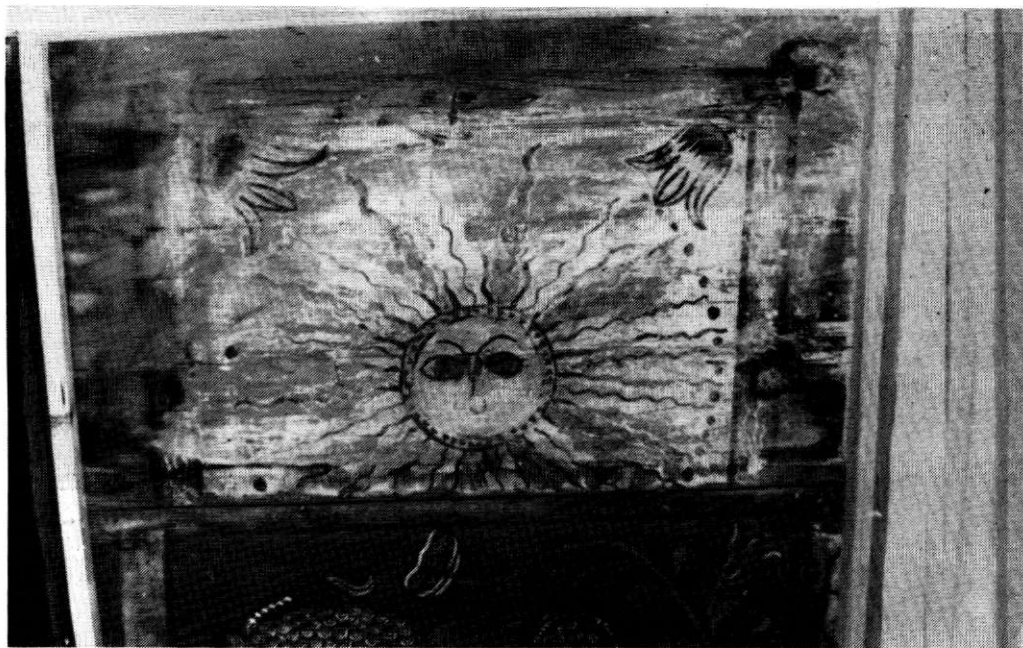
A következő tábla 88 cm széles, a kerettel együtt 95 cm. Mezejében körzővel megszerkesztett satnya, szálkás erezetű levelekből álló koszorú



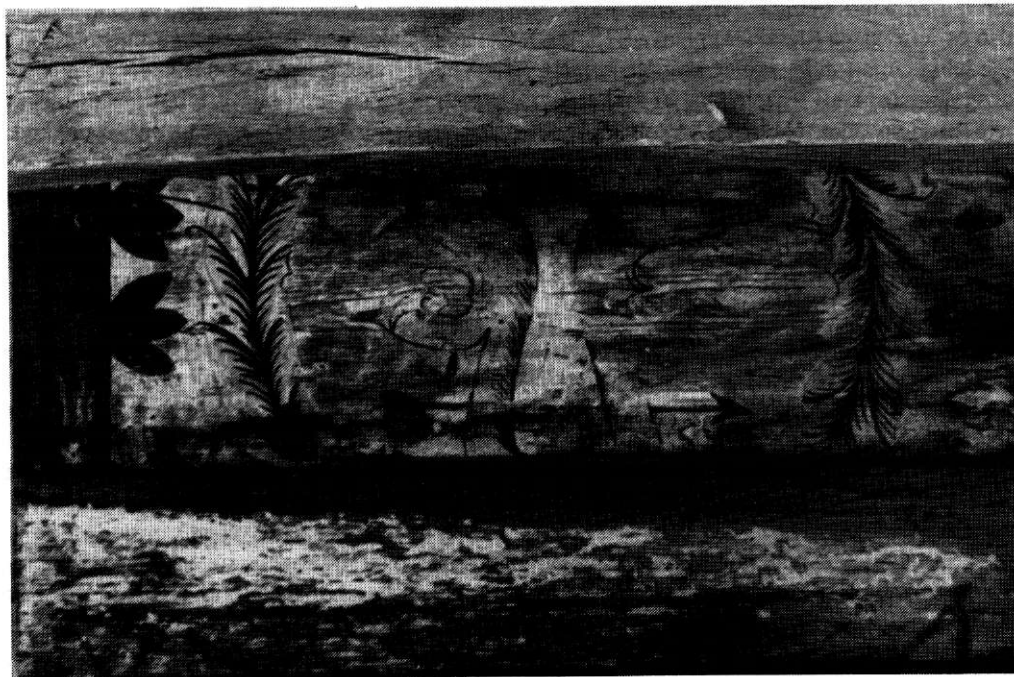
2. kép. A 2. és 3. kazetta.



3. kép. A 4., holdat ábrázoló kazetta.



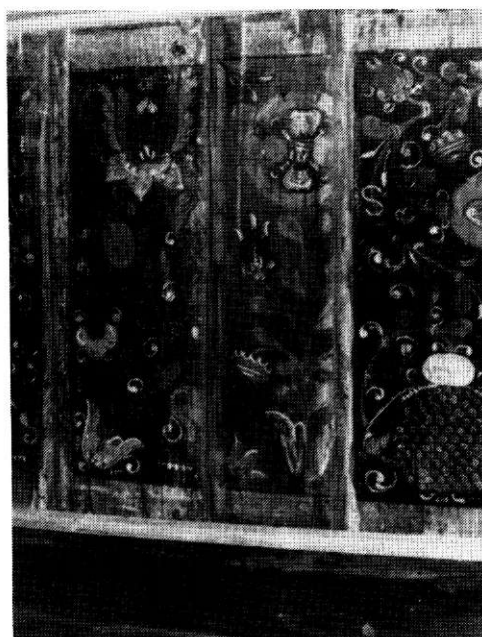
4. kép. Napot ábrázoló kazetta.



5. kép. A 11., címeres kazetta



6. kép. A 12. kazetta



7. kép.

kereteli az iktári Bethlen címer jobbra tartó nyíllal átlótt torkú, szembefordított hattyúit. A tábla alsó és felső sávja (deszkája) hiányzik (5. kép). Kelemen Lajos nem ismerte fel az ábrázolásban a fejedelmi címert, feltehetőleg azért sem, mert a mellette álló és könnyen azonosítható virágmintás kazettához (6. kép) viszonyítva 90 fokkal elfordítva állott ez az 1938-ban is töredékes és meglehetősen elmosódott ábrázolás. Az iktári Bethlenek címere minden bizonnyal az éppen uralkodó fejedelem tiszteletére került fel a mennyezetre, így meglelte irányadó az első csoporthoz sorolt kazetták korának meghatározásában: Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) vagy öccse, Bethlen István (1630) uralkodásának idejére keltezi a pókai templom mennyezetkazettáinak ezt a rétegét.⁷ Minthogy a pókaiak – Kelemen Lajos adatai szerint⁸ – 1625-ben határozták el templomuk újjáépítését, arra kell gondolnunk, hogy annak új mennyezete röviddel 1625 után, legkésőbb 1630-ban el is készült.

A Hagymásbodonban fellelt festett táblák másik csoportjába öt darab ép kazetta (7. kép) tartozik, és – tekintetbe véve méreteiket s keskeny formátumukat – már eredetileg is toldalékként, esetleg karzatmellvédként készülhettek. Barnás alapra festették őket zöld keretbe. Mintaviláguk sokkal későbbinek tűnik, mesterük bútorfestésben gyakorlott, iskolázott asztalos lehetett, aki ívelt indákkal fogta át a kazetták felületét, és változatos, elegáns reneszánsz virágokkal ékesítette e kompozíciók csomópontjait. Kelemen Lajos is ezeket a kazettákat keltezte a 18. század elejére, s mesterüket a közeli Marosvásárhely valamelyik céhes asztalosának személyében kereste.

A fentebb előadottakból következik, hogy az egykori pókai református sővénytemplom⁹ mintegy 50 táblából¹⁰ álló mennyezetét legalább három szakaszban készítették: az elsőre az 1625-ös átépítés rendjén 1630-ig került sor, a következőt az 1666-os felirat, a harmadikat pedig az 1706-os megújítás felirata keltezi. Ami belőle ma látható, az a töredékek töredéke, mivel az 1666-os átalakítás kazettáit nem tudtuk azonosítani, és alig maradt valami a 18. századiakból is.¹¹ Tekintettel arra, hogy ezek a festett táblák a műfaj erdélyi történetének igen jelentős emlékei, alapos kutatásuk, mielőbbi konzerválásuk és értéküknek megfelelő bemutatásuk sürgős feladata lenne műemlékvédelmünknek.

⁷ Elképzelhető az is, hogy előbb csak a hajót vagy csak a szentélyt fedték be ilyen mennyezettel, és a későbbi átalakítások rendjén került sor a templom teljes mennyezetének elkészítésére. Nem zárható ki az sem, hogy egykor a karzatmellvédet is festett kazetták díszítették.

⁸ Kelemen Lajos: *i.m.* 57–58. és 85. jegyzet.

⁹ *Névkönyv az Erdélyi Református Anyaszentegyház számára.* 1893. 74–81. – Kelemen Lajos: *i.m.* 58.

¹⁰ Vö. Tombor Ilona: *i.h.*

¹¹ Helybeliek közlése szerint további kazetták lappanganak még a falu egyik portájának a csűrűbe beépítve. Állításukat nem volt módunk ellenőrizni.

Magyari-Vincze Enikő

Rendhagyó recenzió egy rendhagyó műfajú könyvről

Gáll Ernő *Számvetés* című kötete (Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 1995) többet nyújt az olvasónak, mint amit alcíme (*Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*) első látszatra ígér. Nem egyszerűen vallomás az egyéni életpályáról és az individuális gondolkodás alakulásáról, mint ahogyan nem csupán csak beszámoló egy folyóirat történetéről és egy időszak viszontagságairól, hanem a szó legkomplexebb értelmében a szerző által megkonstruált tükör, melyen keresztül – a tükörbe néző saját perspektívájából – párbeszéd folytatható a nemzeti/kisebbségi létre immár (megváltoztathatatlanul?) jellemző gondolkodásmód néhány vonatkozásáról.

E megállapítás erőterében recenzióm arra vállalkozik, hogy a műnek csupán néhány, az említett mentalitáshoz kapcsolódó vonatkozását tárgyalja. Teszi ezt úgy, hogy előbb a számvetésről mint műfajról „értekezik”, majd pedig a számvetés lehetőségeit és korlátait próbálja azonosítani, éppen a kötet önreflexióra szólító eszmeiségének szellemében.

A „számvetés” mint műfaj

Az interpretatív, minőségi módszerekkel dolgozó kultúrakutatásban egyre elfogadottabb az önéletrajzi elem beépítése magába az elemzésbe, főként abban az esetben, ha ez a tereptapasztalatra és általában a kutatott valóság létrehozatalában játszott kutatói szerepre való teljesebb reflektálást segíti elő.¹ A kötetben kifejtett erőfeszítést ebben a keretben kell értékelnünk, műfajilag ebben a kontextusban helyezhetjük el.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a kötet mint az „életrajzi elemzésre” tett kísérlet első-sorban nem azért különös, mert „benne tárgyilagos szándékú elemzések szubjektív vallomások részekkel keverednek”, hanem azért, mert általa az élettörténetek vizsgálatának két megszokott eljárása ötvöződik össze egymással.

Ezek közül az egyik a terepmunkát végző kutató önreflexiója, mely (a kutatás jelenében) egyszerre zajlik magával a vizsgálattal: általa az elemző a saját élettörténetének azokra a dimenzióira figyel, amelyek a terepmunka megélt tapasztalataiban csapódnak le, vagyis ennek révén a kutatói jelenlétre, a kutató és a kutatottak kapcsolatából felépülő valóságra reflektál. A másik eljárás pedig a mások élettörténetének eszközként és/vagy tárgyként való vizsgálata, a narrátor és a kutató közti diszkurzív mezőben létrejövő, múltra irányuló életrajzi elbeszélésnek az elemzése.² Megjegyzendő még, hogy az antropológiai szemlélet az előadott élettörténetet nem a múltra való visszaemlékezésésként kezeli, hanem afelől érdeklődik, hogy a jelenben törté-

¹ Lásd erről például Okely, Judith: *Anthropology and autobiography: participatory experience and embodied knowledge*. = J. Okely and H. Callaway (eds.): *Anthropology and Autobiography*. Routledge 1992. 1–29.

² Niedermüller Péter szerint az *élettörténet* azért lehet egyszerre a társadalomkutatás eszköze és tárgya, mert ez nem más, mint a személyes tapasztalatok és a valóság egyéni megértése közti kapcsolat szimbolikus megjelenítése, tehát egy kulturális konstrukció, amely az egyén, a kollektív gyakorlat és a társadalmi-történelmi helyzet közti összefüggéseket fejezi ki. Az élettörténettől megkülönböztetett *életut*at a szerző a különböző helyzetek megoldásának folyamataként kezeli, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mint kulturális konstrukció tartalmazza adott társadalmi helyzetben lehetséges egyéni megvalósulás modelljeit (kulturális dimenzióját azok a modellek, stratégiák alkotják, amelyek a közösség által adottak, s amelyek elsajátítása révén az egyén annak a közösségnek a tagjává válik). Ezért állítható, hogy az egyéni történet nemcsak az egyéni életek sajátos eseményeit mutatja be, hanem egy közösségről is képet ad az individualitás révén, valamint hogy az élettörténet nem más, mint a közösségnek, a történelmi szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képe. Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. Ethn. IC(1988). 376–390.

nő identitásépítés egyik formájaként – a valamilyen nyilvánosság előtt zajló „emlékezésben” – milyen minták szerint és miként történik a múlt rekonstruálása, vagyis hogy milyen kulturálisan is felépített modellek uralják bizonyos helyzetekben a múlt használatának gyakorlatát.

Az az elemzés, amellyel az olvasó a szóban forgó kötetben találkozhat, a szerző saját élet-történetét definiálja mint vizsgálati tárgyat és eszközt: az előzetesen megélt és az utólagosan elemző én megkettőződésének terében építi fel az elbeszélte önéletrajzot; a kutatói én a múltba kihelyezett énre (a narrátorra) mint „a másik”-ra tekint, miközben világossá válik, hogy a reflexió, amely a rekonstruált helyzetekben való jelenlétre, pontosabban az akkori valóságok alakításában való részvételre irányul, nem az akkori, hanem a mostani jelen tartozéka.

De ezzel együtt élettörténet és életút kapcsolata ebben az esetben is világosan kirajzolódik: a narrátor társadalmi-történelmi helyzetében adott kulturális modellek nemcsak egyéni megvalósulásának pályáját, hanem a múltból való beszélés, az emlékezés, az élettörténet felépítésének módját is előírják. Innen származnak a „számvetés” korlátai, illetve ebből következik azoknak a rákérdéseknek a hiánya, amelyek e modellek szerint elképzelhetetlenek, anélkül hogy a közösség, melynek modelljei, ne taszítaná ki miattuk a „normaszegőt”.

Megélt, kutatás, a kettő kapcsolatára való reflektálás – ebben az elemzésben különböző időhorizontok tapasztalatai, ezért a „számvetés” nem a valamikori jelenlétet, a megélt helyzetek vizsgálatát kísérő akkori önreflexió, sem pedig a más személyek élettörténeteit rögzítő társadalomelemzési műfaj, hanem a kettő keveréke. Mondhatnánk: az élet dolgainak elrendezési kísérlete egy olyan alkotó által, akit a lezárhatatlan problémákkal szemben érzett felelőssége egész életében állandó továbblépésekre sarkallt. És éppen ebben rejlik e műfaj teremtő feszültsége: végső rendet próbál teremteni a múltban, mely minduntalan új rendekbe áll össze, mihelyt nekifognak rekonstruálásához.

A „számvetés” lehetőségei és korlátai a romániai magyar társadalomban

Ha a fentiek értelmében elfogadjuk azt, hogy a „számvetés” mint az önéletrajzi elemzés formája nemcsak a narrátor mint egyén pályáját, hanem a kor (az idő és a hely) érvényesnek tartott kulturális modelljeit is képviseli, akkor mindenképpen reflektálnunk kell arra, hogy ezek a modellek például magára a „számvetésre” vonatkozóan milyen lehetőségeket körvonalaznak, és milyen korlátokat szabnak meg.

Az alábbiakban éppen ezeket igyekszem körvonalazni, mégpedig a szóban forgó kötet három fejezete alapján (vállalva azt, hogy ennek következtében mintegy igazságtalanul bánok el a többi részével).

A *Számvetés* első, *Az újraindulás előzményei* címet viselő fejezetében Gáll Ernő a Korunk második folyamának megindítására, ennek előzményeire és az ötvenes évek derekán kialakult feltételeire reflektál. (Ez utóbbiak összefüggésében említi meg „az olvadás első jelentkezéseit” mind „a dogmatikus szendergésből való ébredés”, mind pedig a „nemzeti-nemzetiségi kérdés felszínre törése” vonatkozásában.)

A visszaemlékezés azért válik számvetéssé, mert – a korszak jellemzőinek megfelelően – többek között a „homo stalinienus” kialakulásának okaira, mikéntjére is rákérdez. Mégpedig teszi ezt úgy, hogy jelzi ennek tágabb társadalmi-politikai háttérét (például „a szovjet mintához való maradéktalan igazodást”, „a világ két részre való szakadását” és „a két tábor antagonizálódását”), de ugyanakkor különös hangsúllyal elemzi a korabeli személyes és közösségi elköteleződések erkölcsi vonatkozásait is.

„A pártban feloldódott egyén”, „a párt érdekeinek oltárán mindenét feláldozó”, a „fanatizmusba menekülő”, de „az állandó szorongástól nem mentesült” ember (vagyis a „bolsevik típu-

sú kommunista”) kérdése egy tágabb kérdéskört is feszeget: nevezetesen a fundamentalizmus jelenségét teszi elemzés tárgyává. Ez a vizsgálódás viszont, sajnos, megreked a kommunista fundamentalizmusból magabiztosságot nyerő embertípus jellemzésénél. Ennek viszont könyörtelen kritikáját adja, mondván: „elutasító minden más felfogással szemben”, „a felsőbbrendűséget és kizárólagosságot képviselő tudatával [...] Itélkezik elevenek és holtak, múlt és jelen fölött”, „az idézetek uralmát honosítja meg”, a saját szentségeit tartalmazó „bibliát” abszolút érvényűnek tekinti, „az eredeti gondolatot ab ovo gyanúsna tartja”.

Sajnálatos ez a megrekedés mindenekelőtt azért, mert ennek következtében a szerző nem kérdez rá más típusú, például nemzeti és nemzetiségi fundamentalizmusokra. Meg arra, hogy Kelet-Európában (és romániai magyar összefüggésben is) miként és miért nem lehet áttörni ezt a gondolkodásmódot, miért – a Dogma alóli felszabadulás illúzióját táplálva – legfőnnebb csak különböző dogmatípusok egymással való felcserélését lehet elérni.

A kommunista fundamentalizmus működésének következményeit azonosítva, az önkritika szellemében Gáll Ernő a kisebbségi lét egyik állandósult jellemzőjét is diagnosztizálja (anélkül azonban, hogy ezt mint ilyent elemezné). Leírja azt a folyamatot, amelynek során „Ők” – a kommunista elköteleződés szellemében – „belső megtisztulást” sürgettek, és „harci felkészülést” hirdettek meg „Velük”, vagyis a „népellenes, nacionalista és elszigetelődésre buzdító elemekkel” szemben – jelezve, hogy ezt a magatartást „a beolvasztó praktikák” a maguk hasznára fordították.

Ismét hangsúlyoznám, sajnos nem reflektál arra, hogy (például a bemutatott jelenség révén) a romániai magyar elit miként generálta akkor is, de generálja újra meg újra az elszigetelődés-beolvasztás bináris oppozíciójában való gondolkodást; valamint arra, hogy míg a kommunista fundamentalizmus az ún. „elszigetelődőkkel” számol le, addig a nemzeti fundamentalizmus az ún. „beolvasztókat” teszi áruulóvá, miközben egyik attitűd sem tud(hat) – fundamentalista és eszszencialista lévén – másképpen, csak az elszigetelődés/beolvasztás vagy-vagy képletében gondolkodni társadalmi osztályok és etnikumok, nemzetek kapcsolatáról. Meg arra, hogy ez a kisebbség a többségről (megjegyzendő, hogy a státusok megcserélődésekor ez fordítva is mindig így volt) a történelmi tudat frusztrációi alapján csak a rosszindulatot, a becspást, a „beolvasztó”, megsemmisítő gesztust tudja feltételezni.

Ha én folytatok párbeszédet a *Számvetés* által elének tartott tükrön keresztül a kisebbségi lét-tükhöz tartozó gondolkodásmódokról, ezek a további kérdések jutnak eszembe. De valószínű, hogy ezek meg nem oldása saját számvetéseimet fogja majd generálni az idő múlásával.

A *Szárhegy: fórum és botránykő*, valamint a *Kísérletek a nemzedéki párbeszédre* című fejezetekben a számvetés mint életforma „önmagunk revíziójaként” is meghatározódik, ilyenként pedig a generációs vitából levonható következtetésekkel való szembenézést, valamint az „idősebbek felelősségét” is feszegeti.

Saját régebbi megállapításainak, nemzedéke néhány más tagjának, valamint az 1980-as években a nemzedéki vitában részt vevő fiatalok véleményének egymás mellé állításával Gáll Ernő *Számvetése* a kisebbségiség egyik, sokak által foggal-körömmel védett dimenzióját, az egységességet is boncolgatja. Ha csak ezekre az álláspontokra figyelnénk, biztató kép rajzolódna ki előttünk nemzetiségünk akkori – ezek alapján kritikusnak és önkritikusnak nevezhető – szellemi állapotáról.³ De sajnos, meg kell állapítanunk, hogy ezek nem bizonyul(hat)tak domi-

³ Érdemes néhány akkori viszonyulást/kinyilatkoztatást itt is idéznünk: „Határozottan le kell mondani az integráló vagy kizárólagosságot képviselő megközelítésekről.”; „A nemzetiségi fiatalok mindig keményen kifogásolták azt,

náns viszonyulásoknak és a belső differenciálódás szabad kifejlődése igen sok belső akadályba (is) ütközött.

Ha megengedett, hogy egy recenzió keretében ilyen súlyos kérdést ilyen röviden tárgyaljak, akkor ezekkel kapcsolatban hangsúlyoznám: hiányuk és ennek folyamatos újratermelődése (más, kívülről jövő hatások eredményeként is) a romániai magyar kisebbségi elit fokozatos beszűküléséhez, egyre merevebb kizárólagosságához, a belső sokféleséget leépítő intoleranciájához, a „kellemetlenkedők” elvándorlásához – és a mentális-monolitás hagyományának megerősödéséhez vezetett. A *Számvetés* olvasása közben (ismét) kisebbségiségünk eme belső „nyomorúságai” jutnak eszembe.

Ha a kötetnek mélyebben sikerült volna „számot vetnie” e belső akadályok természetével és akkori működésével, akkor ma lenne egy további fogódzónk annak megértéséhez, hogy – 1996 után, az általános nyitás kontextusában és a változás ígérete ellenére – romániai magyar közéletünkben miért indulnak be ismét a régi kizárásos mechanizmusok, miért erősödhetnek meg az intoleráns felháborodások az új és másabb élettapasztalatok megnyilvánulásai kapcsán. Ezek láttán meggyőződésem, hogy a *Számvetés* szerzőjének ma hatványozottan kellene újra hangsúlyoznia azt, amit egy 1980-ban rendezett kerekasztal-beszélgetésen mondott: „A mai eszmecsere munkafeltételeként induljunk ki abból, hogy művelődésünk fejlődése és jövője a sokszínűséget igényli. Egy olyan kis és sajátos kultúrának, mint a mienk, vitális szüksége van az elvidékiesedés veszélyét ellensúlyozó nyitottságra és változatosságra. Vegyük tehát tudomásul, hogy többféle hagyomány létezik, de egyiknek sincs monopóliuma. [...] A kiátkozások ideje lejárt.”

ahogyan egyesek az idősebbek közül adminisztrálták létkérdéseinket, közöttük az együttélés, a testvériség kérdését is.” (Lászlóffy Aladár); „A »szövegírókra« váró egyedi, radikális feladatokból, a kultúra demitizálásából, az előttünk járó nemzedékek »nyelvi monolitásának« megszüntetéséből polémia támadhat.” (Bretter György); „A visszaütés oka az írás típusa: Gáll Ernő férfivá avatja a fiatal szerzőket, vagyis befogadja őket, felnőtt tagoknak minősíti az írástudókat életkoruktól függetlenül, de nincs tekintettel a sokféleségben a reális különbségre.” (Bretter György); „E strukturális radikalizmus nem békülhet meg azzal, hogy mi gyakorlati okokból, beidegzettségéből fenntartjuk az egységglánszatot az áramlattal, amely bennünket az egységből kitud.” (Méliusz József); „Nem törvényszerű, hogy a nemzedékek közötti folyamatosság mindenkor, tehát ebben az esetben is fennálljon [...], ha a jelenség magyarázatát keressük, akkor ennek a diszkontinuitásnak az alapja valószínűleg az lehet [...], hogy mivel minden értelmiségi nemzedék vagy összességében, vagy egyedeiben valamilyen társadalmilag működő célrendszert testesít meg, ez a nemzedék vagy nem ismerte, vagy elutasította, vagy nem akarta megismerni az előtte járó nemzedék célrendszerét.” (Egyed Péter); Az Echinox „fontossága éppen a jelentést hordozó peremlében rejlett”. (Szócs Géza). Gáll Ernő, miközben sajnálatát fejezi ki az érdembeli párbeszéd kialakításának sikertelensége miatt, mindehhez még hozzáteszi: „Az egyén megnövekedett szerepének a krédója fűtötte őket, megőrizték szabadságukat és tisztaságukat. Egybefűzte a társaságot az is, hogy tanultak apáik szertefoszlott illúzióiból, és minden erejükkel tiltakoztak az ellen, hogy őket pusztá kollektív lényeknek tekintsék.” *I.m.* 179–189.

MEGEMLEKEZÉS

Erdélyi József ünneplése*

Tudós irodalomtörténészek tanúsítják: a halhatatlanság magasába érkezett költők szinte mindenike a szülőföld valóságából, a gyermek- és ifjúkor benyomásaiból, élményeiből meríti a legtöbbet. Maga Arany János egyik, töredéknek maradt vallomásával nyújt erre bizonyítékot:

*Én kis hazám a nagy hazában,
Szalonta, vedd az énekem!*

.....
Te a meleg szív vagy nekem.

Ezt a lelki, szellemi kötődést érezzük ki a későbbi utód, a majdhogynem földi Erdélyi József lírájából is:

*Ott születtem én, a pusztán,
egy nagy cselédházban,
ahol annyi nyomorúság,
szomorúság, gyász van.*

*Ott ébredtem én, a kastély
s a nagykert tövében,
onnan küldött apám, anyám,
az én szegény népem,*

*hogy tanuljak, hogy legyek úr,
ne cseléd, ne szolga,
de én mindig visszavágyok
a szép gyermekkorba.*

(Az én szülőházam)

Ez a föld termette, ez a nép emelte maga fölé azt a költőt, aki a milleniumi Magyarország jubileumi évében Újbátorpusztáról indult Ardelean János és az árpádi Szabó Erzsike harmadik gyermekeként, hogy a népmesék kismizett, de végül győztes legkisebb királyfiához hasonlóan törjön fel a mélyből és legyen a zsellérek, béresek, parasztok panaszainak tolmácsa, keserveinek kidalolója. Lírája mégsem vált egyhangúvá. A tragikus emlékeket olykor őszintén kedves, máskor derűs jelenetek váltják föl. Ilyen például az a kezdeti korszakából származó verse, amelyben a tapasztalatlan kis tanyasi gyerek városi, pontosabban nagyszalontai élményét örökítette meg:

*Városba vitték a kis tanyasit.
Óh, hogy örült, hogy városba viszik!
Szomszéd tanyánál nem volt még tovább,
tornyot, ha látott: szülte délribáb...*

* Elhangzott 1996. november 23-án a Nagyszalontához közeli Árpádon, a költő szülőfalujában, születésének centenáriumi ünnepségén.

*Mikor a város széle szembetűnt,
felkiáltott a mi kis emberünk:
– Éds anyám! – óh, ti komoly éds anyák! –
Be sűrűn jönnek erre a tanyák!...*

*Mikor szekerük a piacra ért,
s a templom még kerek szemébe fért,
de nőtt, amint poroszkáltak felé,
– éds anyám! Hát az a nagy ház kié?*

*– A jó Istené. Isten háza az, –
felelt éds anyja s mit ő mond: igaz,
a gyermek el is hitte s hallgatott.
De odafenn az óra kongatott,*

*s felujjongott a lelkes kis bolond:
– éds anyám! Még ez osztán a kolomp! –
S megpillantván fenn a harangozót:
– Éds anyám! Tán a jó Isten az ott,*

*a kis bundában?... – Ember az, fiam,
a harangozó. Isten messze van,
nem látja senki, de felé utat
az embereknek a torony mutat.*

(Torony)

A négy elemít itt, a templommal szembeni református iskolában végezte, a gimnáziumot pedig Nagyszalontán. A versfaragásra Arany egykori scholájában kapott reá. „Sok verset írtam már akkor a Gacsó-kert felé, a szikfűves legelőn – vallja önéletrajzában. – Szemes Károly, maga is költő-diák, avatgatott a versírás titkaiba. Ő adta kezembe Arany János tanulmányát a magyar verselésről.”¹ Ekkor érlelődött benne az elhatározás: költő lesz! A főgimnáziumi tagozaton folytatná, hogy egyetemre mehessen, azonban bátyjai lebeszéltek. Legyen tanító: így hamarabb diplomához jut. Déván, majd Mezőtúron ismerkedett a neveléstudománnyal, de pedagógus sohasem lett belőle. Várta a galíciai front, ahonnan kitüntetéssel tért haza. Értelmetlen volt az életét kockáztatnia. A Gyepes, a Csiszér, a Kölesér mentén 1919-től új hatalom rendezkedett be.

Ő mindenáron magyar költő kívánt lenni. Elbúcsúzott hát szülőföldjétől, ahova ezentúl csak látogatóba tért vissza. A húszas évek elején gyalog barangolta be a kis csonka országot, és megfogalmazta ars poeticáját: „A magyar költészet csak a népköltészetből születik újjá.”² Móricz Zsigmond és Szabó Dezső mellett őt tekintjük a népi mozgalom előfutárának. Verseiben vakmerő hangot ütött meg: szembeszállt az úri osztállyal, és a legmélyebb népréteg reménytelenségét, bánatát, megaláztatását tárta a nyilvánosság elé. Egy jobb és igazabb világért vívott harcához csakhamar társakra, szövetségesekre talált: Sinka István, a szalontai „fekete bojtár”, a

¹ Erdélyi József: *A harmadik fiú*. Bp. é.n. [1942] 127.

² Erdélyi József: *Fegyvertelen*. Bp. é.n. [1942] 14.

dunántúli Sértő Kálmán és Illyés Gyula, a prózában Szabó Pál, Veres Péter s több népi író szegődött melléje.

Erdélyi József személyes tragédiája, hogy a társadalmi igazságszolgáltatás szép szándéka költészetében jobboldali eszmékkel párosult. 1944 őszén ez készítette arra, hogy – a politikai következményektől tartva – Nyugatra távozzék. 1945 őszén titokban hazatért; Árpádon s a közeli tanyákon rejtették el az egykori iskolatársak, segítségre kész földije. 1947-ben feladta magát a budapesti népbíróságon.

Hároméves börtönbüntetésének letöltése után visszatalált az irodalmi életbe, és a magyar lírát további tíz kötettel gazdagította. Öregkori versei a hajdani paraszti humánus hangján szólnak meg, s bennük oly gyakran tűnnek föl gyermek- és ifjúkorának tájai, emberei, emlékei, hogy e kötődésben már-már képzeletvilágának rabságát érzékeli a költő:

*Szülőföldem! Te mindenütt jelen vagy,
képed kísér, amíg meg nem halok, –
mindhalálig; szülőföldem, szerelmem,
rabom vagy és én rabszolgád vagyok.*

*De édes ez a fogság, ez a rabság;
nincs szabadság, – nincs ennél édesebb;
szülőföldem, hazám! Úgy élsz szívemben,
s úgy sajogsz, mint egy régi-régi seb.*

*Csak a halál gyógyítja ezt a sértést,
e mély sebet csak az hegeszti be;
nem ember az, akinek nincs a szívében
ilyen szép régi-régi, szent sebe.*

*Szerettem volna elszakadni tőled,
de képed üldöz, bárhová szalad
boldog rabod, bármily szabad, nem boldog;
csak az a boldog, ki benned szabad.*

*Szülőföldem! Minden szerelmem elhagy,
apám-anyám halott; de élsz te, élsz;
túléled a te hűtlen szeretődöt,
rossz fiadat, ha arcot is cserélsz.*

*Úgy élsz öreg, halkuló szívem mélyén,
mint kiskoromban s még annál korább,
mikor még zúgtak rengeteg erdőid,
egykorú vagy te meg az égvilág.*

*Őserdeid még zúgnak a fűlemben,
áradnak még folyóid-erdeid;
tűnő létem múltadba fúrja mélyen
táplálkozó hajszálgyökereit,*

*szülőföldem, s teveled egyidős,
a mindenséggel egyidős leszek,
és halhatatlan; mert halóporomban,
hamvaimban is rád emlékezek...*

(Rabság)

A bölcsőhely világa mellé odaállítja édesapja alakját is egy alighanem igaz történet keretében. Kettejük kézfogása természetes kapcsolatot teremt e földi világ és a túlvilág között.

*Egy szép reggelre gondolok
és mosolygok és meghalok...*

*Kéklett az ég, sütött a nap,
mentem sötét fenyők alatt.*

*Kezemet fogta jó apám.
Sárgarigó füttyölt a fán.*

*Sárgarigó, huncut rigó,
azt füttyölte, hogy élni jó.*

*Hogy élni jó, hogy élni szép,
ha fogják az ember kezét.*

*Jó lenni nagynak, kicsinek,
mindennek és mindenkinek.*

*Sárgarigónak legkivált,
nagy kertben élni nyáron át.*

*Fenyőre szállni rangosan,
füttyölni szépen, hangosan.*

*Hirdetni vígan szerteszét,
hogy élni jó, hogy élni szép.*

*Hogy élni jó, hogy élni szép,
ha fogják az ember kezét...*

*Egy szép reggelre gondolok,
és mosolygok és meghalok.*

*Kék lesz az ég, ragyog a nap,
megyek sötét fenyők alatt.*

*Kezemet fogja holt apám,
s megszólal egy rigó a fán.*

*Azt mondja majd az a rigó,
 hogy élni szép, hogy élni jó.*

*De halni szebb és halni jobb...
 S én mosolygok és meghalok.*

(Reggel)

Igen. Ez az emberi élet, a földi lét megmásíthatatlan rendje – nyugtatjuk meg magunkat. 1978. október 4-én, 82 éves korában költönket is kézen fogta halott édesapja, és magával vitte arra a csillagfényes útra, ahonnan nincs visszatérés. Reánk testálta gazdag életművét, verseit, nyelvészeti munkáit, kétkötetes önéletrajzát.

Lírájának maradandóságát tanúsítják a halála óta kiadott verseskötetek. Emlékének megőrzése tükröződik abban a tényben, hogy egykori iskolavárosában, Nagyszalontán utcát neveztek el róla, a mai napon pedig a Királyhágómelléki Református Egyházkerület szülőfaluja, az árpádi templom falára rögzítette az ő halhatatlanságát hirdető márványtáblát:

Ebben a faluban és egykori iskolájában nevelkedett	În acest sat a copilărit
Erdélyi József 1896–1978	
költő, a magyar népi irodalmi irányzat úttörője	poet, precursorul curentului literar popular

Dánielisz Endre

SZEMLE

Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára

*Szerkesztette Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor.
Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár 1996. 608 lap*

Nehéz műfaj az emlékkönyv, ha egyáltalán létezik külön műfajként. Nehéz az írónak, és nehéz a szerkesztő(k)nek. A legkülönbözőbb tárgyú és témájú írásokat kell összhangba hozni egymással, különféle kutatási, elemzési módszereket kell egyeztetni, formába önteni. A tanulmányköteteket segíti az egységes tematika, az esszéketeket egybetartja a műfaj. Nehéz az írónak is, hiszen itt nem is a terjedelmi korlátok kötik annyira a kezét, mint ahogy ez rendszeren a tanulmánykötetek esetében lenni szokott; nem is arról van szó, hogy valamely fontos és nagyszerű tudományos felfedezését kell a világ elé tárnia, hanem ennél sokkal többről: a szerzőnek önmagával kell szembenéznie. Valakinek a tiszteletére írni egy emlékkönyvbe nem más, mint hitvallás. Hitvallás önmagunkról, munkánkról, választott hivatásunkról. Éppen az köti össze a szerkesztőket és írókat minden műfaji kritériumnál erősebben, hogy munkáról és hivatásról, emberségről és tudományról ugyanazt vallják, mint az, akit emlékkönyvük ünnepel.

A Jakó Zsigmond tiszteletére készített emlékkönyv negyvenöt szerző negyvennégy munkáját tartalmazza, ideszámítva Szabó T. Attila eredetileg az 1986-os születési évfordulóra készített és Benkő Samu jelen évfordulót köszöntő laudációját is. Mind a két írás a pályafutás méltatása mellett tudománytörténeti jelentőségű is, bemutatva Jakó Zsigmond pályáját az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának menekítésétől az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezéséig. Az egyéni sorsot, mint oly gyakran itt Kelet-Közép-Európában, Jakó Zsigmond eddigi pályája során is át- meg átszötte a kultúráért, a kultúra intézményeiért folytatott állandó küzdelem. Jó, hogy a két írás így együtt megjelent, mert azt, amiről Szabó T. Attila nem számolhatott be, az Erdélyi Múzeum-Egyesület főnixként való újjászületését Benkő már krónikásként lejegyezhetette, bizonyítván, hogy egy tudós életműve sohasem záródik le, sőt folyton, napjainkban is zajlik.

Az emlékkönyv szerzői szinte mindazokat a kérdéseket fölvetik, amelyekkel a történészek munkája során szembe kell néznie. Kristó Gyula egy adott politikátörténeti probléma elemzését mutatja be, Csukovics Enikő a szász közjegyzői intézményrendszer kialakulásának történetéhez ad hozzá érdekes részleteket, vagy Keserű Bálint nem egyszerűen felekezettörténeti, hanem mentalitástörténeti problémákkal is foglalkozik, amikor az erdélyi „rajongók” „chiliaszta” világát próbálja megfejteni. Radu Manolescu sem egyszerűen az Al-Duna és a Fekete-tenger partvidékének, kereskedőtelepeinek gazdasági szerepét elemzi, hanem mindazokkal a hatásokkal foglalkozik, melyek e területen érvényesültek, legyen szó Bizáncról vagy a genovai kereskedőcégekről. De tudománytörténeti és forráskiadási problémák is megfogal-

mazódnak Bodor András, Nagy Jenő, valamint Sipos Gábor munkáiban. A természeti környezet folytonos változásaira és annak a társadalomra vagy egyszerűbben mondva: az emberi közösségekre gyakorolt hatását az elmúlt években egyre erőteljesebben hangsúlyozza a történetírás. Magyar András tanulmánya a Maroson folytatott utazójást éppen ebben az összefüggésben elemzi.

A kötetben megjelent tanulmányok természetesen Erdély történetéről szólnak, de mindeközben nem felekeznek meg a tágabb régió: Kelet-Európa, sőt Európa egészéhez fűződő nagyon szoros történeti, kulturális kötelekekről sem, legyen szó akár politika-, akár gazdaságtörténetről. Köpeczi Béla, Camil Mureşanu, R. Várkonyi Ágnes egyaránt széles európai összefüggéseket figyelembe véve jelöli ki Erdély helyét. Erdélyt az európai szellemiséghez kötő peregrinációs kapcsolat mutatja be Szabó Miklós és Szőgi László is közös tanulmányában.

Az erdélyi gazdaság európai kapcsolatait Pap Ferenc és Wolf Rudolf gazdaságtörténeti tanulmányai tárják fel. Mind a két tanulmány eddig nem elemzett új forrásokat kapcsol be a tudományos vétkeringésbe. Ám ezt nemcsak e két gazdaságtörténeti tanulmányról mondhatjuk el. Jakó Zsigmond iratok mentő, forrásokat kiadó példája minden kutató előtt ott áll. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az emlékkönyv számos új forrásközlése: Wolf Rudolf, Tüdős Kinga, Kovács Kiss Gyöngy, Kiss András, Jakó Klára egyaránt új forrásokat publikál tanulmányaiban. Györffy György egy ismert forrást pontosít és tesz közzé, Paul Cernovodeanu pedig a Thökölykorszak kutatói számára is fontos dokumentumot publikál a Londoni Egyetem Keleti és Afrikai Tanulmányok Intézetének (School of Oriental and African Studies) könyvtárából.

A tanulmányok közel fele művelődéstörténeti jellegű, és ezen belül is igen nagy azoknak a dolgozatoknak a száma, amelyek az olvasási kultúrával, könyv- és könyvtártörténettel foglalkoznak. Balogh Béla, F. Csanak Dóra, Deé Nagy Anikó, Kovács Kiss Gyöngy, Monoki István és Tüdős Kinga dolgozatai nyújtanak tájékozódást ezen a területen. Muckenhaupt Erzsébet tanulmánya éppen a könyvkultúrán át vezet a művészettörténetig. Az olvasmánytörténeti vizsgálatok másik oldalát, az írástudás társadalmi elterjedtségét, konkrétan a székelyföldi írásbeliség mértékét Pál Judit veszi vizsgálat alá. Ide, az írástörténeti kutatások közé kell sorolnunk Benkő Elek tanulmányát a siménfalvi rovás emlék elemzéséről. A művelődés- vagy kultúrtörténet részterületei rendkívül széles skálán mozogva jelennek meg az emlékkönyvben. Az erdélyi fejedelmi protokoll, a manapság oly divatos udvari kultúra részeként, egyaránt megjelenik Jakó Klára tanulmányában, a temetési szertartások keretében és Kovács András munkájában, Bethlen Gábor gyulafehé-

vári építkezéseiről szólva. László Gyula „jegyzete” olyan, általánosan is megfogalmazható nagy problémát vet fel, amely a jövő kutatói számára egyik lehetséges fő kutatási terület lehet. Nevezetesen azt, hogy a kultúránkat ért „hatások” hogyan is realizálódtak az egyes korokban. Módszertanilag a László Gyula által felvetett problémára az egyik lehetséges választ Engel Pál fogalmazta meg az egyedi esetek vizsgálatának fontosságát hangsúlyozva. Hasonlóan Engelhez, de egészen más kutatási területen sürgeti az egyedi esetek feldolgozását Borsa Iván. A magyar feudális intézményrendszer jellegzetes és egyedi alakulatáról, a hiteleshelyről van szó. Az egyes hiteleshelyek működését feldolgozó monográfiák az egész intézményrendszer megismerését mélyíthetnék el – állítja Borsa.

Az egyéni életutak, pályák és sorsok elemzése mindig is a történeti megismerés lehetséges módja volt. Korszakonként változva, hol a háttérben meghúzódva, hol új módszertani elemekkel megerősödve, rivaldafényben állva, de mindig jelen volt és van ez az egyén- és személyiségközpontú kutatási irányzat. Engel Pál a 14. századi erdélyi alvajdákra, míg Vekov Károly Várday Ferenc püspökre irányítja a figyelmet. Egy vitatott személyiség, Berzenczey László áll Egyed Ákos tanulmányának középpontjában, K. Lengyel Zsolt pedig Kós Károly hatalmas munkásságának egy szeletét mutatja be dolgozatában. Balázs Mihály tanulmánya János Zsigmond személyiségét is érinti, amikor a reformáció (ideértve az antitritináriusokat is) vitairódmált és annak nyomtatásban való megjelenését, illetve „meg nem jelenését” vizs-

gálja az 1570-es évek legelején született két cenzúrai rendelet kapcsán.

A népességtörténeti, illetve demográfiai kutatások is különböző módszerek, megközelítések bemutatásával vannak jelen az emlékkönyvben. Benkő Loránd helynévtani kutatásokkal járul hozzá a székelység bihari jelenlétének kutatásához. Demény Lajos Marosszék 17. századi, Draskóczy István a Szászföld 14. század eleji demográfiai sajátosságait elemzi. Az egyes kisközösségek élete kerül vizsgálat alá Imreh István dolgozatában: a székely falvak, pontosabban jelen esetben a földközösségek „életútja” a 18. század elejétől a 19. század végéig kerül vizsgálat alá a régi székely falvak nagy ismerőjének a tolla alatt. Pompiliu Teodor dolgozatában az erdélyi etnikai viszonyokat politikai és kulturális vonatkozásaikkal együtt elemzi. Ferenczi István Torda váráról készített tanulmánya az erdélyi településtörténethez ad új ismereteket.

Szép műfaj az emlékkönyv. Összeköt gondolatokat, elveket és módszereket. Kapcsolatot teremt tudósműhelyek közt Bukaresttől Kolozsváron át Szegedig és Budapestig. Mint jó négyszáz évvel ezelőtt Pozsonyban, Radéczy István egri püspök kertjében az Apollónak szentelt hársfa körül gyűltek össze a szellem emberei, úgy most Jakó Zsigmond körül csoportosulnak az európai humanizmus, Bohumil Hrabal szavával: az európai reneszánsz „kedvelői”. Igazi humanista tudóskör ez, ahol van mester, a mesternek vannak társai, és ami a legfontosabb: vannak tanítványai.

Várkonyi Gábor

Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig

Szerkesztő Honvári János. Aula Kiadó. Bp. 1996. 558 lap

A címzett, a virtuális olvasó személye a történetírásnak is formát szabó és a tartalmat szintén meghatározó tényezője. Az egyetemi, főiskolai hallgatók jegyzettel való ellátása ezért sajátos gondokat, feladatokat igénylő területe a múltidézőknek. Jó tehát, ha van eredendően „tankönyv”-nek készült országos gazdaságtörténet is a történettudományt nem fő élethivatásul választó főiskolások számára. Ez a kiadvány rendeltetésszerűen oktat, nevel, látásmódot, szemléletet formál, tudatot alakít, és nolens volens új szintézise a rangos, sokszínű magyar gazdaságtörténeti kutatásoknak.

Kik fogtak egybe a munka elvégzésére, és hogyan osztották fel egymás között az évezrednyi múlt időt? *A honfoglalástól a 16. századig* című első rész szerzője Draskóczy István; *A török kori Magyarország gazdaságtörténete* című fejezetet Buza János írta; a *Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848* közötti időszak történéseit Kaposi Zoltán summázta; *A reformkortól az I. világháborúig* Kövér György, majd *A gazdaság a két világháború között*, valamint *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1955)* című korszakokat Honvári János elemezte. Valójában együttes, munkaközösségi fáradozásnak és ugyanakkor négy

intézmény együttműködésének eredménye ez a kötet. A budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, valamint a győri Széchenyi István Főiskola tanárai, szükségszerűen az egyes korszakok kérdéseinek ismert jó nevű kutatói a számukra legjobban ismert évszázadokat, évezredekkel vállalták fel munkaterületként.

Az említett egyetemi, főiskolai oktatók azért is mondtak le az egyszerűs megoldás előnyeiről, mert mint ahogyan megvallották: „Egy percig sem ringattuk magunkat abban a hiú ábrándban, hogy egyetlen szerző fel tudja majd dolgozni a magyar gazdaság történetének könyvtárakat megtöltő egykorú és napról napra gyarapodó újabb szakirodalmi terméseit.”

Ez a valóban létező bőség századunk történettudományának gyümölcse. Jóllehet a reformkor vezérei, tudóstársaságai igényelték, sürgették a nép és a munkálkodó emberek krónikáját, a tudománytörténet csak az útteresést és az első lépések megtételét regisztrálhatta. A „székely ipartörténelem” szükségességéről értekező Orbán Balázs 1878-ban még így ostromozhatta a történetírás egyoldalúságát: „...lapjait eddig leginkább a trónok

és a hadtörténetek eseményei töltötték tele”, a történész pedig „a magasabb körök zajától elkábulva, fénytől kápráztatva, néha a hősiesség és honfi erények varázsától is elragadtatva: nem ért rá, hogy az alsóbb régiókban is szemlélődjék, hogy a népélet szerényebb talaját művelje, a békés idők foglalkozásának is tért szenteljen”. Az önálló gazdaságtörténeti szemlélet végre megindító Tagányi Károly mellett álló Acsády Ignác még azt írhatta beköszöntőjében: „Anyagi dolgokkal, a népek valódi szükségleteivel tudományosan foglalkozni a legújabb időkig *crimen laesae majestatis* volt.” Ő nem a szakirodalmi anyag bőségéről, könyvtárnyi könyvről beszél, hanem a gazdaságtörténeti kérdések előli kitérésről, a nagy homály borította múltról.

A gazdasági viszonyok korszerűsödése, a termelés növekedési üteme a magyar történészeket is fogékonyabbá tette az anyagi életviszonyok előzményei, múltja iránt. Az 1894-es esztendő az európai szinten élen járó országokkal való versengés kezdetének a dátuma is. Ekkor jelenik meg a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, száz esztendővel előzött, 1897–1898-ban pedig az az Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, amely a Tokaji László szerkesztette Erdélyi Gazda mellékleteként kísérli meg az olvasók toborzását.

E rövid ismertetésnek inkább csak jelzésekre szorító keretei között az elmúlt évszázad eredményeinek felleltározására, összetevőinek mérlegelésére, kapcsolatainak feltárására nem vállalkozhatunk. A „jegyzet” mindenik fejezete tükrözi azonban azt, hogy az általánosítóknak, a szintézisen munkálkodóknak volt miből építkezniük. Az ajánlott, válogatott (keves külföldi szerzőre utaló) könyvészet majdnem 750 címet tüntet fel. Közöttük sok a tér és idő viszonylatában szűkebb határok közé szorított régió, igazgatási egység, megye, város, tájegység monográfiája, de nem hiányoznak az összefoglaló jellegű munkák sem. Az egyes korszakok szövegének megfogalmazói láthatólag küzdenek azzal, amit a bőség zavarának is nevezhetnénk. Egyes jelenségek, folyamatok méretei súlyuknál, jelentőségüknél nagyobbra növekedtek, míg mások mellőzöttebbekké, összetöpreődötté váltak, vagy éppen csak lajstromba vétetődtek.

A könyv előszavában olvasható: „...ennek a sokszoros kötetnek az egyes fejezetein belül is akadnak egyenetlenségek. Ez az adott rész szerzőjének érdeklődési köréből, szakirodalmi tájékozottságából adódik, ennek következtében egyes, talán nem is mellékes kérdések óhatatlanul háttérbe szorultak, vagy akár teljesen ki is maradtak.” (Megvalljuk: nem a történész, hanem csak a recenzens elfogultságának bizonyítéka az, hogy nagyon sokszor keltett benne hiányérzetet Erdély sajátos vonatkozásainak hiánya vagy az erdélyiek, a déli, az északi

tájegységek kimaradása a példák közül. Ugyanakkor indokoltságát meghaladó örömmel töltötte el, hogy például a fejedelemiség kori pénzügyek számottevő szakmai tudással, audícióval vannak megírva.)

A történetírás új útjain járóknak már nem kellett az önálló szakágazati históriák létjogosultságaért küzdeniük, az autonóm státus bizonyos velejárai, így az egésznek a részekre hullása ellen azonban védekezniük kellett. Megnövekedett tehát a történeti egységben látás, az interdiszciplinaritás igénye. A holisztikus útkeresésnek (többek közt az 1930–1940-es években a szociológia térnyerése révén) nálunk szintén akadtak harcosai. Olyanok, akik azt vallották, hogy „a társadalom életében nincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna”. Talán ezért is növekedett meg a szerves, valamilyen belső kohézió által homogénabbá vált alakulatok, intézmények, közösségek, a valamilyen okkal-céllal társultak szervezeteinek interdiszciplináris jellegű vizsgálata. A gazdaságtörténet már régebben is számolt a keretekkel, a szerkezetet egybefogó formációkkal: nem véletlen, hogy Karl Bücher fejlődésfokozatelmélete (zárt házi gazdaság, városi, majd országos méretű gazdaság) e tudományok elméleti alapozása rendjén született meg. Az ismertetett kötet szerzői azonban természetes módon, különösebb elméleti fejtegetés, magyarázkodás nélkül illesztik be mondanivalójukat a világgazdaság táguló kereteibe.

Az azonban meggondolkodtató, hogy az országos határvonalon belül egységként összeolvadó történetiségben megnövekszik annak a veszélye, hogy elmosódnak, szintüket veszítik a részek, a rész-egészek, a sajátosságok; az általánosnak, átlagosnak valóban szükséges „indexe” elnyeli a határértékeket, a szélsőségeket, de a fejlődésbeli különállásokat is.

Figyelmeztető jelként kell értékelnünk azokat a vélekedéseket, amelyek mindinkább egy másként értelmezett interdiszciplinaritásról adnak hírt. Ugyancsak figyelmet érdemlő, hogy éppen az Annales szerkesztői azok, akik 1989-ben a különálló tudományok azonosításának erősítését javallják. (Sonkoly Gábor és Nicolas Verdier – az angol és francia társadalomtörténetről szólva – ilyen szokatlansága révén is sokatmondó címet adott irásának: *Hogyan gyűrjük össze a morzsákat?*)

A mind módszertani, elméleti, mind konkrét szakágazati kérdésekben oly gazdag kötetrel ez alkalommal csupáncsak híradással kívánunk szolgálni. Bízunk benne, hogy sok kérdés mélyebbre ható elemzésére még visszatérhetünk.

Imreh István

Kristó Gyula: A székelyek eredetéről

Szeged 1996. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. 167 lap

Az utóbbi években érezhetően fokozódott az érdeklődés a székelyek eredetének, fejlődésének és a magyar társadalomba való beilleszkedésének folyamata iránt. Terítékre kerültek új nézőpontokból vizsgált régi érvek és érvelések, megfogalmazást nyertek új felfogások mind a problémák módszertani, mind pedig tartalmi sajátosságait illetően. E tekintetben elég idézni néhány, e területen tudományos tekintélynek örvendő szerző: Benkő Loránd, Györffy György, Kristó Gyula, Bóna István, Benkő Elek, Kordé Zoltán és mások nevét, akik 1990 után közzölt írásaikkal a figyelmet újból a székelykérdésre irányították.

És amit talán hangsúlyozni érdemes és szükséges, hogy a tárgyalt problémakörökkel kapcsolatosan változtató kép az érvek és ellenérvek gazdag fegyvertára eredményeképpen sokkal árnyaltabbá vált, mint a régebbi munkák esetében. Ez természetesen vezetett el oda, hogy az egyes szerzők álláspontjai között nem kis számban ellentmondások és ütközések jelentkeztek. Példaként utalhatunk a „kettős honfoglalással” kapcsolatos álláspontokra vagy véleményekre, a székely etnogenezis folyamatának megítélésére, az identitástudat problémájának mérlegelésére stb. Ilyenformán a székely eredet kérdésének elmélyültebb elemzése az eddig is eléggé bonyolult összképet még nehezebben áttekinthetővé tette. Most még indokoltabbá vált Kordé Zoltán véleményének megszívlelése: „A székelykérdést tudományos problémának tekintjük, a középkori magyar történelem egyik nehezen átlátható, többoldalú megközelítést igénylő rejtélyének, amelynek megoldását csak a történeti jellegű diszciplínák (filológia, nyelvtörténet, régészet, néprajz stb.) szabályainak a betartásával, eredményeik együttes figyelembevételével lehet megkísérelni.” (*A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében*. Actas 1993. 3. sz. 21.)

Talán ezek a gondolatok is közrejátszottak abban, hogy Kristó Gyula neves szegedi történész kísérletet tegyen a székely eredetkérdés problematikájának rendszerezésére. A múlt évben publikált könyvében jól átgondolt tematikai és módszertani elvektől vezettetve vizsgálja fel a székely eredet bonyolult kérdéskörét, azzal az érezhető szándékkal, hogy egy összefüggő s még a nem szakembernek is áttekinthető képet fessen a székelykérdésről. Könyvét hat: etimológiai, néptörténeti, társadalomtörténeti, régészeti, nyelvjárási és névtani, valamint egyház- és településtörténeti szempont szerint tagolja. A hat fejezetet bevezetés és összegzés zárja keretbe.

Az etimológiai fejezetben a szerző a *székely* szó jelentésére igyekszik választ adni, vagyis hogy eredetileg népnév vagy foglalkozási név volt-e. Alapos összehasonlító vizsgálódás eredményeként jut arra a megállapításra, miszerint jóllehet voltak esetek, hogy a szó foglalkozást is jelölt, kerülő, erdei vagy „hegyiőr” értelemben, de ennek ellenére „a székely nevet tehát nép- és nem foglalkozásnévnek tekinthetjük [...] és csakis olyan körben

lehetjük fel, ahol nép-, illetve törzsnevek vannak”. Meggyőzőnek tűnik a bolgár, türk *eskil-székely* etimológiai származtatás logikája, de hasznos volna ezt a témát szélesebben kibontani, hogy könnyebben érthető legyen a nem kimondottan szakember számára is.

A néptörténeti fejezet tematikája több igen érdekes problémával gazdagodik és új szempontokat is felvet a székelykérdés megközelítése, illetve tisztázása szándékával. Jelzi, hogy a középkori székelyeknél olyan szembevető sajátosságokat lehet felfedezni, amelyek nincsenek meg a magyaroknál, de jelen vannak a volgai bolgároknál. Ilyen az adózás formája: mindkét népnél megtalálható a loadó. Györffy György szerint a székelység „az egyetlen magyarországi etnikum, amelyről feljegyezték, hogy lovat adott a királynak, ill. az ispánnak, s ez is már akkor történt, amikor a székely nép állattartásában nem a ló, hanem az igavonó ökör játszotta a fő szerepet”.

Úgyszintén a székelység az egyetlen magyar népcsoport, amely a rovásírást ismerte. A harmadik sajátos mozzanat pedig az Attila (hun) hagyomány, amely ugyancsak a székelyek körében figyelhető meg.

Ilyenformán „sikerült a kárpát-medencei székelyek 13–15. századi életében három olyan mozzanatot kimutatni, amelyek egyike sem állapítható meg az akkor már évszázadok óta velük együtt élő magyarokról. Ezek mindegyike etnikai jellegű különállásra mutat, s így nyomatékosan cáfolja azt a nézetet, hogy a székely név foglalkozásnévből vált volna népnévvé, illetve megerősít bennünket azon feltevésben: a székely név eredendően etnikai különállást fejezett ki, azaz etnikumot jelölt.”

Ezek után a szerző válaszol arra a kérdésre, hogy miként sikerült a székelységnek a 9. századtól kezdve hosszú évszázadok alatt megőriznie etnikai különállását. Igen gazdag analógia használatával igyekszik ennek lehetőségét kimutatni, de talán az igen gazdag összehasonlító anyag miatt túl bonyolultnak tűnik a következtetések sora.

A társadalomtörténeti fejezet célja, amint a szerző hangsúlyozza: „...nem halogatható feladatunk, hogy bizonyítsam: a székelyek ugyanúgy a magyarokhoz csatlakozott katonai segédnép volt, mint a kabarok. Az ide vonatkozó adatok meglepő egyöntetűséggel vallanak erről.” És ezen állítás alátámasztására felsorakoztatja a magyar és nem magyar krónikairódom székelyeket érintő adatait, valamint a legfontosabb történeti forrásokat. A rajzolt történeti kép túlszűfolttsága nem minden esetben segíti elő a téma központi mondanivalójának átlátását. Ezzel szemben nagyon meggyőző és világos a korai székely társadalom fő fejlődési csapásainak hat pontba való sűritése.

A régészeti szempontot vizsgáló fejezet meglehetősen átfogó sikra tereli a székely eredetkérdést, s egyben kiszélesíti a vizsgálódás skáláját. Nem elégszik meg a Hóman-féle felfogással, mely szubjektív színezetű. Ezzel szemben állítása és bizonyítása szerint „kétségbevon-

hatatlan bizonyosságok vannak arra nézve, hogy a székely Erdélyben betelepülőknek és nem őslakosoknak minősíthetők”. Ezt kétségtelenné teszi az a tény, hogy a székelyek egy része a székelyek korábbi lakhelyének emlékét őrzi. Ugyanilyen bizonyító ereje van a feltárt régészeti leleteknek is. Nem véletlenül állapítja meg Benkő Elek, hogy „A 13. században, amikor oklevelekben először tűnnek fel a Kelet-Erdélyben élő »telegdi székelyek«, figyelemre méltó módon megnő a korra jellemző régészeti lelőhelyek száma is”. Szintén ezt az állítást erősítik Székely Zoltán székelyföldi ásatásainak eredményei. Érdekes következtetések vonhatók le a régészeti leletek alapján a székely székék területének időbeli elfoglalásáról. Ebben az összefüggésben nem ártana alaposabban szemügyre venni a kettős honfoglalás tételeit valló szakemberek székelyekkel kapcsolatos megállapításait. Vitathatatlan, hogy a régészeti leletek bizonyító erejét még körültekintőbben és variáltabban kell igénybe venni a jelzett kérdések boncolgatásánál.

A nyelvjárási és névtani fejezet meggyőzően emeli ki azt a tényt, hogy a nyelvjárási összefüggések feltárása az etimológiai problémákkal együtt mennyire komolyan segít a székelyek mozgásterületének lokalizálásához. E szempontból megszívlelendő Benkő Loránd véleménye: „A mai Székelyföld nyelvjárásilag erősen tagolódik, s számos jel mutat arra, hogy az ide beköltöző székelység is jelentékeny nyelvi különbségeket hordozott. Legalább három fő székely nyelvjárásitípus válik szét: 1. A Nyárad középső-felső szakasza és a Kis-Küküllő vidékén székely nyelvi jellegében – (Maros) Vásárhely vidékével ellentétben – megőrződött marosszéki székelység; 2. a telegdi–udvarhelyi székelység; 3. a sepsi-, kézdi-, orbaiszéki székelység, amely Csíkba, majd Gyergyóba is felhatolt. A székelység eredetkérdése szempontjából igen lényeges, hogy ezeknek a külön nyelvi csoportoknak nyelvjárás-történeti és névtani alapon világosan kimutatható kapcsolatai vannak a nyugati magyarsággal, mégpedig a telegdi székelyeknek elsősorban a Baranya–Valkó-i magyar nyelvi részlegekkel, a sepsi, orbai, kézdi, csiki székelyeknek az Őrséggel és az Órvidékkel, a marosi székelyeknek az Őrség–Órvidék mellett egyes Pozsony környéki magyar nyelvi szórványokkal. Ez a tény arra mutat, hogy a székelység eredetileg nem volt egységes, hanem különféle magyar nyelvi csoportokból verbuválódott.”

Módszertanilag hasonlóan tevődik fel a kérdés a székely földrajzi névanyaggal kapcsolatban is. Ezért, amint a szerző figyelmeztet, a nyelvészeknek mindkét esetben nagy körültekintéssel kell eljárniuk.

És végül érdekes Benkő Loránd vizsgálódásainak végkövetkeztetése a nyelvjárási megfigyelésekből: „Marosszék egyrészt a Pozsony és Moson vidéki magyarsággal hozható közelebbi kapcsolatba, másrészt az Órvidékkel. [...] Telegdiszék Baranyával és Valkóval mutat nyelvi rokonságot, továbbá Biharral és közvetve Abauj megye településrészeivel. Sepsítő Gyergyószékig olyan nyelvi jelenségekkel találkozunk, melyek megfelelői Délnyugat-Magyarországon fedezhetők föl, az Őrségben és az ausztriai Órvidéken.” Ezekből az adatokból világosan kikövetkeztethető a székelység betelepítési útvonala. Az útvonat időbelisége sorrendben: Sepső-, Orbai-, Kézdi-, majd Csík- és végül Gyergyószék. Ennek a sorrendnek valódiságát látszik erősíteni az illető területek településeinek gyakorisága is. Míg Sepső-, Orbai-, Kézdi-, sőt Csík-székben a 14. század eleji pápai tizedjegyzék szerint a települések gyakorisága Sepsőszéktől Csík felé haladva csökken, de még ez utóbiban is közel húsz szerepel a tizedjegyzékben, addig Gyergyóban egyetlen falunév sincs feltüntetve, csupán három papnak a neve. Ebből világosan kitűnik, hogy Gyergyószék még csak a betelepülés első szakaszában volt.

Az egyházi és településtörténeti szempontot tárgyaló fejezetben a szerző az erdélyi főesperességhez tartozó településeket sorolja fel, megállapítva, hogy a Székelyföldön az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék szerint igen nagy a plébániával rendelkező települések száma.

Végül, az összegezésben a szerző szakmailag szilárdan megalapozott következtetéseket fogalmaz meg a székely eredetkérdés komplexumával összefüggően.

Kristó Gyula munkája több szempontból hézagpótlónak tekinthető. Nagy hozzáértéssel veszi számba a tárgyalta problémával kapcsolatos kérdéseket. Alkalmazott, főleg összehasonlító módszerrel feltárja az eddig elért eredményeket, egyes álláspontok között jelzi a mutatózó nézetellentéteket, és nagyon világosan fogalmazza meg a saját véleményét, amely egyben az eddigi ismeretanyag szintézisét is tekinthető.

Magyarai András

Scridon, Gavril: Istoria literaturii maghiare din România 1918–1990

Editura Promedia-Plus, Cluj-Napoca 1996. 609 lap

Akadhatnak könyvek, amelyek még a gyakorlott olvasót is zavarba ejthetik manapság szokatlanul tekintélyes vaskosságukkal, ugyanis azt a látszatot keltik, hogy mivel szerzőik minden iparkodása ellenére hiányérzetet keltenek bennünk, kizárólag csak a terjedelmüket méltányolhatjuk. Az efféle szarvasokoskodás engem óhatatlanul fájdalmasan korán elvesztett pályatársam telibe találó megjegyzésére emlékeztet: az egyik korlátolt módon aggodalmaskodó kollégának némi éllel azt javasolta,

hogy szakvizsgájára készültében ne érje be napi ötven lapnyi francia irodalom befűlázásával, hanem a biztonság kedvéért célszerűbb mérlegelnie a napi másfél kilónyi mennyiség elsajátítását. Az első hallásra faticcnek tűnő csattanó súlyos igazságot takar: azt domborítja ki fájdalmas szókimondással, hogy az irodalomtörténet-írás műfaji korlátaiból eredendően óhatatlanul csak pillanatnyi igényeket képes kielégíteni. Úgyhogy bármennyire fonákul hangzik, intő példának is felfoghatjuk a tényt,

GRÓF BÁNFFY MIKLÓS

A FALI ÍRÁS ELSŐ SZAVA:

MEGSZÁMLÁLTATTÁL..

I.

Marina Gyulainak
regi magyarbarátságával

Bánffy Miklós.

R É V A I K I A D Á S
1935

hogy a szerző halálának küszöbén két kolozsvári kiadója akadt annak a műnek, amely ezt megelőzően közel másfél évtizedig különböző szerkesztőségekben kallódott a kinyomtatását kegyesen engedélyező sajtófigazgatósági pecsétek hiányában. A kiadást megelőző kicsinyes vesszőfutás ismeretében Dávid Gyula lektori véleményének felhasználásával legilletékesebb szakértőként mondott véleményt a könyvről a Korunk 1997. januári számában. Helytálló kifogásaival aligha szállhatna szembe józanul az ember, annak ellenére, hogy a román irodalmi közvélemény Gavril Scridon tragikus halálán megilletődve a professzor életművének monumentális záróköveként méltatja a róla szóló nekrológokban a művet (vö. pl. Steaua 1996. 9–10.).

Meddő szófecsérlés lenne mérlegelni most, hogy a két vélemény közül melyik a helytállóbb; az már biztos, hogy a romániai magyar irodalomnak szentelt eme igényes monográfiának kizárólag az biztosít maradandóságot, hogy a közös államhatárok között eltöltött hetven esztendő ezen a téren született eredményeinek sommázása akart lenni az egyetemes magyar és román művelődéstörténetben egyaránt.

És valljuk be, a szerző ötlete hézagpótló vállalkozás távlatait ígérte, lévén hogy az első világháború előtt működött szerzők tollából származó és azóta természetesen már réges-régen feledésbe ment, tehát gyakorlatilag többnyire hozzáférhetetlen magyar irodalomtörténeti tankönyvektől eltekintve Gavril Scridont szakmailag csak két igen tiszteltem méltó úttörő előzte meg: a marosvá-

sárhelyi Római Katolikus Státus-főgimnáziumból kurta balázsfalvi kitérővel Riedl Frigyes irodalomtörténeti szemináriumába került maroszentannai Ion Chinezu, aki a romániai magyar irodalom első évtizedét alapvetően értékelő doktori értekezését Kolozsvárott a vérbeli filológus és irodalomkritikus George Bogdan-Duică professzornál védte meg. A professzornak a magyar irodalom nem tartozott ugyan szorosan a szakterületéhez, viszont összehasonlító irodalomtörténeti beállítottságából kifolyólag azt rendszeresen figyelemmel kísérte, sőt külhoni egyetemekre indulóban annak idején Budapesten is megállt egy fél évre, hogy a nagy tekintélyű Gyulai Pál regénytörténeti kollégiumát meghallgassa. Gavril Scridonnak mondhatni ez az egyívású előfutára – noha sohasem járt magyar iskolába – a szülői házban annyira közel került a magyar nyelv- és irodalomhoz, hogy adandó alkalommal magától értetődő könnyedséggel tájékozódik a 20. század magyar irodalmában.

Gavril Scridon baráti körben coşbuci magatartása miatt is tisztelték. Nos, a Földra (Feldru) határörökségből a naszói Alapítványi Főgimnáziumba került diák példaképéhez, Coşbucához hasonlóan csak az iskolapadban ismerkedhetett meg a magyar irodalom alapelemeivel. Ámde abban a vonatkozásban túltett a költőn, hogy akkori viszonylag gyenge magyar nyelvismerete nem vette el kedvét a további stúdiumoktól, hanem minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar irodalom iránti kitaró érdeklődés élete végéig elkísérte. Következésképp a „traktátust” bevezető *Argumentumot* korántsem mentesség gyanánt kell felfognunk, hanem úgy kell tekintünk, mint annak a lelkiismeretes tanárembernek a munkafüzetét, aki kedvtelésből vagy talán kötelességből dolgozik, ugyanis terjedelmes könyvében a penzumteljesítés kényszere tetten érhető. (Elég talán az 1944 utáni keretfejezetre emlékeztetünk, illetve arra, hogy a kurtára fogott életrajzi bekezdésekből kínos következetességgel mellőzi a szóban forgó személy kényszerpályára kerülésének vagy kibujdosásának okait.) Ugyanakkor a lényegében két korszak méltatásának arányai is meggondolkoztathatnak: 250 lap viszonyul a 493 lapnyi szöveghez, mégpedig úgy, hogy az ún. „Folytatók” nemzedékének szentelt 84 lapot a két világháború közötti részhez számoltuk, tekintettel a korábbi pályakezdsükre. Egyébiránt ennek a tételesen igazolható feltevésnek tárgyi háttere oly ellentmondásokra is magyarázatot adhatna, hogy vajon Dsida Jenő annyira lelkes hívét, mint amilyenről a kötetben szereplő méltatás is tanúskodik, vajon mi készítethette arra, hogy Láng Gusztáv a költőről szóló ihletett doktori disszertációjának elfogadását opponensként megkísérelje elgáncsolni. Ámde az ehhez hasonló mellékszövegek firtatása helyett bízunk benne, hogy a dolog felett immáron Kölcsy Ferenc klasszikus veretű mondásával térhetünk napirendre: „...a maradék [az utókor] írói harcaikat nem fogja ismerni s neveinket békés gondolattal nevezendi egymás mellett...” (*Emlékezéséd Berzsenyi Dániel felett*).

Higgadt ésszel nem is tehetnénk másként, midőn tőlünk telhetően törekszünk méltányolni azoknak a nél-

különbözhetetlen lépcsőfokoknak a megteremtését, amelyeket román pályatársaink írásaiból már oly régóta hiányoltunk. Így tehát jogos fenntartásaink piros ceruzáját most belső zsebünk mélyére süllyesztve örvendezzünk illendőképpen azon tényen, hogy a mű lapjain román szerző mond gyakorta személyes véleményt magyar alkotók szellemi teljesítményéről a román irodalombárátok tájékoztatása végett. Nincs más hátra tehát, mint hogy ezúttal elsiklunk még az afféle tarthatatlan állítás felett is, miszerint a romániai magyar irodalom kialakulását, valamint felvirágzását mindvégig az államhatalom által teremtett kedvező légkör tette lehetővé. A könyv forgatása közben tehát eleve számoljunk ezzel a látszattal és a tényleges valóság ellentmondásán ütköző látásmóddal, hisz bennünket, akik akarva-akaratlanul saját izmainkban is érezzük a korong taposásának gyötrelmeit, a törekény cserép falára kent fazekasmáz aligha téveszthet meg, hiszen valamennyien tisztában vagyunk azzal, hogy az értő ujjaknak miként kellett letapogatniuk az adott pillanatban mások által is elfogadható formát. Ámbár Gavril Scridonban tagadhatatlanul felfedezhető a jó szándékú iparkodás, a tulsó partról mégsem képes minden alkalommal reátapintani a romániai magyar irodalom kibontakozását megszábozó öntörvényűsége, s ezért kénytelen vörös fonalként beérni a műfajok szerinti rendszerezéssel az önkényesen felvázolt időhatárok között. Annál örvendetesebb viszont, hogy tanárosan akkurátus skatulyázásának nem az olvasmányélmény esik végképp áldozatul, mert a felfedezés öröme ott lüktet a sorok között, ha reáérez a román és magyar irodalmi törekvések azonosságára, sőt ennél is nagyobb elégtétel a számára, ha sikerült felmutatnia a romániai magyar irodalmat a románnal összekötő humanista beállítottság példáit, lett légyen polgári-demokratikus avagy elkötelezetten mozgalmi fogantatású a megnyilvánulási formája. Fokozott elégtéttel kell fogadnunk az elismerést olyan esetekben, mint például a regionális elkülönülés, azaz a félreértett transzszilvanizmus gyanújától többé-kevésbé mindmáig beárnyékolta Kós Károly vagy pedig Bánffy (Kisbán) Miklós munkássága, mert a könyvnek az említett két íróra vonatkozó passzusai egyértelműen arról tanúskodnak, hogy az erdélyi román értelmiségnek a közelmúltban hol ideológiai okokból szorgalmazott, hol pedig lenkárhözhozott, olykor vádaskodásig elfajuló ide-

genkedését Gavril Scridon esetében a ténylegesen, azaz eredetiben megismert alkotások semlegesítették. A szemléletesség kedvéért engedtessek meg, hogy legalább két kevésbé ismert kortárs megnyilatkozást idézzek itt Bánffy Miklóssal kapcsolatban. Az *Erdélyi történet* 1935-ben Révainál megjelentetett *Megszámláltattal...* című első kötetébe (ma a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának tulajdona) az alábbi ajánlást írta be a főúri szerző: „Maniu Gyulának régi nagybecsülésével Bánffy Miklós” (lásd a mellékelt fénymásolatot). A két világháború közötti román vezetők réteg másik közéleti kiválósága, Alexandru Vaida-Voievod alig pár évvel ezelőtt nyomdafestéket látott emlékiratában ismételt az őszinte megbecsülés hangján írt e műről, amely lenyűgözte tárgyilagosságával és imponáló valóságismeretével. Scridon ennyire hiteles román kortársi fogadtatásról a lelkiismeretesen összeállított könyvészet forrásmunkáiban vagy pedig az általa szemléltetett újabb hazai sajtótermékekben aligha találhatott a fentiekre való utalást.

Egy szó mint száz: a romániai magyar irodalom Gavril Scridon-i tükröződésén sajnos eléggé sok a foncsorhiba, de feltétlenül értetlenség lenne, ha pusztán görbe tükörként kezelnénk. Az arany középutra akkor lépünk reá, ha a hátsó fedőlapon is megismételt indoklást mi is magunkévá tennénk, mivel itt volt már az ideje annak, hogy valaki jól-rosszul megkísérelje a román közvéleményt is tájékoztatni a romániai magyar írók maradandó teljesítményeiről. Enélkül aligha valósulhat meg az a kölcsönös megismerés alapuló társadalmi konszenzus, amelyet az utóbbi időben fű és fa előszere-tettel emleget. Függetlenül attól, hogy a hazai és a külföldi „árgus szemű bírálókat milyen következtetésre jut majd, tudatában kell lennünk annak, hogy a hangyaszorgalmú szerző kezéből túlságosan hamar hullott ki a toll ahhoz, hogy kultúrmisszionának felfogott munkája végére önmaga tehetett volna pontot. Az elmaradt végső revízióért kárpótoljon bennünket az a remény, hogy a román filológiában bizonyára akadni fog legalább egy- valaki folytatója az elakadt vállalkozásnak, s akkor újabb lépéssel közelebb kerülhetünk az Isac család házsongárdi síremlékére felvésett magvas mondás igazságtartalmához: „Absentes adsunt – velünk vannak az eltávozottak.”

Köllő Károly

Vofkori György: Székelyudvarhely. Várostörténet képekben

Polis Könyvkiadó. Kolozsvár 1995. 150 lap

Kisváros nagy könyve Vofkori György képes várostörténete. Olyan átfogó munka Székelyudvarhelyről, amely egyetlen magára, udvarhelyiségére valamit is adó városbeli család könyvespolcáról sem hiányozhat. Benne teljes képet kap a Hargita-alji városkáról az, aki fellel-pozza. Hisz nem elég érezni-élni városbeli mindennapjainkat, ismernünk is kell bő adatolásban szülőhelyünket. És bizton állítom, hogy nincs Udvarhelynek olyan ága-

boga, porcikája, történelmének olyan mozzanata, amelyről ez a könyv ne tájékoztatna.

Aki még nem vehette kézbe, fenti soraim nyomán monográfiára gyanakodhat. Nem, nem az. Annál azzal több, hogy míg egy monográfiát az értelmiségnek is csak egy szűkebb köre vesz kézbe, ezt száz év képeslapjai, alkalmi fotói révén a város bármely polgára, akár gyermekek hada is, élvezettel nézi, böngészi végig. Igaz, csak 1860-tól készült fotók sorjázata a könyv lapjain, és

sorok az 1950 táján készültekkel meg is áll. Ám amit a szerzőtől évtizedeken át felkutatott-összegyűjtött fényképek nem mutathatnak meg Udvarhely régmúltjáról, népességének alakulásáról, patinás iskoláinak történetéről, arról részletezőn adatol Vofkori György képtől képig lépegető s ezeket történelemmé szervező szövege.

A történelemtanár, az igényes helytörténész krónikás szövege ez, amely nemcsak a városhoz kötődő jeles személyiségeket – Orbán Balázst, Benedek Eleket, Szemlér Ferencet, Tomcsa Sándort, Kányádi Sándort – idézi, hanem a mindenkori udvarhelyi újságokból vág ki vonatkozó passzusokat, s a város egyszerű, de gazdag emlékezetű lakóit szólaltatja meg.

A szövegre hivatkozom, holott a könyv érdeme, különös értéke az, hogy száz év fényképeivel nem csupán Székelyudvarhely képeskönyve, de szakszerű fotótörténete is. S ki mástól indulna a fotókkal a szerző, mint Orbán Balázs negyedmázasás masinájával készült fényképeitől? Őt folytatja 1876-tól a kisváros első fényképsze, Ferenczy Lukács, majd a Kováts fényképészdinasztia korról korra villanó fotóival érkezünk szinte a mába.

A meghitt hangulatú családi fotóktól a korabeli képeslapokig terjed a skála. S mivel a képeslap hajdan nem volt állami monopólium, közöttük is számos olyanra bukkanunk, amelyek valóban a város bontó-építő hétköznapijait tárják elénk. A főtér százados alakulására kíváncsi a könyvet forgató? Vagy a Kossuth utca, netán a Szombatfalvára vezető „új út” változásaira? Egy-egy középület vagy épp egyik-másik jellegzetes családi ház ötven-száz év előtti állapotára, környezetére? A helybéli, de bárki más ezt mind ott találja a másfélszáz lap terjedelmű könyvben, s ráadásul pazar kiállításban, hisz a városból kikerült s nem keveset áldozó támogatók révén Erdély neves könyves mesterei, a kolozsvári Polis szakemberei szerkesztették, tervezték meg ezt a rangos kiadványt. A Polis Könyvkiadó pedig nem akárhol nyomatta-köttette a talán máris ritkaságnak számító könyvet: föllapozása, forgatása azért tartalmas hétköznapi örömeink egyike, mert azt a messze földön híres Rt-nek meg a gyulai Dürer nyomdának köszönhetjük.

Szabó Barna

Tóth István: Phoebus forrása

A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája. Literátor Könyvkiadó. Nagyvárád 1996

Tóth István immár harmadjára jelentet meg olyan antológiát, melynek anyaga a humanista költők verseiből áll össze. Ha vannak is átfedések a három kötet anyagában (*Alkinoosz kertje – humanista költők*, 1970; *Műszak fellegrára – a kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, 1977; *Phoebus forrása*, 1996), az antológiák igen nagy klasszika-filológusi tudásanyagból álltak össze. A magyar nyelvterület literátorainak latin nyelvű versterméséről annyi élettrajzi és filológiai adattal rendelkezik Tóth István, hogy az olvasó már-már nem képes befogadni ezt az adathalmazt. Az ő klasszika-filológusi tudása, fordítói munkássága annál is értékebb, mert az utóbbi fél évszázad nemzedékei nem kínálták azt az utánpótlást, amely egy ilyen munka elvégzéséhez szükséges a latin nyelvismerettel és a múlt értékeihez való vonzódással rendelkeznek.

Az utószó bevallása szerint a kötet irodalmi tudatunk egy fehér foltját igyekszik eltüntetni. A magyar irodalomtörténet – Janus Pannonius életművétől eltekintve – nem érezte feladatának a magyar literátorok nem magyar nyelvű verstermésének figyelemmel követését, mert igencsak lefoglalta a magyar nyelv iránti szerelme. Tóth István ezekkel az antológiákkal megírta a latin nyelvű magyar költészet ama történetét, amely párhuzamos az eddigi magyar irodalomtörténettel, hisz mindkettő anyagát ugyanazok a szellemi és stílusirányzatok alakították, és gyakran a szerzők is ugyanazok.

A kötet alcíme meghatározza anyagát. Egy városhoz, szellemi központhoz kapcsolódó latin verstermés összegyűjtése a közel húszéves ötletet ismétli meg – Kolozsvár után most Várad az a hely, amelynek a szerkesztő kötetsszerző szerepet tulajdonít. Ez néha korlát,

és érezni azt az erőfeszítést, amellyel Tóth István megindokolni igyekszik egy-egy szerző vagy mű váradi minőségét. Ugyanakkor szükséges válogatási szempont, amely a latin nyelvű költészetből képes leválasztani egy kötetre való versanyagot.

Az alcímet tovább elemezve: Tóth Istvánnál a „latin nyelvű” és a „humanista” majdnem szinonim fogalmak. Ő ugyanis a humanista költészetet nagyon tágan értelmezi: belefér minden olyan latin nyelvű verses szöveg, amely antik műveltségelemekkel tarkított, vagy akár csak antik versmértékre íródott. Janus Pannoniustól Csokonaiig mindenkinek jut hely az antológiában, aki Váradon latin versírással próbálkozott. A humanista költészetéről alkotott szűkebb fogalmunk a 15. század második felére korlátozná a váradi humanista költészetet: ebben a korban közel ötven évig valóban Várad volt a szellemi centrum, a korszerű szellemi irányzat pedig a humanizmus. Ennek alapján megkésettnek minősíthető-e a későbbi korok humanista szellemű verstermése? Tóth István szerint nem, mert a humanizmus később összefonódott a reformációval, kálvinizmussal, pietizmussal, felvilágosodással, így biztosítva szellemi időszűréségét. A humanista műveltség alternatív kultúráként tovább élt, ha nem volt is vezető szerepe a későbbi évszázadokban. Vizsgálata ingyenségnek számít ama irodalomtörténeti hagyományunkban, amely csak az egyes korszakok névumát, legerőteljesebb irányzatát szokta tárgyalni, és nem követi nyomon egy-egy irányzat továbbgyűrűzését. Ilyen értelemben Tóth István antológiája érdekes kísérlet.

Mi teszi a szerkesztő által végigkövetett költészeti vonalat „humanistává”? A latin nyelvűség nem lenne elég, ha nem éreznénk a Janus Pannoniusszal és a 15.

századi humanistákkal való szellemi közösséget. A Janus-kultusz életésén kívül az antik versmérték- és műfajhasználat bizonyítja a versek „humanista” voltát.

Tóth István költői csoportok szerint rendezti a versanyagot: egy-egy reneszánsz egyéniség kultuszteremtő erejét bizonyítja a körülötte kialakult munkaközösségek bemutatásával. A költői csoportok vertermésének közvétele előtt a szerkesztő mindig igyekszik ismertetni a szerzőket és a képviselt irányvonalat – sajnos inkább a szerzők életrajzi adataira esik a hangsúly, pedig hasznosabb lett volna a címekben megfogalmazott sajátosságok kifejtése, megmagyarázása. A túl sok adat terheli az olvasót, aki csalódottan veszi tudomásul, hogy a bevezető szöveg nem azt tartalmazza, amit címében ígért. (Pl. a *Laskai Matkó János, az újszoicizmus megalapozója* fejezetcím után olyan szöveg következik, amely nem szól sem az újszoicizmusról, sem arról, hogy Laskai Matkó János költészete milyen stílusjegyek vagy gondolati elemek alapján minősül újszoikusnak, hanem csak életrajzi adatokat szolgáltat.) Olvasmányosabb – mert az olvasót közös munkára hívó – lenne a kötet, ha a szerző rávezetne azokra a tartalmi és stílusjegyekre, amelyek alapján minősítette, egy-egy irányzathoz vagy csoporthoz tartozónak ítélte a verseket.

Számunkra ez az antológia nem verseskötet. A szövegek nem elég líraiak ahhoz, hogy mai költészetfogalommal egyezzenek. Ma már elvárjuk, hogy a vers élmenyeinkről szóljon, ezek a versek azonban inkább arra

hivatottak, hogy szerzőjük humanista műveltségét bizonyítsák. A versek megélésében zavar a bonyolult mondat szerkesztés is. Biztosan nehéz az antik versmértékhez való igazodás, és a latin költészet szónokias jellegét is éreztetnie kell a fordítónak, ámde ha ez nehezen érthetővé teszi a verset, akkor annak sajnos nem lesz olvasója. A szerzők többsége humanista literátor, de nem vérbeli költő, a költészet művelése csupán egy szükséges eleme annak a humanista életvitelnek, melyet gyakorolnak. Ezért felmerül a kérdés, hogy be lehet-e egyáltalán mutatni a humanizmust csupán a költészetben keresztül, illetve megértjük-e ezt a költészetet szellemi kontextusából kiszakítva.

A *Phoebus forrását* nem olvassuk tehát verseskötetként, inkább olyan verstörténetként, amelyből kiderül, hogy milyen funkcióváltozásokon ment át a vers. Leginkább az epigrammák esnek távol mai versfogalmunktól, mert az ilyen szövegek, mint „Bárcsak minden grácia egyként futna e helyre:/ Ehhez a kőhöz fektették ama Báthory Istvánt”, csak azért versek, hogy egy versműfajba kívánnak beilleszkedni, és követik annak versmértékbeli szabályait. Egy olyan korban járunk, melyben maga az írás – illetve a mértékre írás – is értékelendő mint a műveltség jele. Miközben megpróbáljuk megérezni egy régi kor szellemét és a múlt kulturális értékeiről lefűjjük a port, érezzük, hogy mai írásközpontú kultúránk legkezdetéhez nyúlunk vissza.

Nagy Zsófia

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1997. április 26-i közgyűlés iratai

Benkő Samu elnöki megnyitóbeszède

Mélységesen egyetérték a kinyomtatott és a közgyűlési meghívóhoz mellékelt főtítkári jelentés első mondatának panaszos állítmányával: „nem történt változás”. Nem történt változás jogaink helyreállítása, tulajdonaink visszaszerzése tekintetében. Ez tény kérdése. Nincs benne semmi vitatnivaló. Megbeszélhiválnónk fonalát ott érdemes felvonnunk, ahol és amikor számot adhatunk arról, hogy a panaszos helyzet láttán is van erónk dolgozni kitűzött céljaink elérése érdekében és nem vagyunk hajlandók lemondani a távlatkeresés jogáról, a jövőépítés szándékáról.

Életem során elég sokat foglalkoztam a világboldogító eszmék történetével, az utópista gondolkodás európai és erdélyi képviselői üdvтанаival ahhoz, hogy az emberi társadalom jövőjéről *általában* és az erdélyi magyar kultúra eljövendő sorsáról *különösen* ne tápláljak magamban bárányfelhős illúziókat. De a bensőmben fortyogó keserűséget is csak úgy tudom féken tartani, ha nem süppedek bele tegnapi és mai kilátástalanságok ingoványába, és az éppen soros munkában keresem azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek közösségi indíttatásúak, mégpedig az érdekegyeztetésnek abban az értelmében, hogy egyéni sorsvállalás és közösségi boldogulás nem ellentételezett fogalom pár s főleg nem ellentétes irányú magatartás.

Az érdekegyeztetésen alapuló szándék vezérli mindennapi munkánkat: szervező tevékenységünket s sokszor nem sok látható haszonnal kecsegtető jövés-menésünket és a betűvetésben elért kisebb-nagyobb eredményeinket.

Az idő, de még a céljaink felé vezető utat taposóaknákkal teletűzdelő elleneink érvelése is azt bizonyítja, hogy nyolc évvel ezelőtt az erdélyi magyar kultúra legfőbb igényeit és követeléseit helyesen neveztük meg. Szeretnék ez alkalommal is emlékeztetni arra, hogy első szabad, tehát külső és belső cenzúrától mentes megnyilatkozásában tizenöt kolozsvári magyar értelmiségi 1989. december 24-én *Hívó Szó* címmel közzétett felhívásában a következő mondatok alá írta oda a nevét:

„A legsürgősebb feladat jogi és intézményes biztosítékok teremtése az anyanyelv korlátlan használatára, a minden szintű magyar nyelvű oktatás visszaállítására – beleértve a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemet. A romániai magyar tudományos önismeret szabad ápolása, művelődési intézményeink, első helyen az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésének anyagi és szellemi biztosítása.” Felolvasom a nevüket azoknak, akik ezt a hívó szót aláírásukkal hitelesítették: Balázs Sándor, Balogh Edgár, Balogh Ferenc, Benkő Samu, Cseke Péter, Csépi Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Csetri Elek, Gáll Ernő, Jakó Zsigmond, Jenei Dezső, Kántor Lajos, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Nagy György.

Helyesen cselekedtünk, amikor néhány nappal ezután összeültünk az akkor nagybeteg Jakó Zsigmond otthonában, és kimondtuk az EME felélesztését. Felolvasom azoknak a nevét is, akik ezen a megbeszélésen jelen voltak: Balázs Sándor, Benkő Samu, Csetri Elek, Faragó József, Gáll Ernő, Imreh István, Kántor Lajos, Kiss András, Nagy György, Nagy Jenő, Sipos Gábor.

És helyesen cselekedett az a 9 marosvásárhelyi felelősen gondolkodó értelmiségi, név szerint: Bedő Károly, Bérczes Judit, Dézsi József, Feszt Tibor, László János, László József, Péter Mihály, Szabó István, Szövérfy Ágnes, akik sajtónyilatkozatban sürgették az EME újjáélesztését.

A Bolyai Tudományegyetem nevének említésekor fogalomtisztázást tartok szükségesnek. Amikor ennek az intézménynek a nevét épeszű emberek a szájukra, illetőleg tolluk hegyére veszik, nem az 1948-ban és 1952-ben kétszer egymás után lefejezett és kegyetlenül bolsevizált főiskolai intézményre gondolnak, hanem arra az erdélyi magyar tudományegyetemre, amelyen a

mi nemzedékünket matematikára Borbély Samu, fizikára Fényes Imre, filozófiára Tavasz Sándor és Gaál Gábor, lélektanra Harkai Schiller Pál, esztétikára Benedek Marcell, régi magyar irodalomtörténetre György Lajos, magyar nyelvtudományra Szabó T. Attila, nemzetközi jogra Buza László, elme- és ideggyógyászatra Miskolczi Dezső tanította, s amely a nagy személyi vérengzések után már 1957-ben olyan tanulmányosorozat kiadásába kezdett, melynek első (s egyben utolsó) kötete *Kelemen Lajos-Emlékkönyv* címmel vonult be az erdélyi magyar tudománytörténetbe. E kötetet látva a Bolyai Tudományegyetem megszüntetését szorgalmazók egyáltalán nem a gettó, a gettósodás veszedelmét emlegették, hanem az intellektuális verseny elől zárkóztak el. Sapienti sat! Magyarul: Az okos ember kevés szóból ért!

Azt pedig, hogy Erdély magyar egyeteme a második világháború után Bolyai János nevét vette fel, engedtessek meg nekem úgy minősítenem, hogy ez tudománytörténetileg bölcs választásnak bizonyult.

Helyesnek, időtállóan mutatkozott az is, hogy a Román Köztársaság Művelődésügyi Minisztériuma által ellenjegyzett kolozsvári bírósági határozat alapján törvényesen bejegyzett Egyesületünk Alapszabályának első paragrafusában kimondtuk: „Az Egyesület az 1841/3. évi erdélyi Országgyűlésen kezdeményezett és 1859-től fogva 1950-ig ténylegesen működő Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységének folytatójaként annak a megváltozott körülményekhez alkalmazott céljait kívánja megvalósítani. Ennek megfelelően a Romániában élő magyarság tudományos és művelődési életének szakmai szervezete és mint ilyen, egyik szervezője.”

Helyesnek bizonyult az is, hogy említett Alapszabályunk 9. paragrafusában leszögeztük azt az elődeink által is ismételtelen rögzített tételt, hogy „az Egyesület politikával nem foglalkozik”. Amikor ennek helyességét hangsúlyozom, feltétlenül éles különbséget kell tennem a politikai és a közéleti szerepvállalás között. Ez utóbbi ugyanis magától értetődő feladata Egyesületünknek.

Ezt bizonyította már első közgyűlésünkön a programadó elnöki előterjesztés, amely közéleti összefüggésben tárgyalta a korszerű erdélyi magyar tudományművelés előtt álló feladatokat. Ilyen axiómaszerű megállapítás hangzott el ebben a teremben 1990. október 27-én Jakó Zsigmond elnök szájából: „Világosan kell látnunk, hogy tudományosságunk a jövőben csak két lábra állítva lehet korszerű és eredményes. Az egyik lába a magyar nemzetiségi tudományos szervezet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a másik viszont az állami magyar felsőoktatás kell legyen.”

Az is újjáéledésünk első pillanatától fogva fennen hirdetett elvünk, hogy Egyesületünk a magyar nyelvű alkotómunka folyamatába be kívánja illeszteni a tudományos tevékenység egészét. Ez nem jelent kevesebbet, mint hogy elvileg igényt tartunk a természet és benne az ember titkait feltáró tudományos kutatás egészének magyar nyelvű művelésére. Ez tudatosan vállalt feladat, kitűzött cél, és egybevág az erdélyi magyar tudománytörténet enciklopédikus hagyományaival. Talán a mai kor embere számára is van sugalmazó erő abban, hogy Bolyai János személyében egy matematikus, Körösi Csoma Sándor személyében egy filológus vívott ki magának méltó helyet az egyetemes tudománytörténet halhatatlanjai sorában.

A nagy matematikai apparátussal dolgozó kommunikációs elmélet döbbséget rárakott arra, hogy a tudományos gondolkodás finom rezdüléseinek a világában a legtökéletesebb komputerben, az agytekervények szervezett káoszában milyen óriási szerepe van az *anyanyelvi élménynek*. Ennek a csodálatos természeti ajándéknak, a nyelvi élménynek semmivel sincs kisebb ereje a tudományokban, mint például a szépirodalomban. Szürkeállományunk sorvasztását jelentené az, ha Európába való nagy készülődésünkben éppen legjövődelmesebbnek ígérkező kincsünket, a teremtő gondolkodásra felkészítő anyanyelvet szorítanánk szűk szakmai korlátok közé.

Utópiákban jártas fejemmel nem szédítem sem magamat, sem másokat azzal, hogy mindenféle kutatóintézet felállításával fogjuk rövidesen megtenni első lépteinket a kor kívánalmai

felé. Csak az okos érdekegyeztetés segíthet ebben a tekintetben is rajtunk. Bízunk benne, hogy lesz egyezkedési készség bennünk, erdélyi magyar tudományművelőkben és a román államhatalom illetékes szerveiben, hogy létrehozassuk az egyesületi és az állami szerepvállalás közötti okos egyensúlyt. Nem titkoljuk, hogy a romániai magyar kultúra éppen úgy szeretne bekerülni a román állami költségvetés védelmi övezetébe, mint amilyen nagy erőfeszítésekkel igyekszik Románia bekerülni a NATO-ba vagy az Európai Unióba.

Azt az egyezségi készséget kérjük államunktól, melyet ő kér Európától. A romániai magyarság politikai testületétől pedig azt várjuk – és ezt a kívánságunkat nyilvános fórumon ki is fejeztük –, hogy teremtsen meg azokat a tárgyalási lehetőségeket, ahol az erdélyi magyar kulturális javak tulajdonjogáról és azok mindenkit kielégítő használati feltételeiről érdemleges megállapodások születhetnek.

Egyesületünk a maga részéről mind a tudományos kutatásban, mind pedig publikációs tevékenységében tett már egyezkedést előkészítő lépéseket. Két példát említek, jelezvén ezzel azt is, hogy szűkre szabott lehetőségeink között milyen eredeti kutatásoknak biztosítottunk prioritást.

Igyekeztünk a magunk és a mások emlékezetébe is jól bevésni, hogy az elmúlt századokban egyszer-másszor már esett találkozásunk Európával. A felvilágosodás korának nagy kontinentális buzgólkodásában két olyan intézmény is megszületett, mely az európai kultúra erdélyi honosságáról állított ki nemzetközileg nosztrifikált oklevelet. Két közkönyvtárról van szó, ezek alkotóiról, az alapítás folytonosságáról Egyesületünk példamutatóan megemlékezett.

Batthyány Ignácra és nagyszerű művéről, a gyulafehérvári Batthyaneumról 1990-ben ünnepi ülésen nemcsak méltató szavakat mondtunk el, hanem kifejeztük azt a reménységünket, hogy a nagy püspök által létesített intézmény hamarosan hatékony alkotóeleme lesz az erdélyi magyar tudománynak.

Néhány héttel ezelőtt hagyta el a nyomdát Egyesületünk legújabb kiadványa, a könyvtár-alapító Teleki Sámuel tudományépítő szerepét bemutató monográfia. A könyvet író Deé Nagy Anikó harminc év kutatási eredményeit foglalva össze tárta fel, hogy a közkönyvtárnak szánt csodálatos művelődési kincs mögött az alapító kancellárnak milyen hatalmas, kitartó, alkotó erőfeszítése húzódik meg.

A püspök egyházmegyéjére, az Erdélyi Római Katolikus Egyházra hagyományozta gyűjteményét, a kancellár az Erdélyi Református Egyházra bízta, hogy féltő gondviselője, őrizője legyen a Teleki Téka néven ismert könyvtárnak. A két erdélyi magyar egyházi, művelődési intézmény alapítása hiteles történetének a papírra vetésével a tudomány elvégezte a maga feladatát.

A sor most az államhatalmon van. Örvendetes változás tényleges bizonyosságát látnók abban, ha az állam illetékes képviselője Gyulafehérváron átadná a Batthyaneum kulcsát főtisztelendő Jakubinyi György érsek úrnak, Marosvásárhelyen pedig a Teleki Téka kulcsát főtisztelendő Csiha Kálmán püspök úrnak. Biztos vagyok benne, hogy a tudós román kutatók éppen olyan szívesen látott vendégek lesznek ezekben az egyházi tulajdonba visszakerülő intézményekben, mint ahogy az volt annak idején Timotei Cipariu, Nicolae Densușianu vagy Nicolae Iorga, hogy csak három nagy román nevet említek azok közül, akik kutatókként megfordultak a két erdélyi könyvesházban.

Szándékosan nem a mi egyesületi igényeinkkel hozakodtam elő, hanem két olyan egyházzal, melyeknek jogfolytonosságát még egyetlen bíróság sem merészelte kétségbe vonni. Velünk viszont már ez is megesett. Sőt az egyik nagy példányszámú kolozsvári újság óriás betűkkel ilyen szöveget szedett vezércikké elé: „Societatea Muzeului Ardelean vrea să pună mâna pe un imobil din Piața Unirii. – Az Erdélyi Múzeum-Egyesület rá akarja tenni a kezét egy ingatlanra az Egyesülés terén.” Közismert, hogy arról a főtéri házról van szó, amelyet Wass Otilia hagyományozott az Egyesületre.

Rátérek néhány szívderítőbb dologra. Szeretném néhány szóban méltatni tagságunk összetételében a fiatalodás tendenciáját. A belépési nyilatkozatok azt bizonyítják, hogy a húszévesek nemzedéke lassan kezd bizni bennünk. Szívesen használják könyvtárunk gyarapodó állományát, jövőképükbe beiktatják a továbbtanulásukat biztosító ösztöndíj-lehetőségeket, és ami ennél is fontosabb, egyesületi kereteink között alkotóműhelyeket hoznak létre a maguk számára, és vállalkoznak például olyan kutatások folytatására, amelyekre az indíttatást hajdan élt tagtársainktól nyerték. Ismeretes, hogy a botanikusok régebbi nemzedéke példászerűen feldolgozta a kolozsvári Szénafüvek néven ismert kistáj növényvilágát, nos nemrégiben fiatal tagtársaink arra vállalkoztak, hogy számba vegyék és feldolgozzák ennek ma élő állatvilágát. Beszámolóikat hallgatva nemcsak gimnazista korom szép bogárgyűjtő-émlékei jutottak eszembe, hanem az is tudatosodott bennem, hogy a mai húszévesek között nő fel az a nemzedék, amely remélhetőleg felvirágoztatja az új erdélyi magyar tudományt. Jó híreim vannak a Böhöm Károlyra emlékező fiatal filozófusokról, a latin nyelvet szorgalmasan tanuló s már forrásfeltárára is vállalkozó történészekről, az Erdély köveit tanulmányozó geológusokról.

Mindent elkövetünk, hogy Szakosztályaink megteremtsék azokat a feltételeket, amelyek között előbb-utóbb Egyesületünket igazi otthonának tekintheti a tudományban életcél kereső és találó ifjúság.

És ha már szóltam az ifjúságról, engedjék meg, hogy befejezésül néhány jó szót ejtsek egyelőre pótolhatatlan öregjeinkről is. Különösen hálás vagyok Kiss András főtitkár úrnak és Soó Tamás gazdasági tanácsos úrnak, hogy élet éveiket meghazudtoló frissességgel, nagy-nagy szeretettel építik az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, az építés eredeti és átvitt értelmében egyaránt. Kívánom, hogy az ők buzgósága, önzetlensége ragadjon rá Egyesületünk valamennyi, minapi összesítésünk szerint 3125 tagjára.

És ezzel mondandóm végére értem.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. évi munkájáról

Amióta lehetőség nyílt arra, hogy ismét szervezett keretek között folytathassuk szinte másfél évszázados tudományművelési tevékenységünket annak az erdélyi múzeumi szellemiségnek jegyében, amit az Egyesülettel együtt a hatalomnak nem sikerült megbénítania, immár hatodik jelentésünket is azzal kell kezdenünk, hogy nem történt változás sem szerzett jogaink helyreállítása, sem *azok* érvényesíthetősége tekintetében. Egyesületi vagyónunk tulajdonjogát illetően továbbra is a jogfosztottság állapotában élünk, sőt még jogfolytonosságunk is vitatott. Szeretnénk hinni a változásban, de – és azt hisszük, ez általános érvényű – azt mi csupán az említettek érvényesíthetőségének viszonylatában érzékelhetjük. Jogainkat nem a türelmetlenség és a megértés hiánya miatt igényeljük következetesen. Arról ugyanis, hogy miként éljünk jogainkkal, mindig készen voltunk és vagyunk tárgyalni. De azt csak egyenlő félként tehetjük meg, jogaink birtokában. Ezért nézetünk szerint első lépésként szükség lenne – már a tárgyaló és megoldást kereső készség kifejezéseként is – mindenekelőtt a polgári jogrendet sértő törvénytelen intézkedéseket *hatálytalanítani*. Úgy véljük, hogy ezt is általános érvényűen kellene megtenni. Részünkről pedig – ez után – a bizalom és a készség jegyében megvan a tárgyalásos megoldás akarata.

Az egyesületi élet kibontakozását mindenképpen fékező változatlanság mellett a következőkben arról kívánunk beszámolni, amit saját erőnkől és támogatásainkkal sáfárkodva végeztünk.

Szervezés

Nyilvántartásunk szerint jelenlegi taglétszámunk 3125 (ebből 100 alapító tag), több, mint az elmúlt esztendőben. Ez részben nagyváradi fiókegyesületünk beindulásának, részben a könyvtárainkat látogató diákok újabb beiratkozásainak tulajdonítható. Az elmúlt esztendei beszámolónkban bejelentett, a kutatást és a tudományos tájékoztatást szolgáló műhelyek megkezdték szervezett munkájukat. A kutatást illetően az ezekben a műhelyekben dolgozók száma háromra gyarapodott, ugyanis a magyar nyelvtörténeti és az Erdély írásos kultúrája tárgykor már régebbi két kutatója mellé 1996-ban alkalmazott harmadik kutatónk a romániai magyar értelmiségi potenciál felmérését kapta feladatul. A tudományos tájékozódást – a szakosztályi kézikönyvtárakon kívül – két könyvtárrészlegünk szolgálja: a Jordáky Lajos-könyvtár (Haşdeu – Kókert utca 39. sz.) és a nyelv- és történettudományi szakkönyvtár (Lăcătuşului – Lakatos utca 3. sz.). Ez utóbbi a mellette kialakuló kéziratárral, amelyben új gyűjteményeink számára teremtünk tárolási és kutatási lehetőséget. Működik továbbá az EME-házban (Ion Ghica – Tamás András utca 12. sz.) kialakított előadótermünk. Ez nemcsak Egyesületünk rendezvényeinek adott helyet, hanem más – munkánkkal kapcsolatot tartó – közösségi testületeknek is rendelkezésére bocsátottuk.

Az EME-ház nyújtotta lehetőségek jó kihasználását jelzi, hogy abban kapott helyet két szakosztályunk: a Természettudományi és Matematikai, valamint a Műszaki Tudományi, mindkettő az ott kialakuló kézikönyvtárával.

Biztató jelenségnek tartjuk az egyetemi hallgatók két szervezett testületének: a Kolozsvári Magyar Történezhallgatók Egyesületének (KOMATE) és a biológia szakos hallgatók ÖKO-STUDIUM csoportjának bekapcsolódását egyesületi munkánkba, akik munkásságuk során jól használják ki az EME-ház adta lehetőségeket.

Szakosztályaink, kutatóműhelyeink

Egyesületünk megalapítása óta a magyar nyelvű tudományművelés szolgálatában áll. Jelenleg ez kétféle szervezett keretben folyik: a szakosztályokban és a már említett kutatói műhelyekben. A szakosztályok feladata elsősorban a szakterületi kutatások megszervezése, összehangba hozása, elősegítése, hangsúlyosabban az elért eredmények közlése szóban (felolvasó-üléseken, ülészakokon) és írásban (kiadványokban). Ugyanakkor szakosztályaink részt vesznek a közművelődési jellegű ismeretterjesztésben is. Munkásságukról évi közgyűléseiken számolnak be, eredményeik kiadványaikban és az Erdélyi Múzeumban évenként közölt eseménynaptárban követhetők (1996-ra vonatkozóan az 1996. évi 3–4. számban).

Amint az eseménynaptárból is kitűnik, egyesületi rendezvényeinken kiemelten emlékezünk meg nemzetünk vagy Egyesületünk viszonylatában nagy jelentőségű évfordulókról. A honfoglalásról, ebben a térségben 1100 esztendőös építő, de kudarcoktól sem mentes jelenlétünkről ünnepi közgyűlésünkön Jakó Zsigmond professzor, Egyesületünk tiszteleti tagja értekezett. Az Erdélyi Múzeum ugyancsak a honfoglalási évforduló jegyében jelentette meg 1996. évi 1–2. számát. Hasonlóképpen jelen voltunk a Wesselényi-évfordulón, a Márton Áron emlékévé alkalomával, valamint a Szabó T. Attila születésének 90. évfordulóján rendezett megemlékezéseken.

A kutatási eredmények elsődleges közlési módja: a felolvasóülés még mindig a szakosztályok eredményközlési és viták folytatására alkalmas kerete. Vannak azonban olyan vélemények is, amelyek szerint hatékonyabbak az évente egyszer vagy kétszer megtartott szélesebb körű tudományos ülészakok, hasonlóan azokhoz, amelyeket a Természettudományi és Matematikai Szakosztály, valamint a Műszaki Tudományi Szakosztály szervezett.

Biztató jelenségnek tartjuk a vándorgyűlések felelevenítését is. Az 1996. esztendőben a második világháborút követően első egyesületi vándorgyűlést Szilágyosmlyón tartottuk, jó eredménnyel. Úgy tűnik azonban, hogy az egyesületi vándorgyűlések helyett inkább megszervezhető és eredményesebbek a szakosztályi vándorgyűlések. Ilyennek tekinthetjük az Orvostudományi Szakosztály évenként más-más helységben tartott tudományos ülészeit, 1996-ban pedig a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály ismételte meg Székelyudvarhelyen a tavaly először Dicsőszentmártonban megtartott szakosztályi vándorgyűlést a Haáz Rezső Kulturális Egyesülettel együtt és egy időben a Közgyűjteményi Szakemberek III. találkozóival. Úgy véljük, hogy a székhelyünkön kívül munkálkodó tagtársaink összefogására, a kapcsolatok elevenebbé tételére és nem utolsósorban jelenlétünk érdekében a szakosztályi vándorgyűlések megszervezése az egyik leghatékonyabb út.

Ugyancsak az említettekét kívánja szolgálni a fiókegyesületi élet megszervezése is. Ezen a területen ebben az esztendőben a marosvásárhelyi fiókegyesület alakult meg, amit feltehetően – az ajánlasként kidolgozott fiókegyesületi szervezeti és ügyrend alapján – más helységekben munkálkodó tagjaink is követnek.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata), a *Múzeumi Füzetek* (a Természettudományi és Matematikai Szakosztály évkönyve), az *Orvostudományi Értesítő* (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) az 1996. esztendőben is megjelentek. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatunkban a 222. számként megjelent Jakó Zsigmond *Ezerszáz esztendő* című értekezése.

Az 1995. esztendőhöz hasonlóan 1996-ban is jelentkeztünk önálló kötetekkel. Jakó Zsigmond professzor, Egyesületünk tiszteleti tagjának nyolcvanadik születésnapjára kiadtuk a barátai, tanítványai, tisztelői írásaiból összeállított *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* című kötetet, amelyet az EME-házban adtunk át az ünnepeltnek. A kötet egyúttal – a *Kelemen Lajos-Emlékkönyvhöz* hasonlóan – a romániai magyar történeti kutatás eredményeinek jelentős bemutatása is, ez alkalommal azonban a cenzúra és „jó tanácsok” béklyóitól mentesen. A kötet megjelenését a Collegium Budapest, az Europa Institut, a Gróf Mikó Imre Alapítvány, a História Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia és a Pro Professione Alapítvány támogatása tette lehetővé. Entz Géza munkájának a megjelenés idején nagy könyvsikerként elkönyvelt építészettörténeti első kötete után a Gróf Mikó Imre Alapítvány és a Pro Professione Alapítvány támogatásával megjelentettük ennek folytatását *Erdély építészete a 14–16. században* címmel.

Ösztöndíjak

A tavalyi jelentéshez viszonyítva az ösztöndíjakat illetően csak számbeli különbségek vannak. Két ösztöndíjtípus esetében továbbra is közvetlenül Egyesületünk ajánlása alapján történik a döntés. Ezek közül nagyon jelentős az az öt egyéves ösztöndíj, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia ajánlott fel Egyesületünknek. Ezeket pályakezdő, kiváló eredménnyel végzett, az egyetemi besorolásukkor számba vehető vagy már elhelyezkedett fiatalok számára hirdettük meg. A pályázatok elbírálása alapján 1996-ban egy vegyész, egy patológus szakorvos, egy szociológus, egy közgazdász és egy építészmérnök részesült ebben az ösztöndíjban. Az Europa Institut által rendelkezésünkre bocsátott kéthetes ösztöndíjakat már önálló eredményeket fel-

mutató, kutatómunkát végző tagjaink részére vesszük igénybe. Jellegénél fogva ez a rövid időtartamú ösztöndíjtípus folyamatban levő kutatásokat szolgáló kiegészítő tájékoztatókat, kutatásokat tesz lehetővé, főként társadalomtudományi vagy ezekkel összefüggő tematikák esetében. Erről tanúskodnak az ösztöndíjban részesültek visszatérése után készült beszámolók. 1996-ban 9 tagtársunk vette igénybe ezt az ösztöndíjtípust. Együttműködési megállapodásunk keretében levéltári kutatásokat végző tagjaink számára a Magyar Országos Levéltár által biztosított vendégszoba-használatban 7 tagunk részesült.

Nagyszámú jelentkezőt vonzanak a magyar Művelődési és Köznevelési Minisztérium által biztosított ösztöndíjformák: a legfeljebb 6 hónapig terjedő posztgraduális ösztöndíjak, másoddiploma megszerzésére biztosított ösztöndíjak, valamint a hároméves doktorandusi ösztöndíjak. 1996-ban 80 személy kapott összesen 100 hónapot kitevő posztgraduális ösztöndíjat, 25 másoddiploma megszerzését szolgáló ösztöndíjat és 22+31 (póttösztöndíj) doktorandusi ösztöndíjat ítélt oda az említett minisztérium keretében működő ösztöndíjtanács. Meg kell jegyeznünk, hogy a doktorandusi ösztöndíjak esetében a tulajdonképpeni döntés kulcsa a magyarországi egyetemek kezében van, mert a jelölteknek ott kell már a pályázat benyújtása elől felvételi vizsgát tenniük.

Tavalyi megállapításainkat ezekről az ösztöndíjtípusokról ma is helytállóknak véljük. Ösztöndíjpályázataink kezelésében kezdettől fogva Egyesületünk elsődleges célja mind a tudományos kutatás elősegítésében, mind a fiatal végzettek további szakosításában a bennünket jogosan megillető kolozsvári magyar tudományegyetem jövőjének oktatónak képzése és továbbfejlesztése volt. A rövid időtartamú ösztöndíjak esetében nem merül fel kétség, hogy az ezekből részesülők visszatérnek, és itt értékesítik többlettudásukat. Viszont nagyon kérdéses az, hogy mennyire hatékonyan fogják szolgálni tudományegyetemünk szükségleteit a hosszabb időre kiküldött, szolgálati viszonyban még nem álló ösztöndíjasaink. A lehető legalaposabban vizsgálott és ellenőrzött akadémiai ösztöndíjasok közül az 1990–1996 között kiküldött 25 ösztöndíjasunkból 13 személy (59%) nem tért vissza. Ezek közül 11 személy (a külföldön tartózkodók 84%-a) továbbra is ösztöndíjasként (PhD) maradt a határon túl. A visszatérést illetően ez szerint az akadémiai ösztöndíj lejárta után szerzett más jellegű ösztöndíjak élvezésének befolyásoló tényezővel állapíthatjuk meg a ténylegesen kinnmaradtak számát. Azok esetében, akik három évet töltenek Magyarországon, a visszatérést illető kérdés szintén még megválaszolatlan.

Adományok, támogatások

Az 1996. esztendőben is szüntelenül megnyilvánult tagjaink és pártolóink támogatási készsége mind pénzügyi, mind könyv- és egyéb tárgyi adományok formájában. Ezek sorából kiemelünk Szabó T. Attila örökösének (ifj. Szabó T. Attila, özv. Szabó Ádámné és Szalárdi Áron) felajánlását, akik részben szimbolikus összegért, részben adományként/letétként juttatták Egyesületünknek édesapjuk, az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez egész munkásságával kötődő kiváló nyelvtudásunk városunkban őrzött hagyatékát, bútorzattal együtt. Hasonlóképpen járt el dr. Kós Károly jeles néprajzkutatónk örökösei (Kós Géza, Béla és Zoltán), valamint Egyesületünk egykori titkárnak, Nagy Jenő neves nyelv- és néprajzkutatóknak örökösei (Szobovics Pálné Nagy Sarolta, Szilágyi Sándorné Nagy Mikolt Erzsébet és Nagy Judit), akik édesapjuk szellemi hagyatékát Egyesületünknek adományozták, illetve ott helyezték letétbe, dr. Kós Károly-hagyaték esetében a könyvtári polcokkal, a Nagy Jenő-hagyaték esetében pedig a könyvespolcokon kívül számos bútordarabbal együtt. Ez utóbbi két hagyaték szervesen kialakult néprajztudományi könyvtárát és összetartozó, hasonló tárgyú kéziratos anyagát Egyesületünk tulajdonként tartós használatra a Kriza János Néprajzi Társaságnál helyeztük el, me

úgy véltük, hogy ott szolgálják leginkább a szakkutatást. A jeles történekutató Pataki József szakkönyvtári és kéziratoss anyagát özvegye, Kónyi Mária ugyancsak Egyesületünknek juttatta.

Gyergyai Ferenc orvosprofesszor Németországból orvosi műszereket (automata parafinbeágyazó, fagyasztó mikrotom, hűtőpalack és hűtőberendezés, fagyasztó mikrotomba, parafinblokk hűtőberendezés) és szakkönyveket adományozott Egyesületünknek. Nagy mennyiségű könyvanyagot kaptunk a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárától, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárától, a Gróf Mikó Imre Alapítványtól, az Akadémiai Kiadó Rt-től, néhai Kovács István fizikus fiától, a História Alapítványtól a folyóirat mappába helyezett 1994–1995. évfolyamait 80 példányban, Spira György Történelemtudományi Intézeti tudományos tanácsadótól pedig a Nagyvilág évfolyamait. Külön kell megemlítenünk azt, hogy a nehéz pénzügyi helyzet ellenére az Országos Széchényi Könyvtár Nemzetközi Csereszolgálat Osztálya a lehetőségekhez képest folyamatosan ellátja könyvtárunkat a legújabb kiadványokkal. Hathatós támogatásban részesültünk két nagyobb kötetünk kiadása során a kiadványainkról szóló részben megemlített önzetlen támogatóinktól.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület fenntartását és működését nagy részben a nyílt pályázatok alapján kapott támogatások is biztosítják, elsősorban az Illyés Közalapítvány támogatásai. Pályázattal a Soros Alapítványtól is kaptunk egy számítógépet. Nem tudunk arról, hogy a rendszeres állami szubvencionálás ügyében megtörtént volna a törvényes szabályozás, vagy előkészületek lennének ez ügyben. Éppen ezért a tények és körülmények ismerete hiányának tekintjük magyar kormányzati feladatokkal megbízott személy részéről annak az előrevetítését, hogy magyarországi támogatásaink – amelyeket az első világháborút követően minden felelős és legális magyar kormányzat legalábbis erkölcsi köteletségének tartott – a jövőben átháramlanak az itteni kormányzatra.

Jóllehet nem sorolhatunk fel minden adományt, és nem nevezhetünk meg minden adományozót, ezúton köszönjük meg önzetlen támogatásukat.

Ingtatlanok, székhelyek, bérlemények

A főtéri Wass Otilia házért folyó perünkben az Ítéletábla elutasította keresetünket. Ezzel annak lehetősége, hogy hazai bírói úton keressük igazunkat, lezárult. Nem maradt más hátra, mint hogy nemzetközi bírósághoz forduljunk. Ennek előkészítése folyik. Úgy véljük azonban, hogy most ennek az ügynek a rendezése – más hasonlókkal – politikai síkra kell hogy terelődjék. Az előző kormányzat – tudjuk ugyan, hogy propagandacélból – törvényjavaslatot készített a kisebbségi testületek javainak rendezéséről. Annak idején a javaslattal kapcsolatban kiegészítéseket kértünk ugyan, de egészében elfogadhatónak találtuk azt. Nem látjuk akadályát annak, hogy jobb változatban ez a kormányzat is készítse el saját törvényjavaslatát, akár az általános rendezés során, akár olyan formában, mint a már említett törvényjavaslat. Ezért kérjük parlamenti érdekképviseleti választottjainkat, hogy járjanak el késlekedés nélkül ebben az ügyben.

Az épületek javításának befejezésével kialakultak egyesületi életünk munkahelyei is: az EME-házban (Ion Ghica – Tamás András utca 12. sz.) van az egyesületi elnök irodája, és amint említettük, a Természettudományi és Matematikai Szakosztály, valamint a Műszaki Tudományi Szakosztály munkahelye és könyvtára; ugyancsak ott van a munkahelye szociológiai kutatóknak, ott az előadótermünk és vendégszobánk. A titkárság továbbra is a római katolikus egyházközségtől bérelt lakrészben működik (Iuliu Maniu – Szentegyház utca 5. sz. III. em. 7.), ott van a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály munkahelye, az Orvostudományi Szakosztály kolozsvári

csoportjáié, és ugyancsak ott van az Erdélyi Múzeum szerkesztősége is. A Jordáky Lajos könyvtár a Haşdeu – Kőkert utca 39. sz. alatti ingatlanrészünkben működik; a kutatóműhelyek valamint a nyelv- és történettudományi szakkönyvtár pedig a Lakatos utcai ingatlanunkbar található, és ott alakítjuk ki kéziratárunkat is. A Rhédey házban levő bérleményünk könyvrak táru szolgál.

Marosvásárhelyi lakrészünket az Orvostudományi Szakosztály használja, és itt kap helyet a marosvásárhelyi fiókegyesület is. A szilágysomlyói ingatlanunkat ottani csoportunk gondozza. Nagyváradi fiókegyesületünk a helyi RMDSZ-től bérelt helyiségben működik.

Kapcsolatok, együttműködések

Kapcsolatainkat, együttműködéseinket igyekeztünk 1996-ban is fenntartani, továbbfejleszteni. Hazai hasonló jellegű testületeink közül nagyon jó az együttműködésünk a Kriza János Néprajzi Társasággal, az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társasággal és a Románia Magyar Közgazdász Társasággal, de minden alkalommal készek vagyunk együttműködni más közművelődési és gazdasági szervezettel. Egyesületünk együttműködési készségére példaként megemlítjük, hogy a Természettudományi és Matematikai Szakosztály megosztotta helyiségét a Romániai Magyar Közgazdász Társasággal, a Rhédey házbeli bérleményünkben pedig munka lehetőséget biztosítottunk a Matematikai Lapok szerkesztőségének, a lapot magát pedig tagtársaink is támogatják. Hasonlóképpen jó kapcsolataink vannak a magyarországi intézményekkel is. Egyesületünk tagjai ugyanakkor részt vettek mindazokon a közéleti rendezvényeken, amelyek közösségünk érdekeit szolgálják.

Tisztelettel kérjük a fentiek tudomásulvételét és jelentésünk elfogadását.

Kolozsvárt, 1997. március 3-án

Kiss András

Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. évi gazdasági-pénzügyi tevékenységéről

Nehéz pénzügyi évet zárt az EME.

Az első és legjelentősebb nehézséget a Dacia Felix Rt-Banknál vezetett valuta-lej számlának a Bank ellen hozott intézkedések okozta zárolása jelentette. 1996. május 23-án 10 044 USD – 29 900 000 lej értékű pénzünk vált hozzáférhetetlenné. Igaz, időnként sikerült 1–3 millió lejes összegeket felvenni, de bankközi műveletek nem voltak fogantathatók. Végül is a bíróság által kirendelt csődfelügyelőhöz benyújtott beadványunk eredményeképpen október 30-án 10 millió, 1997. január 15-én a még bent levő 14 millió lejünkhöz is hozzájutottunk.

A második ok, ami pénzügyi helyzetünkben bizonyos fokú nehézséget idézett elő, az volt, hogy az Illyés Közalapítványnál megpályázott és az EME 1996. évi működésének biztosítását megítélt támogatásnak az *első* felét csupán október 29-én utalták át a Kereskedelmi Banknál vezetett valutaszámlánkra.

Ezek a nehézségek rányomták bélyegüket gazdasági tevékenységünkre.

Az 1996. évi költségvetésben előirányzott nagyobb anyagi ráfordítást igénylő programjaink egy része halasztást szenvedett, vagy olyan tevékenységeink, melyek halasztást nem szenvedhettek, mint pl. kiadványaink megjelentetése, egyes tervezett rendezvényeink teljesítése, végre

hajthatóvá lett, még akkor is, ha adott pillanatban a Misztótfalusi Kis Miklós Ref. Sajtóközpont Nyomdájánál 10 millió lejes hátralékunk volt. Egyébként minden, az EME működését biztosító fizetési kötelezettségünknek eleget tettünk.

Egyik következménye késedelmes anyagi támogatásunknak az lett, hogy egyes programjaink végrehajtása elhúzódott, és az év végére, sőt az 1997. év elejére csúszott át. Így történt meg, hogy 1997-ben fizettünk ki 1996. évre tervezett munkákat mintegy 24 millió értékben.

Ez az oka annak, hogy 1996. évi költségvetésünk egyes tételeit nem teljesíthettük teljes egészében. Ezt elemezve megállapíthatjuk, hogy az 198 910 ezer lejes bevételi tervet némi túllépéssel 202 148 ezer lej arányban teljesítettük. Habár a tagdíjakból előirányzott bevételek jelentősen alulmaradtak, a kiadványaink értékesítéséből befolyt összegek, valamint az adományokból és támogatásokból származó, a tervezettnél nagyobb bevételek a bevételi terv túlteljesítéséhez vezettek. A kiadványok értékesítésénél például 6 millió lej előirányzott bevétellel szemben 14 590 ezer lejre árultunk.

A kiadások elemzésénél megállapíthatjuk, hogy az infláció különösen a dologi-üzemeltetési költségeket befolyásolta negatívan. Költségnövelő hatásuk a dologi és személyi kiadások viszonylatában 4 300 ezer lejes többletkiadást eredményezett.

Alapeszközök és leltári tárgyai 15 489 ezer lej értékben gyarapodtak, bútorok, számítógép, fénymásoló és egyéb beszerzése révén.

A költségeinkben jelentős anyagi ráfordítást jelentett az EME-ház telkén levő garázs és megroggyant állagú raktárak használható állapotba hozása. Ez a munka ugyancsak hasznosnak bizonyult.

Kiadványaink megjelentetésére 6,5 millió lejjel kevesebbet költöttünk a tervezettnél, de 1997 elején a fent említett kifizetésekben ezt kipótoltuk, s még további kifizetéseket is fogunk eszközölni, hogy a tervbe vett munkákat, ha késve is, de elvégezhessük, és ne csússzanak át 1997 költségeire. Az a tény, hogy 1996-ban kiadásra tervbe vett munkáink többsége megjelenthetett, annak a 12 341 ezer lejes támogatásnak köszönhető, amit 1996-ban különböző alapítványoknál, szervezeteknél pályáztunk meg. Ennek eredményeként jelenhetett meg Gábos Zoltán: *Termodinamika* és Kékedy László: *Műszeres analitikai kémia* c. munkája, az EM folyóirat 1995. 3–4. és 1996. 1–2. számai, valamint olyan munkák, mint Deé Nagy Anikó: *A könyvtár-alapító Teleki Sámuel*, Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Sepse Árpád – Kohl István: *A kárpáti barnamedvéről* című, 1997 elején megjelent könyveink.

Az intézeti alaputatásokra az előirányozottnak szűk 25%-át teljesítettük. A tervbe vett és még el nem végzett munkák, mint *Az erdélyi magyarság története*, valamint a *Székely oklevéltár* következő kötetének és a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* IV. kötetének a megjelentetése 1997. évre csúszik át. Teljesítettük viszont az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, a *Romániai Magyar Bibliográfiák* II. kötetének és részben a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztésében és a Torockói-medencében végzett régészeti ásatások folytatására vállalt kötelezettségeinket. Ez utóbbi eredményeként értékeljük a járai vár feltételezett helyének az azonosítására vonatkozó kutatásokat is.

Ugyancsak alapítványi pályázatokon elnyert támogatásoknak köszönhetően tudtuk megrendezni a „Tornyot raktam” ifjúsági műemlékvédelmi konferenciát Szovátán, Udvarhelyen és Szilágysomlyón a vándorgyűléseket, valamint a Műszaki Tudományos Szakosztály által rendezett F fiatal Műszakiak Konferenciáját Kolozsvárott.

Mindezek ellenére az 1996. évre tervbe vett kiadások a bevételek mellett jelentősen alulmaradtak, minek következménye az lett, hogy a később megkapott támogatásokat nem költhettük el, s ezek a bankoknál és a takarékpénztárnál vezetett számláinkon maradtak 85 millió lej feletti

értékben, szerencsére túlnyomórészt valutában. Ebből költöttünk és fedezzük továbbra is a folyamatban levő, 1996-ra előirányzott programjainkat.

Tájékoztatjuk a T. Közgyűlést, hogy 1996. évi pénzügyi-könyvelési mérlegünket határidőre letettük az illetékes pénzügyi szerveknél, s azt teljes egészében elfogadták.

Az 1997. évi költségvetési tervezet elkészítése, még inkább annak végrehajtása különösen nehéz feladatok elé állítja az EME Elnökségét. Költségvetési tervezetünk még a kormányzat által bejelentett gazdasági intézkedések előtt készült el, az akkori értékek figyelembevételével. A Választmányi ülés előtti napon tájékoztattak, hogy az alapítványi támogatások 1997-re az 1996. évi támogatások szintjét nem fogják meghaladni. Költségvetési tervezetünk azonban messze meghaladja ezt a szintet, ami tervezetünk újragondolását, átértékelését teszi szükségessé. A 351 millió lejes szükségletet 230 millió lejes összegre kell átalakítani, azzal, hogy 62,5 millió lej értékben külön pályázatot nyújtottunk be sajtókiadás, illetve egyes rendezvények költségeinek fedezésére. A költségsökkentés értéke előreláthatólag 58 millió lej lesz. Ezenfelül mintegy 6 kiadványunk megjelentetési költségei fedezésére nyújtottunk be pályázatot különböző alapítványokhoz és támogatókhoz (köztük a *Székely Oklevéltár* IV. kötetének, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* IX. kötetének, *Az erdélyi magyarság története*, Kovács András: *Gyulafehérvár városi jegyzőkönyvei*, valamint Neményi Ágnes szociológus, Nagy-Tóth Ferenc biológus, Egyed Emese irodalomtörténész munkáinak megjelentetésére).

Költségeink fedezésére a tervezetben bevételi forrásként a tagdíjakból 32 400 ezer lejt irányoztunk elő, azzal, hogy javasoljuk a T. Közgyűlésnek, 1997. évre a tagdíjakat évi 20 000 lejben állapítsa meg, tekintettel a lej tetemes leértékelődésére, azzal a megkötéssel, hogy a nyugdíjasok ennek 50%-át, a diákok pedig évi 3000 lej tagdíjat fizessenek. Javasoljuk az alapítótág-díjaknak az eddigi 100 000 lej értékű fenntartását.

Kiadványaink értékesítéséből 34 millió lej, egyéb jövedelmekből 6 millió lej bevételre számítunk.

Tájékoztatásukra ismertetjük az 1997. évi költségvetési előirányzat tervezetét megvitatás és jóváhagyás végett.

Kolozsvárt, 1997. április 10-én

Soó Tamás

Munka- és kiadói terv az 1997. esztendőre

1. A szakosztályok részletes munkaterveinek támogatása.
2. Az integrált kutatási tervek támogatása mind a rendelkezésünkre álló ösztöndíjak, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrása'nak felhasználásával.
3. A beérkezett ösztöndíjpályázatok elbírálása.
4. a) A kutatási megbízások alapján készült tudományos munkák kiadása:
 - Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* IX.
 - Székely Oklevéltár*. Új sorozat IV. kötet.
 - Ezt a két kötetet az Akadémiai Kiadóval közösen adjuk ki.
 - Monoki István: *Magyar könyvtermelés Romániában az 1919–1940. években*
 - A kötetet az Országos Széchényi Könyvtárral közösen adjuk ki.
 - Benkő Samu–Egyed Ákos–Kovács Kiss Gyöngy–Tonk Sándor: *Az erdélyi magyarság története*, valamint a pályázati döntésektől függően a következő megpályázott munkák kiadása:

Nagy-Tóth Ferenc: *Régi erdélyi gyümölcsök: erdélyi régi almák*

Neményi Ágnes: *Erdélyi falvak. Gazdasági-szociális struktúrák és folyamatok*

b) Az évek óta folyó következő tudományos munkák támogatása:

1. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár
2. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon
3. Román–magyar műszaki szótár
4. Erdélyi helytörténeti lexikon
5. Torockói régészeti kutatások
6. Földrajzi nevek gyűjtése

5. A helyi csoportok és a központ közötti kapcsolatok szorosabb kiépítése.

6. Az alábbi kiadói tervbe foglalt időszaki kiadványok és sorozatok megjelenésének biztosítása:

I. A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály kiadványai:

- Erdélyi Múzeum, LVIII. kötet (Felelős szerkesztő: Csetri Elek)
- Erdélyi Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula): Egyed Emese: *Barcsay brahám költészete*
- Romániai Magyar Bibliográfiák (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
- Erdélyi Történelmi Adatok (Sorozatszerkesztő: Jakó Zsigmond): Kovács András: *Gyulahegyvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*

II. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály kiadványai:

- Múzeumi Füzetek, 1997 (Felelős szerkesztő: Kékedy László)

III. Orvostudományi Szakosztály kiadványai:

- Orvostudományi Értesítő 68. kötet (Felelős szerkesztő: Pap Zoltán)
- A Szakosztály marosvásárhelyi V. tudományos ülészakán elhangzott előadások

IV. A Műszaki Tudományos Szakosztály kiadványa:

- Műszaki Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Bitay Enikő)

7. A könyvtári anyag rendezése, nyilvántartásának elkészítése és használatba adása.

Summary of the Articles

Károly NYÁRÁDY R.: Ethnic and Confessional Proportions of the Population of Transsylvania from the Establishment of the Hungarian State to the Dualistic Era.

The study is a numerical summing up of the ethnic and confessional composition of the population of Transsylvania from the establishment of the Hungarian kingdom in 896 to the Compromise of 1867. Relying upon a wide scale, Hungarian, Romanian and German scientific apparatus, the study is a critical review of the special literature. Though we cannot furnish precise data in all the periods of pre-statistics, relying upon sources of the epoch, the author tries to complement these gaps with verisimilar estimations. Thus, the reader is given an overall picture of the ethnic and confessional composition of Transsylvania in the past thousand years.

Árpád VARGA E.: Demographic Statistics and the Evolution of the Ethnic and Confessional Relations on the Territory of Contemporary Transsylvania Between 1869-1920

The author studies the territory annexed by Romania after the treaty of Trianon. The study comprehends a period relating to which there were data at the author's disposal. After a review of the main demographic sources the study sets out the size and the evolution of the population, dividing the studied territories into three parts: the left bank of the Tisza, the angle of the Tisza-Maros (Tisa-Mureş) and the territory beyond Királyhágó (Piatra Craiului). The author compares and brings the different ethnic and confessional groups into connection from demographic point of view. He studies the relation between ethnic and confessional groups and live birth, mortality and increase of the birth rate/population. The author deals with the problems of assimilation, emigration and the share of each ethnic group in this process in a separate chapter.

András BERECZKI: The Evolution of the Population in Romania (1920-1992)

The study, after a brief account of Romania's three regions (Muntenia, Moldavia, Transsylvania) shows the growth of their population according to the national census between 1930-1992 with a special emphasis on the growth of population in the Székely land. Further on, the author compares the relation between the surface and the population of the three regions, in other words the density of population per km². Simultaneously, he gives the proportion of rural and urban inhabitants and the size of arable land per a family of four.

Beside the analysis of the cities' growth rate, the author shows the linguistic and ethnic segmentation of the population. It is characteristic to the analysed period the continuous population decrease among ethnic groups like Germans or Jews.

There follow some data on the division of the inhabitants of Transylvania in 1930 and 1941 in North and South Transylvania.

After establishing a confessional status of the population the study shows the number of emigrants with the indication of the country of destination.

Judit PÁL: The Evolution and Structure of the Armenian Population in Transsylvania in the 18th Century

The author starts with a presentation of the process of settlement of the Armenians in Transsylvania. There follows the treatment of Armenian demographics in the 18th century. In contradiction to the traditional estimations, by the beginning of the 18th century the Armenian population of Transsylvania amounted to 1700, to 3500-4500 in 1750 and to 7372 in 1850. Later, in consequence of the loss of their entity, the Armenian population decreased. In what concerns their occupation, Armenians were traders and handicraftsmen. Many of them belonged to the wealthy class or to the middle class, few of them being poor. The reader is given information on their number, their breakdown by occupation and their financial standing with regard to the main centres where they lived. (Szamosújvár-Gherla, Erzsébetváros-Dumbrăveni, Gyergyószentmiklós-Gheorgheni etc.)

Elek CSETRI - István IMREH: Estates and Classes in Transsylvania Before 1848

Relying on one hand on statistical figures of the beginning of the 19th century and on the other hand on tax rolls from 1831 to 1847, the study tries to give an overall picture of the situation and advance of the Transylvanian social classes, estates on the eve of the revolution of 1848. The study points out that the two basic classes of feudalism - the nobility and the pending peasantry were not at all unified/homogenous and the other social and ethnic classes were also divided (miners, Armenians, Greeks, Jews, Gipsies). Townspeople, bourgeoisie and the intelligentsia together with the enlightened nobility made an important step forward and became the standard-bearer of the new, civil class. Detailed tables show numerically and in proportion the importance of each class under discussion.

Éva HEGYI: Ancient Tomb-Stones in the Central Cemetery of Zilah (Zalău)

Relying on different publications and archivalia, the first part of the study deals with the history of the cemetery.

The tomb-stones are sorted according to their shape and decorative motif and they indicate the social status of the deceased persons. Thus, there are two main groups: 1. the tomb-stones of diversified shapes of aldermen, members of the local board, county superiors, officials, teachers, priests and their relatives; 2. the simple tomb-stones, with floral ornament on the grave of handicraftsmen, peasants and their relatives.

The second part of the study comprises the reading of the epitaphs, the description of the shape, condition and the photo of the tomb-stones. In connection with the names on the tomb-stones, the study tries to furnish data on the personality and the life of the deceased persons. These data are related at the same time to the economic and spiritual history of the town.

Emese EGYED: Sward and Quill

Studying the attitude alteration of the 18th century writers one can perceive the integration of the warrior, of the soldier - a well read man of letters - into the culture of civil society. The first phase in this process is the transformation of the act of warfare into a poetic pattern (this means the following of the poetic traditions of allegorical idioms: the heroic posture of serving Ares/Mars). Living in Vienna, meeting with a new type of cultural experience and new possibilities of forming a human connection, these guardsman-writers (György Bessenyei, Ábrahám Barcsay) or the actual officers and soldiers of the imperial army (Lőrinc Orczy, János Gvadányi, János Fekete), by their literary detachment (representing and illustrating bloodshed as an act of barbarism) and by denouncing the assimilative role of the imperial service, hastened - by poetical means too - the propagation of the national ideas.

This was put in practice by reading and writing (bringing new books on Hungarian soil, recommending and discussing them) and also by urging on the accomplishment of such translations that could prove the vitality of the Hungarian people and its language.

András BENKŐ: A Short History of the Hungarian Musical Education in Institutes of Higher Learning in Romania.

Taking into consideration the antecedents of the 19th century, the author delineates the Hungarian musical education in Romania, with a special respect to the musical institutions of Kolozsvár (Academy of Dramatic Art and Music 1946-48; Hungarian Institute of Arts 1948-50; Gheorghe Dima Academy of Music 1950-85) and to the Teachers' Training College in Marosvásárhely (Târgu-Mureş), faculty of music 1901-73.

The author speaks about the efforts after 1989 which were meant to re-establish and continue the musical education of academic level (the Bolyai University) respectively urging on starting such education (Sulyok István College, Nagyvárad-Oradea).

English translation by András Balázs

Contents

Károly Nyárády R.: Ethnic and Confessional Proportions of the Population of Transsylvania from the Establishment of the Hungarian State to the Dualistic Era	1
Árpád Varga E.: Demographic Statistics and the Evolution of the Ethnic and Confessional Relations on the Territory of Contemporary Transsylvania Between 1869-1920.....	40
András Bereczky: The Evolution of the Population in Romania (1920-1992)	88
Judit Pál: The Evolution and Structure of the Armenian Population in Transsylvania in the 18 th Century	104
Elek Csetri - István Imreh: Estates and Classes in Transsylvania Before 1848	121
Éva Hegyi: Ancient Tomb-Stones in the Central Cemetery of Zilah (Zalău)	182
Emese Egyed: Sward and Quill	207
András Benkő: A Short History of the Hungarian Musical Education in Institutes of Higher Learning in Romania.....	220

Workshop

Ernő Gáll: "Romanian Studies" Workshop in Budapest.....	232
Hajnalka Ilyés Bartha: The Bindings of the Books of Temesvári Pelbárt and Laskai Ostvát in the Collection of the Library of the University of Cluj.....	236
Loránd Kiss: Fragments of the Painted Ceiling of Póka (Păingeni) in Hagymásbodon (Budiu Mic).....	246
Enikő Magyari-Vincze: An Uncommon Review of a Book of an Uncommon Genre.....	251

Commemoration

Endre Dánielisz: Homage to József Erdélyi.....	255
--	-----

Review

Memorial Volume on the Occasion of the 80th Birthday of Zsigmond Jakó (Gábor Várkonyi).....	260
Economic History of Hungary from the Settlement to the 20 th Century (István Imreh).....	261
Gyula Kristó: On the Origins of Székler	263
Gavril Scridon: The History of Hungarian Literature in Romania 1918-1990 (Károly Köllő)	264
György Vofkori: Székelyudvarhely (Odorheiu-Secuiesc). A history of the Town in pictures (Barna Szabó)	266
István Tóth: Phoebus' spring (Zsófia Nagy).....	267

Communications

Documents of the General Assambly of April 26 th 1997	269
Opening Speech of Samu Benkő	269
Report of András Kiss about the activities of the Transsylvania Museum Society in 1996	272
Report on the economic and financial activities of the Transsylvania Museum Society in 1996.....	277
Plan of activities and publications for 1997.....	279
Summary of the Articles.....	281

Cuprins

Nyárady R. Károly: Structura etnică și confesională a populației Transilvaniei de la constituirea statului maghiar până în epoca dualismului.....	1
Varga E. Árpád: Dezvoltarea populației, evoluția relațiilor etnice și confesionale pe teritoriul actual al Transilvaniei între anii 1869–1920.....	40
Bereczki András: Situația demografică a României în oglinda datelor statistice.....	88
Pál Judit: Evoluția numărului și structurii populației armenesti din Transilvania în secolul al 18-lea.....	104
Csetri Elek–Imreh István: Stări și pături sociale în Transilvania înainte de 1848.....	121
Lakóné Hegyi Éva: Câteva vechi monumente funerare din cimitirul mare al municipiului Zalău.....	182
Egyed Emese: Sabie și condei.....	207
Benkő András: O schiță a istoriei învățământului muzical maghiar din România.....	220

Atelier

Gáll Ernő: Un atelier budapestan al „științei despre români”.....	232
Ilyés Bartha Hajnalka: Despre legătoria unor cărți de Temesvári Pelbárt și Laskai Osvát, aflate în Biblioteca Centrală Universitară din Cluj.....	236
Kiss Loránd: Părți ale tavanului de lemn pictat din Păiugenii în biserica reformată din Budiu Mic.....	246
Magyari-Vincze Enikő: O recenzie neobișnuită despre o carte ieșită din comun.....	251

Comemorare

Dánielisz Endre: Sărbătorirea lui Erdélyi József.....	255
---	-----

Recenzii

Volum comemorativ apărut cu ocazia aniversării a 80 de ani de viață a lui Jakó Zsigmond (Várkonyi Gábor).....	260
Istoria economică a Ungariei de la descălecarea până în secolul 20 (Imreh István).....	261
Kristó Gyula: Despre originea secuilor (Magyari András).....	263
Gavril Scridon: Istoria literaturii maghiare din România 1918–1990 (Köllő Károly).....	264
Vofkori György: Odorheiu Secuiesc. O istorie a orașului în fotografii (Szabó Barna).....	266
Tóth István: Izvorul lui Phoebus (Nagy Zsófia).....	267

Comunicări ale societății

Actele adunării generale din 26 aprilie 1997	
Cuvântul de deschidere al președintelui Benkő Samu.....	269
Dare de seamă despre activitatea Societății Muzeului Ardelean pe anul 1996, prezentată de secretarul general al Societății, Kiss András.....	272
Dare de seamă despre activitatea economică pe anul 1996, prezentată de consilierul economic Soó Tamás.....	277
Plan de muncă și editorial pe anul 1997.....	279
Summary of the Articles.....	281
Contens.....	284

Tartalom

Nyarády R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig	1
Varga E. Árpád: A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között.....	40
Bereczki András: Románia népesedésének helyzete a statisztikai adatok tükrében.....	88
Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században.....	104
Csetri Elek–Imreh István: Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt.....	121
Lakóné Hegyi Éva: A zilahi nagytemető néhány régi sírköve	182
Egyed Emese: Kard és penna.....	207
Benkő András: A romániai magyar felsőfokú zenei oktatás történetének vázlata.....	220

Műhely

Gáll Ernő: A „románságtudomány” budapesti műhelye.....	232
Ilyés Bartha Hajnalka: A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről.....	236
Kiss Loránd: A pókai festett mennyezet töredékei Hagymásbodonban.....	246
Magyari-Vincze Enikő: Rendhagyó recenzió egy rendhagyó műfajú könyvről.....	251

Megemlékezés

Dánielisz Endre: Erdélyi József ünneplése.....	255
--	-----

Szemle

Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára (Várkonyi Gábor).....	260
Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. századig (Imreh István).....	261
Kristó Gyula: A székelyek eredetéről (Magyari András).....	263
Scridon, Gavril: Istoria literaturii maghiare din România 1918–1990 (Köllő Károly).....	264
Vofkori György: Székelyudvarhely. Várostörténet képekben (Szabó Barna).....	266
Tóth István: Phoebus forrása (Nagy Zsófia).....	267

Egyesületi közlemények

Az 1997. április 26-i közgyűlés iratai.....	269
Benkő Samu elnöki megnyitóbeszéde.....	269
Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. évi munkájáról.....	272
Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. évi gazdasági-pénzügyi tevékenységéről.....	277
Munka- és kiadói terv az 1997. esztendőre.....	279
Summary of the Articles.....	281
Contents.....	284
Cuprins.....	285

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülõ kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesitse errõl Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi õrzõi kívánságának megfelelõen jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben õrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Iuliu Maniu nr. 5, III/7. Telefon: (064)195 176.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye: 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. füzet, 58. kötet. 1996. 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei: 2. 1993.; 3. 1994.; 4. 1995.; 5. 1996.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 64. kötet. 1991.; 65. kötet. 1992.; 66. kötet. 1993.; 67. kötet. 1994.; 68. kötet. 1995.; 69. kötet. 1996.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.
Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülészakon elhangzott előadások.
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor.
Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.
222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.
223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*

- Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.
Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században.
Entz Géza: Erdély építészete a 14–16. században.
Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
Kékedy László: Műszeres analitikai kémia.
Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191, Románia.